

ISSN 1563-0226
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№1(84)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

KazNU Science • ҚазҰУ Ғылымы • Наука ҚазНУ

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 1(84)

ISSN 1563-0226
Индекс 75867; 25867

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Көптілеуова Д.Т., филол.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Телефон: +77075005595

E-mail: dina0028@mail.ru

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Надирова Г.Е.,

филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор (Қазақстан)

Серікқалиева А.Е.,

PhD – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Палтөре Ы.М.,

PhD (Қазақстан)

Алдабек Н.Ә.,

т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ким Г.Н.,

т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Авакова Р.Ә.,

ф.ғ.д. профессор (Қазақстан)

Құдайбергенова Р.Е.,

т.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)

Көкеева Д.М.,

ф.ғ.к. доцент (Қазақстан)

Мұстафаева А.А.,

PhD, доцент (Қазақстан)

Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem),

профессор (Түркия)

Роберт Эрмерс (Robert Ermers),

профессор (Нидерланды)

Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng),

профессор (Вашингтон, США)

Масару Тономура,

профессор (Жапония)

Ли Джон О.,

профессор (Корея)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қанаева Ә.Д.,

жетекші маман (Қазақстан)

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті,
тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТИ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Айдана Керімқұл

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ №11697

Басуға 20.03.2018 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 11,3 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс №645. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-бөлім
ТАРИХ

Раздел 1
ИСТОРИЯ

Section 1
HISTORY

Ахапов Е.А.¹, Даирова А.С.², Османова М.С.³

¹Ph.D., старший преподаватель, кафедра Дальнего Востока, факультет востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, тел. +7-777-2323-363, e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz
²ассистент, кафедра Дальнего Востока, факультет востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, тел. +7-777-2323-363, e-mail: dairova.aizhan@kaznu.kz
кафедра Дальнего Востока, факультет востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, тел. +7-701-5519-073, e-mail: osmanova.mukhabbat@gmail.com

**ФАКТОРЫ ЭФФЕКТИВНОГО ВОСПРИЯТИЯ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕЛЕ- И РАДИОПЕРЕДАЧ**

Данная статья посвящена изучению факторов влияния образовательных теле-, радиопередач на мировоззрение японцев. Цель настоящей работы – выявить особенности образовательных теле-радиопередач Японии, способствующие личностному развитию общества. В статье были использованы метод контент-анализ теле-радиопередач и анкетное исследование. В качестве респондентов были выбраны студенты бакалавриата и магистратуры университетов. Вследствие тесного сотрудничества между КазНУ имени аль-Фараби и японскими университетами проведению анкетирования содействовали преподаватели и профессора широко известных университетов Японии: Университет Васеда, Токийский Университет Иностранных Языков и Университет Цукуба. Опрос проводился в электронном виде анонимно, а именно в формате интернет-анкетирования.

Применение образовательных теле-радиопередач на практике, а именно в сфере изучения японского языка и литературы, предположительно может повысить уровень образованности студентов и предоставить новые интерактивные методы преподавания и обучения, которые выведут на новый уровень взаимодействие СМИ и образовательной системы.

Ключевые слова: образовательные теле- и радиопередачи, влияние, фактор, мировоззрение, сознание.

Ахапов Е.А.¹, Даирова А.С.², Османова М.С.³

¹Ph.D., аға оқытушы, Қиыр шығыс кафедрасы шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., тел. +7-777-2323-363, e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz.
²ассистент, Қиыр шығыс кафедрасы шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., тел. +7-777-2323-363, e-mail: dairova.aizhan@kaznu.kz
³әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. тел. +7-701-5519-073, e-mail: osmanova.mukhabbat@gmail.com

Білім беру теле және радио бағдарламаларын тиімді түсіну факторлары

Мақала жапондықтардың дүниетанымына білім беретін телерадио бағдарламалардың әсер ететін факторларын зерделеуге арналады. Осы жұмыстың мақсаты – Жапон қоғамының жеке дара дамуына әсері бар білім беретін телерадио бағдарламаларының ерекшелігін анықтау. Мақалада контент-анализ және сауалнамалық зерттеулер әдістері қолданылды. Респонденттерге бакалавриат және магистратура студенттері таңдап алынды. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ және Жапонияның Васеда Университеті, Токио Шет тілдер Университеті және Цукуба Университетінің терең халықаралық байланысы нәтижесінде, сауалнаманың жүзеге асуына осы университеттердің ұстаздары мен профессорлары атсалысты. Сауалнама электронды анонимді түрде, интернет-сауалнама формасында өткізілді.

Телерадио бағдарламаларды тұрмыста қолдану, әсіресе жапон тілі мен әдебиетін үйренуге қолдану, студенттердің білім сапасын жақсарту мүмкіндігіне ие. Оқытудың жаңа интерактивті тәсілдері БАҚ және білім беру жүйесінің өзара әрекеттестігін жаңа сатыға көтереді деп болжанады.

Түйін сөздер: білім беру теле- және радиобағдарламалары, әсер, фактор, дүниетаным, сана.

Akhapov E.A.¹, Dairova A.S.², Osmanova M.S.³

¹Ph.D., senior lecturer Far East Department Oriental studies faculty al-Farabi KazNU, Kazakhstan, Almaty, +7-777-2323-363, e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz

²assistant, Far East Department Oriental studies faculty al-Farabi KazNU, Kazakhstan, Almaty, +7-777-2323-363, e-mail: dairova.aizhan@kaznu.kz

³Kazakhstan, Almaty, +7-701-5519-073, e-mail: osmanova.mukhabbat@gmail.com

Factors Of Effective Understanding Of Educational Television And Radio Programs

This article is devoted to the study of the influence of educational television and radio programs on the worldview of the Japanese. The purpose of this work is to reveal the features of Japan's educational television and radio programs that contribute to the personal development of society. The article used the method of content analysis of TV and radio broadcasts and a questionnaire study. Students of bachelor's and master's degrees of universities were selected as respondents. Due to close cooperation between KazNU al-Farabi and Japanese universities, the survey was facilitated by teachers and professors from well-known universities in Japan: Waseda University, Tokyo University of Foreign Languages and Tsukuba University. The survey was conducted electronically anonymously, and in the format of an Internet survey.

The use of educational television and radio programs in practice, namely in the sphere of studying Japanese language and literature, presumably can increase the level of students' education, and provide new interactive methods of teaching and learning that will bring the interaction of the media and the educational system to a new level.

Key words: educational television and radio programs, impact, factor, world view, awareness.

Введение

XXI век – это век цифровых и интеллектуальных технологий, где стремительно происходит информатизация общества и глобализация общественных процессов. Глобализация способствует необходимому сближению и слиянию культур разных стран. В связи с этим поток информации, воспринимаемый нами из внешних источников, основными из которых являются средства массовой информации (далее – СМИ), с каждым днем возрастает в своем объеме. Поэтому становится необходимым рациональное использование и правильное анализирование данных, полученных из СМИ. Данная статья рассматривает контент образовательных теле- и радиопередач японского телерадиовещания и предлагает ознакомиться с основными факторами их эффективного восприятия.

Цели и задачи

Цель настоящей работы – выявить особенности образовательных теле-радиопередач Японии, способствующие личностному развитию общества. Задачи исследования – изучить факторы эффективного восприятия теле-радиопередач, провести анализ степени влияния образовательных теле-радиопередач на японцев в соответствии с этапами их взросления.

Методы исследования - контент-анализ теле-радиопередач и анкетное исследование.

Анкетирование проводилось в период с 28 сентября 2017 года по 28 октября 2017 года среди

52 респондентов. Анкетирование было составлено на основе структурных элементов работы исследователя Etou M. (江藤守國, 2007: 1). Целью анкетирования являлся анализ характера влияния образовательных теле-радиопередач на мировоззрение и сознание японцев в зависимости от этапов взросления и социального становления личности. Именно поэтому в качестве респондентов были выбраны студенты бакалавриата и магистратуры университетов. Вследствие тесного сотрудничества между КазНУ имени аль-Фараби и японскими университетами проведению анкетирования содействовали преподаватели и профессора широко известных университетов Японии: Университет Васеда, Токийский Университет Иностранного Языка и Университет Цукуба. Опрос проводился в электронном виде анонимно (интернет-анкетирование), что значительно упростило как проведение анкетирования, так и накопление ответов респондентов.

Структура анкеты представлена 27-ю вопросами, выполняющими индикаторную функцию и различающимися по форме и предполагаемому ответу. Анкетирование было составлено в соответствии с основными фазами опроса.

Наиболее распространенными фазами опроса при проведении анкетирования являются:

1. Фаза адаптации, которая обычно включает в себя приветствие, разъяснение обстоятельств опроса и вводные вопросы. Цель данной фазы – мотивация респондента к ответам и его подготовка к дальнейшему опросу.

2. Основная фаза, целью которой является, в сущности, сбор основной информации по теме исследования.

3. Фаза снятия напряжения. Представляет собой фазу – корректное завершение опроса, которое оставит приятные впечатления о взаимодействии у респондентов. Включает в себя слова благодарности, адресованные респондентам за сотрудничество и т.п.

Результаты и обсуждение

В анкете были использованы разные типы вопросов, основываясь на которые можно разделить опрос на несколько основных категорий.

В I-ой категории четыре вопроса дают представление о социально-демографических данных респондента (пол, возраст, место рождения и нынешнее место проживания).

«Социально-демографические данные», как правило, состоят из вопросов, которые касаются социально-демографических и других характеристик респондента.

Расположение социально-демографических данных в начале анкеты данной работы позволяет постепенно повышать сложность вопросов с психологической точки зрения. Количество респондентов мужского пола составило 33 человека (63,5%), а респондентов женского пола – 19 человек (36,5%). Возраст респондентов варьируется от 20 до 69 лет. Поскольку основную часть респондентов составляли студенты бакалавриата и магистратуры, больше всего было человек в возрасте от 21 года до 23 лет (69,2%). Предполагалось, что в зависимости от места проживания может различаться характер просмотров и прослушивания образовательных теле-радиопередач респондентами. Однако, данная гипотеза не оправдалась в связи с тем, что на данный момент эфирное время теле-радиопередач практически не отличается по регионам Японии.

Следующие категории вопросов составляют основную часть анкеты.

II-ая категория включает в себя вопросы под номерами с 5-го по 13-й и посвящена образовательным телевизионным передачам. Внутри она подразделяется на три блока, предназначенных для того, чтобы выявить характер изменения степени влияния телепередач на респондентов в зависимости от этапов их взросления (младшая, средняя и старшая школа). Для каждого периода времени последовательно задаются по три вопроса. Из них первый и третий это открытые вопросы, а второй – вопрос составленный по

шкале Лайкерта. Открытые вопросы, как правило, позволяют респондентам свободно высказать свое мнение. Такие вопросы помогают получить наиболее развернутый ответ, что является их несомненным преимуществом, но в тоже время их становится труднее обрабатывать. Эти вопросы сопровождаются специальным полем для вписывания ответа.

Вопросы со шкалой Лайкерта (с выбором градации) предоставляют возможность высказать степень согласия или несогласия с выдвинутыми утверждениями, и как правило, подразумевают выбор из следующих вариантов ответов: «полностью согласен», «согласен в определенной мере», «не согласен» и «категорически не согласен». Такие вопросы могут включать варианты ответа «не знаю», «затрудняюсь ответить». Респонденты выбирают только один вариант. Вопросы со шкалой Лайкерта иногда подразумевают наличие оценки в баллах.

Отвечая на первый открытый вопрос из каждого блока II-й категории (вопросы №5, №8 и №11), респонденты должны были вписывать названия 2-х и более образовательных передач японского телевидения (включая передачи NHK), которые они смотрели во время посещения начальной школы (на яп. 小学校; Shōgakkō), средней школы (на яп. 中学校; Chūgakkō), старшей школы (на яп. 高校; Kōkō), соответственно (Рисунок 1).

В результате было собрано большое количество названий образовательных телепередач, которые респонденты смотрели во время посещения начальной, средней и старшей школ.

Среди передач, просматриваемых в начальной школе наиболее часто были упомянуты следующие названия: 『おかあさんといっしょ』 (Okāsan to issho; «Вместе с мамой»), 『がんこちゃん』 (Ganko-chan; Ганко-чан), 『アニメ忍たま乱太郎』 (Nintama Rantarō; Rantarō the Ninja Boy), 『アニメ おじゃる丸』 (Ojarumaru; «Одзярумару»), 『天才てれびくん』 (Tensaiterebikun; Tensai TV kun), 『つくってあそぼ』 (Tsukutte Asobo; пер. на рус.яз. – «Давайте весело мастерить»), 『にほんごであそぼ』 (Nihongo de Asobo;), 『ピタゴラスイッチ』 (Pythagoraswitch), 『クインテット』 (Quintet; пер. на рус.яз. – «Квинтет»).

При сравнении ответов, касающихся начальной школы, где абсолютно все респонденты смотрели образовательные телепередачи, с ответами респондентов во время посещения ими средней школы, можно заметить, что рейтинг просмотренных

ров образовательных телепередач значительно сократился. 11 респондентов ответили следующим образом: 中学校の頃は見ていませんでした (с яп. яз. – «не смотрели образовательные телепередачи в средней школе»), 見なくなった (с яп. яз. – «перестали смотреть образовательные телепередачи»), 見る時間がありませんでした (с яп. яз. – «не было времени смотреть»). А также 9 респондентов ответили 特になし/なし, что в переводе на русский язык означает «ничего особенного/нет». Таким образом, они тоже не смотрели образовательные передачи во время посещения средней школы. Появились и такие ответы как 覚えてない, わかりません, 部活や習い事が多く、テレビはあまり見た記憶がない, что в переводе с японского языка означает «я не помню», «не знаю» и «поскольку было мно-

го учебы и я посещал разные кружки, не помню, чтобы я вообще смотрел телевизор». Среди оставшихся ответов респондентов наиболее популярными оказались следующие названия образовательных телепередач: 『アニメ おじゃる丸』 (Ojarumaru), 『アニメ 忍たま乱太郎』 (Nintama Rantarō), 『天才てれびくん』 (Tensai TV kun), 『ピタゴラスイッチ』 (Pythagoraswitch), 『スイエンサー』 (Suiensā), 『テストの花道』 (Tesuto no hanamichi), 『その時歴史が動いた』 (Sonotoki rekishi ga ugoita; пер. на рус.яз. – «В то время история двигалась»). Были названы телепередачи из специального раздела языкознания NHK: ハングル講座 (Hanguru kōza; пер. на рус.яз. – лекции по корейскому языку) и 中国講座 (Chūgoku kōza; пер. на рус.яз. – лекции по китайскому языку).

5) 小学校の頃によく見た教育テレビ番組 (NHK も含む) の名前を2つ以上書いてください。

8) 中学校の頃によく見た教育テレビ番組 (NHK も含む) の名前を2つ以上書いてください。

11) 高校の頃によく見た教育テレビ番組 (NHK も含む) の名前を2つ以上書いてください。

Рисунок 1 – Вопросы №5, №8 и №11

32 респондента из 52-х ответили, что они практически не смотрели телевизор во время посещения старшей школы, в связи с тем, что были заняты иной деятельностью (уроки, участие в различных кружках и клубах) либо им просто было уже не интересно. Некоторые ответили, что смотрели в основном новости и передачи о спорте (регби, бейсбол). Следующие образовательные телепередачи оказали определенное влияние на респондентов по их субъективному мнению в старшей школе: 『スイエンサー』 (Suiensā), 『その時歴史が動いた』 (Sonotoki rekishi ga ugoita), 『歴史秘話ヒストリア』 (Rekishi hiwa hisutoria; пер. на рус.яз. – «История тайной истории»), 『サイエンスZERO』 (Saiensu zero; пер. на рус.яз. – «Наука ZERO»), 『びじゅチューン!』 (Biju chūn!), 『はなかつぱ』 (Hana kappa), 『Rの法則』 (R no hōsoku), 『テストの花道』 (Tesuto no hanamichi).

Вопросы со шкалой Лайкерта №6, №9, и №12 во II-й категории анкетирования поставлены в

качестве утверждения (с яп. яз. «Указанные вами выше образовательные телепередачи оказали положительное влияние на ваше мировоззрение и сознание») с 4-мя вариантами ответа: «полностью согласен», «согласен в определенной мере», «не согласен» и «категорически не согласен», исключающими варианты «не знаю» и «затрудняюсь ответить» во избежание неоднозначных ответов (Рисунок 2).

Мировоззрение (англ. world view; нем. weltanschauung) – это обобщенная система взглядов человека на мир в целом, на место отдельных явлений в мире и на свое собственное место в нем, понимание и эмоциональная оценка человеком смысла его деятельности и судеб человечества, совокупность научных, философских, политических, правовых, нравственных, религиозных, эстетических убеждений и идеалов людей (Спиркин А.Г., 1964: 127).

Сознание (англ. consciousness, mind) – состояние психической жизни индивида, выражающееся

в субъективной переживаемости событий внешнего мира и жизни самого индивида, в отчете об этих событиях (Лекторский В.А., 2001: 589). Под

сознанием понимают способы восприятия человеком окружающей реальности и его отношение к самому себе, его мысли и чувства.

6) 上記で示した教育テレビ番組はあなたの意識や世界観に良い影響を与えました。

よく当てはまる

やや当てはまる

あまり当てはまらない

まったく当てはまらない

Рисунок 2 – Вопрос №6

С вопросами со шкалой Лайкерта было выявлено, что влияние образовательных телепередач

на мировоззрение и сознание респондентов уменьшается по мере их взросления (Рисунок 3).

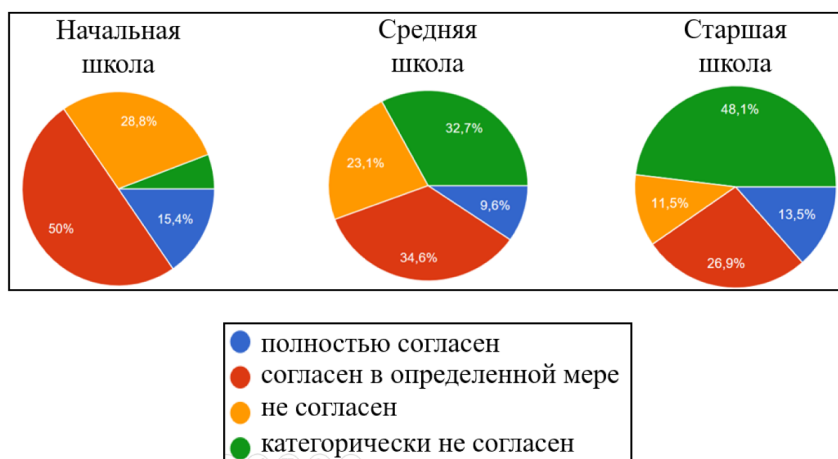

Рисунок 3 – Влияние образовательных телепередач на мировоззрение и сознание респондентов по мере их взросления

Вопросы под номерами 7, 10 и 13 (третий открытый вопрос II-ой категории) абсолютно одинаковы по содержанию и выражают просьбу: подробно описать влияние, которое оказали образовательные телепередачи на респондентов по их собственным ощущениям и впечатлениям. Данные вопросы также сопровождаются специальным полем для свободного выражения мнения респондентов. Необходимо заметить, что эти вопросы включают в себя подробный пример способа ответа на них: 例えば、「この教育テレビ番組は非常に面白く、勉強の刺激となりました。」 (с яп. яз. – например, «эта

образовательная телепередача очень интересная и послужила мне стимулом к образованию», в соответствии с Рисунок 4).

Поэтапно (младшая, средняя, старшая школа) были рассмотрены характерные особенности влияния образовательных теле-радиопередач на японцев.

По оценке результатов респондентов за период посещения ими младшей школы, выяснилось, что передача 『おかあさんといっしょ』 (Okāsan to issho) достаточно интересная и ее весело смотреть, однако особого влияния на респондентов она не оказала.

7) それらの教育テレビ番組はあなたにどのような影響を与えたかを詳しく書いてください。例えば、「この教育テレビ番組は非常に面白く、勉強の刺激となりました。」

Рисунок 4 – Вопрос №7

Респонденты отметили, что передачи 『アニメ 忍たま乱太郎』 (Nintama Rantarō), 『さわやか3組』 (Sawayaka 3-kumi; пер. на рус. яз. – «3 бодрых пары»), 『ざわざわ森のがんこちゃん』 (Zawazawa Mori no Ganko-chan) «воспитали в них нравственные чувства» и «научили некоторым принципам общественной морали» (на яп.яз. – 道徳心が芽生えた、道徳感が育まれた). Помимо этого 『がんこちゃん』 поспособствовала осознанию важности дружбы. Также 『アニメ 忍たま乱太郎』 и 『アニメ おじゃる丸』 расширили кругозор и позволили увеличить словарный запас японского языка. Образовательная телепередача 『クインテット』 (Quintet) вызвала у респондентов неподдельный интерес к классической музыке. Большое влияние оказала передача 『にほんごであそぼ』 (Nihongo de Asobo). Благодаря ей респонденты заинтересовались японской традиционной литературой (поэзия и пословицы), и процесс чтения известных художественных произведений для них стал намного проще, улучшились навыки владения японским языком. Телепередачи 『つくってあそぼ』 (Tsukutte Asobo) и 『ピタゴラスイッチ』 (PythagoraSwitch) мотивировали респондентов к творческой деятельности (оригами и т.п.), развили в них конструктивное и логическое мышление. Такие передачи как 『えいごであそぼ』 (Eigo de Asobo) и 『リトル チャロ』 (Ritoru Charo; пер. на рус. яз. – «Маленький Чаро») помогли в изучении английского языка. А также респонденты в возрасте за 40 лет отметили немаловажную роль образовательной передачи 『できるかな』 (Dekiru ka na; пер. на рус.яз. – «Смогу ли я?»), трансляция которой завершилась в 1990 году, в становлении их мировоззрения, поскольку она привила любовь к труду, стимулировала креативное мышление и помогла взглянуть на привычные вещи другими глазами.

В средней и старшей школе респонденты практически перестали смотреть образовательные телепередачи. В связи с этим многие из них ответили следующим образом:まったく影響を与えなかった。В переводе с японского на русский язык это означает «совершенно

не подвергся какому-либо влиянию». Среди тех передач, что оказали воздействие, назвали 『サイエンスZERO』 (Saiensu zero), 『10min.ボックス』 (Tenminittsu bokkusu), которые пригодились в учебном процессе. Некоторые респонденты выделили две передачи, с помощью которых им удалось взглянуть на уроки истории с другой стороны и узнать еще больше интересных исторических фактов: 『その時歴史が動いた』 (Sonotoki rekishi ga ugoita) и 『歴史秘話ヒストリア』 (Rekishi hiwa hisutoria). Интерес к экспериментам вызвали передачи 『スイエンサー』 (Suiensā) и 『ピラメキーン』 (PIRAMEKI-NO). Несколько респондентов подчеркнули, что благодаря просмотру передач они могли найти общую тему для разговора со сверстниками и, таким образом, улучшать свои коммуникативные способности. Отдельные передачи пригодились в кулинарии и спорте.

Эфирное время образовательной передачи несомненно является одним из важных факторов восприятия информации, поступающей из этой передачи. Образовательные телепередачи, транслируемые во второй половине дня, отличаются по своей природе от утренних и ночных. В частности, утром и днем наблюдаются существенные различия в конкретности, креативности характера передач и способу контактирования ведущих передач со зрителями. Такую разницу в свойствах из-за времени вещания можно интерпретировать как вызванную возрастом детей, которые смотрят эти передачи. Например, многие образовательные теле-радиопередачи, транслируемые по утрам, предназначены для детей грудного и дошкольного возрастов, а во второй половине дня есть много лекционных программ для учеников средней и старшей школ, студентов и взрослых. Кроме того, существует множество теле-радиопередач, которые и взрослые и дети могут смотреть и слушать ночью, при чем разница в возрасте таких зрителей влияет именно на методы подачи темы передач, и считается, что она изменяет сам характер передачи. Например, образовательные передачи для учащихся начальной школы, транслируемые по утрам, должны иметь множество материалов и ком-

ментариев, простых для понимания и объяснения, чтобы их можно было использовать даже в классах. Что касается передач дневного курса, то основное внимание уделяется пониманию предмета, но требуется представление более подробных материалов, соизмеримых с учебным содержанием учащихся старших классов. Тем временем, вечерние программы разработаны с включением развлекательных элементов, чтобы зрители из самых разных возрастных групп могли учиться с удовольствием. Таким образом, разница в возрасте целевой аудитории, на которую нацелена передача, значительно характеризует эффективность ее восприятия.

Среди факторов, влияющих на восприятие телепередач, выделяют: количество персонажей; наличие дополнительных видео и пояснительных картинок; наличие вымышленных и реальных персонажей; место, в котором происходит действие передачи. Также значительное влияние оказывает ведущий передачи, а именно его выражение лица и зрительный контакт.

Японские исследователи Tajima S. и Sakamoto A. утверждают, что необходимо включить в образовательные передачи такие ценности, как честность, ответственность и вежливость, поскольку это основные нравственные качества характера, которые важно привить молодому поколению [田島祥 坂元章, 2012: 4].

При планировании, редактировании и трансляции образовательных передач необходимо также создать «такой контент, который будет транслироваться организованно и непрерывно, и будет эффективен и уместен для целевой аудитории в отношении предназначения данной передачи для школы и соответствия ее содержания стандартам учебного плана, установленном законами, касающимися школьного образования». Специально для передач, предназначенных для школьного образования, ограничивается объем содержания и уточняются главные моменты, которые должен учитывать производитель передачи при ее создании.

Одной из основных задач проведения анкетирования было выяснение причины, побудившей респондентов к просмотру и прослушиванию образовательных теле-радиопередач в школе. В анкетировании этой задаче посвящены полузакрытые вопросы под номерами 14 и 21, которые составляют III-ю категорию. Полузакрытый вопрос характеризуется множеством ответов, и в добавление к этому респондент не ограничивается предложенным списком вариантов, но также может предложить свой вариант ответа.

Для этого в список ответов добавляется пункт «другое» (на яп.яз. – その他).

Итак, среди причин, по которым респонденты смотрели образовательные телепередачи, в процентном соотношении больше всего было ответов 興味があった (38,5% респондентов, с яп.яз. – «было интересно»), 勉強になると思った (21,2%, с яп.яз. – «считал, что пригодится в учебе»), 皆がみていたので、私も見たくなった (17,3%, с яп.яз. – «поскольку все смотрели, я тоже смотрел»). Остальные ответили, что смотрели передачи в свободное время либо по наставлению преподавателя в школе.

Что касается прослушивания радиопередач в школе, то основными причинами были следующие: 勉強になると思った (21,2%, с яп.яз. – «считал, что пригодится в учебе»), 興味があった (9,6%, с яп.яз. – «было интересно»), 皆が聴いていたので、私も聴きたくなった (7,7%, с яп.яз. – «поскольку все слушали, я тоже слушал») и 両親によって聴くことが強制された (7,7%, с яп.яз. – родители заставляли меня слушать). Более 30 респондентов ответили, что таковые причины отсутствуют, так как они практически не слушали радио будучи школьниками. Мы видим, что респонденты, используя телевидение и радио во время посещения школы, делали это без какой-либо определенной цели. Также радио, в сравнении с телевидением, практически не пользовалось популярностью среди школьников. Это подтверждается оценкой ответов на №19 вопрос, поставленный в качестве утверждения о положительном влиянии радио на мировоззрение и сознание японцев во время посещения ими школы, отвечая на который 30 человек (57,7%) из 52-х отметили «категорически не согласен».

Категория IV включает в себя вопросы №15 и №22 с четырьмя вариантами ответа, составленные по типу порядковой шкалы, в которой подразумевается упорядоченность в каком-либо виде. Эти вопросы были составлены с целью показать разницу во взаимодействии респондентов с телевидением и радио в настоящее время. 34 респондента (65,4%) ответили, что совершенно не смотрят образовательные телепередачи на данный момент. Лишь 2 человека (3,8%) отметили вариант ответа «часто смотрю». Ситуация взаимодействия респондентов с радио колоссально отличается от их взаимодействия с телевидением. 48 человек (92,3%) ответили, что совершенно не слушают образовательные передачи, и всего 3 человека (5,8%) отметили вариант ответа «слушаю иногда». Это говорит о доминирующей роли телевидения на данный мо-

мент. Таким образом, можно предположить, что телевидение оказывает большее воздействие на граждан Японии, нежели радио.

Полузакрытые вопросы №17 и №24 (V-ая категория) раскрыли основные причины, по которым респонденты всё еще используют телепередачи и радиопередачи соответственно в процессе обучения на данный момент. К таким относятся: 興味がある (с яп.яз. – «мне интересно») и 大学での勉強のために必要である (с яп.яз. – «необходимо для учебы в университете»). Некоторые респонденты отметили, что продолжают смотреть или слушать теле-радиопередачи, потому что они «вызывают у них чувство ностальгии» (на яп.яз. – 懐かしいから).

По вопросам №18 и №20 (VI-ая категория) удалось выяснить, какие радиопередачи слушали респонденты во время посещения школы и особенности воздействия этих передач на респондентов по их субъективному мнению (собственным ощущениям). Наибольшей популярностью среди образовательных радиопередач пользовались передачи по английскому языку, такие как: 『ラジオ英会話』 (Rajio eikaiwa; пер. на рус.яз. – «Радио-английский разговор»), 『基礎英語 (1, 2, 3)』 (Kiso eigo; пер. на рус.яз. – «Основной английский язык»), 『英語ニュース』 (Eigo nyūsu; пер. на рус.яз. – «Новости на английском языке»). Эти передачи, по мнению респондентов, стали отличной мотивацией к изучению английского языка, материал передач пригодился в учебе. Также они способствовали улучшению навыкам разговорной речи и навыкам восприятия английского языка на слух. Важно отметить, что некоторым респондентам эти радиопередачи помогли выработать привычку правильно распределять время (на яп.яз. – 時間にきっちりする習慣がつかしました). В настоящее время определенные респонденты слушают радиопередачи, помогающие в усвоении иностранного языка: 『まいにち中国語』 (Mainichi chūgokugo; пер. на рус.яз. – «Каждый день китайский язык»), レベルアップ中国語』 (Reberuappu chūgokugo; пер. на рус.яз. – «Уровень повышения владения китайским языком»), 『勝手にEnglish Journal』 (Katte ni ENGLISH JOURNAL; пер. на рус.яз. – «Свободный журнал на английском языке»), 『スピードラーニングポッドキャスト』 (Supīdo rāningu poddo kyasuto; пер. на рус.яз. – «Быстрый подкаст»).

Целью VII-ой категории вопросов (№25 и №26) являлось выявить, какие образовательные теле-радиопередачи являются наиболее популярными по мнению респондентов, а также

причины, объясняющие их выбор. Первое место (19 респондентов) по подсчетам заняла известная телепередача 『おかあさんといっしょ』. Среди причин популярности этой передачи были: тщательно продумывается состав передачи (музыка, визуальные эффекты и т.д.); эта передача транслируется уже долгое время, поэтому знакома всем японцам; передача популярна не только среди детей, но и их матерей и т.п. Кроме 『おかあさんといっしょ』, были перечислены радиопередачи, обучающие английскому языку 『基礎英語』 и 『ラジオ英会話』. Были отмечены несколько телепередач развлекательного характера такие как 『紅白歌合戦』 (Kōhaku utagassen; музыкальное шоу) и др. Большая часть респондентов ответила «не знаю», «не интересуюсь» (на яп.яз. – わかりません、あまり興味がない).

Последний 27-й вопрос анкеты можно назвать итоговым: 学習方法の一つとして、意識や世界観に最も効果的な影響を与えるのが何だと思えますか, что в переводе с японского языка означает «Как вы думаете, какой из методов обучения наиболее эффективно влияет на сознание и мировоззрение?». Предложены два варианта ответа: 教育テレビ番組を見ること (просмотр образовательных телепередач) и 教育ラジオ番組を聴くこと (прослушивание образовательных радиопередач). В итоге 44 респондента (84,6%) выбрали телевизионные передачи, что еще раз подчеркивает главенствующую роль телевидения над радио в Японии.

Образовательные теле-радиопередачи, будучи популярными по статистическим данным результатов общенационального опроса по индивидуальному рейтингу просмотров, проведенного NHK放送文化研究所 (NHK hōsō bunka kenkyūjo; английский – NHK Broadcasting Culture Research Institute) за 2005 год, 2009 год и 2017 год, вошли и в число наиболее часто просматриваемых и прослушиваемых среди респондентов анкетирования. К этим передачам относятся следующие: 『おかあさんといっしょ』 (Okāsan to issho; пер. на рус.яз. – «Вместе с мамой»), 『えいごでがんこちゃん』 (Eigo de Ganko-chan; пер. на рус.яз. – «Ганко-чан на английском языке»), 『にほんごであそぼ』 (Nihongo de Asobo; пер. на рус.яз. – «Давайте играть на японском языке»), 『えいごであそぼ』 (Eigo de Asobo; пер. на рус.яз. – «Давайте играть на английском языке»), 『おはなしのくに』 (Ohanashi no kuni; пер. на рус.яз. – «Страна сказок»), 『ことばドリル』 (Kotoba doriru; пер. на рус.яз. – «Тренировка словарного запаса»), 『ピタゴ

ラスイッチ』 (Pitagora suitchi; английский – PythagoraSwitch) и др.

По окончании оценки результатов анкетирования мы пришли к следующим выводам:

1. Основную часть респондентов составили студенты бакалавриата и магистратуры в возрасте от 21 года до 23 лет.

2. Влияние образовательных теле-радиопередач на становление мировоззрения и формирование нравственного сознания респондентов уменьшается в соответствии с этапами их взросления (начальная, средняя, и старшая школа, университет).

3. Выявлены основные причины, побудившие респондентов к просмотру и прослушиванию образовательных теле-радиопередач в школе.

4. Проанализированы особенности влияния образовательных теле-радиопередач на респондентов на основании их ощущений (субъективного мнения).

5. Наиболее популярной образовательной телепередачей по мнению респондентов является 『おかあさんといっしょ』. Среди радиопередач – передачи, предназначенные для изучения английского языка.

6. Телевидение играет доминирующую роль, в сравнении с радио, в отношении влияния на мировоззрение и сознание японцев.

7. Большая часть респондентов отметила положительное влияние теле-радиопередач.

Заключение

Авторы старались выявить, каким образом на практике образовательные теле-радиопередачи влияют на становление мировоззрения и формирование сознания японцев, а также в ходе исследования обнаружили некоторые основные факторы их эффективного восприятия. Разбиение вопросов, используемых в анкете, на несколько категорий позволило выявить нюансы и рассмотреть характер влияния теле-радиопередач на респондентов с разных сторон.

В настоящее время процесс культурного и духовно-нравственного развития общества не-

возможно представить отдельно от его взаимодействия с многочисленными преобразованиями в сфере образовательной системы. На изменение характера этих преобразований в значительной степени влияют внешние источники информации, в особенности СМИ, с которыми мы довольно тесно контактируем в повседневной жизни. Разнообразные виды СМИ напрямую воздействуют на психологическое состояние социума, определяя тенденции его всестороннего развития. Зачастую СМИ диктуют нам ценностные предпочтения, моральные принципы, формируют наши идеи и представления об окружающем мире, влияют на образ мышления. СМИ предлагают нам огромное количество информации. Поэтому возникает необходимость ее систематизирования и анализа. Большая часть информации предоставляется нам в аудиовизуальной форме. В этом отношении, несмотря на стремительное развитие информационных технологий, в Японии, как и во многих развитых странах мира, на протяжении долгого времени доминируют радио и телевидение. Многие исследователи отмечают роль телевидения в формировании девиантного поведения, разнообразные формы которого оно активно демонстрирует и пропагандирует. В научной литературе большее внимание уделяется описанию, как правило, негативного влияния СМИ на общество, в особенности на еще несформировавшийся характер молодого поколения. В данном исследовании, наоборот, были предприняты попытки охарактеризовать влияние радио и телевидения с положительной точки зрения, а именно рассмотреть образовательные теле-радиопередачи в качестве катализатора процессов образования и стимулирования целевой аудитории к усвоению новых знаний.

Применение образовательных теле-радиопередач на практике, а именно в сфере изучения японского языка и литературы, предположительно может повысить уровень образованности студентов, и предоставить новые интерактивные методы преподавания и обучения, которые выведут на новый уровень взаимодействие СМИ и образовательной системы.

Литература

江藤守國. 久留米市 子育てに関するアンケート調査 小学生保護者用. URL: <http://www.city.kurume.fukuoka.jp/1050kurashi/2040kosodate/3150kodomopuran/files/2009-0717-1019.pdf> (accessed September 10, 2017).

Hosokawa K., Inoue M. (1999). Analysis of the Educational TV Program on Structuring Method of Keyscene. OUKA, Annals of Educational Studies, 4, 73-86.

- Murphy Jr., E.F., Woodhull M.D., Post B., Murphy-Post C., Teeple W. & Anderson K. (2006). Impact on teenage values. *Journal of Business Ethics*, 69, 399-421.
- Itoh H. (1991). An analysis of eye movements while watching educational TV programs. *Bulletin of the National Institute of Multimedia Education*, 5, 147-162.
- Itoh H., Fujita K., Mio T. (1998). Using media for teaching and learning. A retrospective view of 12 years of research at NIME. *Research Report, The National Institute of Multimedia Education*, 4, 186-201.
- 視聴率グループ. テレビ・ラジオ 視聴の現況.平成17年6月全国個人視聴率調査から. (June 2005). 放送研究と調査, 46-57.
- 平田明裕・塚本恭子・関根智江・渡辺洋子. (2010). テレビ・ラジオ視聴の現況～平成22年6月全国個人視聴率調査から～世論調査部(視聴者調査)放送研究と調査, 14-25.
- 世論調査部 星 暁子・林田将来・有江幸司. (2017). テレビ・ラジオ視聴の現況. ～2016年11月全国個人視聴率調査から～. 放送研究と調査, 88-99.
- 鈴木みどり. (1996).子どもがテレビから学んでいる価値観. — 教育と医学, 34(9), 857-864
- 小平さち子, 津金澤聰廣・田宮武編 (1999). 子ども向けテレビの課題—番組の質と視聴の質. テレビへの提言. 東京: ミルネヴァ書房.
- 清水康敬. (2005). 学力問題とICTの活用. 日本教育工学会ニューズレター, 134, 1-2.
- 近江玲. 坂元章編 (2003). メディアと人間の発達. テレビと認知能力. 東京: 学文社.
- Сpirkin A.G. (1964). Мировоззрение // Философская энциклопедия, т.3, 127-128.
- Лекторский В.А. (2001). Сознание // Новая энциклопедия философии в 4-х томах / Институт философии РАН, Национальный фонд социальных наук. — М.: Изд-во Мысль, 3.
- 田島祥・坂元章. (2012). 教育番組に含まれる価値観に関する内容分析. 教育情報研究, 3-13.
- 野崎敏郎 (2013). カール・ラートゲン「日本人の世界観」. 資料の紹介と研究. 佛教大学社会学部論集, 56, 115-130. NHK for School. URL: <http://www.nhk.or.jp/school/> (accessed November 28, 2017).
- NHKオンライン. URL: <https://www.nhk.or.jp/> (accessed November 28, 2017).

References

- Etou M. Kurume-shi kosodate n ikansuru anke-to chousa shougakuseihogoshayou. URL: <http://www.city.kurume.fukuoka.jp/1050kurashi/2040kosodate/3150kodomopuran/files/2009-0717-1019.pdf> (accessed September 10, 2017).
- Hosokawa K., Inoue M. (1999). Analysis of the Educational TV Program on Structuring Method of Keyscene. *OUKA, Annals of Educational Studies*, 4, 73-86.
- Murphy Jr., E.F., Woodhull M.D., Post B., Murphy-Post C., Teeple W. & Anderson K. (2006). Impact on teenage values. *Journal of Business Ethics*, 69, 399-421.
- Itoh H. (1991). An analysis of eye movements while watching educational TV programs. *Bulletin of the National Institute of Multimedia Education*, 5, 147-162.
- Itoh H., Fujita K., Mio T. (1998). Using media for teaching and learning. A retrospective view of 12 years of research at NIME. *Research Report, The National Institute of Multimedia Education*, 4, 186-201.
- Shichousha gurupu. Terebi・Rajio shichou no joukyou. Heisei17nen 6gatsuzenkokukojinshichouritsuchousakara. (June 2005). *Houshoukenkyuu to chousa*, 46-57.
- Hirata A., Tsukamoto K., Sekine T., Watanabe Y. (2010). Terebi・Rajio shichou no jyoukougenkyou～Heisei22nen6gatsuzenkokukojinchousasihouritsuchousakara～Yoronchousabu (shichoushachousa) Houshoukenkyuu to chousa, 14-25.
- Akiko H, Hayashida M., Arie K. (2017). Terebi・Rajioshichou no genkyou. ～2016 nen 11gatsuzenkokukojinchousashichoukara～. *Houshoukenkyuu to chousa*, 88-99.
- Suzuki Midori. (1996). Kodomo ga terebi kara manadeiru kchikan. *Kyouiku to Igaku*, 34(9), 857-864.
- Kodaira S., Kanazawa T., Tamiya T. (1999). Kodomomuke terebi no kadai. Bangumino sitsu to shichou no shitsu. *Terebi heno teigen*. Tokyo: MInerwashoubu.
- Shimizu Y. (2005). Gakuryokumondai to ICT no katsuyou. *Nihonkyouikukougakukainyusureta-*, 134, 1-2.
- Omi R., Sakamoto A. hen (2003). Media to ningen no hattatsu. *Terebi to chinouryoku*. Tokyo:Gakubunsha.
- Spirkin A.G. (1964). Mirovozzrenie // Filosofskya enciclopedia, t.3, 127-128.
- Lekotorskii V.A. (2001). Szonanie // Novaya encilopedia filosofii v 4-kh tomakh / Institut Filosofii RAN, Natsionalnyui fond socialnykh nauk. Moskva.: izd-vo Mysl.
- Tajima S, Sakamoto A. (2012). Kyouikubangumi ni fukumarerukachikan ni kansuru bunsekinaiyou. *Kyouikujouhoukenkyuu*, 3-13.
- Nozaki T. (2013). Ka-ru・Ra-togen 「nihonjin no sekaikan」. *Shiryuu no shoukai to kenkyuu Bukkyoudaigaku shakaigakubuhenshu*, 56, 115-130. NHK for School. URL: <http://www.nhk.or.jp/school/> (accessed November 28, 2017).
- NHK online. URL: <https://www.nhk.or.jp/> (accessed November 28, 2017).

Арыдемир Х.

Университет Думлупинара, факультет экономики и управления,
Отдел политических наук и международных отношений, Турция, г. Кютахья
e-mail: hakanaridemir@gmail.com

ВЛИЯНИЕ БРИТАНСКОГО РЕШЕНИЯ BREXIT НА СОВРЕМЕННУЮ ГЕОПОЛИТИКУ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНОГО КИПРА (ТРСК)

На протяжении уже более пятидесяти лет Кипр продолжает существовать как большая проблема для трех стран-гарантов Великобритании, Турции и Греции, несмотря на меняющиеся обстоятельства и время. Со временем «проблема Кипра», которая возникла на международной арене, снова обсуждалась после принятия Великобританией BREXIT соглашений. Это еще раз показывает, что стратегическая и геополитическая позиция Турецкой Республики Северного Кипра (ТРСК) важна с точки зрения политики Великобритании, а также временной интервенции и меняющейся международной конъюнктуры. В этом исследовании будет обсуждаться влияние британского соглашения BREXIT на текущую геополитику ТРСК.

Ключевые слова: ТРСК, BREXIT, проблема Кипра.

Aridemir H.

Asst. Prof. Dr., Dumlupinar University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Department of Political Science and International Relations, Turkey, Kutahya, e-mail: hakanaridemir@gmail.com

The Effects Of Britain's BREXIT Decision On The Current Geopolitics Of The TRNC

The Cyprus is more than fifty years old, and the three guarantor countries are confronted as one of the most important issues between Britain, Turkey and Greece and continue to exist as a big problem despite the changing circumstances and time. Over time, the 'Cyprus Problem', which was carried on the International platform, has been debated again after Britain's BREXIT decision. It is once again revealed that the strategic and geopolitical position of the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) in terms of time and the changing international conjuncture in terms of the policy of the UK has become more important. In this study, the effects of Britain's BREXIT decision on the current geopolitics of the TRNC will be discussed.

Key words: TRNC, BREXIT, Cyprus Problem.

Арыдемир Х.

Думлепинар университеті, экономика және менеджмент факультеті,
саясаттану және халықаралық қатынастар кафедрасы, Түркия, Кютахья қ., e-mail: hakanaridemir@gmail.com

Солтүстік Кипр Түрік Республикасының қазіргі заманғы геосаясатына Британдық BREXIT шешімінің әсері (СКТР)

Елу жылдан астам уақыттан бері Кипр өзгеріп отырған жағдайлар мен уақытқа қарамастан кепілдік берген үш ел Ұлыбритания, Түркия және Греция үшін үлкен проблемаға айналды. Уақыт өте келе, халықаралық аренада пайда болған «Кипр мәселесі» Британияның BREXIT шешімдері бойынша қайта талқыланды. Бұл Солтүстік Кипр Түрік Республикасының стратегиялық және геосаяси ұстанымының Британ саясаты тұрғысынан маңыздылығын көрсетеді, сонымен қатар уақытша араласу және өзгертін халықаралық конъюнктура болып табылады. Бұл зерттеу Британдық BREXIT келісімінің қазіргі Кипр Түрік Республикасының геосаясатына әсерін талқылайды.

Түйін сөздер: Солтүстік Кипр Түрік Республикасы, BREXIT, Кипр мәселесі.

Введение

Кипр, наряду с Сицилией и Сардинией, один из самых больших участков земли в Средиземном море (Öztürk, 2003: 51). В отличие от них, Кипр не является объединенным островом. Этот маленький остров был центром проблемы почти полвека. На Кипре, где размещены флаги трех разных стран – Англии, ТРСК и Республики Кипр, находится единственная разделенная столица в мире (Kansou, 2016). Главный источник проблем на протяжении многих лет для этого острова – нерешенность его стратегического положения.

Судьба острова Кипр изменилась с тем, что его географическое положение, как и всего Средиземного моря, находится в центре стратегического региона. Установив мост между Европой и Ближним Востоком, Средиземноморье стало центральной точкой сил, которые хотят доминировать на Ближнем Востоке. Остров является очень важным регионом для управления коммерческим и военно-морским движением, проходящим через Восточное Средиземноморье с точки зрения геополитического и геостратегического положения, это главные шаги которые должны быть проведены в Анатолии и на Ближнем Востоке (Sankara, 2016). Из-за этой характеристики на протяжении всей истории, государства которые хотели быть глобальной державой того времени, в первую очередь вторгались на Кипр (Gözlü, 2011: 24).

Из истории мы знаем, что всем известные микенцы, египтяне, хетты, ахейцы, дорийцы, финикийцы, ассирийцы, персы, македонцы, римляне, византийцы, арабы-мусульмане, генуэзцы, венецианцы, османы и англичане устанавливали господство на острове (Çevikel, 2006: 18). Во власти Кипра на протяжении веков находился доступ к торговому коридору, связывающему Африку с Ближним Востоком.

Турки и греки, коренные народы региона, долгое время жили вместе, но эксплуатировались государствами с различными целями в регионе из-за стратегической важности острова. События, начавшиеся с беспорядков, которые произошли после напряжений и разногласий, вызванных демонстрантами, были болезненны для Кипра и киприотов-турок и киприотов-греков в течение многих лет.

Османы отдали остров англичанам, а после Первой мировой войны заняли сторону немцев, а после проигрыша в войне англичане аннексировали эти земли в соответствии с Лозаннским

договором. После окончания Второй мировой войны требования о предоставлении Кипру самоуправления продолжились с новой силой. В 1954 году к решению вопроса подключилась Греция, подав на рассмотрение ООН требование о предоставлении права самоопределения для Кипра. Великобритания, понимая, что потери острова не избежать, созвала в августе 1955 года конференцию по этому вопросу, на которую, для того чтобы создать противовес Греции, была приглашена и Турция. Турция на начальных этапах развития кипрского вопроса занимала британскую позицию.

16 августа 1960 г., в соответствии с соглашениями, подписанными Грецией, Турцией и Великобританией весной 1959 г. в Цюрихе и Лондоне, Кипр стал независимой Республикой с двухобщинной системой управления, а Турция, Греция и Соединенное Королевство выступили гарантами “независимости, территориальной целостности и безопасности” Кипра. Однако мир длился недолго, события, начавшиеся в 1963 году, снова вызвали беспорядки на острове. После продолжительных систематических нападений греков на турецкую общину Турция как страна-гарант в 1974 году была вынуждена вмешаться. После вмешательства одна треть острова перешла под контроль Турции, а в феврале 1975 года было создано Федеративное правительство Турции. Таким образом, Республика Кипр разделилась на два государства, турецкая сторона в ноябре 1983 года образует так называемую Турецкую Республику Северного Кипра и греческую – Республику Кипр (Öztürk, 2003: 73-74).

В первой части нашей работы мы расскажем о географическом и стратегическом расположении острова Кипр, о том, как он управлялся на протяжении всей истории, историю Кипрской Республики до 1960 года, о событиях 63-74-х гг. и о появлении ТРСК, а во второй части мы обсудим возможные последствия британского соглашения BREXIT, являющегося одной из трех стран-гарантов Кипра, на ТРСК.

Основная часть

1. Историческая справка

После завоевания Кипра Османской империей первые турки начали переселяться на остров, начиная с 1571 г. (Oberling, 1988: 1). Оставаясь под властью Османской империи в течение 307 лет, к концу 19-го века господство Османской империи начало ослабевать и власть была передана Англии при условии, что османс-

кий султан не нарушал суверенитета Великобритании (Öztürk, 2003: 1). С установлением союза с Германией в Первой мировой войне Османская империя выступила против Англии, в результате Англия присоединила остров по одностороннему решению в 1914 году. Турция в Лозаннском договоре в 1923 году официально признала английский суверенитет над островом. Всё это время греки-киприоты (Энозис) мечтали о воссоединении со своей большой родиной (или Мегали Идэа), начали кровопролитные атаки против турок в 1950-х годах. Турки, в свою очередь, начали противостоять этой атаке, защищая тезис «Таксим», основанный на принципе совместного использования острова между Грецией и Турцией. Британия отдала остров киприотам, предложив ряд условий. В ходе событий были задействованы противники конфликта между Турцией и Грецией – Соединенные Штаты, которые образуют южное крыло НАТО. В 1959 году при поддержке Великобритании между министрами иностранных дел Турции и Греции в Швейцарском г. Цюрихе подписываются соглашения о создании кипрского государства, после чего в результате подписания в Лондоне соглашений между премьер-министрами Англии, Турции и Греции и архиепископом Макариосом, представляющим кипрско-греческую общину острова, Фазилом Кучуком, представляющим турецкую общину, закладываются основы Республики Кипр. Таким образом, была создана Республика Кипр с ограниченным суверенитетом, в которой Турция и Греция, в отличие от пожеланий обеих сторон, берут на себя гарант суверенитета (Harputoğlu, 2017).

С созданием Республики Кипр между двумя обществами был достигнут внутренний баланс с равным правовым и политическим статусом, а также был установлен внешний баланс между Турцией и Грецией. Таким образом, Лозаннский договор в 1923 году и равновесие в Эгейском море были предоставлены в Восточном Средиземноморье соглашениями 1959 и 1960 годов. Хотя кипрско-турецкая община не отклонилась с условиями соглашения от этой балансовой политики с Турцией, греко-кипрская община и Греция не отказались от энозиса (Tuncer, 2005: 91). Макариос хотел внести поправки в Конституцию Республики Кипр 30 ноября 1963 года, утверждая, что споры, касающиеся процессов местного управления, правосудия и принятия решений и вытекающих из этого прав турок, сделали непригодным конституцию. Поправки в 13 статьях, направленные от равного партнерс-

тва турок на сокращение статуса меньшинства, создали конфликтную ситуацию вместо диалога (Мария Ананьева, 2014). После того, как эти изменения отвергли турки, греки начали нападать на турков, прибегнув к вооруженному нападению на турок. Таким образом, баланс, установленный в 1960 году, был концом, и конституционная система рухнула (Hasgüler ve Uludağ, 2004: 328-330). Начиная с 1963 года греческое государство, которое являлось гарантом против нарастающего нападения на турецкий народ, не препятствовало, а напротив, стало одним из главных заинтересованных сторон этой резни, вводя массовые убийства в еще более жестокой форме. В частности, пригласив Гриваса, руководителя нападений на турков, на военную конференцию на Кипр, показал свою позицию в отношении событий. Таким образом, в 1964 году Гривас был отправлен на остров и стал причастным в убийстве многих турков (Koç, 2005: 186-189). В 1964 году конфликты прекратились при содействии Турции, и была проведена знаменитая «Зеленая линия», при британском контроле. Однако интервенции во главе с Макариосом не закончились. При этом Турция приняла решение осуществить вмешательство на остров.

Это решение дало осечку с письмом Джонсона, но несмотря этого, Хунта, пришедший к власти в Греции в результате государственного переворота, принял вмешательство против Макариоса, инсценируя, что он отошел от энозиса, после этого в качестве страны-гаранта и предотвращения нападений на турок на острове 20 июля 1974 года начала «операцию по поддержанию мира» (Öztürk, 2003: 27-42). После операции остров разделился на две части. После операции по поддержанию мира примерно 120 000 греков перешли с севера на юг и 65 000 турок перешли с юга на север в полном согласии с Соглашением об обмене народонаселения 1975 года. Эти два раздела простираются на 180 км и имеют ширину от 5 до 7 км, разделенных «промежуточной зоной». Сегодня около 850 000 киприотов-греков живут в кипрско-греческой администрации против населения в 300 000 человек на Северном Кипре (Harputoğlu, 2017).

Несмотря на все это, ТРСК объявил свое независимое государство 15 ноября 1983 года. С этой даты как региональные государства, так и нерегиональные субъекты предприняли шаги для решения проблемы, однако, это до сих пор остается нерешенным.

2. Стратегическая Позиция и Приоритет Кипра

Поскольку в 1960 году британцы создали двухступенчатую структуру на Кипре, окончательного решения не найдено, и это стало самым важным вопросом в борьбе за власть в Восточном Средиземноморье между Турцией и Грецией. Несмотря на то, что уже прошло много десятилетий, проблема остается и переросла из региональной в международную. С течением времени и меняющейся международной конъюнктурой вновь усилилась важность стратегического и геополитического положения острова Кипр с точки зрения политики Турецкой Республики и афро-евразийских государств.

На острове Кипр господствовало множество государств на протяжении всей его истории и он всегда привлекал государства со стратегическими целями в Восточном Средиземноморье. Поэтому он всегда является сценой силовой борьбы между государствами. Афро-Евразия из-за своего географического положения в центре конфликтов имеет гораздо больше опасности, чем просто проблемы между двумя общинами (Keser, 2012a: 58). Хотя основными характеристиками стратегического значения острова в последние годы являются его близость к торговым маршрутам и стратегическим регионам, особенно из докладов, опубликованных после 2010 года, остров является не только бассейном передачи энергии, но и более важным центром (Sandıklı vd, 2013: 6-7). Из-за этой особенности приключение, начавшее сначала оккупацию египтян в 450 году до н.э., продолжалось с финикийцами, греками, египтянами, македонцами, римлянами, византийцами и генуэзцами и венецианцами. В процессе венецианского господства он стал одним из самых важных пиратских регионов Средиземноморья, и коммерческий процесс в регионах много раз был прерван (Çimen, 2015). Фатих Султан Мехмет завоевал Стамбул в 1453 году, начиная отсюда, расширяя свои границы до трех континентов, а затем, завоевывая стратегически важные острова, такие как Кипр, Крит и Родос в Средиземном море, и сознательное геополитическое мышление, направленное на установление морского господства в Средиземном море (Yılmaz, 2017).

Согласно геополитической теории морского суверенитета, которую выдвинул адмирал Альфред Махан, государство, которое доминирует над морями, покрывающими три четверти земной поверхности, сможет контролировать суверенитет над землей. На Махана повлияло положение Британии в Афро-Евразии и он выдвинул свой тезис: «Кто управляет морями, тот и управляет

миром». Также показал военно-морской флот как один из величайших признаков международной власти (Koç, 2005: 23). Средиземноморье владеющие Кипром, Сицилией, Мальтийским островам, и Суэцким каналом, который соединяет Восточное Средиземноморье и Индийский океан, также контролирует Ближний Восток который экспортирует более половины мировой нефти в соседние регионы, связи с этими преимуществами не только не уменьшился к нему интерес, но и является по-прежнему, как указал Махан, очень самым мощным из стратегической областей в мире (Yaşlı, 2012). С этой точки зрения вполне ясно, что Восточное Средиземноморье является воротами в мир, соединяя два больших океана – Индийский океан и Атлантический. Кроме того, Суэцкий канал соединяет Красное море с Эгейским, Черным и Средиземным морями, создавая преимущества времени и стоимости с точки зрения международной морской торговли (Ünal, 2015: 11). Такие особенности были незаменимы для Средиземноморья, и в процессе продолжения от прошлого до наших дней государства, которые сохранили свое значение и имеют суверенитет, вступили в противостояние, чтобы держать эти регионы в своих руках.

Влияние внешних факторов на Кипр на протяжении всей истории также затрудняло контроль над островом. Причина, по которой османы были вынуждены покинуть остров, – это увеличение стратегической потребности Англии в XIX веке. Англия нуждалась в острове Кипр для защиты своих растущих интересов в Средиземноморье, на Ближнем Востоке и в Азии. Состояние войны Османского государства с царской Россией стало хорошей возможностью получить Кипр и 4 июня 1878 года во время правления Султана II Абдулхамита остров был арендован англичанами. Позже в Первой мировой войне он аннексировал остров и полностью прекратил османское господство (Çevikel, 2006: 39-144). После 1960 года Англия отступила с острова и держал базы Дивелла и Акротири общей площадью 99 квадратных миль с длительными переговорами в Цюрихском и Лондонском договорах. Общая площадь этих баз соответствует 2,7% территории страны, а базы по-прежнему принадлежат Англии (Tamçelik, 2011).

На острове Кипр доминирует Ближний Восток на территории под углом не менее 270 градусов к востоку от Средиземного моря и Северной Африки с углом 360 градусов. С другой стороны, северное побережье Кипра предоставляет

возможность Турции контролировать все побережье Средиземного моря. Одним из способов достижения эффективной позиции на Ближнем Востоке является использование острова Кипр в стратегических целях. Великобритания придает большое значение этому и не отказалась от Кипра, хотя постепенно закрывала свои базы в других регионах. Потому как при уходе от Кипра британские интересы понесут огромный ущерб и не смогут внимательно следить за деятельностью в регионе. Кроме того, он может использоваться как и для моментального реагирования при операциях, так и как использование авианосца против интересов оппонента, что делает остров еще более необходимым (Çimen, 2015: 8-9).

Кипр является третьим по величине островом в Средиземноморье и ближайшим соседом является Турция. Кипр находится всего в 71 км от побережья Анатолии, в 98 км от территории Сирии, в 384 км от Египта и в 800 км от Греции (Öztürk, 2003: 51). Очевидно, насколько важен Кипр для Турции и киприотов-турок. Греческий историк др. Ачилле Эмилиянидис напоминает о людях, которые живут на острове: «Первые люди Кипра с большой вероятностью пришли на остров из Анатолийского побережья. Они принесли с собой свои обычаи и уклад» (Gözlü, 2011: 180). Как вы можете видеть, даже греческие источники упоминают имена турок на Кипре. Кроме того, было сделано много исследований, чтобы получить подробную информацию о кипрском народе, формирующем самодержавие народа острова.

Кипр был домом для многих цивилизаций и религиозных конфессий, пока османы не захватили остров с 4000 до н.э. до 1571 года нашей эры. После Османской империи на острове был установлен долгий период порядка, и этот порядок появился в разных формах XIX века и обеспечил определенное жизненное пространство для каждой общины (Çevikel, 2006: 18). Это жизненное пространство, где всякий раз, когда угрожала опасность, порядок нарушался, а анархия процветала. Силы, которые хотели доминировать на острове, не достигали своих целей. В настоящее время попытка провести международную политику, состоит лишь в том, чтобы добиться того, чтобы в основном в Турции и других странах в регионе дестабилизировать положение. Однако Турция и киприоты-турки всегда предпринимали необходимые шаги для обеспечения соблюдения минимальных интересов в регионе (Harputoğlu, 2017).

Кипр имеет огромную военную, экономическую и политическую важность для Турции. В ближайшем будущем мир, как ожидается, столкнется с проблемами водных ресурсов. Несмотря на эту сложность, Турция обладает эффективными водными ресурсами и имеет потенциал для обеспечения необходимой гидроэнергетической энергии из этих источников (Doğruer, 2017). Кроме того, с проектом «Can Suyu» потребности в воде Кипра были решены и с укреплением отношений с островом было показано, что кипрский народ не одинок (KKTC'ye Can Suyu, www.aljazeera.com.tr, 2015). Регион также важен с точки зрения маршрута распределения энергии с трубопроводом Баку-Тбилиси-Джейхан и нефтепровода Киркук-Юмурталик, который транспортирует среднеазиатскую нефть в Средиземное море. Учитывая, что энергетические и промышленные продукты будут экспортироваться на мировые рынки из портов Искендерун и Мерсин, залив Искендерун скоро станет энергетическим терминалом и коммерческой базой (Harputoğlu, 2017).

С уходом Великобритании с острова в 1960 году основное внимание турецкой внешней политики было сосредоточено на Кипре, и этот интерес не уменьшился и сегодня. Здесь Турция рассматривает свои национальные интересы как жизненно важные и развивает рефлекс в соответствии с ситуациями, которые развиваются против этих жизненно важных интересов. В этом контексте особенно важные дела легли на плечи иностранных дел и последовала тонкая дипломатия. Наименьшая уступка в регионе может создать различные угрозы национальным интересам нашей страны (Keser, 2006b).

Когда дело касается национальных интересов, безопасность Кипра означает безопасность Восточного Средиземноморья. Безопасное Восточное Средиземноморье также является безопасностью Турции. В этом отношении линия обороны Турции начинается с Кипра, при этом она ставит перед собой новые задачи по обеспечению суверенитета, благосостояния и стабильности населения региона.

В то время как Турция проводит международную политику Кипра, воздушные и морские районы Турции и Турецкой Республики Северного Кипра будут объединены, чтобы обеспечить гораздо более широкую географическую безопасность (Koday, 1998). В дополнение к стратегическим интересам Турции мы возлагаем свою ответственность на регион, связанный с историческими связями с народом острова, и,

проблема Кипра возникает каждый раз. Особенно в процессе вхождения в состав ЕС он рассматривается как условие членства и пытается пойти на уступки со стороны Турции. В 1999 г., несмотря на хорошие события для Турции на Хельсинкском саммите, кипрский вопрос впервые поднялся в официальных отношениях. Хотя на этом саммите Турцию приняли в качестве страны-кандидата, реализация полного членства была связана с решением проблемы на острове (Durmaz, 2015). ЕС пытается оказать давление на Турцию и Турецкую Республику Северного Кипра в решении кипрской проблемы, показывая, что она выступает в качестве ответственного за тупик по этому вопросу, и это оставляет грекам и грекам-киприотам более комфортное положение. Отсутствие окончательного решения кипрской проблемы и принятие кипрско-греческой стороны в ЕС, как представителя всего острова приводит к новым кризисам в регионе (Doğruer, 2017). Помимо этого, после включения Республики Кипр в ЕС продолжались эмбарго и изоляция ТРСК, а переговоры по кандидатуре Турции вступления в ЕС периодически заходят в тупик. Кроме того, вход киприотов-греков в ЕС замедляет процесс взаимного урегулирования (Sandıklı ve Akçadağ, 2011: 6).

С юридической точки зрения на Кипре существуют две разные политические, культурные и этнические особенности. Это то, что ООН использует для описания Кипра. Это различие было также основанием для договоров Республики Кипр 1960 года (Erdoğan, 2016: 149). ЕС игнорировал отсутствие урегулирования на острове, чтобы обеспечить стратегические интересы на Кипре, и дестабилизировал равновесия в регионе, взяв киприотов греков в ЕС для представления острова. Когда северная часть острова боролся с эмбарго, южная часть вступил в сотрудничество с ЕС и начал отходить от решения (Кипрский конфликт в 1974 г, Риа Новости, 15 июля 2014).

Желания сторон относительно будущего острова отличаются. В то время как турецкая сторона говорит о присутствии двух конституционных государств и новых суверенных единиц в качестве нового государственного партнерства в форме новой администрации, не разделяя власти с кипрско-греческой стороной в структуре, в которой признаны обе стороны ее существования и независимости, Кипрско-греческая сторона не заинтересована в механизме управления, который в основном не совместим со статусом меньшинства турок на острове и хочет сделать остров

греческим (Sankara, 2016: 32-33). С другой стороны, Турция рассматривает Кипр с исторической точки зрения ответственности. Он является одновременно и геополитическим и действует с идеей обеспечения безопасности народа острова, и определенно выступает против превращения Турецкой общины в меньшинство на острове (Erdoğan, 2016: 153). Стороны часто собираются вместе, чтобы решить эту проблему, но переговоры все еще не пришли к единому решению. В то время как Турция выполнила всю ответственность за всю историю в качестве стороны в этом вопросе и поддержала миротворческие усилия, стабилизирующие положение людей на острове, греческая сторона попыталась показать турецкому и турецко-кипрскому обществу тревожную сторону соглашения, которое в основном связано с стратегией отвлечения внимания.

3. Важность Кипра в отношении Европейского Союза

В мировой политике доминирует транспорт, торговля, транспортные маршруты и энергетические ресурсы (Öztürk, 2003: 110). Таким образом, представляется, что Кипр имеет очень стратегическую предпосылку для достижения различных целей ЕС. Присутствовать на Кипре означает занять географическое пересечение границ ЕС в Восточном Средиземноморье. Особенно для ЕС, который является большим потребителем энергии из энергетических месторождений, которые недавно появились как потенциал в регионе.

В нынешней ситуации ЕС, который удовлетворяет на половину общий спрос на энергию, в 2030 году станет зависимым от аутсайдера на 70%. Тот факт, что потребление энергии растет с каждым днем и что отечественное производство не может реагировать на это потребление, привело к тому, что ЕС стремился к непрерывному и безопасному способу использования энергии (Yorğan, 2009: 33). Поскольку большая часть энергетических ресурсов, необходимых ЕС, проходит через Средиземное море, стратегическая политика имеет большое значение.

Политический мониторинг с целью установления морского господства в Средиземном и Эгейском морях, чтобы стать великим центром власти в мировом порядке, является необходимой стратегией роста и расширения. Способность ЕС достичь этой цели зависит от того, что он может взять под свой контроль такие острова, как Кипр, Гибралтарский пролив, Мальту и Крит (Harputoğlu, 2017). После того, как Европейский союз будет контролировать регион, он получит

доступ к энергетическим ресурсам Ближнего Востока по линии Центральная Азия, Киркук-Юмурталик и Суэцкий канал, которые доминируют на линии Баку-Тбилиси-Джейхан на Кипре и в Восточном Средиземноморье. По всем этим причинам кипрско-греческая сторона была быстро объединена, чтобы быть лидером в борьбе за власть в регионе.

4. Потенциальные последствия решения BREXIT о текущей геополитике ТРСК

4.1. Решение BREXIT и устранение эмбарго для ТРСК

От турок-киприотов и киприотов-турок последовало немного больше энтузиазма, пока весь мир внимательно следил за референдумом, который проводила Великобритания 23 июня 2016 года, по вопросу выхода из ЕС. Потому что для всего Кипра, особенно для киприотов-турок, Британия означает больше, чем любая страна-член ЕС. Во-первых, Англия является страной, которая доминировала на острове с 1878 по 1960 год. Британия, которая больше всего имеет право голоса за последние 120 лет истории острова, является одной из трех стран-гарантов Республики Кипр, которая была основана после 1960 года. Тысячи турок-киприотов живут в Англии. Очень большая часть коренных киприотов, живущих в ТРСК, по-прежнему являются гражданами Великобритании. И, наконец, около 3% острова все еще под британским управлением. Крупнейшая военная и шпионская база Великобритании на Ближнем Востоке находится на этом острове (Arikli, 2017). В результате «Брексит» тесно связан с киприотами-турками.

Участие Великобритании в ЕС очень интересно и специфично. Например, Англия ждала много лет, чтобы стать членом ЕС, и как стала членом в 1973 году, оставила свою землю на Кипре вне ЕС. К моменту перехода ЕС к Евро одной из трех стран, которые не участвовали в Евро, была Англия. (Другие страны – Швеция и Дания). Интересно, что в 1967 году, когда Великобритания подала заявку на полноправное членство в ЕС, заявила, что защитит Британский Стерлинг, а не перейдет на общую валюту.

Если вы посмотрите размышления Брексита о ТРСК: Турция не признает Республику Кипр, которая является членом ЕС для всего мира. Когда дело доходит до ЕС, ТРСК является неконтролируемой частью Республики Кипр и, следовательно, ЕС. Как представляется, ТРСК не является ни частью ЕС, ни вне его.

Прежде всего, нам нужно взглянуть на отношения между Республикой Кипр и ЕС. Респуб-

лика Кипр была создана в 1960 году, а в 1962 году она была подана на членство в ЕС. Из-за проблемы между двумя общинами в 1963 году турецкое общество не смогло участвовать в переговорах между ЕС и Республикой Кипр с этой даты. В результате переговоров киприотов-греков с Сообществом 19 декабря 1972 года в Брюсселе было подписано «Соглашение об установлении ассоциации между сообществом и Кипром», которое вступило в силу 1 января 1973 года. Предполагалось, что таможенные тарифы и другие ограничения будут постепенно прекращены для достижения таможенного союза с соглашением. После различных пожертвований и периодов 19 октября 1987 года между Кипром и Сообществом было подписано «Соглашение о Таможенном союзе», и оно было введено в действие 1 января 1988 года (ККТС-АВ İlişkileri, <https://abkm.gov.ct.tr>).

4 июля 1990 года кипрско-греческая администрация подала заявку на полное членство в Сообществе от имени всего Кипра. Кипрско-турецкая сторона выдвинула жесткие возражения и критику в том, что заявленная жалоба не соответствует закону и утверждает, что заявка должна быть отклонена. Несмотря на это возражение и критику, Европейская комиссия сочла его целесообразным и в июне 1993 года представила к Совету (Aznevi, 2010).

На Люксембургском саммите 12-13 декабря 1997 года было принято решение начать переговоры о полном членстве с Кипром. 30 марта 1998 года начались переговоры о полном членстве между ЕС и Кипром. В результате переговоров с 1 мая 2004 года Кипр стал полноправным членом Европейского союза. Как вы можете видеть, киприоты-турки и ТРСК остались в стороне от своих отношений и переговоров с начала отношений между Республикой Кипр и ЕС. Несмотря на это, ТРСК смогла продать ряд экспортных продуктов, особенно цитрусовых, в некоторые страны ЕС, главным образом в Великобританию.

После 1974 года некоторые государства-члены Сообщества, и в частности Великобритания и Германия, продлевают разрешения на экспорт сельскохозяйственной продукции в соответствии с Фитосанитарным сертификатом, предоставляемым Торгово-промышленной палатой Кипра, но не регулируемым от имени «Турецкого Кипрского Федеративного Государства» или «Турецкой Республики Северного Кипра».

Таможенные органы Великобритании также приняли документы о роуминге, установленные кипрско-турецкими властями и организованные

от имени бывшего «таможенного органа Кипра». На этой основе была указана статья 5 Соглашения об ассоциации. Согласно материалу, «правила торговли между договаривающимися сторонами не приведут к дискриминации между гражданами Кипра и их компаниями.

После объявления ТРСК в 1983 году правительство Республики Кипр информировало государства-члены Сообщества о том, что правительство Республики Кипр изменило таможенные пломбы и что эти печати теперь будут применяться в торговле, которая будет осуществляться в соответствии с положениями Соглашения об ассоциации. Тогда Совет и Комиссия не решили отменить печати, используемые кипрско-турецкими властями, хотя она заявила, что новые печати могут быть приняты государствами-членами. Однако Гай Леграс, генеральный директор Управления сельского хозяйства Комиссии, направил 5 декабря 1989 года постоянным представителям государств-членов письмо, в котором говорится, что власти Республики Кипр имеют право исключительно на регулирование документов, которые будут рассматриваться в отношении Кипра. Две голландские компании, которые импортируют цитрусовые продукты из ТРСК, подали заявку на отмену в соответствии со статьей 173 (2) Договора ЕС (новый АТ-А 230 (4)) против этой статьи. Европейский суд отклонил это дело на основании своего решения от 13 июня 1991 года, заявив, что в данном случае не может быть никакой речи о решении. После решения Суда, следовательно, Великобритания и Германия, где государства-члены не могли говорить о обязательном решении Комиссии, продолжали принимать роуминг-документы, выданные кипрско-турецкими властями.

21 мая 1992 года С.П. Анастасиу (Писсури) Лимитед и 12 других производителей и экспортеров цитрусовых греков-киприотов подали иск на Министерство сельского хозяйства, рыболовства и продовольствия Великобритании перед Верховным судом Англии, для обработки сделок с ввозом сельскохозяйственной продукции с Северного Кипра без документов официальных органов, требуемых законодательством Сообщества. Дело было направлено в Суд Европейского Сообщества в рамках процедуры предварительного определения толкования статей, касающихся Соглашения об ассоциации. В этом случае Европейскому суду было предложено прокомментировать «таможенные органы государства-экспортера» в Протоколе происхождения,

прилагаемом к Соглашению об ассоциации. В ходе процедуры предварительного решения Соединенное Королевство и Комиссия утверждали, что положения Соглашения об ассоциации должны толковаться в сочетании с фактическим разделением Кипра и интерпретироваться таким образом, чтобы удовлетворять интересы всего сообщества острова. По мнению Великобритании и Комиссии, это не означает, что ТРСК признана государством. Однако Суд Европейского парламента не согласился с этим утверждением и пришел к выводу, что протокол движения, на который настаивает организация, не принятая международным сообществом (ТРСК), будет противоречить системе, установленной Протоколом происхождения. В своем решении Европейский суд также ссылаясь на фитосанитарный сертификат. В результате толкования Европейского суда Верховный суд Соединенного Королевства постановил, что картофельные и цитрусовые продукты, ввозимые с Кипра, должны иметь документы, выданные властями, уполномоченными Республикой Кипр. Таким образом, прежнее название Суда Европейских сообществ начало применять несправедливое эмбарго к ТРСК новым названием Европейского суда.

4.2. Влияние решения BREXIT на случай Орамса

После мирной операции 1974 года остров был фактически разделен на две части, и с соглашением об обмене населением, заключенным в 1975 году, многим приходилось перемещаться с юга на север и с севера на юг. Греки-киприоты, которые перешли с севера на юг острова по конституции, созданной в результате создания турецко-кипрского Федеративного государства, не были лишены своих имущественных прав, аудит был оставлен Федеративным государством Кипра. Однако «право на спасение» было предоставлено на недвижимые объекты, которые оставили свои объекты на юге и прибыли на север гражданам. Подобные практики были реализованы на юге греками (Gündüzler, 2016: 26).

Вопрос об имуществе неоднократно подвергался обсуждению, поскольку как национальные, так и международные суды выносили суждения о собственности и принимали различные решения. Одно из этих решений – дело Орамса (Юхневич, 2012), которое недавно было вынесено. Предметом этого дела является продажа земель в ТРСК, грека Мелеетса Апостолидиса на имя британской пары Орамс (Мел Файрурст, 2010). Затем истец Мелетис Апостолидис по это-

му вопросу обратился в Греческий суд. Суд решил не возвращать имущество Мелетису Апостолидису с потерянной земли, а только денежной компенсацией. Однако Мелетис Апостолидис, неспособный выполнить свое решение, перешел в британские суды и столкнулся с отказом. Суд, который позже перешел в британский апелляционный суд, имел те же серьезные последствия, что и дело Европейского суда по делу (Turan, 2010).

Единственный вопрос в этом случае заключается в том, что поиск средств правовой защиты через ЕС, а не ЕКПЧ был сделан для решения правовых аспектов проблемы собственности на Кипре, чтобы законодательство ЕС могло быть приостановлено в случае решения на стороне Северного Кипра (Trimikliniotis ve Demetriou, 2012).

В результате в течение почти шести лет Апелляционный суд Соединенного Королевства признал Мелетиса Апостолидиса обоснованным в своем окончательном решении (Orams davasında Rumların lehine karar, www.cnnturk.com, 19.01.2010). Это решение имело значительные политические и экономические последствия для ТРСК, которому препятствовала торговля с эмбарго. Тем более, что инвестиции иностранцев были подавлены таким образом, поэтому решение было одобрено Грецией и кипрско-греческой администрацией (Çağlar, 2011: 117).

Заключение

Преобладание региональных и глобальных стратегий ощущается благодаря их влиянию в современной мировой системе. Это также проявилось в процессе расширения, который начался с Маастрихтского договора ЕС. С одной стороны, ЕС, который имеет свои собственные границы с высокими требованиями набора против нечленов, с другой стороны, расширяет сферу географии Европы до собственного понимания, когда она находит возможность. Проект «Большой Ближний Восток», который был предложен Соединенными Штатами с начала 2000 года и был вновь актуален, на первый план выдвигает

Турцию, Иран, Израиль, Египет и Саудовскую Аравию в качестве региональных субъектов. Значимость каждой страны, каждого общества и каждого государства в этом регионе стала более ясной с этим проектом. В этом контексте Кипр считается более важным для международных участников. С одной стороны, этот акцент делается на том, что ЕС в форме объединения Кипра в единое целое; а с другой стороны, то, как Соединенные Штаты участвуют в Великом ближневосточном проекте. В геополитических условиях Кипр считается родиной, где 300 000 турок, живущих на острове, могут иметь равные политические права, независимо от безопасности и суверенитета. Для Турции Кипр также выполняет свою миссию по предотвращению осады Анатолии с юга и угрозы национальной безопасности со стороны иностранных держав. Это жизненно важная часть великих держав афро-евразийского мира. Крайне важно, чтобы все государства поддерживали стратегическую жизнь Кипра в этом регионе. Потому что Кипр является открытием для афро-евразийской географии как «региональной и стратегической державы». ни один стратег, ни один эксперт по международным связям не может утверждать, что в XXI веке Кипр потерял стратегическое значение или потерял свою ценность.

Подводя итог, в результате Brexit выход Великобритании из ЕС, для ТРСК сможет предоставить большие возможности во многих аспектах, включая экспорт и упрощение визового режима. ТРСК теперь сможет экспортировать товары в Великобританию через документы Торговой Палаты, как это было ранее. Британские граждане, особенно по судебному делу Орамса, решили не брать недвижимость из ТРСК, после решения суда. С решением Брексита юридические последствия судебного разбирательства Орамса могут быть преодолены, и британский интерес к острову может возрасти. Самое главное, что воздушное эмбарго, введенное в ТРСК, может быть преодолимым с помощью Англии. Таким образом, любая авиакомпания, созданная в Великобритании, может летать в ТРСК – Эрджан.

Литература

- ÖZTÜRK, Osman Metin, (2003), Stratejik Açıdan Doğu Akdeniz ve Kıbrıs, Altınküre Yayınları, Ankara.
 ÇEVİKEL, Nuri, (2006), Kıbrıs Akdenizde Bir Osmanlı Adası (1570-1878), 47 Numara Yayıncılık Tarih-İnceleme Dizisi, İstanbul.
 OBERLING, Pierre, (1988), Bellapais'e Giden Yol 'Kıbrıs Türklerinin Kuzey Kıbrıs'a Zorunlu Göçü' Mehmet E., (Çev), Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.

- TUNCER, Hüner, (2005), Kıbrıs Sarmalı Nasıl Bir Çözüm, Ümit Yayıncılık, Ankara.
- HASGÜLER, Mehmet ve ULUDAĞ, Bülent, (2004), Kriz Üçgeninde Türkiye Orta Doğu, Avrasya ve Kıbrıs Yazıları (1997-2003), Anka Yayınları, İstanbul.
- KOÇ, Süleyman, (2005), Dünden Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- SANDIKLI, Atilla, BUDAK, Türkan ve ÜNAL, Bekir, (2013), Doğu Akdeniz’de Enerji Keşifleri Ve Türkiye, Bilgesam Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, Mesud, (2015), Soğuk Savaş Ve Sonrası Doğu Akdenizde Küresel Hamleler-1, Beta Yayınları, İstanbul.
- GÖZLÜ, Ahmet, (2011), Kıbrıs Eskiçağı Ve Jeopolitiği, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- ÇAĞLAR, Halime Nazlı, (2011), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti(KKTC)’nin Meşruluğu Bağlamında Mülkiyet Sorunu, Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KANSOY, Eren, (2016), Lefkoşa: Dünyanın Tek Bölünmüş Başkenti, Telgraf, <http://www.telgraf.co.uk/lefkosa-dunyanin-tek-bolunmus-baskenti.html>(21.11.2017).
- CANKARA, Yavuz, (2016), Doğu Akdeniz’in Artan Petropolitik Önemi ve Türkiye’nin Kuzey Kıbrıs Siyaseti, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/266439>(21.11.2017).
- HARPUTOĞLU, Mehmet, (2017), Kıbrıs Dosyası, Uluslararası Gençlik Strateji Araştırma Merkezi, http://ugsam.com/kibris-dosyasi_d14.html(21.11.2017).
- KESER, Ulvi,(2006), Kıbrıs’ın Stratejik Önemi Bağlamında Adada Askeri Faaliyetler Ve İlgili Tarafların Askeri Gücü, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/84578>(23.11.2017).
- KESER, Ulvi, (2012), Doğu Akdenizde Güvenlik Ve Kıbrıs Adasının Stratejik Pozisyonu, Atılım Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1), http://asbd.atilim.edu.tr/shares/sbedergi/files/asbd2012_01_03_Keser.pdf(21.11.2017).
- ÇİMEN, Abdulkadir, (2015), Kıbrıs Meselesinin Tarihi Süreci Ve Köklü Değişim, Köklüdeğişim Yayıncılık, <https://kokludegisim.net/dosyalar/kibris-meselesi-nin-tarih-sureci-ve-koklu-cozum.html>(21.11.2017).
- YILMAZ, Saffet Alp, (2017), Kıbrıs’ın Jeopolitik Konumu Ve Önemi, <http://www.saukampus.com/wp-content/uploads/2015/12/KKTC%20%2812-01-15-08-03-00%29.docx>(21.11.2017).
- YAYCI, Cihat, (2012), Doğu Akdeniz’de Deniz Yetki Alanlarının Paylaşılması Sorunu Ve Türkiye, Bilgi Strateji, http://www.bilgesam.org/incele/634/-dogu-akdeniz-de-deniz-yetki-alanlarinin-paylasilmasi-sorunu-ve-turkiye/#.Whf9nUpl_IU(22.11.2017).
- TAMÇELİK, Soyalp, (2011), Kıbrıs’taki İngiliz Üslerinin Stratejik Önemi, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Sayı 1(8), <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/viewFile/1706/735>(22.11.2017).
- DOĞRUER, Sedat, (2017), Kıbrıs’ın Önemi, <http://selcukssofta.com/kibrisin-onemi/>(23.11.2017).
- KKTC’ye ‘can suyu’, (2015), <http://www.aljazeera.com.tr/haber/kkctye-can-suyu>(23.11.2017)
- KODAY, Zeki, (1998), Kıbrıs’ın Jeopolitik Önemi, Türk Coğrafya Dergisi, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/198729>(22.11.2017).
- DURMAZ, Ferhat, (2015), Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin ‘Kıbrıs’ Boyutu, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı 13, <http://sbedergi.gumushane.edu.tr/DergiTamDetay.aspx?ID=203&Detay=Ozet>(21.11.2017).
- SANDIKLI, Atilla ve AKÇADAĞ, Emine, (2011), Kıbrıs Sorunu Kapsamında AB-Türkiye İlişkileri, Bilge strateji, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/43503>(21.11.2017).
- ERDOĞAN, Hilal, (2016), Kıbrıs Meselesinin Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/269955>(22.11.2017).
- YORKAN, Arzu, (2009), Avrupa Birliği’nin Enerji Politikaları ve Türkiye’ye Etkileri, Bilge strateji, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/bs/article/download/5000153478/5000138880>(23.11.2017).
- ARIKLI, Erhan, (2017), Brexit KKTC’ye Ne Getirir?, <http://afroavraya.org/brexit-kkctye-ne-getirir/>(21.11.2017).
- AZNEVİ, Ferhat, (2010), Avrupa Toplulukları Hukuku, Uluslararası Hukuk, Kıbrıs Cumhuriyeti ve KKTC İç Hukuku Açısından Değerlendirilmesi, Avrupa Toplulukları Adalet Divanı Nezdinde Başvurulabilecek Yargı Yolları, Ankara Bürosu Dergisi, <http://www.ankarabarasu.org.tr/site/ankarabarasu/tekmakale/2010-3/2010-3-aznevi.pdf>(23.11.2017).
- KKTC-AB İlişkileri, <https://abkm.gov.ct.tr/Kkctc-AB-%C4%B0li%C5%9Fkileri/Tarih%C3%A7e> (23.11.2017).
- GÜNDÜZLER, Ulaş, (2016), Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Avrupa Birliği Adalet Divanı Kararlarının Mülkiyet Sorunu Bakımından Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hukukuna Etkileri, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/16/2175/22537.pdf>(24.11.2017).
- TURAN, Aslıhan, (2010), Kıbrıs’ta Mülkiyet Sorunu: Loizidou ve Orams Kararları, http://www.bilgesam.org/incele/795/-kibris%E2%80%99ta-mulkiyet-sorunu--loizidou-ve-orams-kararlari/#.Whme8Upl_IU(24.11.2017).
- TRİMİKLİNİOTİS, Nicos ve DEMETRİOU, Corina, (2012), Kıbrısta Yerinden Olmak Sivil Ve Askeri Çatışmanın Sonuçları, http://file.prio.no/publication_files/Cyprus/Displacement_Report_3_TRK.pdf(24.11.2017)
- Orams davasında Rumların lehine karar, <https://www.cnnturk.com/2010/dunya/01/19/orams.davasinda.rumların.lehine.karar/559930.0/index.html>(24.11.2017).
- Эксперт Центра Мария Ананьева Кипрская проблема как козырная карта в Восточном Средиземноморье (17 февраля 2014) <http://rusrand.ru/analytics/kiprskaja-problema-kak-kozyrnaja-karta-v-vostochnom-sredizemnomore>
- 15 июля 2014 года исполняется 40 лет с начала кипрского конфликта. Кипрский конфликт в 1974г. (15.07.2014) <https://ria.ru/spravka/20140715/1015882126.html>
- В. Юхневич. Две стороны одной истории. Дело Орамс (07.02.2012) http://dom-info.eu/publications/pub_103
- Дело Орамс. Пришло время платить! Автор статьи Мел Файрурст. Важные новости северного кипра (15.05.2010) http://dom-info.eu/publications/pub_110

Ekspert Tsentra Maria Ananyeva Kiprskaya problema kak kozyrnaya karta v Vostochnom Sredizemnomore (17 February 2014) <http://rusrand.ru/analytiks/kiprskaja-problema-kak-kozyrnaja-karta-v-vostochnom-sredizemnomore>

15 İyulya 2014 goda ispolnyayetsia 40 let s nachala kiprskogo konflikta. Kiprskii konflikt v 1974g. (15.07.2014) <https://ria.ru/spravka/20140715/1015882126.html>

V. Yuhnevich. Dve storony odnoy istorii. Delo Orams (07.02.2012) http://dom-info.eu/publications/pub_103

Delo Orams. Prishlo vremya platit! Avtor statii Mel Fayrurst. Vajniye novosti severnogo kipra (15.05.2010) http://dom-info.eu/publications/pub_110

Балаева Г.Е.

кандидат педагогических наук, Азербайджанский Государственный педагогический университет, Азербайджан, г. Баку, e-mail: e-mail: balaeyeva@mail.ru

РАЗВИТИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

В статье говорится о национальных традициях Азербайджана, мультикультуральных ценностях и проекция мультикультурализма в образовании. Также в научной работе описываются заслуги нашего народа, имеющего в своей духовной сущности мультикультуральные ценности и уважающего традиции других народов. Имея ввиду, что 2017-ой год объявлен годом мультикультурализма в Азербайджане, автор статьи затрагивает тему летних школ, которые организовываются в стране.

Ключевые слова: мультикультурализм, традиции, Праздник Новруз.

Балаева Г.Е.

педагогика ғылымдарының кандидаты, Әзірбайжан ұлттық педагогикалық университеті, Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: e-mail: balaeyeva@mail.ru

Әзірбайжанда ұлттық дәстүрлер мен мультикультурализмнің дамуы

Мақалада Әзірбайжанның ұлттық дәстүрлері, мультикультурализм құндылықтары және білім берудегі мультикультурализмнің проекциялары жайында айтылады. Сонымен қатар ғылыми жұмыста біздің халық мультикультурализм құндылығын игеруші әрі басқа халықтардың дәстүрін құрметтеуші халық ретінде зор еңбегі сипатталады. 2017 жыл Әзірбайжанда мультикультурализм жылы болып саналғандығын еске ала отырып, мақаланың авторы мемлекетте ұйымдастырылатын жаз мезгіліндегі мектептер тақырыбын қозғайды.

Түйін сөздер: мультикультурализм, дәстүрлер, Наурыз мейрамы.

Balayeva.G.

Candidate of Pedagogical Sciences, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan, Baku, e-mail: e-mail: balaeyeva@mail.ru

The national traditions and development of Multiculturalism in Azerbaijan

This article deals with Azerbaijan National traditions, multicultural value and the projection of multiculturalism in education. In this saving from other peoples' traditions being as a multicultural people, organizing summer schools being as a multicultural year of 2017 in Azerbaijan had been reflected.

Key words: multiculturalism, traditions. Novruz holiday.

Введение

Изучение национальных обычаев и традиций и исследование их роли в системе национальных ценностей всегда были актуальными. Потому что национальные обычаи и традиции проявляются как основной показатель общественно-политического прогресса во всех этапах истории. С развитием общества обычаи и традиции интегрируются в той или иной форме в общественно-

политические особенности отдельных структур. Именно по этой причине любая общественно-политическая структура поставила свою печать не только на обычаи и традиции вообще, а также на его нравственно-художественные ценности. С изменением Общества стали усовершенствоваться обычаи и традиции, и при этом увековечивались образцы народного творчества нации и были перенесены из поколения в поколение. Недавно возникшая каждая национальная цен-

ность стала формироваться как последователь исторических традиций.

Сильное тесное единство имеется между традициями и обычаями и сформированными ими системой национальных ценностей и сильным построением государственности. Ибо, могущество каждого государства, в первую очередь, зависит от перенаправления общества с помощью обычаев и традиций в правильное русло с точки зрения морали и национально-патриотизма, и от их воспитания на основе прочных основ. Обычаи и традиции, выполняя регулирующую и направляющую функцию человеческих отношений, сыграли важнейшую роль при возникновении могущественного и сильнейшего государства вокруг своего лидера. Мыслители Азербайджана, великие личности Азербайджана, уважаемые политические и государственные деятели Азербайджана, могучие научные, культурные деятели своего времени сумели воссоздать национально-нравственные ценности азербайджанского народа. Это, наши обычаи и традиции.

Передача обычаев и традиций в будущее превратилась в литературного защитника прошлого культурного наследия каждой нации и каждого народа, они смогли частично предотвратить их списания из их жизни и памяти. Неопровержимой истиной является то, если бы не были некоторые обычаи и традиции, различные праздники и церемонии, веками сохраненные нашим народом, то до сих пор мы бы не сумели добиться сохранения древних народных песен и других культурных богатств. Развитие истории Азербайджана временами привело к прогрессу нашей культуры, обычаев и традиций, и литературы. Азербайджанский народ, будучи народом, преданным истории и традициям своей государственности, сумел создать большие культурные реалии на основе данного фундамента. При этом имеются многочисленные традиции и обычаи, переданные нам предками, которые сумели сохраниться, несмотря на малочисленные изменения. Сегодня обычаи, о которых идет речь, бытовые и культурные события сумели утвердиться на своем месте в качестве общенациональных ценностей нашего народа. Говоря о пропаганде истории государственности Азербайджана, национальных обычаев и традиций, науки и культуры, можно провести анализ событий различных времен. Конечно, в этом деле нам помогут многочисленные специалисты.

Особенность наследственности, существующая в национальных обычаях и традициях,

не смогла устоять против давления всех посторонних структур. В особенности, в период советской империи острому запрету повергались национальные и религиозные обычаи и традиции, церемонии и праздники. Но особенности традиционности, преемственности национальных ценностей не потеряли свою нравственную ценность, в результате чего представлялось невозможным отдаление азербайджанского народа от своих национальных культурных корней.

Праздничные обычаи, свадебные, похоронные церемонии, ценности, пропагандирующие общечеловеческие ценности исламской религии, считаются в наших обычаях и традициях зеркалом национально-нравственного облика нашего народа. С этой призмы праздник Новруз занимает своеобразное место в системе национально-нравственных ценностей, концентрирующих в себе богатых обычаев и традиций. Праздничный стол Новруза указывает на богатство наших обычаев и традиций. Во время таких вторников или во время праздника Новруз на столе должны быть расставлены национальные блюда, и в первую очередь, плов. Наши праздничные столы приукрашиваются шекербурой, пахлавой, сладким хлебом и другими сладостями, такими сухофруктами, как миндаль, фисташки, изюм, и крашеными яйцами. Как по вторникам, так и в праздничный вечер Новруз сжигаются костры, и в доме на имя каждого члена семьи горят свечи. Во время этого праздника следует навещать одиноких, нуждающихся, пожилых людей и радовать их праздничными подарками, что считается богоугодным делом.

Свадебная церемония имеет особую значимость как одна из национальных эстетических ценностей. Свадьба не только увековечивает национально-этнические нормы поведения, привычек, семейно-бытовую этику каждого народа с точки зрения преемственности, а также владеет большим значением как источник художественного творчества народа. Свадьбы имеют древнюю историю и всегда играли своеобразную роль в течение всей истории человечности как средство нравственного воспитания людей. Если семья является составной частью семьи, то свадьбы являются первичным фундаментом семьи, а также тем моментом нашей нравственной жизни, который переполнен отличными ощущениями и настроением. Потому, что свадьбы сначала до конца сопровождаются художественными словами, музыкой и песнями, народными танцами.

У азербайджанцев имеются определенные интересные обычаи и традиции, связанные с по-

хоронными церемониями. Женщины не одевают ювелирные и золотые изделия, носят черное одеяние и покрывают головы черным платком. Мужчины не бреются. В эти дни, обычно, в доме покойника и близких родственников не отмечают праздники, свадьбы и не слушают музыку. В похоронные дни близкие покойного не ходят на свадьбы и дни рождения, праздники, организованные знакомыми. Если в той семье или у родственников происходит обряд обручения, то молодые обязаны ждать годовщину смерти покойного, прежде чем сыграть свадьбу.

Исламская религия является самой совершенной религией, выбранной Богом для всего человечества среди всех религий, и люди нашего народа являются мусульманами, которые исповедуют нашу религию. В VII веке, после того, как Азербайджан был захвачен арабами, здесь постепенно произошло распространение Исламской религии. При этом указывается, что праздники Исламской религии организуются с большим интересом и верой. Основными праздниками мусульманского мира являются праздник Рамадан и Курбан (жертвоприношения). Праздник Рамадан отмечается в месяце Рамадан, являющимся по мусульманскому календарю султаном всех остальных 11 месяцев года. В этом месяце держат пост, регулярно совершаются намазы (намаз, воспевание Бога, молитва). В празднике Курбан (жертвоприношения) приносят в жертву баранов для Аллаха и раздают малоимущим семьям во имя Аллаха.

Сохранение в Азербайджане традиций и обычаев продолжается до нашего времени. Самыми необходимыми обязанностями, которые возникают перед государством, являются воспитание молодого поколения в духе морали. Потому что обычаи и традиции, оказывая сильное воздействие на молодое поколение, играют роль настоящей школы жизни при их воспитании в духе любви к родине, к нации и к народу. Эти обычаи и традиции являются богатыми с нравственной точки зрения, и молодежь формируется в лице пригодного человека для общества и вносит свой вклад в усиление государства.

Наряду с изучением наших национальных ценностей и обычаев, мы, будучи мультикультурным народом, стараемся воспринять обычаи других государств и развивать их в нашей стране. Мультикультурализм создает культурную и религиозную толерантность у нашего народа. Сегодня мультикультурализм является государственной политикой и образом жизни в Азербайджане. «Мультикультурализм не име-

ет альтернативы, в Азербайджане существует и развивается мультикультурализм» (Президент Ильхам Алиев). В Азербайджане такая ценность мультикультурализма, как образование, продолжительно пропагандируется в печати и в обществе, и религиозно-культурная среда предохраняется государством. «Азербайджан, расположенный на историческом Шелковом пути будучи, тем пространством, где встречаются различные цивилизации, известен всем как край, где веками формируется среда национально-культурного многообразия, и где проживают представители отдельных наций и концессий в условиях мира, спокойствия, взаимного соглашения и диалога. Мультикультурализм в нашей стране превратился в образ жизни, который не имеет больше никакой альтернативы. Создание Бакинского Центра Международного Мультикультурализма на сегодняшний день является ярким примером преданности принципам толерантности политики, реализуемой в современное время в нашей республике».

В настоящее время, обращая внимание на другие государства, становится ясно, что в каждом государстве происходят коренные изменения. Это можно соотнести ко всем сферам общества – в политическую, экономическую, а также, в нравственную жизнь общества и, естественно, в сферу образования. Данное обстоятельство стимулирует общество к возобновлению новейших отношений, основанных на сотрудничестве и диалоге, и проявляет потребность оказания внимания к таким ценностям, которые формируют гуманное сознание, взаимопонимание, личную ответственность и свободу членов общества. Все это означает, что люди хорошо осознают необходимость обеспечения толерантного мира.

Государство заинтересовано, чтобы у молодежи воспитывалась толерантность. Каждый учитель в сфере формирования толерантности мобилизует свои умения и навыки. В противном случае, невозможно достичь успеха в данной отрасли.

Толерантность является нравственным качеством, устанавливающим активную нравственную позицию и психологическую готовность. В таком случае, нравственная позиция рассматривается как понимание образцов правильного или безконфликтного личностного поведения, разработанного в сознании индивида. Психологическая подготовка понимается как доминантное направление сознания при выполнении настоящих образов.

Мультикультурализм возник в Канаде в конце 1960-х годов. Он как термин был отражен в литературе 1970-х годов. В словаре социологии (1991) мультикультурализм имеет следующее определение: “Мультикультурализм – как особенность многочисленных обществ означает признание и развитие плюрализма. Мультикультурализм ставит перед собою цель сохранения языка, например от воздействия языка национальных меньшинств, и цель культурного различия. Он, одновременно, держит в центре внимания неравные отношения культуры национальных меньшинств и основной культуры”.

Сегодня толерантность Азербайджана является примером для всего мира. Принципы и положения мультикультурализма проникают не только во все сферы жизни, а также в сферу образования. Начиная с летнего семестра этого года в 7-ми вузах нашей страны преподается предмет азербайджанского мультикультурализма. Для студентов, особо отличившихся в ходе процесса обучения, 21 июля - 1 августа организована международная летняя школа под названием «Мультикультурализм в Азербайджане как образ жизни: изучай, исследуй, поделись» с организаторской поддержкой Бакинского Международного Центра Мультикультурализма, Фондом знаний при Президенте Азербайджанской Республики и Бакинского Славянского Университета. Студентам представлены интересные факты благодаря углублению знаний в связи с мультикультурализмом. Вообще, проведение летней школьной программы дает большие возможности для исследования новой темы в связи с мультикультурализмом в Азербайджане. Одновременно, в данной области возникает возможность достижения различных продвижений. Цель организации летней школы состоит в возможности встречи студентов нашего университета и студентов зарубежных университетов, что, создавая широкие возможности для развития и распространения мультикультурализма, говорит о больших толчках, оказываемых для настоящего процесса. В летних школах участники не только осваивают навыки по исследованию интерактивных лекций по различным аспектам мультикультурализма в Азербайджане, а также традиций различных этнических и религиозных групп.

Проекция мультикультурализма в процессе образования высока, чем актуальность гуманистической педагогики. Сегодня перед гуманистической педагогией стоят важнейшие задачи, одной из которых является выбор – лич-

ность и общество. Гуманистическая педагогика не предусматривает только изучение профессиональных качеств и навыков в процессе подготовки специалистов по различным сферам. Она предусматривает подготовку людей, открытых для любых коммуникаций и общений в условиях современного мультикультурализма и владеющих творческими возможностями и высоким моральным развитием, то есть граждан, которые окажутся ценными для Вселенной, жизни и государства. Идея, которая составляет суть гуманистической педагогики, преследующей цель уникальной целостности личности, состоит из подготовки человека со свободным мышлением, который владеет самыми высокими нравственными качествами, способными раскрыть свою творческую способность в различных жизненных условиях. Такие личности не только оказываются честными, способными и всезнающими в личной жизни и в жизни общества, а также являются гражданами с высокой нравственностью. Вопрос, который стоит в центре внимания гуманистической педагогики, основанной на идеи таких известных педагогов, как Каменский, Пестолоци, Ушинский, Макаренко, Сухомлинский, является проблемой целостности личности. Если уже дети сумеют придать ценность себе как личности в школьном образовании, то они в сила осознать необходимость собственного потенциала в процессе активизации внутренних возможностей при различных ситуациях и в сферах жизни и не станут уклоняться от ответственности. Одним из важнейших условий для развития мультикультурного общества является то, что член каждого общества умеет строить общение и действовать не только в рамках собственной культурной среды, а также в межкультурной призме. Для этого недостаточно знать иностранный язык как средство коммуникации. Здесь следует овладеть способностью принять и осознать мировоззрение, которое выражает “чужую” культуру, “чужую” психологию, “чужие” нравственные ценности. Образ такого педагогического подхода – мультикультурное обучение – воспитание уже проявляет себя в школьном образовании. Именно мультикультурное образование создает возможность для реализации культурных нужд для наций, этносов, произведения обмена с мировой культурой и образованием и для создания диалога. Мыслитель философского течения сунфизма, музыкант и педагог Инаят Хан пишет: “Воцарение справедливости в мире во многом зависит от воспитания будущего поколения. Ре-

бенок впервые должен ознакомиться с идеалом братства у себя в доме. Это не значит, что он должен осознать общечеловеческое братство больше, чем создать добрые отношения со своими братьями и сестрами в семье. Но отношения в семье должны быть первыми уроками для общебратских отношений и, таким образом, они могут осознать единство и солидарность нации, расы и наконец, мира. Для того, чтобы ребенок понял идею о том, что «весь мир одна семья», следует сперва обучить его к рисованию города в качестве одной семьи, а затем рисовать свою нацию как семью, а затем рисовать весь материк как семью». Метод пользования Инаят хана творческим воображением детей в осознании общечеловеческих ценностей в целостности является делом, выполненным в направлении открытия уникальных возможностей человека.

Прошагание мультикультурализма, в истинном смысле этого слова, с успехом и с качеством, именно, связано с той особенностью образования, которая трансформирует человека, то есть с принципами гуманистической педагогики. Основным результатом, ожидаемым от образования выдающимися педагогами, является вопрос свободы человека. «Истинное образование спасает человека – удаляет человека от жадности, гнева и других эгоистических импульсов».

Мультикультурализм и толерантность состоят из изучения истории, культурного наследия различных народов и этносов и возвышения до призыва процесса нового развития. Предохранение национальных культур означает предохранение их языка, национальных традиций и обычаев, одним словом, национального духа. Воцарение национального духа всех народов, расположенных в пределах одной географии, состоит из формирования системы единых национальных ценностей, развития, в том числе, из укрепления государственности. В современном Азербайджане на уровне государства предохраняются древние албанские памятники, религиозные и исторические памятники, принадлежащие различным народностям, или такие различные исторические географические пространства, как Хыналыг, Малакан, Лахыдж, Будуг, нидж, Красная, Слабода и другие. При этом существует кафедра, изучающая язык, культуру, историю и этнографию национальных свобод в Национальной Академии Наук Азербайджана, Совет по координации национальных свобод при Министерстве Культуры и Туризма, Республиканский Совет, координирующий деятельность культурных центров

этнических и национальных меньшинств. Сегодня организуются фольклорные дни различных малочисленных народов, и при этом составляются научные и исследовательские работы, связанные с их историей, культурой, фольклором, музыкой, этнографией и с другими ценностями. В Азербайджанском телевидении демонстрируются документальные фильмы, отражающие образ жизни малочисленных народов, в том числе, в регионах, где скопились малочисленные народы, транслируются региональные телевизионные каналы.

В настоящее время в Азербайджане действует Закон Азербайджанской Республики «О свободе религиозного вероисповедания», обеспечивающий деятельность 21 немусульманской религиозной общины, параллельно зарегистрированных вместе с мусульманскими общинами, и Государственный Комитет по делам религиозных организаций Азербайджанской Республики, осуществляющий исполнение настоящего Закона. Основная обязанность Комитета состоит в создании условий и возможностей, равняемых в стране различным религиям и конфессиям.

В «Декларации о принципах толерантности», принятой UNESCO, отмечается, что толерантность выражает принятие и правильное осознание, уважение к методам проявления богатого различия мировой культуры, формы самозащиты и человеческой индивидуальности. А также создает возможность для свободы знания, гласности, общения и мысли, совести и религиозного вероисповедания. Толерантность составляет гармонию с многогранностью. Она не только является нравственным долгом, а также политической и юридической потребностью. Люди внешне отличаются друг от друга, также они отличаются и по своим внутренним переживаниям, мышлениям, вероисповеданиям, и почти в каждой сфере. Невозможно устранить эти различия и сформировать тип одного человека. Взамен этого с учетом существующих различий, и не привлекая их к конфликту, следует исследовать пути их совместного проживания. То есть, существовали две пути: то ли мы должны быть друг с другом в конфликтных отношениях, объявить войну, то ли понять, принять и, наконец, адаптироваться друг к другу. Толерантность – это способность выбрать путь настоящей адаптации. Толерантность является тем качеством, который оказывает содействие к достижению мира, замены войны мировой культурой, но не является льготой, мягкостью или не обращением внимания, а является актив-

ным отношением, сформированным на основе универсальных прав, основных свобод человека. Толерантность является не только процессом содействия к утверждению человеческих прав, плюрализма, демократии и юридических правил, но и понятием утверждения норм, установленных международными юридическими актами по правам человека, выражающего отказ от догматизма, от абсолютизации истины.

Мультикультурализм и толерантность являются толчком для развития образования и науки. Формирование толерантного сознания, толерантного мышления и толерантного рассуждения, воспитание миролюбия и стойкости против различных религий, других народов и наций являются приоритетной задачей в системе образования Азербайджана.

Одной из важнейших особенностей общей культуры человека является толерантное сознание, с помощью которого формируются навыки межкультурной взаимной деятельности, механизмы толерантного поведения и толерантных отношений. В связи с этим требуется новый взгляд в проблему воспитания толерантности, проведения реформ в сфере организации процесса обучения и воспитания в вузах. При этом возникает необходимость разрешения некоторых актуальных проблем. 28 января 2012 года в городе Давосе Швейцарии в интерактивной сессии, посвященной Азербайджану, Президент Ильхам Алиев сказал: «Несколько лет тому назад я объявил, что мы должны превратить «черное золото» в человеческий капитал. Ибо, практика развитых стран показывает, что превращение в развитую страну возможно с достижением образования и технологического прогресса самого высокого уровня».

Толерантность и мультикультурализм одновременно являются верховностью закона и обеспечением свободы совести, являющейся одним из фундаментальных принципов демократии. Свобода совести, доступность образования и науки, высокое социальное и экономическое благо людей, верховенство закона являются основными показателями демократии. Одним словом, мультикультурализм и толерантность, которые являются социальным событием, одновременно, являются распадом расизма, мракобесия, ксенофобии, и в конечном результате, мир и спокойствие в обществе, мир для человечества.

История мультикультурализма в Азербайджане соответствует возрасту народов, проживающих на этой территории. Мультикультурализм как термин хоть проникает в

историю общественно-политической мысли Азербайджана, однако, мы до этого подходили к этому понятию как к культурному различию и достигли его успешного применения в обществе. Некоторые утверждают, что мультикультурализм характерен для более развитых демократических стран. Практика показывает, что, наоборот, в таких странах мультикультурализм не завоевал никакого успеха. Лидеры таких демократических стран, как Германия, Франция и Великобритания, неоднократно заявляли о том, что в их странах мультикультурализм подвергся регрессу и настоящая идея приводит к ослаблению национальной идентичности. В практике России сталкиваемся с такими и тому подобными подходами. Знаменитый юрист Валерий Зоркин заявляет о том, что мультикультурализм раскалывал правовую сферу национального единого государства, построенного в течение столетий. Доктор политических наук Андрей Савельев, придающий оценку проблеме больше всего с политической позиции, называет мультикультурализм «часовым взрывчатый механизм, поставленным под государство». А в Азербайджане думают по-другому. По мнению Государственного советника по межнациональным, религиозным вопросам и по вопросам мультикультурализма академика Камала Абдуллаева, сегодняшнее нравственное состояние стран, не сумевших обеспечить свою мультикультуральную безопасность, явно бросается на глаза: «Фашизм в этих странах снова возникает в виде неофашизма, бушует антисемитизм, и ярый национализм превращается в шовинизм. Осложнения, возникающие в результате отсутствия толерантности в стране, которая состоит только из одной нации, превращаются в тайне в маленькую искру, ожидающую своего времени возгорания. На фоне всего этого такие общества открыто покидают такие чувства, как выносливость, справедливость, милосердие, уважение и любовь. В действительности, как сказал Президент Ильхам Алиев, «в мире нет альтернативы мультикультурализма...»

Роль богатой истории Азербайджана в развитии нашего народа велика и при этом существует нужда в широкой пропаганде этой истории. Мы верим, что в нынешнее время широкого развития информационных технологий, в результате проведения пропаганды на высоком уровне с использованием потенциальных возможностей настоящих технологий все мировое население получит более подробную и широкую информацию об истории древней государственности, богатых

национальных традиций и обычаев, науке и культуре Азербайджана, что сделает возможным еще большее повышение авторитета страны на международной арене с помощью вышеуказанной пропаганды. Сегодня Бакинский Центр Международного Мультикультурализма занимается изучением и преподаванием мультикультуральных ценностей Азербайджана. Видно, что проб-

лемы существуют в процессе преподавания предмета «Мультикультурализм Азербайджана» не только в Азербайджане, но и в университетах других стран, что объясняется тем, что центр создан недавно, и при этом существует нехватка кадров и учебников. Но данная проблема будет устранена и позволит нам достичь в будущем великих успехов.

Литература

- 1 [https://az.wikipedia.org/wiki/ Мультикультурализм](https://az.wikipedia.org/wiki/Мультикультурализм)
- 2 Анар Нагиев «Азербайджан превратился в пространство толерантности и мультикультурализма» газета «Азербайджан» 06 февраля 2014.
- 3 anl.az. Мультикультурализм образ жизни Азербайджана
- 4 <http://www.president.az/articles/17437>
- 5 unec.edu.az.
- 6 http://azertag.az/xeber/Kamal_Abdulla_Azerbaycan_multikulturalizmi_beseri_deyerler_sistemine_chox_sey_vere_biler-821697
- 7 www.tehsilproblemleri.com. Мультикультурализм и образование.

References

- 1 [https://az.wikipedia.org/wiki/ Mul'tikul'turalizm](https://az.wikipedia.org/wiki/Mul'tikul'turalizm)
- 2 Anar Nagiev «Azerbajdzhan prevratilsja v prostranstvo tolerantnosti i mul'tikul'turalizma» gazeta «Azerbajdzhan» 06 fevralja 2014.
- 3 anl.az. Mul'tikul'turalizm obraz zhizni Azerbajdzhana
- 4 <http://www.president.az/articles/17437>
- 5 unec.edu.az.
- 6 http://azertag.az/xeber/Kamal_Abdulla_Azerbaycan_multikulturalizmi_beseri_deyerler_sistemine_chox_sey_vere_biler-821697
- 7 www.tehsilproblemleri.com. Mul'tikul'turalizm i obrazovanie.

Вагабова Т.А.

доцент, Азербайджанский государственный педагогический университет,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: e-mail: elvancafarov78@mail.ru

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ПРОСВЕТИТЕЛИ О РОЛИ ЖЕНЩИНЫ
В ОБЩЕСТВЕ И О ВОСПИТАНИИ ЖЕНЩИН
ВО II ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

В статье анализируется борьба азербайджанских просветителей в начале XX века за женские права и образование. В творчестве таких азербайджанских просветителей, как М.Ф. Ахундов, Г. Зардаби, М. Шахтахлы, Н. Везиров, М.Т. Сидги, Ф. Кочарли, которые жили в начале XX века, имеются интересные мысли о женском образовании и воспитании. В результате их борьбы впервые на Востоке мировая школа открылась в Азербайджане, женщинам признано право выбрать и избираться.

Ключевые слова: женщина, образование, национальная школа, национальное возрождение, просветитель, воспитание детей, женская школа.

Vagabova T.A.

Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University,
Azerbaijan, Baku, e-mail: e-mail: elvancafarov78@mail.ru

**Azerbaijani educators about the role of women in society and the education of
women in the II half of the XIX century**

The article analyzes the struggle of Azerbaijani educators at the beginning of XX century for women's rights and education. In the work of Azerbaijani educators as M.F. Akhundov, Zardabi, M. Shahtahtly, N. Vezirov, M.T. Sidgi, F. Kocharli who lived at the beginning of the XX century, there are interesting thoughts about women's education and upbringing. As a result of their struggle for the first time in the East World School opened in Azerbaijan, recognized the right of women to choose and elect.

Key words: woman, education, national school, national revival, educator, parenting, women's school.

Вагабова Т.А.

доцент, Әзірбайжан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: e-mail: elvancafarov78@mail.ru

**Әзірбайжан ағартушыларының XIX ғасырдың екінші жартысында
әйелдердің қоғамдағы рөлі және әйелдердің тәрбиесі туралы**

Мақалада XX ғасырдың басындағы Әзірбайжан ағартушыларының әйел құқықтары мен білім алуындағы күресі талданады. XX ғасырдың басында өмір сүрген М.Ф. Ахундов, Г. Зардаби, М. Шахтахлы, Н. Везиров, М.С. Седги, Ф. Кочарли сияқты әзірбайжан ағартушыларының шығармашылықтарында әйелдердің білім алуы және тәрбие мәселесі төңірегінде қызықты ойлар бар. Осы күрес нәтижесінде Шығыстағы алғашқы әлемдік мектеп Әзірбайжанда ашылды, әйелдерге сайлау және сайлану құқығы берілді.

Түйін сөздер: әйел, білім, ұлттық мектеп, ұлттық жаңғыру, ағартушы, балаларды тәрбиелеу, әйелдер мектебі.

Одним из главных вопросов, занимаемых общественно-педагогическую и литературно-культурную сферу в период XIX и XX веков, характеризуемых как эпоха Азербайджанского национального возрождения, был вопрос «воспитания женщин», то есть проблема воспитания женщин. В положительном смысле этого слова, ведущие, прогрессивные национальные мыслители ясно понимали, что без этого невозможно достичь прогресса и национального спасения народа. Одними из важнейших компонентов, решение которых было важно для будущего народа, были образование и воспитание женщин, составляющих больше половины национального общества.

Правда, становимся свидетелями положительного, гуманного, искреннего отношения к женщине в Азербайджанской национальной этнокультурологической памятной и мыслительной системе. И в фольклорных, и в письменных художественно-литературных образцах мы видим подтверждения этого. Например, в замечательном воспитательном, историческом и художественном памятнике «Китаби Деде Коркуд» к женщине относятся с логикой «Клянусь матерью, клянусь Богом». А это великолепная идея – формула воспитания питается от генетической этнокультурологической традиции и отношения. В замечательных эпосах «Китаби Деде Коркуд», «Кероглу», в отдельных эпосах и сказках, в образцах народного творчества женщины представляются как равноправные, свободные, независимые, имеющие самостоятельное мнение, полезные своему отцу, брату, мужу, членам общества, отличающимися светлыми рассудками в управлении обществом, подвигом, важными поступками общественные существа. Все это так и в письменной Азербайджанской литературе. Все это в ясной форме подтверждают и произведения Н. Гянджеви, Х. Ширвани, Ш.И. Хатаи, М. Физули, М.П. Вагиф и др. В этих произведениях на женщину смотрят, как на чистые, красивые, пристойные, образцовые, владеющие могуществом воспитания существа. Конечно, все это от позиции гуманного, идеального, человеческого подхода к женщине.

Но во II половине XIX века сказанное отношение к женщине в реальном смысле можно было познавать в утопической форме. Реальность и правда, как и во всей исламской географии того времени и средневековья, были страшными, нестерпимыми и досадными.

Конечно, Ислам – это религия идеального равноправия, не предпочитающая людей по ве-

роисповеданию, по роду, по расе. Это можно ясно видеть и по Корану. В 19-ом стихе суры «Ан-ниса» («Женщины» - IV сура) Корана говорится: «Верующие! Насильственное унаследование женщинами вам не дозволено! Пока женщины откровенно не сделают что-нибудь плохое, не мучьте их с целью возвращения части того, что им дали. Относитесь к ним красиво (как и указал Аллах). Если их ненавидите (терпите). Может быть в том, что порождает у вас ненависть, Аллах имел в виду (для вас) много полезного». Даже в 71-ом аяте IX суры «Ат-Товба» Корана велено – «Набожные мужчины и женщины друзья и опора друг другу». Пророк Магомед, говоря «Рай под ногами матерей», указывает на священность женщины. В своих беседах пророк говорит, что и женщины, как и мужчины, должны учиться, как равноправные члены общества: «Каждый мусульманский мужчина и каждая мусульманская женщина должны учиться».

Несмотря на то, что Коран, здравый исламский шариат настолько гуманно относился к женщинам, смотрели на ее права и свободу с призыва общечеловеческих нравственных законов. В течении веков в мусульманском мире она как общественное существо была бесправна, лишённая нормального образования и воспитания. А все это превратилось в один из фактов, который привел деградацию мусульманского мира, нанес удар учебно-воспитательной системе. Анализируя рассуждения и решения прогрессивно мыслящих Азербайджанских мыслителей конца XIX и начала XX столетий, мы видим, что виновниками такого несправедливого отношения к женщинам являются религиозные деятели и их соучастники, влиятельные люди, и все это постепенно привело в исламском обществе к широкомасштабной массовой трагедии.

Женщина как социальное существо бесправна, невольна, приговорена к повинности, не может подниматься выше уровня быта, остается крайней в образовании и воспитании, то есть пленницей и рабыней окружающего общества. Такое было положение азербайджанской женщины во II половине XIX века, когда мировая цивилизация стучала по дверям азербайджанского народа, части мусульманского региона. В то же время это было препятствием на пути к интеграции мировой культуре, предохранения национального существования, выхода победителем в борьбе народов за жизнь.

В окружающем обществе и религия (вернее, религиозные деятели и их вина, а также

фанатизм, отсталость из-за неграмотности), и законы, и традиции были против женщин.

А что делать?

С 50-х годов XIX века, начиная с М.Ф. Ахундова, национальные самоотверженники начали бороться за ликвидацию этих препятствий, с их черными и тяжелыми покрывалами.

М.Ф. Ахундов, который в своих драматических произведениях в юмористической форме показывал невежество, неграмотность, простодушие, ограниченное мировоззрение восточной женщины, в трактате «Письма Кемалуддовла» относится к проблеме более серьезно и пронзительно. Затрагивает вопрос неволи и бесправия женщин на Востоке и говорит, что это должно ликвидироваться. Кемалуддовла, доводя до сведения своего друга Джалалуддовла, что причиной отсталости Ирана является указанная проблема, напоминает интересное и важное историческое явление. Отмечает, что Ала-Зикрихиссалам, сын Магомеда Вюзюрк Уммида, из повелителей Исмаили, который повелевал в Иране в XI-XIII веках, став повелителем после смерти отца, выступил перед народом в крепости Аламоут с исторической речью: «Люди, держать женщин в неволе является угнетением не только половины мира, это причиняет немалочисленный вред и самим мужчинам. С этого дня не держите женщин в неволе, не оставляйте их без воспитания. Не позволяйте им гнет. Не берите в жены больше одной женщины, как и я. С сегодняшнего дня, кто не займет свою младшую дочь, как и сына, чтением и письмом, несмотря на возраст, богатство и бедность, кто бы ни был, если возьмет в жену более одной женщины, будут наказаны мною».

После такой речи Ала-Зикрихиссалам не позволял своей супруге надевать чадру и время от времени гулял с нею по городу без чадры. Но брат жены Ала-Зикрихиссалама Гасан Намвер, который был против этого и считал это богохульством, убил его. М.Ф. Ахундов оценивал это убийство как черное пятно и трагедию в истории ислама, оправдывает действие Исмаилийского повелителя.

Как видно, избавление женщин от неволи и рабства М.Ф. Ахундов считает основным фактором в спасении всего народа от несчастья, невежества и слиянии к цивилизации.

В письме к Г. Зардаби от 1 января 1877 года М.Ф. Ахундов выдвигает на передний план вопрос образования женщин в Азербайджане. Это письмо было напечатано в газете «Экинчи» (1 января, 1877) с подписью «Неизвестный адвокат

народа». В письме автор пишет Гасан беку: «Ты в каждом номере своей газеты пишешь нам, мусульманам, о пользе науки, образования, всем нам предлагаешь изучать науки!.. Очень хорошо, слова твои логичные, наставления полезные. Только скажи нам, где нам учиться, у кого учиться, на каком языке учиться?.. А что делать женщинам и сельскому населению?» автор говорит, что только тогда претворятся в жизнь большие идеалы Гасан бека о прогрессе народа, когда «и наши чабаны, как и Прусские, смогут читать и писать, и наши женщины смогут читать».

Г. Зардаби как дальновидный интеллигент и гражданин разделял выдвинутый коллегой мнение, трудился, не покладая рук, в его теоретическом внушении и практическом выполнении. В этом смысле, проделанные ими в газете «Экинчи», редактором и издателем которой являлся он сам, незаменимы.

Газета «Экинчи» (1875-1877), которая на своих страницах затрагивала ряд начальных и в то же время важных проблем национального возрождения и национального прогресса, выдвигает на передний план вопрос образования и воспитания женщин как историко-педагогическую, общественно-культурную задачу. Вопрос привлечения не только мужчин, но и женщин к обучению и воспитанию в социальной сфере газета поднимает как одну из актуальных проблем современной жизни. Показывает и обосновывает, что будущее общества и народа зависит от воспитания подрастающего поколения. Так как фундамент устанавливается в семье, то тут, как и роль отца, роль матери очень важна. До школы ребенок получает воспитание и от отца, и от матери. Поэтому оба они как субъекты воспитания одинаково ответственны в воспитании, в конечном результате, в будущей судьбе своих детей. Ясно, что у воспитанных родителей вырастят воспитанные дети, тогда и всем ясно, что у невоспитанных родителей вырастят невоспитанные дети. Значит, наряду с отцом, и у матери должно быть нормальное воспитание, знания, мировоззрение. Газета в своем номере от 11 июля 1876 года в статье под заглавием «Письма» писала: «Каждый ребенок еще до школы должен учиться, в первую очередь, у своих родителей. Испокон веков каждый должен учить своего ребенка культуре и воспитанию, чтобы этот ребенок в будущем жил как настоящий человек. Каждая мать должна думать об этом. Каждый должен думать об одном, разве те люди, которые плохо поступают, плохо выражаются, где научились этому, разве это они изучали из книг? ни в

коем случае. Эти словари никогда не печатались, и не будут печататься. Этому они учились в детстве у своего отца, у своей матери. Многие родители учат своих детей плохим словам, ребенок привыкает выражаться этими словами, потом выходит на улицу и слышит такие же плохие слова от своих товарищей, таким образом, в его лексиконе плохие слова преобладают, и в конечном итоге ребенок лишается культуры. Только в школе воспитывать детей невозможно, тут нужна и помощь родителей».

Как видно, газета ставит проблему, что «некультурная и невоспитанная» мать не сможет правильно и культурно воспитать ребенка.

В том же номере газеты, в рубрике «Научные известия», повествуется об открытии в Османском государстве Европейских школ, в особенности учебно-воспитательных заведений, в которых готовили военные кадры. В частности, говорится, что насколько бы не увеличилось количество таких школ, однако пользы будет мало. Потому что в таких учебных заведениях учатся не женщины, а только мужчины: «Потому что фундамент воспитания ребенка ставится матерью, до 7-8 лет его воспитанием занимается она, но так как столетиями здесь женщины лишены воспитания, поэтому обучение мужчин в Османском государстве не дает пользу».

В статье Г. Зардаби под заглавием «К проекту о новом женском учебном заведении», напечатанной в газете «Каспи» (1903, №50), говорится о проекте, составленном А.Н. Сапаровым, касательно Второй женской Бакинской гимназии, о недостатках этого проекта, дается ряд ценных предложений для передовой деятельности этого учебного заведения (Зардаби, 1962:25).

Гасан бек, который всегда думал об образовании и воспитании азербайджанских женщин, намеревался открывать школу для женщин в Баку. С этой целью он 19 января 1896 года с заявлением обратился Бакинскому губернатору. Но его предложение было отклонено, так как его предложение считали «с политической точки зрения ненадежной и сомнительной». Начальник Геокчайского уезда в своем письме Бакинскому губернатору от 29 февраля 1896 года писал о нем, что он «своими статьями и устными выступлениями постоянно будоражит крестьян и с политической точки зрения по всем пунктам ненадежный и опасный для государства человек».

Пришедшая в азербайджанскую общественно-культурную арену после «Экинчи» газета «Свет», пусть и не постоянно и не основано,

продолжала традиции «Экинчи». Газета ищет причины «нашей невоспитанности», отсталости в соревнованиях и борьбе народов, одной из этих причин является то, что у нас нет школ для девушек. «Наряду с выявлением способностей народа, созданием издательств, библиотек, открытием школ для мальчиков для развития народа открывание учебно-воспитательных заведений для девочек – одно из важных средств на пути прогресса. Газета так сообщает свою позицию по обсуждаемому вопросу: «Когда у всех народов имеются издательства и библиотеки, школы для маленьких и взрослых мальчиков и девочек, разные печатные органы, почему мы бездействуем и спим. Разве у нас нет способностей? Разве у нас нет денег и средства, самолюбия? Разве мы ничего не значим?» (3).

Один из известных идеологов того времени М. Шахтаглы в своем творчестве выделяет огромное место женскому воспитанию. Он в своей интересной и содержательной статье «Как спасти Турцию?» говорит, что одним из несчастий того времени в Турции, одной из причин, которая задерживала ее развитие, является бесправие женщин, перевод женщины на второй план в общественной иерархии. Показывает, что причиной деградации Турции является пассивная позиция женщины. Отмечает, что разрешение исламской религии многоженства вредит святой основе общества – семье и его здоровью. Доводит до сведения, что к туркам, которые в прошлом любили и уважали женщин, многоженство пришло с исламской религией. Женщины, лишённые равноправия с мужчинами, заставляемые оставаться вдали от глаз, внутри четырех стен вынуждены передавать своим детям свою неподвижность, подавленность. И так бессмысленная мусульманская жизнь из-за плохого положения женщин становится еще непривлекательной и тусклой. Поэтому сначала надо ликвидировать многоженство, а потом «объявлять свободу личности».

М. Шахтаглы в своих статьях под заглавием «Каждый день по немного» в газете «Восточная Русь» сравнивал права и положение Европейских и восточных (мусульманских) женщин. Призывал брать пример от европейцев, пользоваться их успешной практикой, давать равноправие женщинам с мужчинами в исламском мире, обеспечивать их свободу и самостоятельность. «Женщины Европы по сравнению с мусульманскими женщинами имеют больше прав, но это их не удовлетворяет. Если культурные и просвещенные народы дают столько значения женским

правам и свободе, то и мы должны поступать так. Давать особое значение проблемам женского населения, исправить нынешнее положение женщин. Разве не пришло время заниматься этим вопросом, от решения которого зависит счастливое будущее народа».

М. Шахтаглы настаивает в том, что влияние и роль женщины в воспитании детей больше, чем мужчины. Выясняет, что бесправность, неподвижность, нравственная и физическая вялость матери передается ребенку. В этом смысле дает особое значение самостоятельности женщин. Свободу женщин, расхаживание женщин с открытым лицом, избавление женщин от нравственных и физических кандалов считает спасением подрастающего поколения, и, наконец, всего общества и народа: «Потому что мать является естественной воспитательницей ребенка, поэтому такая нравственная подавленность, безвыходность переходит к ребенку и становится болезнью всего народа. Клянусь, это древняя болезнь, историческая проблема Востока». По мнению автора, свои чувства и склонности дети заимствуют не от отца, а от матери. Руководителями людей является не мужчины, а женщины. Поэтому, в каком обществе женщины слабые, бесправные, вялые, в том обществе и мужчины малодушные, нерешительные, безвольные». Автор настойчиво призывает: «Прозорливые тюркские и татарские сыновья! Если не хочешь похоронить своими руками свой народ, свой род, сделай все, чтобы и наши женщины ходили без чадры, с открытым лицом, как и европейские женщины» (Шахтаглы, 2006:45)

Известный драматург Н.Везиров в своих произведениях 70-90-х годов XIX века показал неграмотность, невежество, жалостную жизнь Азербайджанской женщины. В своей трагедии «Горемыка», которую написал примерно в 1873-1874 годах (текст произведения потерян), как он сам говорил, описывал состояние вдовы, которую деверь хотел взять в жену принудительно (Везиров, 33)

В творчестве известного Азербайджанского педагога XIX века Мамед Таги Сафарова (Сидги) обращается особое внимание образованию и воспитанию женщин. В этом смысле его произведение «Подарок женщинам и девушкам» особо интересно. В этом произведении, где выделяется особое место семейному воспитанию, автор приветствует «воспитанных и культурных матерей, показывает их благородные черты, осуждает тех, у которых феодальное отношение к женщинам,

которые не заботятся о воспитании и образовании женщин».

В XIX веке, в соответствии традициям средних веков, в области образования азербайджанских девушек существовало жалостное, кризисное положение. Не считая определенных исключений (малочисленным девочкам богатых и должностных людей давали высшее образование в индивидуальной форме), девочки получали элементарное образование в моллахане, изучали в начальной форме Коран, читать и писать, законы шариата. И это удавалось очень малому количеству девочек. Девочки учились в моллахане и в частных домах отдельно, а иногда вместе с мальчиками.

Несмотря на все попытки, «В середине XIX века в Азербайджане, как и во всем Кавказе, женское образование было в трудном положении. Образование девочек было вообще забыто, если не учитывать правильно организованную, единственную школу для девочек «Святая нина». В указанной школе учились девочки других народностей, высших слоев, государственных чиновников. Азербайджанские девочки, можно сказать, что были лишены образования. В отдельных местах специальные люди давали своим девочкам образование, а это носил религиозный характер. Люди, не только низших слоев, да и средних слоев населения были лишены правильно организованного образования. Признавая эту черту Российское МНП открыто писало в 1856 году:

«Единственные школы для девочек до сегодняшнего дня, которые работали на счет благотворительных обществ, были для девочек дворян и чиновников. Средние слои населения, которые живут в губернских и уездных городах, лишены соответствующего образования для своих дочерей.

Образование широких слоев населения не интересует правительство. В это время уровень образования женщин была низкая, несмотря, что женщины составляли большую часть населения».

Общественные движения и реформы 1860-х годов в России повлияли в определенном уровне и на сеть просвещения. В 1864 году в Тифлисе, затем в Пятигорске, Теймурханшуре, в том числе в Азербайджанских городах Дербенд и Закаталы были организованы женские школы первого разряда для всех слоев населения.

В 1867 году в Гяндже открыли специальную женскую школу для детей бедных, потому что оплата за образование была низкая. В этой школе, организованной М.Енгибаровой, девочек учили начальной грамоте и русскому языку.

В 1874 году в Баку на базе женской школы «Святая нина» была учреждена самостоятельная женская гимназия. В 1880 году здесь открыли дополнительно VIII классов. Этот класс считался как педагогический класс. «В конце века, в 1896/1897-ом учебном году здесь учились 576 учеников. По национальному составу 313 человек из учеников были русские, 134 человека армяне (23,1%). Среди учеников была одна единственная азербайджанка».

26 октября 1875 года благотворительное общество открыло женскую школу в Шуше. 14 января 1885 года в Гяндже начала свою деятельность женская школа «Святая нина». В 1889 году школа превратилась в прогимназию. Но все 132 ученика этой школы были дети других национальностей (русские, армяне, евреи, грузины и т.д.). Только в 1901 году здесь училась одна единственная азербайджанка.

Хоть и медленно, но количество азербайджанских девочек в мировых образовательных учреждениях увеличивалось. «По сообщению 1876 года, по дирекциям народных школ Иреванского и Гянджинского губерний, по Бакинской и Дербентской дирекциям учились соответственно 647 и 376 азербайджанок».

С 70-х годов в Азербайджанской общественно-педагогической жизни зародилась идея открывать отдельную школу для мусульманских девочек. Первым инициатором этой идеи была супруга Г.Зардаби Ханифаханум Меликова-Абаева. Это подтверждает и одно сообщение в 134-ом номере газеты «Кавказ» от 1872 года. Но царские политики не разрешили претворить в жизнь эту идею. В 90-е годы была сделана еще одна попытка с усердием Кавказского муфтий и шейхулислама. По этому поводу Ф.Кочерли в своей статье «Положение женщин и воспитание мусульманских детей», которая была напечатана в 4115-ом номере газеты «Новое обозрение» в 1895 году, писал: «Открытие школ для мусульманских девочек станет началом нового периода в истории мусульманского Кавказа». Но в XIX веке претворени этой идеи в жизнь стало невозможным, только в 1901 году – в начале XX века это стало реальностью. Передовое отношение к женщинам, которое складывалось в середи-

не XIX века в Азербайджанской просветительско-педагогической мысли, постепенно расширилось в последующие десятилетия. А в начале XX столетия еще больше разветвилось, стало массовым в сфере элиты прогрессивной интеллигенции. В этом смысле проделанное и «Молла Насреддин»цами, и «Фюзат»цами, и других просветителей примечательно. Это включает в себе важный общественно-исторический и культурно-педагогический смысл.

Те работы, которые проделаны в течении XIX века в Азербайджане в пути развития образования и воспитания женщин, постепенно давали свои результаты. В начале XX столетия положение в этой области получило более интенсивный и плодотворный характер. Количество учебных заведений для девушек и количество в них женщин увеличилось. Совершился положительный переворот в национальном сознании в отношении женщинам. Все это привело к успешным результатам. В период Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920) эти результаты показали себя ярче. Национальное Азербайджанское правительство на официальном уровне превратило в жизнь ряд мероприятий, связанных образованием, воспитанием правами, свободой женщин. Выросли роль и позиция женщин в обществе, были повышены их права, им были даны права на выбор, разрешили им работать в государственных и правительственных органах. Было запланировано привлечение и девушек, как и мальчиков, к общему и бесплатному обязательному обучению.

В 1920 году, после образования Азербайджанской ССР, в сказанном направлении дела были продолжены успешно. Равноправие женщин в обществе закрепилось конституцией. В 20-30 годы XX века массовая неграмотность женщин была ликвидирована.

В настоящее время в Азербайджане женщины, как и в других цивилизованных странах, имеют полное равноправие с мужчинами. Они вместе работают с мужчинами в государственных и правительственных органах, в области науки, образования, здравоохранения, культуры, экономики.

Литература

- Коран (перевод с арабского языка на азербайджанский язык З.Бунядова, В.Мамедалиева). – Баку, Азернешр, 1971, 713 стр.
 Ахундов М.Ф., Произведения, в 3-х томах, том II. – Баку: Наука, 1988, 388 стр.
 Экинчи (1875-1877), Полный текст. – Баку: Азернешр, 1979, 464 стр.

- Зардаби Г., Избранные статьи и письма, Баку, Изд. АН. Азерб. ССР, 1962, 487стр.
Ахмедов Г., Избранные педагогические произведения, в 12 томах, том I, Баку, Тахсил – АБУ, 2006, 455 стр.
«Зия» 1-я книга, - Баку, Ганун, 2013, 344 стр.
Шахтахлы М. Избранные произведения, Баку, Чашыоглы, 2006, 432 стр.
Гасымзаде Ф., История Азербайджанской литературы XIX века, Баку, Маариф, 1974, 487стр.
Везиров Н., Избранные произведения, Баку, Маариф, 2002, 292 стр.
Мамедов С., Женское образование в Азербайджане и просветительская деятельность Азербайджанских женщин (II половина XIX века – до 1920 годов), Докторская диссертация, Баку, 1996, 359стр.
Кавказский календарь на 1852 г., Тифлис, 1852
НГА Грузии, Фонд 12, список 7, дело №2687, лист 14.
Кочерли Ф. Положение женщин и воспитание мусульманских детей, «Новое обозрение», 1895, №4115

References

- Koran (perevod s arabskogo jazyka na azerbajdzhanskij jazyk Z.Bunjadova, V.Mamedaliev), Baku, Azerneshr, 1971, 713 str.
Ahundov M.F., Proizvedeniya, v 3-h tomah, tom II, Baku, Nauka, 1988, 388 str.
Jekinchi (1875-1877), Polnyj tekst, Baku, Azerneshr, 1979, 464 str.
Zardabi G., Izbrannye stat'i i pis'ma, Baku, Izd. AN. Azerb. SSR, 1962, 487str.
Ahmedov G., Izbrannye pedagogicheskie proizvedeniya, v 12 tomah, tom I, Baku, Tahsil – ABU, 2006, 455str.
«Zija» 1-ja kniga, Baku, Ganun, 2013, 344str.
Shahtahtly M. Izbrannye proizvedeniya, Baku, Chashyogly, 2006, 432str.
Gasymzade F., Istoriya Azerbajdzhanskoj literatury XIX veka, Baku, Maarif, 1974, 487str.
Vezirov N., Izbrannye proizvedeniya, Baku, Maarif, 2002, 292str.
Mamedov S., Zhenskoe obrazovanie v Azerbajdzhane i prosvetitel'skaja dejatel'nost' Azerbajdzhanskih zhenshhin (II polovina XIX veka – do 1920 godov), Doktorskaja dissertacija, Baku, 1996, 359str.
Kavkazskij kalendar' na 1852 g., Tiflis, 1852
NGA Gruzii, Fond 12, spisok 7, delo №2687, list 14.
Kocherli F. Polozhenie zhenshhin i vospitanie musul'manskih detej, «Novoe obozrenie», 1895, №4115

Жанатаева К.Б.

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Түрксой кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Guljan73@inbox.ru

**АЙМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ
ЖӘНЕ МЫСЫР БАҒЫТЫ (1980-2000 ж.)**

XX ғасырдың соңғы ширегінде діни экстремизмнің күшеюі жалпы араб елдерінің, соның ішінде Мысырдың да саяси жағдайына әсер ете бастады. Діни экстремизм және лаңкестік мәселесі Араб Шығыс аймағын толғантқан өзекті мәселелердің біріне айналды. Қазіргі кезде әлемнің 70-ке жуық елдерінде өздерінің қызметін лаңкестік қимылдармен ұштастырып отырған мыңдаған топтар мен ұйымдар бар. Бақылаушылардың бағамы бойынша, олардың шамамен 200-ге жуығы исламды өздерінің қызметінің идеологиясы ретінде қолданады.

Египеттегі лаңкестіктің дамуына саяси тұрақсыздық пен экономикалық қиындықтар түрткі болып отырғаны сөзсіз. Елдегі ішкі жағдайды тұрақтандыру үшін ел басшылығы қоғамды «біртіндеп демократияландыру» бағытын ұстанып отыр. Бұл бағыт либерализация белгілерін қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: Египет Араб Республикасы, лаңкестік, діни экстремизм, жемқорлық, күрес.

Zhanataeva K.B.

Senior Lecturer Department of the Turksoy Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Guljan73@inbox.ru

The Regional security problem and course of Egypt (1980-2000)

The growing religious extremism in the last quarter of the 20th century influenced the political situation of the Arab countries, including Egypt. The issue of religious extremism and terrorism has become one of the most pressing problems in the Arab region. Now in 70 countries there are thousands of groups and organizations that combine their activities with terrorist attacks. According to observers, about 200 of them use Islam as their ideology.

The development of terrorism in Egypt is undoubtedly due to political instability and economic difficulties. To stabilize the internal situation in the country, the country's leadership is conducting a "gradual democratization" of the society. This course provides for signs of liberalization.

Key words: Arabic Republic of Egypt, terrorism, religious extremism, corruption, struggle.

Жанатаева К.Б.

старший преподаватель кафедры Тюрксой, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Guljan73@inbox.ru

Проблема региональной безопасности и деятельность Египта (1980-2000 гг.)

Возрастающий религиозный экстремизм в последней четверти XX века повлиял на политическую ситуацию арабских стран, включая Египет. Вопрос о религиозном экстремизме и терроризме стал одной из самых насущных проблем в арабском регионе. В настоящее время в 70 странах насчитывается тысячи групп и организаций, которые объединяют свою деятельность с террористическими атаками. По мнению наблюдателей, около 200 из них используют ислам в качестве своей идеологии.

Развитие терроризма Египта, несомненно, обусловлено политической нестабильностью и экономическими трудностями. Чтобы стабилизировать внутреннюю ситуацию в стране, руководство страны проводит «постепенную демократизацию» общества. Этот курс предусматривает признаки либерализации.

Ключевые слова: Египетская Арабская Республика, терроризм, религиозный экстремизм, коррупция, борьба.

Кіріспе

Египет Араб Республикасы лаңкестікпен күресте айтарлықтай табыстарға жеткен Таяу Шығыс аймағындағы бірден бір мемлекет саналды. 80-шы жылдардың басы және 90-шы жылдардың ортасы Мысыр басшылығын бұл мәселеге жаңа көзқараспен қарауға мәжбүр етті. 1981 жылы қазан айындағы әскери шеруде ел президенті Әнуар ас-Садаттың мұсылман экстремистік топтарының қолынан қаза табуы және 90-шы жылдардың ортасында жаңа президент Хосни Мұбарак өміріне жасалған қастандық әрекет, елдің әлеуметтік-саяси өміріне қанағат тұтпай заңсыз түрде ереуілдерге шығу, шетелдік туристерге жасалған лаңкестік актілер елдің ұлттық қауіпсіздігінің басты қатері болып табылды. Бұл исламшылдардың елдегі үстемдік етіп отырған конституциялық құрылымды шариятқа негізделген билікке ауыстыруды талап етуімен де түсіндірілді.

Негізгі бөлім

Заңды оппозиция тарапынан билеуші ҰДП мен үкіметті сынға алу күшейіп кетті. Әсіресе 1988 жылы наурыз айында төтенше жағдай туралы заңды тағы үш жылға созылғаннан кейін тіпті үдей түсті. 1988 жылы бұқараны тәртіпсіздікке итермелегені және лаңкестік әрекеттер жасағандығы үшін экстремистік мұсылман ұйымдарын айыптаған сот процестері жүрді.

Қауіпсіздікті нығайту мақсатында тәртіп сақтау және құқық қорғау органдарының өкілеттіліктері кеңейтілді. Египет мемлекеті ислам фундаменталистерімен ұзақ жылдар бойы күресіп келді. Елдегі исламдық қозғалыста әуел бастан екі негізгі бағыт қалыптасқан болатын. Бірқалыпты саналатын қанаттағылар қоғам мен мемлекеттің біртіндеп реформалануы жолын таңдаса, радикалды топтар билеуші тәртіпті күштеп құлатуды көздейді (Борисов, 1991:57).

Жаңа президент билікке келісімен заңсыз оппозицияға қатысты, ең алдымен экстремистік бағыттағы ислам топтарымен күресуді бастаған еді. Садатты өлім жазасына бұйырған және оған қатысқандарды жазалағаннан кейін, елде «әл-жихад» сынды жасырын ұйымның 500-ге жуық мүшелеріне қатысты жаппай тұтқындау әрекеттері басталды. Ислам фундаменталистері билеуші тәртіпке қарсы соғыстың себептері жеткілікті деп санайды. Біріншіден модернизациялаудың батысшыл түрі және социалистік-экономикалық саладағы капиталистік даму түрі болса, екіншіден египет үкіметінің мәдени салаға, қоғам санасына Батыстың біртіндеп

енуі үрдісіне салқын қарауы түрткі болды. Олар бұл үдеріс египет қоғамының күйзелісіне әкеліп, халық толықтай исламнан қол үзеді деп санайды (Трофимов, 1992:121).

Сондай-ақ Хосни Мұбарак билікке келе салысымен билікте және қоғам ішінде жайлаған жемқорлық, ұйымдасқан қылмыспен күресуді жөн көрді. Ол осы мақсатта билікте тазартулар жүргізді. Билеуші партия ішінде тазартулар жүргізіп, саяси билік күштерін теңестіруді көздеді. Ол ҰДП-ның жаңа бағдарламасын қабылдап, партия бас хатшылығының құрамын өзгертуге тырысты. 1984 жылы шешім қабылдап, партияның бұрынғы 23 мүшесінің 15 мүшесін жаңартты. Бас хатшылықтың бұрынғы хатшысы М. Хасанға жемқорлыққа қатысы бар деген айып тағылып, қызметтен босатылды.

Жемқорлықпен күресу жолында біртіндеп «десадатизациялау» саясатын жүргізді. Ең алдымен үкімет басында ең жоғарғы орындарда отырған Садаттың жақтастары мен ағайындарын біртіндеп мемлекеттік аппараттан алыстатумен айналысты. Биліктен консультативті кеңес істері жөніндегі мемлекеттік министр М. Раушан ығыстырылды. Садаттың ағасы Исмаил Садат пен оның ұлдары мемлекетті тонау әрекеттерді жүргізгені үшін түрмеге жабылып, олардың дүниемүлкі мемлекет тарапынан тәркіленді.

Өткен ғасырдың 90-шы жылдары Египет Араб Республикасында құрылған экстремизммен күресу жүйесі заң шығарушы және атқарушы билік органдарын өздеріне топтастырды. Ең маңыздысы бұл сала бойынша барлық мемлекеттік органдармен өзара әрекетті жандандыруға көбірек мән берілді. Осы мақсатта елдің үкіметінде құқық қорғау ұйымдарының қызметін үйлестіру бойынша құрылым аралық жұмыс тобы құрылды. Оның құрамына үгіт насихат мекемелері, ағарту ісі, министрліктер, үкіметтің әлеуметтік және экономикалық құрылымдары кірді. Бұл жүйеде қауіпсіздік жоғары соты маңызды рөл атқарды. Оның мүшелігіне әскери офицерлер тағайындалды. Аталған соттың шешімі мен үкімі талқылауға жатпады. Әрекеті және күзіреті бойынша ол төтенше трибуналға сәйкес келді. Лаңкестік сипаттағы қылмыстың ең жоғарғы жазасы жер аударылу жұмыстары немесе өлім жазасы саналды.

1993 жылы қазанда ел президентіне қайта сайланған Х. Мұбарак лаңкестік және діни экстремизммен аяусыз күресуге уәде берді. 1995 жылы қараша-желтоқсанда өткен Халық жиналысына кезекті сайлауда «ағайынды мұсылмандар» ассоциациясына сайлау науқанына

қатысуға тыйым салынды. Бәсекелес партиялар мен үміткерлер жақтастары арасындағы қақтығыс барысында шамамен 70 адам өліп, 800-ге жуығы жарақаттанды. Сайлау қорытындысының бір бөлігі сот органдарының шешімі бойынша жоққа шығарылды. Сайлаудың нәтижесіне қанағаттанбаған оппозиция үкіметті жемқорлыққа белшесінен батқан деп айыптады. Олар сайлаудың жүру барысына зиян келтіргені үшін премьер-министр А. Сидқиді айыптап, қызметтен кетуін талап етті (Шаракшанэ, 1999:26).

1995 жылы мамырда Халық жиналысы баспа туралы заңды қабылдады. Онда ресми тұлғаларға жалған жала жапқандар және өтірік мағлұматтар таратқандардың түрмеге қамауға алынатыны қарастырылды. Оппозиция бұл шараны қатаң сынға алды. 1996 жылы желтоқсанда үкімет әртүрлі оппозициялық партия мүшелелерін «билікті құлату мақсатында қастандық ұйымдастырды» деп тұтқынға алды. Баспа мен сөз бостандығына шектеу қойылды. 1999 жылы парламент үкіметтік емес ұйымдарға мемлекеттік бақылау орнату туралы заң қабылдады.

1990 жылдар бойы египет үкіметі ислам экстремизмімен күресін жалғастырып келді. 1990 жылы қазанда парламенттің төрағасы Рифаат әл-Махджу өлтірілгеннен кейін шамамен мыңдаған фундаменталистер тұтқындалды. 1992 жылы наурызда билік «ағайынды мұсылмандарды» саяси тәртіпті құлату мақсатындағы қастандықтары үшін айыптады. 1992 жылы шілдеде исламшылдардың қоптарға қарсы әрекетінен кейін Халық жиналысы бірқатар лаңкестікке қарсы заңдар қабылдады. Онда қауіпсіздік күштерінің өкілеттілігі күшейтілді. Елдің түпкір-түпкірінде 300-ден астам фундаменталистер тұтқындалды. Қараша айында Асьют қаласы мешітінің өкілі «әділетсіз және жемқор» тәртіпке қарсы қарулы күреске шақырып, қасиетті Құран негізінде ислам мемлекетін құруға әрекет етті. Үкімет 430-дан астам фундаменталистерді тұтқындап, оларға лаңкестік актілерді дайындады деген айып тағылды. Барлық мешіттер мен намаз оқитын орындар бақылауға алынды. 1993 жылдың қаңтарынан 1995 жылдың қаңтарына дейін елде барлығы 74 адам өлім жазасына бұйырылды. 1995 жылдың қаңтарынан бастап үкімет сондай-ақ «ағайынды мұсылмандарға» қатысты қуғын-сүргін жүргізді. Елде ассоциацияның 17 көрнекті қайраткерлері тұтқындалды. Оларды Египеттің қауіпсіздігі мен тұрақтылығына қарсы лаңкестік ұйымдастырды деп айыптаған болатын. Сондай-ақ ассоциацияның жүздеген мүшесі тұтқындалып, оның 54-не ұйымға

заңды түрде тіркелмегендері үшін кінә тағылды. Қуғын-сүргінге қарамастан, фундаменталистер туристер мен мемлекеттік мекемелерді басып алуды жалғастырды. Сондай-ақ 1997 жылы қопт шіркеуіндегі жарылыс кезінде 9 адам қаза тапты. Сол жылдың қараша айында Луксордағы туристерге қарсы «әл-Гамаа әл-исламийя» ұйымының әскери қанаты лаңкестік ұйымдастырды. Елде қайтадан жаңа тұтқындау және өлім жазасына бұйыру әрекеттері басталды. Үкімет шетелде ұсталған «жихад» және «әл-Гамаа әл-исламийя» мұсылман топтарының өкілдерін қайтарып алуға қол жеткізді. 1999 жылдың басында 107 исламшылдарға қатысты жаппай тұтқындау әрекеті жүргізілді. Оның 9 өлім жазасына, 11-і өмір бойы түрмеге жабылды.

1997 жылы экстремистермен күресте әскерді қатыстыру қатаң қарастырылды. Өйткені АҚШ-тың орталық барлау басқармасының (ОББ) құпия мәліметтері бойынша дүние жүзі бойынша шамамен 120-ға жуық «лаңкестік ислам топтары» 1997 жылы 4,5 млрд. доллар көлемінде қаржылай көмек алған (59:2000 فاطمة أحمد سيد).

Шетелден келетін көмек каналдары жабылды. Нәтижесінде экстремистілер әлсіреп, олардың ішінде өзара қайшылықтар туындай бастады. 1997 жылы жазда түрмеде жазасын өтеп отырған египет фундаменталистерінің 6 көсемі билікпен қарулы қақтығыс жүргізуден бас тартты. 1999 жылы «әл-Гамаа әл-исламийя» ұйымы қарулы күресін тоқтатқаннан кейін оның мыңдаған мүшелері түрмеден босатылды. 2000 жылы көктемде оның мүшелері мен жақтастары бостандыққа шықты.

Дегенмен әлі де болса үкімет пен экстремистер арасындағы қарсылық жалғаса берді. 2000 жылы исламшыл топтардың наразылығына қарамастан Халық жиналысы әйелдерге сотта түсінік берместен некелерін бұзуға мүмкіндік беретін ажырасу туралы заң қабылдады. Бұл ислам заңына қайшы келетіндіктен исламшылдар наразылық тудырды. 2000 жылы мамырда «ағайынды мұсылмандармен» бірігіп, «әл-Азһар» университетінің студенттері ереуілге шықты. Бұған жауап ретінде үкімет СЕП мен «аш-Шааб» газетінің қызметіне тыйым салды. Партия басшылығына ресми тыйым салынған «ағайынды мұсылмандармен» ынтымақтастық жасағаны үшін айып тағылған болатын.

Үкімет елде мемлекеттік қауіпсіздіктің қызметін күшейтті. 1998 жылы қызметке келген Египет ПМ мемлекеттік қауіпсіздігі бас басқармасының жаңа басшысы Х. Албери Египеттегі лаңкестікке қарсы шараларды жүргізуді қолға алды. Оның

бұйрығы бойынша мысыр-ливия шекарасынан күмәнданған тұлғалардың өтіп кетпеуін қадағалайтын шараларды күшейтті. Сонымен қатар елдің теңіз порттары мен әуе жайларына жарылғыш заттарды табу үшін АҚШ-тан сатып алынған қондырғыларды орналастырды.

Дегенмен 90-шы жылдар Египет үшін ауыр сын болды. Исламшылдар қайтадан қолдарына қару алып, лаңкестік әрекеттерге барды. 90-шы жылдардың екінші жартысы Нил бойындағы бұл араб елінде бірқатар лаңкестік актілер ұйымдастырылды. Ал бұл өз кезегінде Египет президентін елдегі төтенше жағдай туралы заңды жалғастыруға итермеледі.

Осыған дейін лаңкестікке қарсы қолданылатын ең маңызды шара ретінде «төтенше жағдайлар туралы заң» саналып келген болатын. Бұл заң 1981 жылы Мысыр президенті Әнуар Садат мұсылман экстремистері тарапынан қаза тапқаннан кейін қабылданған болатын. 2000 жылы Мысыр үкіметі аталған заңның әрекет ету қызметін тағы да кезекті үш жылдық мерзімге ұзартқан еді. Бұл заң бойынша ұсталған күдікті сот шешімі шыққанға дейін қамауда болады. Кейбір төтенше жағдайларда бұл мерзім бірнеше жылдарға созылатын да еді. Дегенмен күдікті ұсталғаннан кейін 30 күн ішінде сот тыңдауын өткізуді, шешім қабылдауды және шығарылған үкімді қайта қарастыруын талап етуге құқығы бар деп саналады.

«Төтенше жағдай туралы» заңнан басқа, елде мемлекеттік емес ұйымдардың (МЕҰ) қызметін реттестіретін заң жұмыс істейді. Осы заңға сәйкес, қоғамдық ұйымдарға қандайда бір саяси және кәсіподақтық іспен шұғылдануға тыйым салынады. Сонымен бірге, олардың басқарушы құрамы әлеуметтік істер министрлігі арқылы бекітіледі. Олар шетелдік қолдаушыға ие болуы үшін рұқсат алуы тиіс және үнемі өздерінің қызметтері туралы қаржы есебін беріп отыру міндетті. Осы заңға сәйкес, егер де қоғамдық ұйымдардың қызмет туралы тәртібі бұзылатын болса, әлеуметтік істер министрі МЕҰ-ды таратуға құқығы бар және олардың мүліктері мен активтерін тәркілеуге құқылы.

Бұған батыс құқық қорғаушылары қарсы шығып, аталмыш Заң барлық мемлекеттік емес ұйымдардың қызметін толықтай бақылап, олардың тәуелсіз жұмыс істеуі үшін мүмкіндіктерін жояды деп есептейді. Адам құқығын қорғаушы Париждік бақылаушы топ, бұл заң ережелері адам құқығы бойынша халықаралық келісімдерге толықтай қайшы келетіндігін мәлімдейді (Тыссовский, 1999:66).

Египет ресми басшылығы, атап айтқанда әлеуметтік істер министрі А. Гинди, заң министрі Ф. Сейфул Насыр және парламент істері бойынша министр Қ. Шазли керісінше, бұл заңға сәйкес МЕҰ жұмыс істеуі үшін барлық шарттар жасалғандығын нақтылай отырып, оларға салық төлеуде және кедендік салықтар алуда жеңілдіктер берілетіндігін атап көрсетеді.

Сондай-ақ мұсылман экстремистерімен күрес жүргізуде ресми исламның атқаратын орны бөлек. 1997 жылы радикализммен күресте басты рөлді Египеттің жоғарғы діни өкілдері, яғни мемлекеттің бас муфтиі, әл-Азхардың бас шейхі, вакуф министрі атқарды. 103-ші нөмірлі заң бойынша әл-Азхардың бас шейхі аталған мекемені басқарады және барлық істерді қадағалап отырады.

Осылайша, елдегі ресми ислам өкілдерімен біріге отырып, кешенді шаралар қолдану нәтижесінде 90-шы жылдары үкімет фундаменталистер позицияларының әлсіреуіне және олардың белсенділіктерінің айтарлықтай төмендеуіне қол жеткізді. 1998 жылы ешқандай елде террорлық акт тіркелмеді. Ал 1999 жылы ірі «әл-Гамаа әл-Исламия» жасырын ұйымы өзінің қарулы күресін тоқтататындығын жариялады (Ражбадинов, 2003:214).

Шындығында да 2000 жылдардың басында Египетте айтарлықтай тыныштық орнаған болатын. Египет саясаттанушылары мен сарапшылары Каирдің ресми саясатын саралай отырып, Мысырда ислам қозғалыстары мемлекеттің барлық құрылымдары тарапынан жүргізіліп отырған қатаң идеологиялық дағдарысты бастарынан кешірді деген болатын. Дегенмен Египеттің көптеген халықтары 90-шы жылдардың аяғында-ақ елде лаңкестік ұйымдар жетекшілері тұтқындалып, бірқатар мысырлық журналдар мен газеттер жабылғанда және Жоғары Египет Каир мен Александрияда «тазартулар» жүргізілгенде терроризммен іс аяқталған деп санаған болатын.

Әрі елдегі діни мекемелер үшін мемлекеттік бақылау күшейтілген еді. Египетте діни экстремистердің елдегі мешіттерді өз мақсаттарына қолданбауы үшін шаралар қолданылды. Шамамен 30 мыңға жуық мешіттерді вакуф министрлігінің бақылауына өткізу жоспары қабылданды. Тіпті ислам топтарын қаржыландырудың негізгі көздері саналатын құрбандықтар мен пітір-садақаларға да бақылау орнатылды. Әрі «ағайынды мұсылмандар» ассоциациясы, дәрігерлер, адвокаттар, инженерлер кәсіподақтарының қаржы істеріне аудиторлық

тексерулер жүргізілді. Өйткені үкімет олардың исламшылдармен байланысы бар деп санаған болатын.

Әрі кейінгі кезде үкімет экстремистермен тіл табысуды да, оларға қарай қауіп төндіруді де құптамайды. Египет басшылығы бір жағынан олармен тіл табысу олардың билікті жаулап алуына әкеледі деп сескенді. Египет үкіметінің осындай бағыты билік органдарына 1998 жылы ел ішіндегі экстремистердің белсенділігін айтарлықтай төмендетуіне септігін тигізді. Осы жерде египет үкіметінің діни экстремизммен күрестегі тактикалық жетістіктерін ескерген жөн. Керісінше стратегиялық жоспар бойынша күштеу актілерінің қолданылуы үкіметке исламшылдарды қарама-қарсы қоюға мүмкіндік туғызды.

Мысыр елі мұсылман елі екендігін есепке алсақ, үкімет үшін құқықтық негізде бірқалыпты исламдық ағымдарға қарсылық көрсету оңай емес. Кейбір заңдар дегенмен белгілі деңгейде елдің ішіндегі исламшылдардың саяси-идеологиялық қызметін реттестіріп отырады. Үкімет заң актілерінің ережелеріне сүйене отырып, исламдық саяси ұйымдардың тіркелуіне тыйым салады, исламдық бағыттағы оппозициялық партиялардың әрекетін тоқтатып, қоғамдық және мемлекеттік емес ұйымдардың құрылуына шектеу қоя алады. Сонымен бірге, экстремистік қызметке қатысты басылымдық органдардың жабылуын қатаң қадағалайды.

ЕАР үкіметі өз елінен шеткері жерлерде де діни экстремистер және лаңкешшілермен күресті белсенді жүргізуде. Ел басшылығы шетелдерде де египеттік лаңкештік ұйымдардың бөлімшелерін жою мақсатында әлемнің көптеген елдерінің арнайы қызметтерімен тығыз ынтымақтастық орнатқан. Үкімет елге және оның ұлттық қауіпсіздігіне негізгі қатер Еуропа және АҚШ-тағы шетелдік террористік құрылымдардан келетіндігін жақсы түсінді. Египет соңғы жылдары әлемнің көптеген елдерімен діни экстремизммен қарсы бірігіп күресу туралы екіжақты келісімдер орнатты. 90-шы жылдарының өзінде-ақ қауіпсіздік туралы Болғария, Венгрия, Румыния және Пәкістанмен ынтымақтастық келісіміне қол қойылған болатын.

Осылайша Каир діни экстремизм, фундаментализм және лаңкештікпен күресте халықаралық және аймақтық ынтымақтастықты орнатуға тырысты. Таяу Шығыстағы шеиеленісті реттестіру және ислам экстремизміне қарсы біріккен әрекеттерді үйлестіру үшін әлемдік қауымдастық күшін біріктіру мақсатында

Х. Мұбарак 1996 жылы 13 наурызда Египеттің саяжай қаласы Шарм аш-Шейхте халықаралық конференция шақырды. Конференцияға таяушығыстық елдердің басшыларымен қатар, АҚШ және Ресей президенттері қатысты. Самитте палестина-израиль мәселесімен бірге лаңкештікпен күрес туралы мәселе кеңінен талқыланды. Кездесуге қатысушылар халықаралық лаңкештікпен күрес бойынша күшті бірігіп жұмылдыруға келісті. Лаңкештік мәселесін жік-жігімен талқылау үшін көпжақты жұмысшы топтарын құру шешімі қабылданды. Конференцияға қатысушылар Палестинаны азат ету ұйымы (ПАҰ) басшылығын палестина лаңкешшілерімен күрес бойынша шараларды қатаңдата түсуге шақырды. Шарм аш-Шейхте өткен лаңкештікпен күрес туралы халықаралық конференция нәтижелі болды. Әлемнің көптеген елдерінде, оның ішінде Каирде, Эр-Риядта және Тель-Авивте ФБР өз өкілдіктерін ашты.

1998 жылы 12 сәуірде Каирде араб елдері арасында «лаңкештікпен күрес туралы» келісім орнатылды. Араб Елдері Лигасы (АЕЛ) шеңберінде экстремизм және лаңкештікпен күресу бойынша арабаралық өзара әрекет жандана түсті. Мысырлықтар аймақтық деңгейде Иордания, Сауд Арабиясы, Алжир және Тунистік әріптестерімен тығыз қатынас жасайды.

1997 жылы қыркүйекте Ресей Федерациясымен қылмыспен күрес саласында ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды. Екі елдің арнайы қызметтері осы келісім ережелеріне сүйене отырып, белсенді әрекет етеді. Ресей мен Египеттің лаңкештікке қарсы тұру әдістері ұқсас. Екі елде БҰҰ басшылығындағы халықаралық құқық нормаларына сәйкес, оған қатысы бар жекелеген елдер мен діндерге қатаң қарау керектігін мойындайды.

2000 жылдан бастап египет жағы Австрия, Әзірбайжан, Босния, Канада, Сирия және Швецияда лаңкештік іс бойынша айып тағылған 25-тен астам өзінің азаматын экстрадициялауға қол жеткізді. Олардың кейбіреуі Луксордағы лаңкештік актіге қатысты бар деп айып тағылса, кейбіреуі «әл-Жихад» және «әл-Гамаа әл-исламия» басшылығының өкілдері болатын. Жалпы бүгінде кейбір мәліметтер бойынша египет арнайы қызметі шетелдерде жүрген шамамен 290 мысырлықтарды іздестірген еді. Дегенмен арнайы қызмет өкілдері экстремистік топтармен байланысты және лаңкештік актілерді жасауға қатысы бар деген күдікті исламшылдарды экстрадициялау туралы мәселелерді шешуде бірқатар қиындықтар кездесетінін атап көрсете-

ді. Олардың айтуынша, Англия, Германия, Дания, Швейцария және де бірқатар елдерде жергілікті заңдар бойынша ұсталған мысырлықтарды Египет үкіметіне беруге тыйым салынған. Ал бұл өз кезегінде «төтенше жағдайлар туралы» заңдағы адам құқығын бұзумен түсіндіріледі (Arab Human Development Report, 2009:288).

Осылайша, ЕАР арнайы қызметінің шетел территориясында экстремистердің әрекеттерін жою бағытында жүргізіп отырған қызу іс-шаралары елдегі ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге әрекет ететінін айта кеткен жөн.

Елде радикалды ұйымдардың шетелдік бөлімшелермен байланысын жою үшін қаншама рет әрекеттер жасалса да, соңғы жылдары исламшылдардың экстремистік ұйымдардың орталықтандырылған басқармаларымен байланысын қалыпқа келтіріп отырғаны мәлім. «әл-Гамаа әл-исламия» басшылығы Усама бен Ладеннің империализммен, христиан және иудаизммен күресу бағытында құрған «Жихад ислам майданы» және «дүниежүзілік ислам майданы» құрамына кіргені белгілі. ЕАР арнайы қызметінің мәліметі бойынша 2001 жылғы қыркүйектегі АҚШ-тағы «әл-Қаида» ұйымының мойнына жүктелген жарылыс туралы іс бойынша күдіктілердің арасында екі мысырлық бар еді. Египет басшылығы бұл ұйымның құрамына «әл-Гамаа әл-исламия» және «әл-жихад» топтарының көптеген өкілдерінің кіретіндігін жоққа шығармады.

Өкінішке орай бірқатар египеттік лаңкестік топтардың халықаралық террористік ұйымдар құрамына кіріп, әлемге қатер төндіріп отырғанын да айта кеткен жөн. Египетке мүмкін лаңкестікке қарсы тұру үшін халықаралық қауымдастықпен ынтымақтастықты өте жоғары деңгейге көтергені де жөн болар. Дегенмен египеттік лаңкестікке, діни экстремизмге және ұйымдасқан қылмысқа қарсы тұру әрекеті жағынан әмбебапты, әрі бұл ел тәсілдерін Араб Шығысының көптеген елдері қолдануға болады. Сонда да Египетте лаңкестік жойылды деуге әлі ертерек.

Египеттегі лаңкестіктің әрі қарай дамуына саяси тұрақсыздық пен экономикалық қиындықтар түрткі болып отырғаны сөзсіз. Елдегі ішкі жағдайды тұрақтандыру үшін ел басшылығы қоғамды «біртіндеп демократияландыру» бағытын ұстанып отыр. Бұл бағыт либерализация белгілерін қамтамасыз ете отырып, президентке толықтай заң шығарушы және атқарушы билікті де сақтап қалуға мүмкіндік береді.

Елдегі әлеуметтік мәселелердің шиеленісе түсуі де, экономикалық дағдарыстың тығырлықты жағдайы да жағдайы нашар тұрғындарды қолдауға тырысатын фундаменталистік қозғалыстардың жандануына әкелетіні мәлім. Қоғамда экономикадағы жағымсыз құбылыстар және дағдарыстың ел жағдайын тығырлыққа тіреу қаупі билікке исламшылдардың келуіне әкелетіні шындық деп санайтындар санаты кезінде-ақ кездескен болатын. Бірақ әлеуметтік жағдайы нашарларды қолдайтын исламшылдардың қолында елдегі экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шеше алатын нақты жоба жоқ екенін қоғамда сезінеді. Кейбір экстремистік ұйымдардың өздерінің утопиялық пікірлерін жүзеге асыру ойлары тек бұл мәселелердің әрі қарай шиеленісе түсуіне әкелетіні де сөзсіз.

Бүгінгі таңда да Египеттегі саяси жағдай тұрақты емес. Әрине радикалды топтардан ел қашып құтылмайды. 1995 жылы Хосни Мұбарак айтқандай, Египетте қолмен бір сілтегенде барлық мәселелерді шешетіндей сиқырлы таяқша жоқ. Дегенмен билеуші саяси партия «ағайынды мұсылмандар» сынды ислам ұйымымен ынтымақтастық орнатқан еді. Халықтың басым көпшілігін өз жағына топтастыра білген бұл ұйым өзін билеуші партияға бәсекелес екендігін бүгінде көрсете білді. Либерализация үрдісі дер кезінде болмаса да исламшылдардың бөлшектенуіне, оларды радикалды топтардан оқшауландыруға әрекет етеді. Египеттің билеуші топтары бір ғана күштеу әдістерімен ислам экстремизмдерімен күресуге болмайтындығын одан әрі жете түсіне түсті. Заңды күші бар және дінге сенушілердің сенімін құрметтейтін, әрі адам құқығын сақтауға негізделген құқықты қамтамасыз етуге бағытталған саясат қажет екені сөзсіз.

Қорытынды

Египет үкіметі әрқашан өздерінің исламға деген ілтипатын жоққа шығармайды. Олардың дінге деген қырағы көзқарастары өздерінің жағына дәстүрді қатаң сақтайтын топтарды тарта білді де, дегенмен олар елдің ішкі қауіпсіздігіне экстремистер мен заңды оппозиция тарапынан қатер төнгенде аянып қалмайды. Оған 2000 жылы парламентке сайлау кезінде үкімет «ағайынды мұсылмандар» ассоциациясының 700-ге жуық белсенділерін тұтқындағаны айғақ. Бірақ олардың басым көпшілігі сайлаудан кейін босатылған болатын. 2001 жылғы 11 қыркүйектегі әлемді дүр сілкінткен АҚШ-тағы жан түршігерлік лаңкестік актіден кейін Еги-

пет билігі радикалды исламшылдармен күресін жалғастыра түсіп, бірқалыпты ислам топтарымен байланыстарын одан әрі жандандыра түсті (Примаков, 2002:83).

Өкінішке орай Египет және Таяу Шығыстағы лаңкестік мәселесінің шешімі әлі де көп жылдарды талап етеді. Тек халықаралық қауымдастық ресми ислам өкілдерімен тығыз

ынтымақтаса отырып, өз әрекеттерін үйлестірген жағдайда ғана лаңкестік пен діни экстремизмге төтеп бере алатыны сөзсіз. Осылайша Египет лаңкестік және діни экстремизммен күресте біршама сәттіліктерге жете отырып, Араб Шығысы мен басқа да аймақтық елдерді осы зұлымдық күштермен бірлесе күресуге шақыра білген мемлекеттердің бірі болған еді.

Әдебиеттер

- Роль Ислама во внутренней и внешней политике Египта (XX век): научное издание / А.Б. Борисов. – М.: Наука, Восточная литература, 1991. – 57 с.
- Трофимов Д.А. Исламский фундаментализм в арабских странах: истоки и реалии // Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность. – 1992. – №1. – 121 с.
- Шаракшанэ С. Ислам и политический экстремизм // Религия и право. – 1999. – №4. – 26 с.
- فاطمة أحمد سيد. اتفاق مصري وكالة المخابرات المركزية. القاهرة، 2000. - 59 ص.
- Тыссовский Ю. «Исламистский интернационал» все больше угрожает светским режимам арабского мира // Россия и мусульманский мир. – 1994. – №14. – 66 с.
- Ражбадинов М.З. Радикальный исламизм в Египте. – М.: ИИИБВ, 2003. – 214 с.
- Arab Human Development Report 2009. Challenges to Human Security in the Arab Countries. – NY: UNDP, 2009. – 288 p.
- Примаков Е.М. Мир после 11 сентября. – М.: Мысль, 2002. – 83 с.

References

- Rol' Islama vo vnutrenney i vneshey politike Yegipta (KHKH vek): nauchnoye izdaniye //A.B. Borisov.-M.:Nauka, Vostochnaya literatura, 1991.- 57 s.
- Trofimov D.A. Islamskiy fundamentalizm v arabskikh stranakh: istoki i realii // Vostok. Afro-Aziatskiye obshchestva: istoriya i sovremennost'-.1992.- №1.- 121 s.
- Sharakhshane S. Islam i politicheskiy ekstremizm// Religiya i pravo.- 1999.- №4.- 26 s.
4. فاطمة أحمد سيد. اتفاق مصري وكالة المخابرات المركزية. القاهرة، 2000. - 59 ص.
- Tyssovskiy YU. «Islamistskiy internatsional» vse bol'she ugrozhayet svetskim rezhimam arabskogo mira // Rossiya i musul'manskiy mir.- 1994.- №14. - 66 s.
- Razhbadinov M.Z. Radikal'nyy islamizm v Yegipte. – М.: ИИВВ, 2003. –214 s.
- Arab Human Development Report 2009. Challenges to Human Security in the Arab Countries. – NY: UNDP, 2009. – 288 r.
- Primakov Ye.M. Mir posle 11 sentyabrya. - М.: Mysl', 2002.- 83 s.

Кагазбаева Э.М.¹, Бактыбекова Б.Б.²

¹саяси ғылымдар кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университетінің доценті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Kagazbaeva.e@gmail.com

²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университетінің магистрі, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: baktybekova.bekzat92@mail.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЖАПОНИЯ ЕЛІНІҢ ІСКЕРЛІК МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада Жапонияның заманауи іскерлік мәдениетінің ерекшеліктері зерттеледі. Жапон мәдениетінің бірегейлігі даму ерекшелігімен, халықтың жоғарғы тығыздығымен, географиялық орналасуымен және жапон тілінің ерекшелігімен түсіндіріледі. Жапонияның іскерлік мәдениеті не әсер ететін мәдени-тарихи құндылықтарға талдау берілді. Авторлар жапондықтардың өзінің ұлттық мәдени мұрасын сақтай отырып, өзге мәдениеттің элементтерін қабылдау қабілеті оларда өзіндік айрықша сезімді бекіткен деген тұжырымға келді. Жапондық іскерлік этика елдің мәдениетімен және жапондықтардың этникалық психологиясымен ажырамас байланысты.

Түйін сөздер: үйлестік, борыш, жапон менталитеті, іскерлік этика, конфуцийлік.

Kazarbaeva E.¹, Baktybekova B.²

¹candidate of Political Science, Kazakh Ablai Khan UIR and WL, Almaty, Kazakhstan. e-mail: Kagazbaeva.e@gmail.com

²master of Kazakh Ablai Khan UIR and WL, Almaty, Kazakhstan. e-mail: baktybekova.bekzat92@mail.ru

The features of modern business culture of Japan

In the given article were investigated the features of modern business culture of Japan. The uniqueness of Japanese culture is explained through historical peculiarities of development, height density of population, driven by geographical position and specific of Japanese language. Cultural and historical values which influence on business culture of Japan were analyzed. Authors came to conclusion that disability of Japanese people to exchange and adopt elements from other culture, while preserving the national cultural heritage by their own, strengthened in them a sense of their own exclusivity. Japanese business ethics is inextricably linked with the culture of the country and the ethnopsychology of the Japanese people.

Key words: harmony, duty, Japanese mentality, business ethics, confucianism.

Кагазбаева Э.М.¹, Бактыбекова Б.Б.²

¹кандидат политических наук, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Kagazbaeva.e@gmail.com

²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: baktybekova.bekzat92@mail.ru

Особенности современной деловой культуры Японии

В данной статье исследуются особенности современной деловой культуры Японии. Уникальность японской культуры объясняется историческими особенностями развития, высокой плотностью населения, обусловленной географическим положением и спецификой японского языка. Дан анализ культурно-историческим ценностям, которые влияют на деловую культуру Японии. Авторы приходят к выводу, что способность японцев перенимать элементы чужих культур, при этом сохраняя собственно национальное культурное наследие, укрепило в них чувство собственной исключительности. Японская деловая этика неразрывно связана с культурой страны и этнопсихологией японцев.

Ключевые слова: гармония, долг, японский менталитет, деловая этика, конфуцианство.

Кіріспе

Жапон капитализмі мен жапон іскерлік мәдениетінің ерекшелігін түсіну үшін жапон мәдениетінің тарихи дамуының шартын анықтап алуымыз керек. Жапондар өз мәдениеті арқылы барлық басқа халықтардан өтте қатты ерекшеленеді. Олардың бірегейлігі ең бастысы үш негізгі фактормен түсіндіріледі. Бұл – тарихи оқшаулық, географиялық жағдайына негізделген халықтың ерекше тығыздылығы және жапон тілінің өзі.

Жапондар ірі қалаларда өте көп шоғырланған. Олар күрделі әлеуметтік дағдыланған, нәтижесінде «өрмектелген қоғам» ретінде белгілі феномені пайда болған. Яғни, адамдар біршама өзара тәуелді және араларында вертикалды және горизонталды болса да болуы мүмкін ірі рухани және әлеуметтік міндеттер бар қоғам. Бұның барлығы дүниеге келген сәттен басталады. Батыста «нетворинг» деп аталатын болмасты «өрмектелген қауым» артықшылығынан жапон бизнесмендері алып отыр. Жапондықтар жеке қалуды және жалғыздықты ұнатқанымен, олар бизнеске қатысты болғанда бірталай сөзге жақын.

Қазіргі жапондардың тұрмыс салты шет елден алынған және өзінің мәдени мұрасы деп мұқият бөлуі, жапондардың басқа мәдениет элементтерін алуы, тіпті әлемді басқаша көрудегі нәзік талғамы олардың өзіндік ерекшеліктерін төмендетпей, керісінше нығайта түседі.

Негізгі бөлім

Жапон іскерлік этикасы елдің мәдениетімен және этнопсихологиясымен тікелей байланысты. Батыс құндылықтар жүйесін қабылдай отырып, Жапония өзіндік ойлау ерекшелігін жоғалтқан жоқ. Бұл ерекшеліктерді зерттеу жапондардың логикасын жақсы түсінуге және келіссөздер уақытында жақсы түсінуге немесе кең мағынадағы мәдениаралық сөйлесу кезінде өзара қатынастарды үйлестіруге көмектеседі. Осы кейбір өзіндік ерекшеліктерде жапон қоғамындағы дәстүрлі әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерді қарастырсақ, оның ішінде жапон құндылықтары жүйесінің негізі үйлесімділік (*wa*) болып табылады. Бір жағынан, бұл топтық бірлесу мен шешім қабылдаудың көзі. Екінші жағынан, бұл қағида әріптестік пен өзара түсіністікті қамтамасыз етеді, сабырлықты және адамдар арасындағы түзу және игі қарым-қатынастарды, олардың мақсаттарының келісімділігін талап етеді. Жапондарға шектен шығып кетпеу, біреуінің пайдасына екіншісінен бас тартпау, пікір сәйкестендіру тән. Адамдар

барлығы келісімге келгенше, дауласып, бірін-бірі сендіре алады. Индивидтер жеке жетістік пен жеке әрекеттерге қарағанда, топтық жетістік пен бірлескен әрекеттерге тырысады. Әріптестік – жапондардың дәстүрлі құндылығы. Жапон мәдениеті сөзсіз, бәсекелестікке қарағанда әріптестікті жоғары қояды.

Жапондардың бірегейлігін анықтайтын дәстүрлі адамгершілік жүйесіне толық талдауды қажет етпейтін сапа мен үлгі жиыны кіреді. Бұл *ги* – өзінің борышыңды орындау; *китэн* – өзгелердің мүдделеріне қамқорлықпен қарау, өнегелік таныту; *дзиндзэ* – басқаларды кешіре білу қабілеті; *энрэ* – басқалардың мүддесін ескере отырып, өзіне артықшылықтар алмау үшін өзіне қажеттіден бас тарту, төзімділік; *харагэй* – адамдарды ренжітпеу, әріптестің алдында өзінің беделінді түсірмес үшін (өзінің беделін түсірмес үшін), әсіресе сөйлеу кезінде тікелей бірбеткей тарапты ұстанбау (*харагэй* көбінесе жапондықтарға басқалардың алдында бірнәрседен бас тарту мүмкіншілігін бермейді); *исин-дэнсин* – *харагэй*ді қолдануды жеңілдететін үнсіз түсіністік; *акарасама* – ашықтық; *гаман* – төзімділік; *гамбару* – соңына дейін өзін-өзі ұстау, қиын жағдайдан дұрыс шығу; *омоияри* – қоршаған ортаға сүйіспеншілік; *итавари* – әлсіздер мен қуаты жоқтарға қамқор болу (Богучарский, 2011: 55).

Аталған ізгі істер тек жапондықтарға ғана емес, сонымен қатар көптеген ұлттарға тән. Айырмашылығы Жапонияда ол осы ізгі істер сакралданған. Олардың көбісі жаһанданудың терең өзгеруі әсерінен түрлендірілген. Жастар сөйлесу барысында тік айту мен ашықтықты қалайды. Жапондықтар сөйлесуде ашық болып келеді, келіссөздерді жүргізудің еуропалық үлгісін қабылдайды. Соған қарамастан, *ва* (үйлесімділік) сияқты іргелі құндылық тұрақты болып қала береді.

Батыстық ойлау үшін нақты мақсатты тұжырымдау мен дилеммаларға сүйену («немесе-немесе») тән, дәстүрлі логика заңы – «үшіншіні болдырмау» заңында көрсетілген. Мұндай жүйелерді сызықтық, яғни бір мәнді шешімі бар деп атауға болады. Кейбір шығыстық, оның ішінде жапондық ойлау жүйелері үшін трилемма тән: шешімді «немесе – немесе» сызықтық оппозициясынан таппайды, «мынау да, анау да емес, мүлдем өзге» – «мынау да, анау да емес, басқасындағы біреуі» деген өзге көзқарастан табады (Богучарский, 2011: 55).

Ұлттық сана архетипінің арасында *фуни* ұғымы («екеу емес») материалдық және рухани

құндылықтың бөлінбейтіндігін және бірыңғай мәнін білдіреді, ол батыс дүниетанымында көбінесе қарама-қарсы қойылады. Жапондықтарға бастапқыдан-ақ талдау мен бөлшектеу тән емес, синтез бен үйлесімділікке жақын. Жапондықтардың ойлау жүйесінің осы ерекшелігі көбінесе әріптестерін ыңғайсыз жағдайға қалдырып, еріксіз таң қалдырып, келіссөздерде бір шешімге көндіруде айқын көрінеді.

Жапондық менталитеттің ерекшелігі синтездеу қабілетінен құрылған, ал батыс ойлау қабілеті, ең алдымен талдауға негізделген. Жапондықтар үшін элементтерді жекелеп қабылдағаннан, тұтас қабылдау табиғи нәрсе.

Батыс демократиясымен толықтай үйлесетін және сондай-ақ жапон менталитетінің ерекшелігін көрсететін үш негізгі қағиданы көрсетуге болады. *Біріншіден*, дәстүрлі жүйе шешім қабылдауда топ мүшелерінің ең көп санын қамтамасыз етуге ұмтылады. *Екіншіден*, шешім қабылдауға ұсынылған оның барлық мүшелерінің бәтуаластығы негізінде қабылданғаны орынды. *Үшіншіден*, егер жоғарыда аталған екі жағдай сақталса, ұйым қабылдайтын шешімнің мазмұны маңызды емес. Басты мақсат – келісім.

Мэйдзиді 1868 жылы қайта қалпына келтірген соң Жапония барынша жаңғыртылды, ал Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін аз уақытта өздерінің қираған елін қуатты экономикалық державаға айналдырды. Бүгінде жапондықтарды көбінесе ынталы, табанды, зейінді, кейде тіпті еңбекқор деп те атайды. Осындай сипаттаманы ең алдымен *гамбари* суреттейді. *Гамбари* баяғы уақыттан бері дамыған және келе жатқан заманауи жапон мінезінің тұрақты компонентін сипаттайды. *Гамбари* – Жапонияда жиі қолданылатын сөз, оның негізгі мағынасы: өзіне байланысты барлығын істеу, бар энергия мен табандылықты көрсету, мақсатқа қол жеткізуден қайтпау. Жапонияда «жұмыс істемеген монах, тамақ ішпейді» деген мақал жиі пайдаланылады. Уақыты болып, ештеңе істемеу немесе жұмыс істемеу – осындай жағдай жапондықтарда жағымсыз әсер тудырады.

Сондай-ақ *гамбари* тудыратын мәселелерде бар: бұл *кароси* – жұмыстан қажығандықтан болатын өлім. Адамдар көбінесе ешқандай үзіліссіз және демалыссыз жұмыс істейді және соның нәтижесінде жүрек талмаларынан немесе инсульттен өледі. Х. Каватаның зерттеулері бойынша: «... артық жұмыс істеудің себебін жұмыс істеушінің табанды мінезінен және кәсіпкерліктің төркінінен іздеген жөн. Біріншіден, жұмысшының жатуы – *гамбари* – оған демалуға

мүмкіншілік бермейді. Екіншіден, компанияның барлық ахуалы табанды еңбекке, *гамбарига* бағытталған. Осы төмен бағалау оның қызмет бойынша жылжуына кедергі келтіретін болады. Ал артық жұмыс істегісі келмейтіндер жұмыстан босатылуы мүмкін» (Роджер Дж. Дэвис, Осаму Икэно, 2006: 81). Сондай-ақ *гамбаридан* жапондықтардың бірбеткейлігінің себептерін де табуға болады. Бүгінде заманауи Жапониядағы *гамбари* тұжырымдамасы өзгерістерге ұшырауда. Бұл ең алдымен жастардың заманауи проблемаларымен байланысты: жастар еркіне жіберілген, мектепте ойран салулар көбейді, жастарда бос уақыт пайда болды.

Неге Жапония басқа елдерге қарағанда тезірек жаңғыртылды? Жапония шет мәдениет элементтерін алудың ұзақ дәстүріне және оларды өздерінің күнделікті өміріне бейімдеуге ие. Бұл үдерісте *ийтоко-дори* тұжырымдамасы маңызды рөл атқарды. Жапонияда діни төзімсіздік тіпті жоқ. Жапонияда этикалық құндылықтар ұғымы көмескі және адамдардың көзқарасының өзгеруімен бірге және пікірталас өтетін контекстіге байланысты түрленеді. *Ийтоко-дори* ұзақ тарихы нәтижесінде жапондықтар қысқа уақытта және ешқандай қиындықсыз өзінің көзқарасын өзгертуге қабілетті, ол жапон қоғамын жалпы алғанда аса тиімді етіп көрсетеді. Жапондықтардың жол берушілігі үшін жауапкершілікті *ийтоко-дориға* жатқызуға болады.

Жапондықтардың тәртібіне көп жағдайда олардың тілі әсерін тигізеді. Бенджамин Уорфтың теориясы бойынша біз сөйлейтін тіл көп жағдайда біздің ойлау жүйемізді анықтайды. Жапондықтардың өзі басқаларға қарағанда тілді тіпті өзгеше пайдаланады. Жапон тілін көбінесе анық емес және екі мәнді деп санайды. Мысалы, ондағы етістіктердің жақтық тұлғасы жоқ, сондықтан көбінесе кім туралы айтылатындығын түсіну мүмкін емес. Тілдің осы белгісіздігін жақсы түсінетін жапондықтар ешкімді кінәламау үшін немесе өзінің сыпайылығын көрсету үшін өздерінің сөздерінде арнайы пайдаланады. Басты пікір алдында ұзақ қосымша ұсыныстар тұр. Жапонияда барлығының өзінің контексті бар, сондықтан тікелей айту қысқа және орынсыз болады. Жапондық менеджерлер бұйрық бермейді, олар тек не істелу керектігін меңзейді. Ешқандай жапондық босс «Кеңседен шығындар» деп айтпайды. Ол өзінің бағынышты қызметкерлеріне «Біз сағат 12-де маңызды клиенттерді күтіп отырғандықтан және олардың біздің компаниямыз туралы оң көзқарасы қалыптасуы үшін біз осы жерді тәртіпке кел-

тірсек дұрыс болар еді». «Қыркүйек айы үшін сағат 17.30-да есеп берілсін» бұйрығы жапонша мынадай түрде болады: «Бүгін 10 қазан, солай емес пе? Біздің тексерушіміз қыркүйек үшін әлі есепті талап еткен жоқ. Ертең ол келсе, мен оған таңырқаймын. Одан бәрін күтуге болады...». Белгілі бір бұйрық берілмейді – оған қажеттілік жоқ, себебі қызметкерлер өздерінің есептерін дайындауға және тексеруге асығып бара жатады (Роджер Дж. Дэвис, Осаму Икэно, 2006: 125).

Жапон тілінің қоғамды сипаттайтын тағы бір көрінісіне мысал: онда төлеу сөз жоқ. Жапондықтар біреудің сөзін біреуге айтуды жақтырмайды, себебі оны айту кезінде айтқан ойдың дәлдігін сақтау мүмкін емес. Ал, бұл, өз кезегінде өкпелеу үшін әділетсіз себептің туындауына немесе түсінбестіктің себебіне айналуы мүмкін. Жапондықтар барлық жеке сөйлесулер құпия және оны басқаларға таратылмауы тиіс деп санайды.

Осылайша, өркениеттік-мәдени контексте жапондықтар өздерін будда-конфуций-синтоист кешеніне негізделген ежелгі шығыс өркениетінің бөлшегі ретінде сезінеді.

Жапонияда өзара сенім үйлесімді өмір сүрудің негізі саналады. Сенім үйлесімділік (*ва*) пен әділдіктің (*дзинги*) туынды тұжырымдамасы болып табылады және бір-бірінің мүддесі туралы қамқорлықты білдіреді. Сенімнің арқасында ынтымақтастық қатынастары айрықша беріктікке ие. Жапониядағы бизнес ең алдымен әріптестермен қатынасқа негізделген. Жапондықтар әдетте абсолютті сенгендермен ғана жұмыс істейді.

Сонымен қатар, жапондықтар үшін тұрақты (және) салттық сөйлесу іскерлік қатынастарды құрудың алдын алады. Әлеуетті шетелдік әріптес ұзақ коммуникацияға және ынтымақтың ұзақтығы қабілетіне арналған уақытша факторға сыналады. Егер салт тұрақты қайталанса және қатынастардың оң контекстін сақтауды растаса, жапондыққа бизнес сатысына ауысу үшін қажетті ыңғайлы жағдайға қол жеткізуге мүмкіншілік береді. Инвестициялық банкир жапондықтың сөзінен осындай тәсілді сипаттауды келтіреміз: «Біз бір-бірімізді білетін едік, бірақ бизнес болған жоқ, кейде қандай да бір кеңестер беріп, біреумен таныстырып жүрдік. Біз ай сайын емес, екі-үш ай кемінде бір рет, яғни басаяғы 4-5 рет кездестік, екі-үш күн бірге өткіздік. Және біз тек бизнесті ғана емес, сондай-ақ отбасыны, хоббиді, ойлау түрі сияқты көптеген заттарды талқыладық. Егер мен онымен жұмыс істеу туралы ойлауда өзімді ыңғайлы сезінсем ғана, оның компаниясына инвестициялаймын»

(Стоногина). Батыс адамының осындай қатынас режиміне шыдамай, перспективасы жоқ коммуникацияны бұзғаны туралы көптеген мысалдар бар.

Іскерлік этикада бірінші рөлді конфуцийшілдік алады. Барлық нәрседе шыдамдылық – ең маңызды қағидалардың бірі. Конфуций айтқан: «Мен орталық жолмен жүретін өзіме серіктес іздеп таба алмайтындықтан, не тым жігерлі, не шамадан тыс сақ адамдарды алуға тура келеді. Біріншілері тым көп, екіншілері тым аз істеуге асығады» (Малявин, 1992: 33). Конфуцийшілдік қажетті мен ықтималдың қандай да бір шарасы ретінде «ортасын» іздеуге тұрақты бағытталған. Ғаламдану дәуірінде конфуцийшілдік «ортасы»: «уақытқа сәйкес келуді» шақыратын құраушы білім бекігені, өз тәжірибенді қайта қарау нақтыланады.

Жапон қызметкерлері өте рационалды және сындарлы. Әлемді конфуцийшілдік қабылдаудың икемділігі, ішкі тәртіп пен адалдыққа негізделген іскерлік этика, әрине Жапонияның батыстың көптеген әлеуметтік қағидаларды тығыз байланысты қабылдауында біршама рөл атқарды.

Елдегі іскерлік келіссөздерді жүргізу тәжірибесі мен ұлттық, мәдени және психологиялық ерекшеліктердің әсерінен қалыптасқан, іскерлік байланыстарды орнату мен дамытудағы жапон бизнесмендерінің «тәртіп кодексінде» анықталған шешімдерді қабылдау рәсімі – яғни, әдетте «іскерлік этика» ұғымында келтірілгендер батыс іскерлік әлемінің өкілдерінің тәртіп қағидалары мен нормаларынан біршама айырмашылығы бар.

Жапондықтарға келісімге келу алдында қарама-қарсы пікірлерді айтатын екі тараптың істі және келіссөздерді жүргізудің батыстық әдісі тән емес. Олар мәселені достық ахуалда шешкісі келеді және түпкілікті келісімге қол жеткізгенге дейін ол үшін алдын ала негізді (жапонша – *нэмаваси*) дайындап, уағдаластыққа келуге тырысады.

Әдетте, Жапонияда шешім қабылдау үшін консенсуске келу қажет. Жапонияда ынтымақтық жоқ болса, мәселені шешу қиын және әріптестермен қатынастың жай-күйін есепке алу ауқымды жобалардың сәттілігі мен құлауы үшін үлкен мәнге ие болады. Сондықтан әрекет алдындағы астыртын епті тәсілдер өте маңызды, олар *нэмаваси* деп аталады.

Басқа да көптеген елдердің (оның ішінде, батыс елдерінің) іскерлік мәдениетінде жиналыс (келіссөздер) алдында дайындық жұмысын

өткізу қабылданған. Бірақ мынадай айырмашылықтар бар:

Біріншіден, жапондықтар мәселені бірауыздан мақұлдау арқылы шешеді. Бастық негізінде шешім қабылдау құқығына ие болса да, тәжірибеде талқылауға қатысқан әрбір мүшенің келісімі қажет. Сондықтан, жапондық ұсыныстың өтуіне көз жеткізгісі келсе, ол міндетті түрде алдын ала басқалардың – оппоненттердің ғана емес, сондай-ақ ұсынысты жақтаушылардың да пікірін анықтауға тырысады. Егер ол оны істемесе, сұралмағандар «Біз ол туралы ештеңе білмедік» деп айтуы мүмкін. Іс жүзінде солай болды ма немесе олай болмады ма, бірақ осындай өтініштен кейін ұсынылған шешімге қарсы шығуға жеткілікті болуы мүмкін. Көптеген батыс елдерінің ішінде басшы шешімді қабылдау құқығын сақтайды және кез келген ұсынысты оны талқылау нәтижесіне байланысыз жауып қоюы мүмкін. Сондықтан батыс елдерінде адамдар дайындық жұмысын шешуші дауыс құқығы тиесілі адамға қатысты ғана жүргізуге тырысады (Роджер Дж. Дэвис, Осаму Икэно, 2006: 107).

Екіншіден, жапондықтар көптеген шешімдерді жиналыста мәселелерді талқылауға дейін қабылдауға тырысады, себебі олар көпшіліктің алдында өзінің жеке пікірін ашық айтуға қиналып, өздерін көбінесе ыңғайсыз сезінеді. Әсіресе, Жапонияда толықтай теріс ұстанымда болған қиынырақ, себебі пікір мен сезімдер көбінесе біртұтас ретінде қабылданады. Сондықтан, егер кімде кім логикалық және тиімді болғанына қарамастан, кенеттен қарама-қарсы ұстанымды ұстанса, қоршаған адамдарға мұндай тәртіп ұятты және жәбірлеу ретінде қабылдануы мүмкін. Сонымен қатар, тіпті біреудің идеясы сыналмаса да, оны тікелей талқылау адамдардың ашуын келтіруі мүмкін. Сондықтан Жапонияда жиналыстар формалды шара тәрізді өтеді және көптеген маңызды шешімдер алдын ала, *нэмаваси* үдерісінде қабылданады. Көптеген батыс елдерінде тек жиналыстарда ғана мәселелер талқыланып, түпкілікті шешімдер шығарылады. *Үшіншіден*, *нэмавасидің* ерекшелігі – негізгі постулаттарды хабарлау, баяндау тиімді жарнамаға бағытталған. Ақпарат бірауыздан қабылданған шешімге қол жеткізуді жеңілдетуі және жиналыстарда дауларды болдырмауы тиіс. Өзгелерді талқыланатын ұсыныстың артықшылықтарына сендіруге бағытталған. *Нэмаваси* ерекшелігі бар жапон жағдайларында қалыпты жұмыс істеу үшін қажетсіз қақтығыстарды білдірмеуге арналған және адамдар *нэмавасиді*

орынды пайдаланса, қажетті нәрсеге қол жеткізеді, жақсы мансапқа ие болады және қызмет сатысымен тез көтеріледі (Роджер Дж. Дэвис, Осаму Икэно, 2006: 108).

Жапон бизнесмендерінің іскерлік қатынастарды аяқтау тәсілі батыстықтарға қарағанда өзгеше. Алдында іскерлік қатынастар жүргізілмеген жапон компаниясына бағытталған қандай да бір сыртқы сауда операциясын жүзеге асыру ұсынысы бар жазбаша хабарлама көбінесе жауапсыз қалады.

Жапон бизнесмендері әлеуетті әріптестермен тікелей байланысты қалайды. Аталғандар көбінесе ірі корпорацияға қарағанда шағын және орта фирмаларға жатады, бірақ екеуіне қатысты танысудың міндетті тәсіліне ынтымақтастық туралы ресми ұсынысты бағыттау арқылы үйлесімге компанияның өкілдерімен жеке кездесу жатады.

Жапонияда делдалдар арқылы іскерлік әріптестермен танысу тәжірибесі кеңінен таралған. Делдал рөлінде жапондық бизнесмендер не қандай да бір ел ұйымының Жапонияда аккредиттелген өкілдері қызмет атқарады. Делдалдық қызметтер жапондық фирмамен қатынаста қандай да бір қиындық туындаса, пайдаланылуы мүмкін.

Тәжірибеде Жапониядағы сөйлесулерде визит карточкаларын пайдалану үлкен мәнге ие. Визит карточкаларын алмастыру бір қарағанда қарапайым және формалдылық болып көрінгенмен, жапондықтар өздерінің визиткаларын кімге және қандай жағдайда бергеніне ұқыптылықпен қарайды. Көбінесе іскерлік әлемде немесе қоғамда дәрежесі тең адамдар арасында келіссөздің жүргізілгеніне мән беріледі.

Дәстүрлі мораль өкілдері бойынша төменде тұрғандармен тең ресми сөйлесу «ұятқа қалдыруға» әкеліп соғады. Сондықтан бірінші кездесуде жапондықтар әңгімелесушінің еңбек жолы, оның жасы, лауазымы туралы жалпы білуге тырысады. Қарапайым сыпайылықтан бөлек тағы бір мақсат көзделеді: келіссөз қатысушылары «өкілдерінің деңгейлері» сәйкес келетіндігін анықтау. Өкілдік деңгейінің тіпті бір сатыға сәйкес келмеуі жапондықтардың санасында дәрежесі бойынша жоғары ұсынылған тарап іскерлік әлемде не аса аз «салмақ санатына» жатады, не сұраушы рөлінде екендігін білдіреді.

Жапондық фирманың немесе ұйымның өкілінің нақты деңгейін түсіну үшін олардың көлемінің жалпы белгілерін, мәртебесі мен ішкі құрылымын, сондай-ақ өкіл лауазымының жапондық атауын білу қажет.

Жоғарыда айтылғандардан бөлек, жапондық фирмамен келіссөздер мен кездесулер кезінде жалпы қабылданған іскерлік әлемдегі тәртіп нормаларын сақтау маңызды.

1. Жапондықтар қандай себепке байланысты туындағанына қарамастан, кешігуге қынжыла қарайды. Бұл әсіресе фирманың басшылығымен және бірінші кездесулерге қатысты. Болмаған жағдайда, күтілмеген кешігу кезінде жапондық әріптесті телефонмен ескертіп, кешігу уақытындағы кездесу ұзақтығын қысқарту қажет.

2. Жапондық компанияларымен келіссөздердің басталуы әдетте формалды болады. Олар үшін бірінші кезекте делегация басшыларының арасындағы сәлемдесу («*айсацу*») орын алады, осы сәлемдесулердің мазмұны әдетте жалпы сипатқа ие болады. Жапондықтар батыс іскерлік адамдарына қарағанда сәлемдесумен ресми алмасуға үлкен мән береді. Жапон фирмасының президенті мен шетел кәсіпорынының басшысы немесе жапон бизнесмендерін таныстыратын ұйым арасында жеке байланысты орнату екі тараптың берік іскерлік байланыстарды орнату ниетінің маңыздылығы туралы куәландырады, сондықтан келіссөздер басында болашақта ынтымақтастықты дамытудың мүддесі үшін жапондық іскерлік этиканың осы қағидасын орындау қажет.

3. Ірі мәмілелерді жасау жөніндегі келіссөздерді жүргізу кезінде негізгі мәселелерді талқылауға дереу кірісе отырып, оқиғаны жеделдетуді болдырмаған орынды. Жапондықтар жағдайды зерттеуде шектен тыс асқан дәлдікті қалайды және тиісті бөлімше қызметкерлерінің көбісін барлық қажетті ақпаратпен таныстыруға ұмтылады. Шешімді қабылдаудың дәстүрлі жүйесінің («*ринги*») мәні мәселені қарауды мүдделі тұлғаларға ғана ұсынбай және оны шешудің тәсілдерін келісуді фирманың басшылығымен ғана жүзеге асырмай, сондай-ақ пайдалы алуға болатын немесе ұсынылатын шараларды жүзеге асыруда көмек алуға болатын қатардағы қызметкерлерге де ұсынған жөн. «Ринги» рәсімінің *артықшылығы* қабылданатын шешімдердің сапасын арттыруда, оларды іске асыруды ынталандыруда, сондай-ақ шешімді өмірге ендіруді үдерісін жылдамдатуда, себебі келісу сатысында шешімдерді орындаудың нақты жолдарын ұйымдастыру мен анықтау жөніндегі барлық қажетті жұмыс жүзеге асырылады. «Рингидің» кемшіліктеріне талқылау үдерісінің ұзақтығы мен қолайсыздығы және әріптестермен келіссөздерді жүргізу жатады.

4. Діни-философиялық тақырыптағы даулардан қашу қажет.

5. Сыйлықтар Жапониядағы қалыпты жағдай саналады, әсіресе жаңа жылға дейін және одан кейінгі кезеңде, сондай-ақ көктемнің ортасында. Жапондық этикалық дүниетаным бойынша сыйлық алушы солай жауап беруге міндетті екенін назарға ұстанған жөн, сондықтан тым қымбат сыйлық жапондықты ыңғайсыз жағдайға алып келуі мүмкін. Сол себепті өзіңіз алған сыйлықты сыйлық берушінің қасында тұрып ашуға және қарауға болмайды.

6. Келіссөздерді жүргізу кезінде сондай-ақ жапон тілінің сөйлеу құралы мен ойды жеткізу пішіні ретіндегі ерекшелігін ескеру қажет. Жапондықтарға тән ойды көрсету тәсілі шетелдіктерді оңай бұрмалауға түсіруі мүмкін, себебі оған астарлы сөзбен жеткізу мен ассоциативтілік тән. Бұл растау мен мойындамау сөйлемшесі сияқты сөйлеудің қарапайым түрлеріне таралады. Жапондық «*хай*» («*иэ*») сөзі әңгімелесушінің сөздерімен келісуді емес, берілген ақпараттың дұрыс қабылданғанын білдіреді және әріптесті тыңдауды және түсіну дайындығы туралы куәландырады. Ол теріске шығару түсінігіне де қатысты. Жапондықтар өтініштен немесе ұсыныстан тікелей бас тартудан қашуға тырысады және «бұл өте қиын» немесе «мұны тыңғылықты зерттеу қажет» сияқты астарлы сөзбен сөйлемді қалайды. Ол әріптеспен түсіністік орын алмас үшін, барынша үйлесімділік мен достық үйлесімін сақтау үшін жасалады. Жапон психологиясы бойынша бірден бас тарту бір тараптың намысына тиюі мүмкін.

7. Тіпті айрықша жағдайларда да ашуды көрсетпеу. Барлық уақытта күліп, тыныштықты сақтау. Айқаулау мен агрессивті ишара-ым қимылдары – бұл, жапондықтардың пікірінше «жат жерлік варварлардың» белгілері. Ерекше ризашылық пен өтініп кешірім сұрау жағдайды өзгертуі мүмкін.

8. Қызметтен тыс уақытта іскерлік әріптестермен сөйлесуге үлкен рөл беріледі. Талқылауы әр түрлі қайшылықтар тудыруы мүмкін өзекті мәселелерді жапондықтар көбінесе мейрамханалар мен барларда, ресми емес қалыпта шешуді қалайды.

Жапон бизнесмендері ортақ ымыралы шешімге келу үшін, қақтығыс нүктелерін шешу үшін арбитраждың көмегіне сирек жүгінеді. Келіссөзде көп шегінген тарап дәстүр бойынша қандай да бір мәселені шешуде артықшылықтар алуға сенеді. Әріптестермен қатынастарды үйлестіруді сақтауға үміт арту ізгі іс болып саналады, оған сыйақы берілуі тиіс. Нәтижесіне қарамастан Жапонияда істің қалай жүргізілетіндігіне айрықша назар аударылады.

Жарнамалық іс-шаралар мен материалдарды әзірлеуде, қаптама мен жапон нарығында сатуға арналған тауарларда жапондықтардың қабылдау ерекшеліктерінің бірқатарын ескеру қажет. Сыртқы түріне және эмоционалды қабылдау аспектілеріне көп мән беріліп, қаптамаға қойылатын жоғары талапқа және бұйымның сыртқы түріне, сондай-ақ жарнаманың графиктік және түрлі-түсті шешіміне, оның ассоциативтілігіне себепші болады. Қаптама көзге түсетіндей және функционалды болуы тиіс, ал жарнама көрнекі болып, оң әсерлі ассоциация тудыруы тиіс, Жапонияға тән тұтынушылық қағидаларды қанағаттандыруы тиіс. Ол үшін жапондық тұтынушы мен бизнесменнің психологиясын, ойлаудың сипатты ерекшеліктерін, өмір сүрудің өзіне тән ерекшелігін жақсы білу қажет.

Іскерлік келіссөздер уақытында жапондық тарап әдетте айтылған сөзді абайлап және сақтықпен жеткізеді, олардың позитивті үндесуіне мән береді, келісім мен өзара түсіністік жасауға ұмтылады, іс-шараның «сценарийін» қатаң ұстауға тырысады, әлеуметтік саты қатынасын ұстайды. Коммуникативті стратегияда сөз тапқыштыққа екінші орын беріледі; ауызекі коммуникацияда әдеттегі мінез-құлық басым орын алады. Сәтті әзіл, сөздермен ойнау немесе бұрып сөйлеу ресми байланыстар уақытында барлық уақытта лайықты және орынды санала бермейді. Жапон өкілдері әдетте тікелей қыспаққа алудан қашады, оппонентін ыңғайсыз жағдайға қалдырудан ыңғайсызданып, сондықтан формальды-ауызекі диалогты таңдайды.

Жапондықтар келіссөздерде әдетте ашық бас тартудан қашуға тырысады және әдетте, әріпте-сін және өзін де ыңғайсыз жағдайға қалдырмас үшін әр түрлі эвфемизмге жүгінеді. Дипломатиялық тарихта, мысалы, АҚШ президенті Ричард Никсон мен Жапония премьер-министрі Сато Эйсакудың арасындағы келіссөздерде орын алған эпизод кеңінен танымал. Америкалық президент жапон тарапынан тоқыма экспортын қысқартуды сұраған, оған жапон премьері «Дзэнсэ симасэ» деп жауап берген, ол тікелей мағынасында «Тиісті шаралар қабылдауға тырысамыз» дегенді білдіреді. Бұл жауапты Никсон «Мәселені оң шешеміз» деп ұққан. Жапондықтар бұл жауапты сыпайы бас тарту немесе «Басқа нәрсе туралы сөйлесейік» фразасы ретінде қабылдаушы еді. Басқаны ойлап, өзгені айту – жапон мінез-құлығының өзіндік ерекшелігі. Бұған жапондықтарды кінәлау қиын: «жоқ» деп айтпау дағдысы тарихи қалыптасқан *ва* (үйлесімділікті) сақтаумен түсіндіріледі (Василенко, 2011: 223).

Келіссөздер барысында ағылшын немесе француз тілдерінің жүйелеріне қарағанда, жапондық тілдік жүйе алуан түрлі екендігін басты назарға алған жөн. Ағылшын тілінде шамамен ең жиі қайталанатын 5 мың сөз 93,5 пайызында қолданылса, француз тілінде 96%-ы қолданылады. 90 журналдың лексикасын зерттеу негізінде анықталғандай, жапон тілінде мәтіннің 93,5%-ын түсіну үшін 15 мың сөз және оны 96%-да дұрыс түсіндіру үшін 22 мыңнан астам сөз білу қажет.

1-кесте – Жапондық және америкалық басқару мәдениеті әдістеріндегі айырмашылықтар (Володина, 2010: 175).

Әдістері және өлшемдері	Жапония	АҚШ
Басқарушының сипатын анықтайды	«Группизм», команда мүшесі	Айқын көрінетін жеке адам, «жалғыз қасқыр»
Қызметкер арасындағы қарым-қатынас	Өзара тәуелсіздік ынталандырылады	Тәуелсіз тәртіп ынталандырылады
Жұмыскерлердің компания ісіне араласуы	Максималды	Минималды
Құзыреттілік өлшемдері	Жеке тұлға, кең профиль маманы	Қабілеттілік, дарын, жеке маман
Шешім қабылдау	Жоғарыдан төменге қарай, асықпай, келісілген	Жоғарыдан төменге қарай, тез, жеке дара
Қызметкерлер арасындағы байланыс	Формалды емес	Формалды, ауызекі немесе хатпен
Қатарында болушылық сезімі (адалдық)	Жоғары	Төмен
Өзгерістер жүргізу	Ақырындап, жеке өзгертулер мен жақсартулар арқылы, «сылап-сипау әдісімен»	Шешімді, толық, «хирургиялық»
Алға жылжу өлшемдері	Үлкендігі бойынша	Жеке еңбегі

Жапон компаниялары бай және күрделі құндылықтар жүйесі бар күшті корпоративтік мәдениет саналады. Еңбекті жалдау жүйесі белгілі бір деңгейде ірі компаниялардың білікті жұмысшыларына жұмыспен қамтуды және жұмыс өтілі мен еңбек мерзіміне байланысты еңбекақыға тұрақты үстемге кепілдік береді. Жұмысшы қандай болмасын эгоистік сылтаумен түсіндірілген өзінің қажеттіліктері туралы әкімшіліктің белгілі бір қолдауын сезінеді. 1-кестеде жапондық және америкалық басқару мәдениетінің әдістеріндегі айырмашылық көрсетілген.

АҚШ мен Еуропадан жапондардың іскерлік этикасындағы негізгі ерекшелік ерекше дәстүрлерде сияқты, іскерлік үрдістің ерекше кертартпалығында өзінің ұлттық мәдениетінің әсерінде болып отыр. Ұлттық мекенде туындаған жапон мәдениеті үнді-қытай аймағы мәдениетінің көптеген белгілерін өзіне сіндіріп алды, онымен қоса өзіндігін жоғалтқан жоқ. Өзінің дамуындағы барлық сатысы ағымында жапон мәдениеті әдемілікке сақтығымен, оны күнделікті өмірде көрсету қабілетімен, табиғатқа жақсы қарауымен, адам және құдайшылық екі дүние емес екенін саналы түрде түсінуімен ерекшеленеді.

Қорытынды

Жапондықтарға өмірге екі түрлі көзқараспен қарау тән: батыс өмір салтына оңай бейімделу және сол уақытта ұлттық құндылықтар мен салт-дәстүрлерді қорғау. Нәтижесінде тәртібі,

келбеті, киімінің сыртқы суреті кіріккен болса, өмірлік шешімдердің мативациясы – дәстүрлі. Жұмыста және саясатта сырттай жапондықтар «еуропадағыдай» өзін ұстауы мүмкін, бірақ іштей – дәстүрлі құндылық жүйесінде. Ол тек қана үйінде немесе саяхаттау барысында ғана ол өзіне өзіндігімен болуға мүмкіндік береді. Жапониядағы батыс мәдениетінің шексіз белсенді басталуына қарама-қайшы ежелден адамның ішкі-және сыртқы әлемінің заңдылықтарына әкелетін, пайымдау парасаты тараған. Жапондықтар үшін адамгершілік өзінің ішкі сезімін бақылауды білетін және оны сыртқы әлемге көрсетпейтін адам болып табылады. Жапондар бойынша жымию – шындықты жасыратын, адамның жағымды түрі.

Жапондықтар өте еңбекқор, дәстүрді ұстанатын, тәртіпке бағынатын, сыпайы және ұқыпты. Балалық шағынан «топтық ынтымақтастық» рухында тәрбиеленеді, өзінің жеке ұмтылыстарын басуды үйренеді, амбицияларын ұстауды, өзінің мықты тұстарын көрсетпеуге тырысады. Жапондық рух өзара тәуелділік дәнекері адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізі деп есептейді. Сондықтан жапондық кәсіпкерлер серіктесі туралы ең алдымен сол немесе басқа топқа тиесілігіне сәйкес талқылауға әдеттеніп қалған. Алайда жапондықтардың қазіргі олардың өмірге ілгерінді көзқарастары мен материалдық құндылықтары туралы ұмытпаған дұрыс. Мұнда жаңа технологиялар қолданылады, болашаққа сенімді қадамдар жасалады.

Әдебиеттер

- Богучарский Е.М. Этномәдениет пен дипломатия. – М.: MOMGI Университет, 2011. – 180 б.
 Василенко И.А. Политические переговоры: учеб. пособие. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 396 б.
 Володина А. С. Сравнительная характеристика японского, американского и европейского менеджмента // Молодой ученый. – 2010. – №1-2. Т. 1. – С. 173-180. // Электронный ресурс: URL: <https://moluch.ru/archive/13/1097/> (дата обращения: 01.12.2017).
 Роджер Дж. Дэвис, Осаму Икэно Япония. Как ее понять: очерки современной японской культуры / пер. с англ. яз. Ю.Е. Бугаева. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 317 б.
 Малявин В. Конфуций. – М., 1992. – 191 б.
 Стоногина Ю.Б. Ритуал как основа коммуникации в Японии // Япония. Ежегодник. – 2013. Электронный ресурс: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ritual-kak-osnova-kommunikatsii-v-yaponii/>(дата обращения: 13.09.2017).

References

- Bogucharskii E.M. Etnomәdeniet pen diplomatiya. M_ MOMGI Universitet_ 2011. – 180 bet.
 Vasilenko I.A. Politicheskie peregovori_ Ucheb. posobie. – 2_e izd._ ispr_ i dop. – M_ INFRA_M_ 2011. – 396 b.
 Volodina A. S. Sravnitel'naya harakteristika yaponskogo_ amerikanskogo i evropeiskogo menedjmenta // Molodoi uchenii. – 2010. – №1_2. T. 1. – S. 173_180. – Elektronii resurs_ URL_ <https://moluch.ru/archive/13/1097/>_data obrascheniya_ 01.12.2017.
 Rodjer Dj. Devis_ Osamu Ikeno Yaponiya. Kak ee ponyat_ ocherki sovremennoi yaponskoi kulturi / arilshin tilinen audarğan Yu.E. Bugaeva. – M_ AST_ Astrel_ 2006. – 317 b.
 Malyavin V. Konfucii. – M._ 1992. – 191 b.
 Stonogina Yu.B. Ritual kak osnova kommunikacii v Yaponii / Yaponiya. Ejegodnik. 2013. Elektronii resurs_ URL_ https://cyberleninka.ru/article/n/ritual_kak_osnova_kommunikatsii_v_yaponii/_data obrascheniya_ 13.09.2017

Керімбаев Е.Ә.¹, Шарыпқазы Н.²

¹2 курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com

²қытайтану кафедрасының аға оқытушысы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

ҚЫТАЙДЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ ТІЛДІҢ РӨЛІ

Мақалада ҚХР-дың сыртқы саясатындағы қытай тілінің алатын орны мен маңыздылығы айқындалған. Қытай өзінің «жұмсақ күш» саясатын жүргізде негізгі құралы ретінде қытай тіліне қаншалықты басымдық беріп отырғаны ашықталған. ҚХР-дың сыртқы тілдік саясатының қалыптасуы мен оның негізгі формалары мен бағыт-бағдары қарастырылған.

Түйін сөздер: қытай тілі, тілдік саясат, лингвистикалық стратегия, жұмсақ күш.

¹Kerimbaev E.A. ²Sharypkazy N.

¹second year doctoral student Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com

²lecturer of the department of Sinology Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

The Place and Importance of the Chinese Language in China's Foreign Policy

The article considers the place and significance of the Chinese language in China's foreign policy. An assessment is made of how much China is paying attention to its language, as the main component of the "soft power" policy. The formation of the international language policy of China, its basic forms and directions is considered.

Key words: Chinese language, language policy, linguistic strategy, soft power.

Керімбаев Е.А.¹, Шарипқазы Н.²

¹докторант 2 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com

²преподаватель кафедры китаеведения,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

Место и значение китайского языка во внешней политике Китая

В статье рассматриваются место и значение китайского языка во внешней политике Китая. Дается оценка, насколько Китай делает акцент на свой язык, как основному компоненту политики «мягкой силы». Изучено формирование внешней языковой политики Китая, его основные формы и направления.

Ключевые слова: китайский язык, языковая политика, лингвистическая стратегия, мягкая сила.

Кіріспе

XXI ғасырдағы түрлі елдер мен аймақтар арасындағы бір-біріне деген тәуелділігінің артуы мен мәдениеттердің бір-бірімен араласуы жағдайында, заманауи халықаралық қатынастардың

дамуына лингвистикалық фактордың ықпалы күннен-күнге артып отыр. Әлемдік саясаттағы лингвистикалық өлшемнің негізгі категориясы халықаралық аренадағы өз ықпалын күшейту мақсатында өз тілін таратуға бағытталған белгілі бір мемлекеттің тілдік саясаты.

Негізгі бөлім

Бүгінгі әлемде өзіндік жаһандық тілдік тәртіп қалыптасқан, оған сәйкес ағылшын, испан, француз, араб, орыс, неміс сияқты басым тілдер халықаралық қарым-қатынас тілдері болып отыр және белгілі аймақтарға таралып, ықпалын жүргізуде. Сонымен қатар, көптеген елдер тілдік жақындықтың негізінде интеграциялық жоспарлар құруда. Оған панарабизм, пантюркизм, панславянизм идеяларын жатқызуға болады. Көп жағдайда мемлекеттердің бірігуі белгілі бір тілдің таралу ауқымына сәйкес гуманитарлық немесе саяси мақсаттардан туындап жатады. Ерекше танымалдылары ретінде франкофония, испанофония, русофония, лузофония, угрофония сияқты қозғалыстарды атап кетуге болады.

Олар көбінесе мемлекеттердің саяси-географиялық, саяси-мәдени бірлестіктері немесе үкіметтік емес ұйымдар ретінде танымал. Мұндай бірлестіктер мен құрылымдарда сол тілдің иесі болып саналатын елдер жетекші рөл атқарады. Мысалы, франкофонияда Франция, испанофонияда Испания, русофонияда Ресей, лузофонияда Португалия елдері. Кейбір елдер өз тілдерін әлемдік деңгейде таратуға күш салып отыр. Сол арқылы халықаралық аренада өздерінің саяси немесе мәдени ықпалының күшейуін, әлемде өз позициясы мен беделінің артуын көздеп отыр (1).

Тілдік саясатқа қатысты мәселелерді шешу үшін құрылған мемлекеттік мекемелер көп. Негізгі категория ретінде «мемлекеттік мүдде» деген түсінікті алға тартып отырған кез келген мемлекет, өзінің тілдік саясатын құру барысында да мүддені бірінші орынға шығарады. Белгілі бір мемлекеттің ұлттық-тілдік саясатын түзу барысында азсанды тілдік қоғамға, оның тілі мен мәдениетіне деген құрметке негізделген Еуропалық Хартияның принциптерін сақтау керек екеніне қарамастан, көп жағдайда мұндай мекемелер мен ұйымдар мемлекеттік мүдде шеңберінде қатаң позиция ұстанады.

Тілдік саясат – тілді дамыту мен қолданысқа енгізуге бағытталған мемлекет пен жалпы қоғамның саналы да мақсатты түрде жүргізіп отырған іс-әрекеті. Оған тілдік нормалардың функционалды таралуын өзгертуге немесе сақтап қалуға бағытталған амалдардың жиынтығын да жатқызуға болады (2).

Тілдік саясат пен тілдік жоспарлау қай кезде болмасын ішкі және сыртқы саясаттағы бірқатар мәселелерді шешуде тиімді құрал болған және бүгінгі жаһандану жағдайында оның маңызы еселене түсті.

Соңғы жылдары сыртқы тілдік саясат мәселесінің өзектілігі күннен-күнге артып келеді және де мемлекеттердің осы бағытта жасап жатқан жекелеген әрекеттерінің орнын мақсатты түрде жан-жақты жоспарланған сыртқы тілдік саясат басып отыр. Тілдік саясаттың мақсатын, субъектілері мен құралдарын, тетіктерін, сонымен қатар оның күннен-күнге кең қолданыла бастаған «жұмсақ күш» концепциясымен арақатынасын қарастыру бүгінгі күні зерттеудің қызықты да маңызды объектісіне айналып отыр.

Қазіргі заманғы геосаяси жағдайда осы салаға қатысты ҚХР-дың саясаты бүкіл әлемнің назарын өзіне аударып отыр.

Сондықтан ҚХР тілдік жығыдайы мен тілдік саясатын саяси тұрғыдан қарастыру үлкен ғылыми маңызға ие. Біз бұл мақалада Қытайдың «жұмсақ күш» саясатындағы тілдің орны мен маңыздылығын қарастыруға тырыстық.

XXI ғасырдағы халықаралық қатынастардың бір ерекшелігі дамыған елдердің өзінің ұзақ мерзімдік халықаралық стратегиясын жүзеге асыру үшін жұмсақ күш тәсілін қолдануынан байқалады. Мұны соңғы кезде қарқынды дамыған Қытай мемлекетінен анық аңғаруға болады.

Қытайдың соңғы жылдары қарқынды дамуы, әсіресе әскери қаражатының жыл сайын артуы басқалардың күдік-күмәнін тудырып, «Қытай қаупі» деген мәселе көтерілді. Соған байланысты Қытай әлемнің өзіне деген күдігін сейілтуді және өзара сенімді қатынас орнатуды маңызды орынға қойып отыр (Кәріпжанов Ж., Мұқаметханұлы Н, 2013: 62).

Бұған дейін «Қытай қаупі» дегенде көбінесе оның демографиялық қысымы назарға алынатын. Кейін келе Қытай экономикасының қарқынды дамуына байланысты әлем оның экономикалық экспансия жасауынан үрейлене бастады. Ал Қытайдың әлеуметтік комплексті қуатының өсуі одан қауіптенуге негіз болды.

Қытайдың әскери және экономикалық потенциалының артуы әлемде бұрыннан қалыптасқан күштердің балансын өзгертті. Сондықтан ҚХР үкіметі әлемге «қытай қаупі» болмайтынын айттып, «Қытайдың бейбіт өрлеуі» ешкімге қатер төндірмейтінін насихаттап, Қытайдың бейбітшіл ел екендігіне сендіру үшін жұмсақ күш тәсілдерін қолдануды жөн санады.

Қытай өзінің бай тарихи, рухани, мәдени мұрасы мен қазіргі таңдағы әлеуметтік-экономикалық дамуына, аса зор қаржылық байлығына арқа сүйей отырып, өздері жөнінде қалыптасқан көзқарасты өзгертіп, әлемді шарпыған батыс-

тың мәдени ықпалын тежеуге немесе онымен бәсекелесуге өзінің ұлттық мәдениетін әлемге шығарды.

ҚХР төрағасы Си Цинпин бір сөзінде «Қытай қай кезде болса да даналық пен ақыл-ой күшін өзінің дәстүрлі мәдениетінен алады; біздің мемлекетіміз бүкіл әлемнің алдында күш-қуатқа ие ел ретінде танылып, өз күшіне деген сенімі зор болуы керек. Кез келген нәрсені батыстың құндылықтарымен өлшеп, соған ыңғайлана бермеуіміз керек. «Ортадан оқшауланбай, онымен тіл табыса білу» принципіне сәйкес өз мәдениетіміз бен көзқарастарымызды насихаттағанымыз абзал» (4) деген-ді.

2007 жылы ҚКП ОК бас хатшысы, ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао ҚКП-ның XVII съезінде ҚКП «қытай халқының төл мәдениетін, оның құқығы мен мүдделерін сақтау үшін Қытайдың жұмсақ күшінің бір бөлшегі ретінде мәдениеттің рөлін арттыру керек» [5] деп атап көрсетті. Ол қазіргі әлемде түрлі мәдениеттер қақтығысқанда өз елінің мәдениетін, оның қайталанбас бірегейлігін дамыту қажет (6) деп санады. Осы съезде ҚКП мәдениеттің жұмсақ күш әлеуетін арттыру міндетін алға қойды.

«Жұмсақ күш» колдануда Қытай үкіметі ұлттық тілі мен мәдениетін әлемге тарату арқылы мақсатқа жетуді көздеді. Оның бұл саясатын әлем елдерінің онай әрі тез қабылдауының басты себебі, Қытайдың экономикалық ықпалының әлемде арта түсуінде, сондай-ақ бүкіл дүние жүзіндегі елдермен сауда-экономикалық байланыстарының дамуы мен өзара мүдделілігінің артуында. Сондықтан әлем елдерінің Қытайға деген қызығушылығы артты, оның тілі мен тарихи мәдениетін білуге немесе қытайтануға ынтасы күшейді.

Қытай үкіметінің «жұмсақ күш» саясатының құрамдас бөлігі және ең мықты құралдарының бірі тілдік фактор болып отыр. Тек қана өз ішінде ғана емес, сонымен қатар сыртқы да бағытталған тілдік саясат мемлекеттің сыртқы саясатындағы мәселелерді шешетін тиімді амалдардың бірі. Қазіргі таңда ол ҚХР-дың халықаралық жағдайына әсер ете алатын және өзінің шет әлемдегі жағымды бет-бейнесін қалыптастыратын негізгі тетіктерінің біріне айналды (7 Завьялова О, 2015: 116-119).

Өзінің ішкі тілдік мәселелерін шешу және қытай тілін шет елдерге таратуға бағытталған сыртқы саяси міндеттерді орындау ҚХР тілдік саясатының негізгі компоненттері болып отыр.

ҚХР үкіметі «жұмсақ күш» колдануда кездесетін түрлі амалдар мен іс-әрекеттердің ішінде

қытай тілі мен мәдениетіне үлкен күш салуының бірнеше себебі бар.

Біріншіден, экономикада жеткен жетістіктері мен Қытайдың ықпалды және дамыған мемлекеттердің біріне айналуы бүкіл әлемде Қытай мемлекетіне, оның мәдениетіне, тарихына, салт-дәстүріне деген үлкен қызығушылыққа алып келді. Халықаралық қауымдастықтың Қытайға назарының аууы әлемнің көптеген мемлекеттерінде қытай тілін оқып-үйренуге ұласты.

Екіншіден, 2008 жылғы жазғы Олимпиада ойындары, 2010 жылғы ЭКСПО көрмесі сияқты әлемдік деңгейдегі өте ауқымды шаралардың Қытайда көптеп ұйымдастырылуы да қытай тілін оқып-үйренуге ынталандырды. Яғни, қытай тіліне және қытай тілінен аударма жасай алатын мамандарға деген сұраныс күрт артты (Андреева Т.Л., Керн К.Н, 2017: 25-29).

Үшіншіден, шетел азаматтарының қытай тілін оқуға деген қызығушылығының артуы және оның әлемге тез таралуына ықпал еткен тағы бір маңызды фактор, ҚХР мықты лингвистикалық инфрақұрылымның қалыптасуы болды. Яғни, шетелдік студенттерге арналған халықаралық білім беру институттарын ұйымдастыру, басқа мемлекеттерден студенттер тартуға арналған шәкіртақы тағайындайтын бағдарламалар ұсыну және тіл меңгерудің барлық деңгейіне лайықталған қытай тілін оқытатын түрлі бағдарламалар түзу. Мысалы, 2014-2015 жылдары Қытайға білім алуға келген шетелдік студенттердің саны 377 мыңнан асты. Ол дегеніміз, бүкіл Азия мемлекеттерінде оқып жатқан шетелдік студенттердің 59 % құрады (9).

Төртіншіден, қазіргі заманғы Қытайдың жеткен жетістіктері мен оның бүгінгі күнгі ішкі-сыртқы саясатында болып жатқан өзгерістер әлемдік ғалымдардың назарын өзіне аударып отыр. Бүкіл әлемде тікелей Қытайдың мәселесін зерттеумен айналысатын зерттеуші-ғалымдардың саны өсті. Яғни, бұл да қытай тілін оқып-үйренуге деген мұқтаждықты арттырады (8).

Бесіншіден, көптеген адамдар үшін қытай тілін оқып-үйрену табысты мансапқа қол жеткізу мен жақсы жұмыс табудың бір факторына айналды. Қытай тілін оқыту мен оны оқып-үйрену әсіресе ҚХР-мен сауда-экономикалық серіктестікті қарқынды дамытып жатқан және ұзақ мерзімдік ынтымақтастықты жолға қойып отырған мемлекеттерде тез етек алуда. Оның ішінде Ресей, АҚШ, Корея Республикасы, Жапониямен қатар Қазақстан Республикасын да атап кетуге болады. Тіпті Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерінде, экспорт-импортпен

айналысатын кейбір компаниялар қытай тілін білуді жұмысқа қабылдаудағы маңызды критерийлардың бірі ретінде кіргізіп отыр (10).

2013 жылы АҚШ-тың Денвер университетінде Конфуций институты ашылған кезде ҚКП ОК бас хатшысы, ҚХР төрағасы Си Цзиньпин университет ректорына құттықтау хат жолдады. 2014 жылдың ақпан айында Пакистанның Файсалабад ауылшаруашылық университетіндегі Конфуций институтының ашылу салтанатына ҚХР төрағасы өзі келіп қатысты. Осы жылдың мамыр айында Берлин қаласында Си Цзиньпин неміс қытайтанушылары мен Германиядағы Конфуций институттарының оқытушыларымен және институт тыңдаушыларымен кездесу өткізіп, Қытай мен Германия арасындағы мәдени-тілдік қарым-қатынасты одан ары нығайту туралы әңгіме-дүкен құрды. Осы кездесуде ҚХР төрағасы «қарым-қатынас жасаудың ең маңызды құралы тіл, кез келген елдің мәдениеті мен халықтың тартымдылығы негізінен тілдің көмегімен беріледі» деді. Осыдан-ақ қазіргі ҚХР үкіметінің шетелдегі имиджін қалыптастыруда қытай тілі мен мәдениетіне қаншалықты көңіл бөліп отырғанын көруге болады (11).

Алайда, қытай тілін шет елдерге таратуға бағытталған белсенді тілдік саясаттың негізі өткен ғасырдың өзінде-ақ қалана бастаған еді. Дэн Сяопиннің басшылығымен XX ғасырдың 70-жылдарының аяғында басталған «ашық есік» саясаты Қытай тарихындағы маңызды кезең болды. Осы кездің өзінде-ақ бір стандарттарға келтірілген қытай тілі «путунхуа» Қытай мемлекетінен сырт жерге таратыла бастады. 1982 жылы Халықаралық стандартизациялау ұйымы (ISO) пиньиньді қытай тілінің халықаралық жалпыға ортақ транскрипциясы ретінде бекітті. 1984 жылы Қытай тілі мемлекеттік Кеңесін (қытай тілінде қысқартылып «Ханьбань» деп аталады) құрды, бұл ҚХР Білім министрлігіне қарайтын құзырлы мекеме, дүние жүзінде қытай тілін оқыту және соған қатысты саясатын жүзеге асыратын басқарма. 1992 жылы қытай тілін шет тілі ретінде деңгейін анықтайтын емтихан HSK құрылды (12).

2002 жылы ҚХР-дың Білім министрлігіне қарайтын «Ханьбань» Сыртқы істер министрлігінің қолдауымен әлемнің әр елінде Конфуций институттарын құруды қолға алды. Екі жылдан кейін ҚКП ОК XVI съезінің 4-ші пленумында ҚХР Білім министрлігі мен «Ханьбань» дайындаған Жоба таныстырылып, оларға шет елдерде қытай тілі мен мәдениетін насихаттау міндеті жүктелді. Алғашқы Конфуций институты

2004 жылы Оңтүстік Кореяның астанасы Сеул қаласында ресми түрде ашылды.

Конфуций институты Қытайдың шет елдерде өзінің мәдениеті мен тілін таратудағы гуманитарлық саладағы ең сәтті шыққан халықаралық жобаларының бірі болды. Бұған дейін әлемде өз жұмыстарын жүргізіп отырған испандық Сервантес институты мен немістің Гете институты сияқты Қытай өз институттарына Ұлы ойшылдың есімін берді.

«Жобаның Конфуцийдің есімімен аталуында мән бар. Біздің заманымызға дейінгі 6-5 ғасырда өмір сүрген Конфуций (Кун Цзы) – қытайдың ұлы ойшылы және ағартушысы, қытай дәстүрлі рухани мәдениетінің негізін қалаған философиялық мектепті қалыптастырушы. Бүкіл әлемнің құрметіне бөленіп отырған бұл есім, қытай мәдениеті мен тілінің мәңгілігінің және бірегейлігінің символына айналды» деп түсіндіреді Конфуций институтының ресми сайтында.

«Ханьбаньның» мәліметіне жүгінсек, әлемдегі қытай тілін оқитын адамдардың саны 2004 жылдан 2014 жылға дейінгі аралықта 30 миллионнан 100 миллионға дейін өскен. Қазіргі таңда әлемнің 134 елінде Конфуций институттары белсенді түрде қытай тілі мен мәдениетін оқытумен шұғылдануда. Олардың білім беру жұмысы Қытайдың сыртқы саясатын атқарумен байланыстырылған. Қытай мен Конфуций институттары орналасқан елдердің арасындағы білім беру және мәдени алмасу саласындағы ынтымақтастық қатынастарды қалыптастыру мен дамытуға, тіпті екі ел кәсіпорындары арасында байланыстарға дәнекер болу миссиясын да қоса атқарып, Қытай жөнінде жағымды көзқарастар қалыптастыруда маңызды рөл атқарып келеді. Олар мәдени дипломатияны дамытып, Қытайдың ұлы державалық позициясын нығайтуға үлес қосуда. Сондықтан Қытай үкіметі Конфуций институттары мен Конфуций кластарын көптеп ашуды тиімді жалғастырып келеді. Қазірдің өзінде Конфуций институттары мен кластарының жалпы саны 1500-ге жетіп, басқа мемлекеттердің тіл оқыту институттарын саны жағынан артта қалдырды (10).

Бүкіл әлемде Қытайды тануға және Қытайды түсінуге, Қытай мен басқа елдер арасындағы достық қарым-қатынастардың дамуына ықпал ету – Конфуций институттарының қызметі. Мұнан бөлек, институттың қызметіне:

– қытай тілі мен мәдениеті бойынша түрлі курстар ұйымдастыру;

– Қытайға арналған түрлі ғылыми конференциялар мен семинарлар өткізу;

– түрлі сайыстар мен іс-шаралар өткізу арқылы қытай тілі мен мәдениетінің танымалдығын арттыру;

– қытай тілінің деңгейін анықтайтын квалификациялық HSK тестін өткізу;

– қытай тілі бойынша түрлі оқулықтар мен оқу құралдарын шығаруға атсалысу;

– Қытайда өтетін студенттер мен оқытушыларға арналған түрлі стажировкалар ұйымдастыру және Қытайда оқу бойынша ақыл-кеңес беру (О.И. Завьялова, 2009: 492–499).

Қазіргі кезде Қазақстанда да бес бірдей Конфуций институты жұмыс істеп жатыр. Олар – Алматыда әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Астанада Гумилев атындағы ЕҰУ, сондай-ақ Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық университеттің және жақында Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті жанынан ашылған Конфуций институттары.

Қытай тілін оқып-үйрену бүкіл әлемде «сәндік тенденцияға» айналды, саяси дискурста «қытай тілі науқаны» деген түсінік қалыптасты. Бүгінгі күні қытай тілі БҰҰ және ШЫҰ сияқты халықаралық ұйымдардың негізгі жұмыс тілі ғана емес, сонымен қатар ол Оңтүстік-Шығыс Азия аймағында ағылшын тілімен бәсекелестікке түсетін жағдайға жетіп отыр (10).

Қазіргі кезде әлемде болып жатқан үрдістерге байланысты Қытайдың сыртқы саясатындағы лингвистикалық фактор жаңа формаға өте бастады. Бұл Қытай үкіметінің 2013 жылы қолға алған «Бір жол – бір белдеу» стратегиясымен тікелей байланысты болып отыр. Осы стратегияға сәйкес «Қытайдың жақын елдерге бағытталған сыртқы саясаты жан-жақты дамыған, кемел кезеңге аяқ басты, тиісінше тілдік стратегияның маңыздылығы да арта түсті. Айналадағы көрші елдердің тілін оқып-үйретуді қолға алу мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өте өзекті болып отыр» (7).

Осылайша, Қытай жақын орналасқан елдермен арада тілдік байланысты дамытуды көздеп отыр. Оның ішінде Ресей, Монғол, Қазақстан, Қырғыз Республикасы, Оңтүстік Корея, Жапония, Филиппин, Малайзия, Бруней, Индонезия, Сингапур, Солтүстік Корея, Вьетнам, Өзбекістан, Түркіменістан, Түркия, Иран, Бангладеш, Шри-Ланка, Таиланд, Камбоджа, Тәжікістан, Ауғаністан, Пакістан, Индия, Непал, Бутан, Бирма және Лаос сияқты 29 ел бар (7).

Қытай аталған мемлекеттермен арадағы қарым-қатынаста тек қана қытай тілі мен мәдениетін экспорттауды ғана көздеп отырған жоқ,

сонымен қатар осы елдердің тілін өз ішінде оқытуды да қолға алмақшы. Осыған орай, 2013 жылдың қараша айында үкіметтің қолдауымен Пекин тілдер және мәдениет университетінің базасында, айналадағы жақын орналасқан мемлекеттердің тілі мен мәдениетін зертеуге арналған координациялық-инновациялық орталық құрылды (14). Құрылған орталықтың міндеттеріне мемлекеттің сыртқы тілдік стратегиясына бағыт-бағдар беріп отыру, лингвистика саласындағы менеджер-мамандарды, маңызды деген тілдерді меңгеретін және зерттейтін дарындарды дайындау, сол тілдерде интернет-ресурстар жасап шығу, сонымен қатар Қытайда шет тілдерін оқыту мен қытай тілін шет елдерге таратуды координация жасау кіреді. Мұнан бөлек, осы университетте құрамына тіл білімі саласында мамандар дайындайтын бірнеше мамандандырылған институттар кіретін Лингвистикалық академия құрылды (14).

Бұл ауқымды жобаға басқа да мекемелер мен ұйымдарда жұмыс істейтін көптеген тіл мамандары да қатысады. Атап айтқанда, Қытайдың халықтық азат ету армиясының шет тілдер әскери Институтының, Қытайдың Орталық ұлттар Университетінің, ҚХР қоғамдық ғылымдар Академиясына қарасты этнография және антропология Институты мен Тіл білімі Институтының мамандары тартылады. Дәстүрлі ғылым-білім технологияның дамыған, ең жана үлгілерімен қамтамасыз етіледі. Оның ішінде компьютерлік тілдік технологияларды зерттеумен айналысатын Аньхуйдың iFLYTEK компаниясы қолдау көрсетуге ниет білдіріп отыр. Сонау 1897 жылы құрылып, өзінің филология саласындағы басылымдарымен танымал «Шаньюиньшугуань» баспасы қытайлық лингвист мамандардың көрші мемлекеттердің тілін зерттеуде жеткен жетістіктері мен жаңалықтарын басып, таратуға дайын. Бұл жобаға сырттан шет елдерде жұмыс жасап жатқан Конфуций институттары көмек келеді деп жоспарланып отыр. Соңғы кездері қойылған талап бойынша, бұл институттардың оқытушылары тек қана қытай тілін оқытып қана қоймай, сонымен қатар өздері де қызмет жасап отырған елдердің тілін меңгерулері керек (14).

Қытай мен көрші елдердің тұрғындары арасындағы байланыс пен қарым-қатынастың ауқымының кеңеюі, шекара аймағындағы визасыз сауданың қарқынды дамуы, Жаңа Жібек жолы экономикалық белдеуі жобасы аясында өндіріс орындары мен инфрақұрылымның соғылуы, бірлескен кәсіпорындардың ашылуы көрші елдердің тілін меңгерудің қажеттілігі арттыра

түсетіні даусыз. Қалай болғанда да, «Бір жол – бір белдеу» жобасын ұсынумен қатар, Пекин өзінің лингвистикалық стратегиясына да үлкен өзгерістер енгізе бастағаны айқын.

Қорыта келгенде, қазіргі әлемдегі жаһандану жағдайында лингвистикалық аспект ҚХР сыртқы саясатындағы маңызды факторлардың бі-

рі болып отыр. Қытай үкіметінің ұсынып отырған тілдік саясаты тек қана мемлекеттің ішкі сферасына бағытталып қана қоймай, сонымен қатар басқа мемлекеттермен саяси қарым-қатынас аясында ұзақ мерзімдік сыртқы байланыстарды орнатудағы негізгі тетіктердің біріне айналып отыр.

Әдебиеттер

Блинова Н.В. Язык как инструмент внешней политики государства (на примере испанского языка) // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2007. – Сер. 6. Вып. 2.4.1.

Хохлова И. Языковая политика национальных государств и ее развитие в современном мире // Россия и Запад: диалог культур. URL:<http://www.regionalstudies.ru/journal/homejournal/rubric/2012-11-02-22-15-01/286-2013-07-26-10-48-41.html> (дата обращения: 17.12.2016).

Кәріпжанов Ж., Мұқаметханұлы Н. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010 жылдар). – Алматы: Қазақ университеті, 2013, -62-б.

Мэнди Ли. 习近平为何要求仔细阅读孔子 [Электронный ресурс] = Почему Си Цзиньпин велит нам изучать Конфуция // Хайвай-ван. 2013. 29 нояб. URL:<http://cul.sohu.com/20131129/n390995638.shtml> (дата обращения: 28.07.2014).

Цинь Яцин. Теория международных отношений должна развиваться разносторонне / Цинь Яцин// Жэньминь Жибао, 11 февраля, 2015 秦亚青. 国际关系理论亦需多元发展//人民日报

Цинь Яцин. Теория реляционности в международной политике/Цинь Яцин// Мировая политика и экономика. – 2015. – №.2. – С. 6 秦亚青. 国际政治的关系理论//世界经济与政治.

Завьялова О. Лингвистические новации и внешняя политика Китая // Проблемы Дальнего Востока. – 2015. – № 6. – С. 116-119.

Андреева Т.Л., Керн К.Н. Лингвистический аспект как фактор внешней политики КНР в XXI в. // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – № 417. – С. 25-29.

Китай назван одной из самых популярных стран среди иностранных студентов // Южный Китай: особый взгляд. URL:<https://www.south-insight.com/node/217713?language=ru> (дата обращения: 17.12.2016).

Сергеева А. Китайский язык как инструмент реализации «китайской мечты» // Российский совет по международным делам. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=2388#top-content (дата обращения: 10.12.2016).

Председатель КНР Си Цзиньпин провел беседу с немецкими синологами и представителями преподавательского совета и слушателей Института Конфуция // Институт Конфуция, вып. 24, 2014. – С. 5.

Завьялова О.И. Языковая ситуация и языковая политика в КНР // Китай: поиск гармонии. К 75-летию академика М.Л. Титаренко. – М., 2009. – С. 492–499.

Госканцелярия КНР по распространению китайского языка и культуры за рубежом (сокращенно Ханьбань)//URL:<http://www.hanban.edu.cn/>

(Пекинский университет языка и культуры открыл международный Координационный инновационный центр языков и культур окружающих стран) // Образовательный портал. Пекин, 2016 URL: <http://www.teachingchinese.net/?p=2878> (дата обращения: 14.01.2017).

References

Blinova N.V. yazyk kak instrument vneshnej politiki gosudarstva (na primere ispanskogo yazyka) // vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. 2007. Ser.6. Vyp. 2.4.1.

Hohllova I. yazykovaya politika nacionalnyh gosudarstv i ee razvitie v sovremennom mire // Rissiya i Zapad: dialog kultur. URL:<http://www.regionalstudies.ru/journal/homejournal/rubric/2012-11-02-22-15-01/286-2013-07-26-10-48-41.html> (data obrashheniya: 17.12.2016).

Karipzhanov ZH., Mukhamethanuly n. Kytaydyn syrtky sayasaty zhane Kazakhstanmen katynasy (2000-2010 zhyldar). – Almaty: Kazakh Universiteti, 2013, -62-b.

Mendi li. 习近平为何要求仔细阅读孔子 [elektronnyj resurs] = pochemu Si Czinpin velit nam izuchat Konfuciya // xajvaj-van. 2013. 29 noyab. url: <http://cul.sohu.com/20131129/n390995638.shtml> (data obrashheniya: 28.07.2014).

Cin Uacin. Teoriya mezhdunarodnyh otnoshenij dolzhna razvivatsya raznostoronne/Cin Yacin// zhenmin zhibao, 11 fevralya, 2015 秦亚青. 国际关系理论亦需多元发展//人民日报

Cin Yacin. Teoriya relyacionnosti v mezhdunarodnoj politike/Cin Yacin// mirovaya politika i ekonomika. –2015. –№.2. –s.6 秦亚青. 国际政治的关系理论//世界经济与政治.

Zavyalova O. Lingvisticheskie novacii i vneshnyaya politika Kitaya // Problemy dalnego Vostoka. 2015. № 6. s. 116-119.

Andreeva T.L., Kern K.N. Lingvisticheskij aspekt kak faktor vneshnej politiki KNR v xxi v. // Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. 2017. № 417. s. 25-29.

Kitaj nazvan odnoj iz samyh populyarnyh stran sredi inostrannyh studentov // Yuzhnyj Kitaj: osobyj vzglyad. URL: <https://www.south-insight.com/node/217713?language=ru> (data obrashheniya: 17.12.2016).

Sergeeva A. Kitajskij yazyk kak instrument realizacii «kitajskoj mechty» // Rossijskij sovet po mezhdunarodnym delam. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=2388#top-content (data obrashheniya: 10.12.2016).

Predsedatel KNR Si Czinpin provel besedu s nemeckimi sinologami i predstavatelyami prepodavatel'skogo soveta i slushatelej instituta Konfuciya//Institut Konfuciya, vyp. 24, 2014, s.5.

O.I. Zavyalova. Yazykovaya situaciya i yazykovaya politika v KNR// Kitaj: poisk garmonii. k 75-letiyu akademika M.I. Titarenko. m., 2009. s. 492–499.

Goskancelyariya KNR po rasprostraneniyu kitajskogo yazyka i kultury za rubezhom (sokrashhenno xanban)//url:<http://www.hanban.edu.cn/>

(Pekinskij universitet yazyka i kultury otkryl mezhdunarodnyj Koordinacionnyj innovacionnyj centr yazykov i kultur okruzhayushhix stran) // obrazovatelnyj portal. Pekin, 2016 URL: <http://www.teachingchinese.net/?p=2878> (data obrashheniya: 14.01.2017).

Қайыркен Т.З.¹, Атабаева Э.К.²

¹профессор, д. и. н., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

²магистрант кафедры востоковедения, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: elmiraelya@yandex.ru

СИНТО И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДУХ ЯПОНЦЕВ

Данная статья посвящена синто, его уникальности и его гармоничному сосуществованию с другими религиями, такими как буддизм, христианство и конфуцианство. Рассмотрено взаимоотношение государства и синто и его использование в качестве главного идеологического инструмента. В статье повествуется о том, что на протяжении всей истории государственности, в самые ее переломные моменты, для объединения народа и пробуждения в нем патриотических чувств власти страны использовали главную идею синто – идею о божественном происхождении нации. Описываются исторические периоды: образование государства, реставрация Мэйдзи, послевоенная Япония и время феноменального экономического роста в стране.

Ключевые слова: синто, идеология, синкретизм, национализм, религия.

Kayirken T.Z.¹, Atabayeva E.K.²

¹professor of the Oriental Department, L.N. Gumilyev Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

²graduate student of orientalism department, L.N. Gumilyev Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail:elmiraelya@yandex.ru

Sinto and national heart of japanese people

This article is dedicated to Sinto, its unique and harmonious coexistence with the other religions, such as Buddhism, Christianity and Confucianism. Considered the relationship between the government and Sinto and its use as the main ideological instrument. This article narrates the story, which tells, that throughout the history of the government in the most critical moment for the union of the nation and its revival of patriotic feelings, the authorities of the country utilised the main idea of Sinto – an idea about a divine origin of the nation. The historical periods are described: the formation of the state, restoration Meiji, postwar Japan and the time of the phenomenal economical growth in the country.

Key words: sino, ideology, syncretism, nationalism, religion.

Қайыркен Т.З.¹, Атабаева Э.К.²

¹т.ғ.д. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

²шығыстану кафедрасының магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., e-mail: elmiraelya@yandex.ru

Синто және жапон халқының ұлтшылдық рухы

Бұл мақалада синтоизмнің, өз бірегейлігінің арқасында, буддизм, христиандық және Конфуций сияқты басқа діндермен үйлесімділік тауып дамығаны туралы сөз етілмек. Синтоны негізгі идеологиялық құрал ретінде мемлекет басқарудағы қарым-қатынасын дұрыс пайдаланудағы жолдары қарастырылады. Мақалада мемлекет құру жолындағы тарихы мен елді біріктіру кезінде кей осал тұстарында, Синтоның - Құдайдан тараған ұлт идеясын патриоттық сезімді ояту үшін маңызды сәттерінде қолданылғаны туралы баяндалған. Мемлекеттің қалыптасуы, Мэйдзи реставрациялау, Жапонияның соғыстан кейінгі жылдары және елдегі феноменальді экономикалық өсуі кезіндегі тарихи кезеңдерді сипаттайды.

Түйін сөздер: синто, идеология, ұлтшылдық, дін.

Введение

На протяжении всей истории государственности главная идея синто – идея о божественном происхождении нации использовалась властями страны в основном в качестве идеологического инструмента. Так, первое ее использование в таком качестве пришлось на период образования самого государства в VIII в. Главная идея синто о божественном происхождении императора и его подданных была зафиксирована в образе мифов в мифологических сводах Кодзики («Запись о делах древности» 712 г.), а затем в «нихон секи» («Анналы Японии» 720 г.). Это, в первую очередь, космогонические мифы, повествующие о происхождении мира, это «эра богов», космологические легенды, которые рассказывают нам о дальнейшем устройстве мира и возникновении самой японской государственности. Сами мифы записывались по инициативе императора Тэмму (VIII в.), в тот период, когда он ощутил необходимость укрепления своей власти как военным или экономическим, так и идеологическим путем. Академик Н.И. Конрад так описал этот процесс: «Устанавливая приоритет императорского дома, бывшего по существу лишь одним из наиболее могущественных среди всех прочих домов родовых старейшин, Кодзики («Запись о делах древности») способствует централизации государственной власти в Японии, помогает идеологически тому процессу, который уже шел полным ходом в областях экономической и политической. Наделяя монархов божественным происхождением от самой Аматэрасу, Кодзики делает возможным установление прочного общегосударственного культа как средства той же централизации и общего «огосударствления» Японии. Кодзики укрепляет позиции центральной власти и исторически, и политически, и религиозно». (Конрад, 1991: 61-62.). Отношение японцев на протяжении всей истории к монарху можно назвать очень щепетильным, это можно определить по тому, как они боятся произносить вслух имя императора при его жизни. Они используют многочисленные слова-обращения, такие как: «Хозяин поднебесной», «южноликий», «сын неба», «хозяин мириады колесниц», «святой хозяин», «золотое колесо», «господин десяти добродетелей». Вот какую причину данному интересному факту называет Лих М.А. «Появление многочисленных слов-обращений связано с традицией запрета произношения вслух титулов и имен императоров. Это напрямую

связано с верованиями о возможности сглаза правителя злыми духами, взятыми из японской мифологии. Подобные страхи привели к тому, что зачастую императоров называли словами-ассоциациями с местами расположения их резиденций: «дворец» (по-японски – синги), «врата» (микадо), «покои» (ути) и др.» (Лих, 2014:1). Для японцев император, прежде всего, это святое существо, через которое происходит общение с божествами, которые таким образом покровительствуют всей нации. Подобное мышление, укоренившееся в сознании японцев, и является тем фактором, который поднимает самосознание японцев и способствует идеи их превосходства над другими народностями. Но на самом деле, на протяжении целых столетий император не обладал реальной властью, однако тезис о его божественном происхождении, как и о том, что он есть воплощение самой японской национальной идеи, использовался правящей верхушкой для обоснования в глазах населения правомочности своих политических проектов. Подобная ситуация имела место в годы Второй мировой войны, когда гражданам предлагалась для интеллектуального усвоения теоретическая модель, в соответствии с которой император являлся неким живым обоснованием всего происходившего. Американские политики прекрасно понимали эту характерную особенность традиционной японской системы властных отношений. Возможно, именно поэтому они придавали столь большое значение пересмотру системы взаимодействия института императорской власти и общественности. После определённых колебаний император Хирохито согласился отречься от идеи о своём божественном происхождении, и таким образом лишил будущих сторонников экспансионистской внешней политики возможности обосновать свои агрессивные действия именем императорской власти.

Основная часть

Традиционная религия японцев синто всегда играла и продолжает играть весьма существенную роль в повседневной жизни японского общества. В связи с чем можно проследить неоспоримую связь культа императора с древними религиозно-мифологическими воззрениями данного этноса, поскольку именно благодаря синтоистским заповедям представляется возможным объяснить сугубо японский вариант происхождения государства, а также особенности формирования института политической власти в Японии (Понаморёва, 2015:1505).

На первых порах синто сложно было назвать религией. Так как там нет пророков, четко разработанных канонов и догм, что бывает у любой мировой религии. В синтоизме преобладает ритуально культовая составляющая с групповой формой существования общества. В то время как для мировых религий главным является индивид с его личными проблемами и чаяниями. Так, в своем исследовании Карибэ Есихито утверждает, что корни синто лежат в древних верованиях, мировоззрении и культуре жителей Дзёмон, что все это лишь трансформировалось в синто. И что именно в этот период в сознании японцев сформировалось уникальное качество – стремление к гармоничному сосуществованию в обществе, самоотречение, забота в первую очередь о ближнем, что до сих пор является главной отличительной чертой нации. Он пишет: «Думаю, японскую культуру и общество можно разделить на две части.

Первая – это коренная японская культура дзёмон, а вторая – культура яёи, испытавшая сильное влияние азиатского континента, а также Корейского полуострова. Некоторые учёные полагают, что история культуры Дзёмон превышает 10 тыс. лет. Это культура, «впечатанная» в бессознательное и глубинное сознание японцев, культура общества, в котором действуют принципы единения с другими, взаимного уважения и совместного процветания, оптимального разделения социальных ролей и сосуществования. Это так называемая горизонтальная культура, твердыней которой является семейное общество во главе с сумэрамикото (императором) и которая зиждется на единении с природой. Считается (хотя на этот счёт имеются и разные мнения), что место возникновения культуры Дзёмон – географический центр Японии, гора Кураияма в префектуре Гифу. Что же касается культуры Яёи, то она, вероятно, возникла в районе Идзумо, который испытал сильное влияние со стороны государства Сирагэ (Силла), находившегося на Корейском полуострове.

Эта культура породила вертикальное дискриминационное общество с сильным стремлением к господству, проистекавшем из характерного для азиатского континента закона джунглей. Если, принимая во внимание этот момент, сравнить современную Японию с Западом, то, вероятно, придётся констатировать, что в нашей стране вряд ли уже сложилось сословное вертикальное общество. Однако, если принять в расчёт завышенную оценку общества глобализационного как единственно идеального, то будет допусти-

мо назвать Японию страной, где продолжает существовать культура вертикального общества: Яёи. Какое же место в мировом вертикальном обществе Япония отводит себе сейчас, в эпоху глобализации, с её законом джунглей, действующим в общепланетарном масштабе? Куда она стремится – к сословному обществу типа яёи или же к горизонтальному обществу типа Дзёмон?». Простым японцам, поверхностно подходящим к проблеме; идентичности это трудно понять, но для её изучения анализ культур Дзёмон и Яёи чрезвычайно важен (Есихито, 2004:7). В свою очередь, Японский ученый, исследователь данного периода Сегав Такуро, в своей книге «Культура Дзёмон жива?» так пишет о мировоззрении айнов (первые поселенцы северной части островов, носители культуры Дзёмон) и зачатках синто: «При рассмотрении поверий айнов и древних народов моря (группа средиземноморских народов, начавших миграцию в условиях «катастрофы бронзового века», в XIII веке до н. э.) об обитающем между морем и горами божестве, соединяющем земной мир с иным миром, неожиданно, словно к магниту, один за другим притянулись и обнаружились интересные вещи. Вера в божество, обитающее между морем и вершиной горы, в понятие, что морские пещеры являются порталом для входа в иной мир, также не были чуждыми для народов южных островов (острова Рюкю). Японский этнолог и литературовед Оригути Синобу, изучавший феномен «марэбито» – божества, периодически приходящего в мир людей, опираясь на верования народов южных островов, считал, что данное мировоззрение, которое изжило себя к началу периода древней Японии, относится к периоду Дзёмон (период истории айнов и японской истории с 13 000 года до н. э. по 300 до н. э.). Также поверье, что пещеры являются порталом для входа в иной мир, а горные вершины являются порталом для выхода из земного мира, было распространено в местах для духовных практик Сюгэндо (японское синкретическое учение, соединяющее буддизм, синто и даосизм) по всей Японии, в котором почитаются священные три горы Дэва Санзан, одной из которых является гора Хагуро-сан. Японский исследователь культуры и религии Горай Сигэру предположил, что повсеместное создание по всей Японии мест для духовных практик последователей Сюгэндо, с появлением которого поменялся свод верований периода Дзёмон, было связано с охотниками. Поверье о возможности перехода в иной мир – это отголоски свода верований периода Дзёмон

Японии. В данной книге я попытался с точки зрения археологии доказать, что вера японцев в потусторонний мир восходит к временам периода Дзёмон. Вера народов периода Дзёмон в божество, обитающее между морем и горами, видоизменившись, была позднее унаследована земледельцами, а богиня гор, оставшаяся без божества моря, стала вести одинокую жизнь между горами и равниной.

Поверья периода Дзёмон не канули в лету 2000 лет тому назад, а всего-навсего в другом облики все также продолжают существовать в сердцах японцев. Вопреки и благодаря тому, что являюсь археологом, я никогда не предполагал, что поверья периода Дзёмон могут дожить до наших дней, но благодаря своим трудам я убедился в этом окончательно и бесповоротно» (Такуро, 2017:47). Таким образом, мы можем увидеть зачатки религиозных мифов, которые трансформировались позднее в официальный мифологический свод государства. По этому поводу можно рассмотреть еще одну точку зрения: «В настоящее время существует и точка зрения, согласно которой японское государство Ямато представляет собой плод дальнейшего развития древнеайнского государства Яматай. Так, например, исследование ДНК японцев показало, что доминирующей Y-хромосомой у японцев является D2, то есть та Y-хромосома, которая обнаруживается у восьмидесяти процентов айнов, но почти отсутствует у корейцев (считающихся, по другой версии, которую мы кратко изложим ниже, происходящими, как и японцы, от алтайских скотоводов и охотников, переселившихся на территорию Кореи и Японских островов). Это говорит о том, что по крайней мере правящий слой японского государства Ямато (погребения представителей которого дошли до нас) состоял из людей дзёмонского (айнского), а не более позднего яёйского антропологического типа. Здесь также важно иметь в виду, что, видимо, существовали различные группы айнов, одни из которых, как уже упоминалось выше, занимались собирательством, охотой и рыболовством, а другие создавали более сложные социальные системы. И вполне возможно, что те «примитивные» айнские собиратели, охотники и рыболовы, предпочитавшие жить в гармонии и равновесии с природой, с которыми позднее вело войны японское государство Ямато, рассматривались как «дикари» не только японскими «сынами Ямато», но и «культурными» айнами государства Яматай (которые, несмотря на свою «культурность», были, как и «айны-дикари», обречены полечь под

стрелами и мечами японских самураев или же быть ассимилированными японцами).

Религиозные представления айнов, более всего приближающиеся к наиболее архаичным формам фетишизма с элементами анимизма и идололатрии, резко отличались от религиозных представлений японцев. Так, Л.Я. Штернберг писал о религии айнов: «У них самым главным предметом культа являются заструганные палочки («инау»), которые они ставят везде: на своем очаге, на дворе, на берегу моря, в лесу и т.д.». Он указывает, что «на Сахалине у племени айну, которые даже свое происхождение ведут от дерева, к необыкновенным деревьям относятся как к божествам и одаривают их жертвоприношениями, находим своеобразные культовые изображения, состоящие почти исключительно из заструганных палочек, и в этих палочках главную роль играют именно завивающиеся стружки». Как же объяснял Л. Я. Штернберг эти «самые главные предметы культа» из анимистического мировоззрения? Оказывается, при помощи объяснения самих же айнских шаманов. Стружки есть языки, а весь «инау», по выражению Штернберга, – некий деревянный «оратор», отправляющийся ходатайствовать за людей перед богами и духами.

Спору нет, что такое толкование есть у айнских шаманов, но это не научное объяснение, это лишь вторичное осмысление древнего культа. Культ инау интересен тем, что за ним не скрывается какой-либо определенный дух; просто считается, что у каждого инау есть «душа». Распутать вопрос об инау, выводя их из веры в духов, не удастся, хотя «инау играют огромную роль в жизни айну». «Вся его обстановка, все его окружающее, вся его деятельность заполнена инау»; «без преувеличения можно сказать, что значительная часть жизни айну уходит на изготовление инау»; «в доме, в ограде дома везде инау, и далее, куда ни повернешься, на горе, на берегу моря, речки, в лесу, на дорогах, перевалах, на кладбищах и т. д. – всюду самых различных форм инау, то хозяину горы, то хозяину солнца, моря, речки, то предку, то киту, выдре, медведю, тюленю и т.д.»; «но еще более многочисленны инау, которые делаются по тому или иному случаю. Например, после каждой удачной охоты... заболел человек, выздоровел, отправился в путешествие, вернулся и т.д. – каждый раз новое инау». Едва ли можно сомневаться, что перед нами более древние элементы, вплетенные в ткань анимистических верований» (Акунов, 2013:49).

Синтоизм принадлежит только японцам. Он пронизывает всю повседневную жизнь народа от разнообразных верований, культов, ритуалов до этических норм. Это своего рода форма мировосприятия японцев.

Религиозный синкретизм в Японии

Так, в связи с тем, что в синтоизме нет определенных канонов и догм буддизму, конфуцианству и христианству, не составило труда внедриться в японское общество. Этому процессу Ильина Н. дает такое определение: «Любопытно, что «Кодзики», в которых прославлялись Kami в целом и Аматэрасу в частности, были составлены в ту эпоху, когда у местных японских божеств появился весьма серьезный соперник – Будда, первоначально воспринятый в Японии как чужеземный «Kami», обладавший, по утверждениям переселенцев из Кореи, безграничным могуществом. Мало-помалу получила распространение и религиозно-философская доктрина буддизма, усугубленная, вдобавок, пришедшим из Китая родительским культом. «Духовная сторона буддизма не могла долго оставаться не оцененной, тем более что родная религия содержала лишь примитивнейшие концепции философии и морали, и немудрено, что буддизм, после первоначального обращения к простым материальным стремлениям и страхам японцев, нашел у них сильную и настоящую ответную любовь. Чувство крепости и святости семейных уз, свойственное японцам и раньше, было усилено китайской доктриной сыновней почтительности, причем эта доктрина утратила в Японии значительную долю своего сухого формализма, и среди первых японских изображений Будды многие были посвящены родителям, живым либо умершим, в знак благодарности от их детей». Постепенно заполняя те духовные «ниши», которые не мог охватить синто, буддизм укоренялся в японской почве, и так сложился причудливый симбиоз – синтоистский буддизм, или буддийский синтоизм, – а в японской мифологии появились «одомашненные» иноземные будды и боддхисаттвы, ставшие *хидзири*, то есть святыми, творящими чудеса. Наибольшего почитания среди этих святых удостоились аватары (воплощения) боддхисаттвы Авалокитешвары, которого японцы приняли под именем Каннон и которого чаще всего представляли себе в женском облике. Также приобрел значительную популярность и культ Эмма-о (индийского Ямы) – правителя страны мертвых, определяющего меру греховности и благодетельности каждого человека. Логичным итогом победного шествия учения Буд-

ды по Японским островам следует признать тот факт, что по сей день большинство верующих японцев исповедуют буддизм наряду с синтоизмом» (Ильина, 2007:3).

Что касается распространения конфуцианства в Японии, то Нагата Хироси дает следующее определение: «конфуцианство как таковое с самого начала представляло собой «разжиженное религией» идеалистическое мировоззрение, представляло такую идеалистическую философию, которая порой содержала в себе элементы религии; и потому оно теоретически обосновывало религию как «почитающую духов и божеств» (Хироси, 1991: 107). И только в период Токугава (1603-1868 гг.) японское конфуцианство приобрело статус самостоятельной идеологии. О том, в каких условиях и для каких целей служило конфуцианство, написано в книге «Японский феномен»: «Оно сложилось в условиях развития городов, среди самурайства и характеризовалось религиозной (нередко сочетаясь с синто), этической и социально-экономической (теория управления государством и подданными) направленностью. Хотя конфуцианство и утверждало самостоятельность разума по отношению к вере, оно не опиралось на достижения естественных наук, а служило, главным образом, сохранению феодального строя с его иерархией, слепо придерживаясь традиционных китайских доктрин. Укоренение конфуцианства было связано с потребностью развитого феодального общества утвердить, в отличие от диктуемого буддизмом иллюзорного восприятия мира, новые взаимоотношения людей, более сложные образцы поведения, нормы и ритуалы. Ритуалу придавался объективный характер, ибо его нельзя было вывести из субъективного «врожденного знания» любого человека. На этой концепции ритуала был основан, в частности, Бусидо (путь самурая). Значимость ритуала во всех сферах деятельности японского общества, т.е. конфуцианские нормы повседневной жизни сохраняются и по сей день. Из всех течений конфуцианства японскому обществу наиболее близким оказалось чжусианство с его критическим осмыслением канонических текстов, пристальным вниманием к природным явлениям. Будучи строго систематизированным учением, оно более всего отвечало интересам самурайства, утверждению кодекса классовой морали, основанной на принципах сословности» («Японский феномен», 1996: 14). Причиной, по которой чжусианство (западные ученые называли неоконфуцианство) власти Японии

легко приняли и внедрили в японское общество в качестве учения, возможно, кроется и в том, что в главном трактате Чжу Си «Путь правления» говорится о безоговорочном и покорном подчинении своему правителю, а так же полное подчинение власти.

Следующий пример использования синто в качестве идеологического орудия приходится на конец 19 в. (после революции Мэйзи), когда Япония приступила к военному соперничеству с другими великими державами за сферы влияния в регионе. В данном случае национальная идея о божественном происхождении была использована для мобилизации нации на борьбу с внешней угрозой. Государство осуществляло централизованный контроль над обществом, то есть массы мобилизовались на государственные дела сверху вниз, не снизу вверх, как в демократических странах. Идеология государственного национализма в Японии традиционно была наделена государством особыми добродетелями японской расы-нации, позволявшими ей оправдывать свои агрессивные устремления по отношению к другим нациям и прежде всего к своим соседям по Восточной Азии. При этом японский национализм представлял собой идеологическое смешение воедино милитаристских, индустриальных и реформистских аспектов национальной идеи, характеризовавших основные направления вмешательства государства в жизнь нации, формирования японской национальной идентичности (История и современность, 2010: 2).

Идеологический аспект синтоизма

Власти Японии во все времена тонко манипулируют национальными чувствами, мифами, традиционной японской культурой. Они постоянно корректируют по мере возникновения необходимости отклонения в национальной идеологии и направляют в нужное русло. У японцев в сознании прочно сформировалось убеждение, что его частные интересы и национальные интересы государства есть одно целое. В ходе исторической эволюции японской политической системы отношения между институтом императорской власти и правящей элитой приобрели весьма необычный характер. В древней японской рукописи «нихонсеки» есть одно высказывание «Хако ити у» («Восемь углов под одной крышей»). Оно приписывалось императору Дзимму и первоначально означало распространение гуманности по всему миру. Однако в период Токугава трактовка этого лозунга свелась к идее господства Японии в мире. Расе ямато, имеющей

божественное происхождение, предназначено править миром. Объединив все «восемь углов» света под японской «крышей», она установит на земле процветание и спокойствие (Танака, 2012:130).

Если говорить о периоде феноменального экономического роста, то и здесь, несомненно, власти страны делали упор на уникальности японской нации. Доказательством тому служит разработанная в 1970 г. специальная националистическая теория – «нихондзинрон», за ней следуют такие организации, как «нихон о мамору кокумин кайги» (Национальный совет в защиту Японии), «Кокка кихон мондай досикай» (Ассоциация по обсуждению фундаментальных проблем государства) и т.п. организации, пропагандирующие и поддерживающие идею о первичности японской нации с ее «уникальными» культурными ценностями. В первой половине XX в. национальное мышление японцев характеризовалось наличием всех основных особенностей его внешнеполитического поведения. Эта модель не была статичной, она развивалась в динамике. Она не была взаимоисключающей. Например, японский просветитель и основатель одного из крупнейших университетов страны – Кэйо – Фукудзава Юкити признавал, что японский национализм прежде всего отражал два основных принципа национального поведения, а именно: искусство «осторожного сближения» и «просвещенного международного лидерства». Именно эти ведущие принципы международного поведения, заложенные в основу внешнеполитической государственной идеологии, позволяли Японии устанавливать контакты с великими мировыми державами. Используя такую идеологию, власти Японии уже на рубеже XIX–XX в. вошли в клуб великих мировых держав и приблизились к «мировой цивилизации» через модернизацию нации. Эта идеологическая модель японского государственного национализма побуждала лидеров иностранных держав проявлять уважение к «особенностям национальных традиций Японии» как важному элементу ее усилий по «поиску баланса между идеологией реформ и сохранением сильных авторитарных методов управления ими» (История и современность, 2010: 2).

Стоит отметить особенно значимую роль государства как центрального элемента националистической идеологии. Отношение между народом и государством таково, что японцы убеждены в том, что именно государство защищает нацию и национальную культуру.

Даже в самый драматичный период в новейшей истории, период послевоенной оккупации (1945-1951) государству удалось сохранить культурную идентичность нации, ее коллективную память и отечество, этническое прошлое и национальное единство. Ему удалось это сделать даже вопреки американской политике, которая пыталась разрушить традиционное и культурное наследие японского национализма. Власти Японии смогли отстоять национальную и государственную независимость, стойко сопротивляясь всему, что угрожало их традициям и духовной основы нации-синтоизму, реформам образования, военно-промышленным корпорациям-дзайбацу. Таким образом, американцам после Второй мировой войны, как мы видим, не удалось все-таки разрушить основание японского национализма-японского духа.

Заключение

Феномен живучести синто заключен, прежде всего, в нем самом, в особенностях его происхождения в осевое время, в огромном по-

тенциале к развитию, в способности к ассимилированию, в его открытости для иных учений и религий, в его националистичности и, как это ни парадоксально, в его не слишком близких отношениях с государственной властью.

Японские националисты выводят историю развития японской нации из фундаментальных этнических корней, а не из процессов ее модернизации. Поэтому столь большое значение придается распространению в массовом сознании японцев мифов о происхождении японской нации, о националистической символике, о ценностях и националистических привязанностях японцев, начиная с рассказов об этом в детских садах и заканчивая популяризацией этих сюжетов в телевизионных программах. Подобными методами власти последовательно выковывают субъективное историческое измерение японской нации и японского национализма.

Таким образом, тезис о готовности японцев еще долгое время сохранять свои национальные корни, свою самобытность и избегать быть поглощенными «глобальной культурой» находит свою аргументацию в истории страны.

Литература

- Конрад Н.И. Японская литература в образцах и очерках. – М., 1991. – С. 61, 62.
Карибэ Есихито Традиционная японская идентичность с древних времен до эпохи глобализации: дисс. канд. ист. н. – М., 2004. – С. 7.
Севава Такуро. Дзэмон бунка ва икитеру? – Токио, Япония, 2017. – С. 46.
Ильина Н. Японская мифология. Энциклопедия. – Мидград, 2007. – С. 3.
Японский феномен. – М., 1996. – С. 14.
Интернет Журнал История и современность. – №2(12)/2010. – С. 2 // <https://www.socionauki.ru/journal/articles/129567/>
Понаморёва Ю. В. Прошлое и культ императора в религиозно-мифологической традиции японцев // Молодой ученый. – 2015. – №10. – С. 1505.
Лих М.А. Вестник Международного института экономики и права. – 2014. – №2(15). – С. 56.
Акунов В.В. Самураи державы Ямато. – 2013. – С. 49.
Танака Т. нихонно какуте. – 2012. – С. 130.

References

- Konrad N.I. Japonskaja literatura v obrazcah i ocherkah. – M., 1991. – S. 61, 62.
Karibje Esihito Tradicionnaja japonskaja identichnost' s drevnih vremen do jepohi globalizacii: diss. kand. ist. n. – M., 2004. – S. 7.
Segava Takuro. Dzemon bunka va ikiteru? – Tokio, Japonija, 2017. – S. 46.
Il'ina N. Japonskaja mifologija. Jenciklopedija. – Midgrad, 2007. – S. 3.
Japonskij fenomen. – M., 1996. – S. 14.
Internet Zhurnal Istorija i sovremennost'. – №2(12)/2010. – S. 2 // <https://www.socionauki.ru/journal/articles/129567/>
Ponamorjova Ju. V. Proshloe i kul't imperatora v religiozno-mifologicheskoj tradicii japoncev // Molodoy uchenyj. – 2015. – №10. – S. 1505.
Lih M.A. Vestnik Mezhdunarodnogo instituta jekonomiki i prava. – 2014. – №2(15). – S. 56.
Akunov V.V. Samurai derzhavy Jamato. – 2013. – S. 49.
Tanaka T. Nihonno kakute. – 2012. – S. 130.

Мұқаметханұлы Н.¹, Серғазы Е.²

¹қытайтану кафедрасының профессоры,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
²қытайтану кафедрасының 2 курс магистранты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

ҚЫТАЙДЫҢ БАТЫС БӨЛІКТІ ИГЕРУ СТРАТЕГИЯСЫ ЖӨНІНДЕ

Мақаланың бірінші бөлімінде Қытайдың Батыс бөлігін игеру стратегиясы қалыптасуының әлеуметтік-саяси алғы шарттары, стратегияның атқарылатын кеңістігі мен уақыты және кезеңдері пайымдалған. Сонымен қатар қазірге дейін ҚХР үкіметінің Батыс бөлікті игеру жобалары, қаржы көлемі және оны іске асыру жағдайы қарастырылған. Ал мақаланың екінші бөлімінде Батыс бөлікті игеру стратегиясы аясында Шыңжаңды қауырт игеру саясаты, заң-ережелері, жоспары, қаржы көлемі, көздеген мақсаты мен қазірге дейін қол жеткізген нәтижелері пайымдалған. Мақала Шыңжаңды қауырт игерудегі трансшекаралық өзендер суының азаюының Қазақстанға тиімсіз болатынын атап көрсетіп, Қытайдың Батыс бөлігін игерудің, әсіресе Шыңжаңды қауырт игеру барысында әлеуметтік экономикасының дамуы Қазақстан үшін пайдалы болады деген қорытынды шығарады.

Түйін сөздер: Батыс бөлікті игеру, стратегия, Шыңжаңды қауырт игеру, экономикалық даму, Қазақстанға тиімді.

Mukhametkhanuly N.¹, Sergazy E.²

¹Al-Farabi Kazakh National University of Oriental Studies Professor of the Department of Sinology

²Faculty of Oriental Studies 2-year master student of the Department of Sinology
The Republic of Kazakhstan. Almaty. e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

On the Strategy for Development of Western Regions of PRC

In the first part of the article, the socio-political reasons for the implementation the development strategy of the Western regions of the PRC, the time and stages of implementing the strategy are determined. The projects of the PRC government on development of the Western regions, financial issues and general provisions of the project implementation are considered. In the second part of the article, the development policy of Xinjiang is considered as part of the development strategy of the Western regions, legislative acts, plans, amounts of funding, the goals pursued and the results of development to date. The article notes that the decrease in the water volume of Transboundary Rivers is unprofitable for Kazakhstan, nevertheless, that the development of the Western regions of the PRC, especially the social and economic development of Xinjiang, is very beneficial for Kazakhstan.

Key words: development of the Western regions, strategy, development of Xinjiang, economic development, beneficial to Kazakhstan.

Мұхаметханұлы Н.¹, Серғазы Е.²

¹профессор кафедрасы китаеведения
²магистрант 2 курса кафедрасы китаеведения, факультет востоковедения,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

О стратегии освоения Западных районов КНР

В первой части статьи определяются социально-политические причины реализации стратегии освоения Западных районов КНР, время и этапы осуществления стратегии. Рассматриваются проекты правительства КНР по освоению Западных районов, финансовые вопросы и общие положения осуществления проекта. Во второй части статьи рассматриваются политика развития Синьцзяна в рамках стратегии освоения Западных районов, законодательные акты, планы, объемы финансирования, преследуемые цели и достигнутые результаты развития на сегодняш-

ний день. В статье отмечается, что уменьшение объемов воды трансграничных рек невыгодно Казахстану, но, тем не менее, делается вывод о том, что освоение Западных районов КНР, особенно социально-экономическое развитие Синьцзяна, очень выгодно Казахстану.

Ключевые слова: освоение Западных районов, стратегия, развитие Синьцзяна, экономическое развитие, выгодно Казахстану.

Кіріспе

Қытайдың батыс бөлігіне орналасқан Шыңжаң Ұйғыр автономиялы ауданы Қазақстан және жеті мемлекетпен шектеседі, сондықтан оның Қытай үшін стратегиялық маңызы айрықша. Өйткені Шыңжаң Қытайдың Орталық Азия және Батыс елдерімен байланысқа шығатын бірден бір маңызды өткелі болып табылады. Сондықтан Қытайдың батыс бөлігінде, әсіресе Шыңжаңда жүргізген стратегиялық жобаларының Қазақстанға, Орталық Азия елдеріне тікелей әсер етуі сөзсіз. Сондықтан Қытайдың Шыңжаңда іске асыратын саясаттарын зерттеудің ғылыми теориялық та, практикалық та маңызы зор деп санаймыз.

1. Қытайдың Батыс бөлікті игеру стратегиясының қалыптасуы

Қытайдың Батыс бөлік («Xi bu – 西部») дегені – Қытайдың батыс жағына орналасқан 12 провинциялар мен автономиялы аудандары. Олар: Чунцин, Сычуань, Гуйчжоу, Юньнань, Тибет, Шаньши, Ганьсу, Цинхай, Ниншия, Шыңжаң, Ішкі Моңғол, Гуаңши. Бұл аумақ Қытайдың жалпы жер көлемінің 71 пайызын, жалпы тұрғындар санының 29 пайызын, оның ішінде аз санды ұлт халықтарының 71 пайызын қамтиды.

Бірақ бұл өңір Қытайда әлеуметтік экономикалық дамуы жағынан салыстырмалы түрде артта қалған өлкелер болып саналады. Оның тарихи себептері де бар, дегенмен 1978 жылы Қытай реформа және даму кезеңіне қадам басқанан кейін, теңіз жалағалауындағы, орталық өңірлердегі провинциялар тез қарқынмен дамығандықтан, бұл аумқтың олардан артта қалып қалғаны анық байқалды.

Баршаға аян, ҚХР реформасы алдымен ауыл шаруашылық өндіріс жүйесін жаңғыртудан басталып, рет-реті бойынша бүкіл мемлекет көлеміндегі экономикалық салаға, одан кейін басқа салаларға реформа жүргізіліп, дамудың «ғажайыбын» жарыққа шығарған-ды.

Қытайдың әлеуметтік экономикалық дамуын тарихи кезендерге бөліп қарайтын болсақ, онда 1949 жылдан 1978 жылға дейінгі мезгіл, Қытай әлеуметтік дамуының алғашқы кезеңі болып саналады. Ал одан кейінгі кезде жүргі-

зілген реформа процесі төрт кезенді басып өтті. Бұл туралы «Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы» атты монографияда мынадай бірнеше кезендер атап айтылған: 1978 желтоқсан айынан 1984 жылдың қыркүйек айына дейін реформаның бірінші кезеңі; Реформаның екінші кезеңі – 1984 жылдың қазан айынан 1992 жылдың қаңтар айына дейінгі мезгіл; үшінші кезеңі 1992 жылдың ақпан айынан 2003 жылдың қыркүйек айына дейінгі мезгіл; төртінші кезең 2003 жылдың қазан айында шақырылған ҚКП XVI съезін III пленумынан басталады. XXI ғасырда қытай мемлекеті нарықтық экономикасы дамыған әлемге экономикалық ықпалы тереңдей түскен алып ел ретінде әлемге көрінді» (Кәрібжанов Ж., Мұхаметқанұлы Н., 2013: 49).

Қытай экономикалық реформаларының сәтті болуының бір сыры «еркін экономикалық аймақтардың дамуында» еді. Қытай үкіметі еркін экономикалық аймақтарды алдымен Шығыс Оңтүстік теңіз жалғалауынан, одан соң Яньцзы өзені бойындағы Орталық аймақтардан, одан соң Шығыс Солтүстік аудандардан ашып, аса зор әлеуметтік-экономикалық дамуға қол жеткізді. Бірақ сонымен қатар Қытайдың жалпы ішкі әлеуметтік дамуында теңсіздіктер орын алып, қоғамдық қайшылықтар пайда болды. Өйткені, әлеуметтік экономика және ғылым-техника саласында Қытайдың Шығыс Оңтүстігі мен Шығыс Солтүстік аймақтарының дамуы қарқынды болды да, Батыс және Батыс солтүстік аймақтарының дамуы салыстырмалы түрде баяу дамып, олардан алшақтап қалды. Ел ішіндегі әлеуметтік экономикалық дамудағы аймақтық айырмашылықтарды қысқарту үшін және одан туындайтын қоғамдық қайшылықтарды шешу үшін Қытай үкіметі арнайы аса ірі жоба жасауына тура келді.

1999 жылы Бейжиңде өткен Бүкіл мемлекеттік Халық құрылтайының (Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысы кеңесінің) IX кезекті II пленумында сөйлеген сөзінде ҚХР төрағасы Цзян Цымин: «Орталық Комитет Орталық-батыс бөлікті игеруді тездету бағдарламасын анықтады. Сондай-ақ оған ел ішіндегі қажетсізінуді – сұранысты экономикалық дамудың басты шарты ретінде қабылдап, белсенді түрде қаржы

саясатын қолданады. Бұл біздің дамуымыздың ұлы стратегиялық идеясы болып табылады» (Фейюань, 2004:555) – деген еді. Содан кейін Қытай мемлекеттік жоспарлау комитеті Батыс бөлікті игерудің нақты жоспарын жасауды қолға алды.

1999 жылы маусым айында Шиань (Сиань) қаласында Қытайдың Батысындағы бес провинция мен автономиялы аудандарының басшылары қатысқан үлкен конференция өтті. Оған Қытай басшысы Цзян Цзымин арнайы келіп қатысып сөз сөйлейді. Ол өз сөзінде: «Батыс бөлікті игерудің экономикалық, мәдени, саяси, әскери және әлеуметтік ерекше маңызын айтып тауса алмаймыз. Батыс бөлікті игеруді тездету – ұлы жүйелі құрылыс, сондай-ақ, ол бұрын-соңды болмаған машақатты тарихи міндет. Белді бекем байлап, бірнеше он жылда, тіпті, толық ХХІ ғасыр бойы күрес жүргізу арқылы, шаруашылығы шалқыған, қоғамы дамыған, тұрмысы орныққан, ұлттары ынтымақтасқан, тау-өзендері жайнаған Батыс аймақ құрамыз» (Фейюань, 2004:556), – деп атап көрсеткен болатын. 1999 жылы қыркүйек айында өткен ҚКП XV кезекті төртінші пленумда «Батыс бөлікті игеру стратегиясы» қабылданып, 2000 жылдан бастап жүзеге асыру көзделді. Сонымен 2000 жылы 16 қаңтарда ҚХР үкіметі жанынан Батыс бөлікті игеру басшылық тобы құрылды. Оның жетекшісі болып, сол кездегі Қытай үкіметінің премьер-министрі Чжу Жунциу (Жоу Ронжи) болды, оның орыбасары болып орынбасары Вэнь Цзябао тағайындалды. Соған сәйкес орталық – батыс бөліктегі провинциялар мен автономиялы аудандық үкіметтердің қасынан Батыс бөлікті игеру басшылық топтары құрылып, ұлы стратегиялық жоспарларды іске асырудың нақты жобаларын жасап, оларды іске асыруды қолға алды.

Мемлекеттік даму және реформа комитетінің дерегіне жүгінсек, «2000-2008 жылдары мемлекет Батыс бөлікті қауырт игеру үшін жаңадан игеруге тиісті түйінді құрылыстардың саны 102-ге жеткен, оған жұмсалатын қаржының көлемі 170 миллиард 400 мың юань (17400多亿元) болған. Су министрлігі 2000-2009 жылдар аралығында мемлекеттің Батыс бөліктегі су құрылыстарына ажыратқан қаржысы 127 млрд (1270亿元) юань болған. Мемлекет жоспарында Батыс бөлікті қауырт игеруде жаңа 18 ірі жобаны іске асыру, оған жұмсаған жалпы қаржысы 4689 млн юань (4689亿元) болған. 2009 жылға дейін мемлекеттің қолдауымен, өздерінің тырысқандығы және шетелдермен ынтымақтасуының арқасында Батыс бөліктегі қала мен қыстақтардың бет-бей-

несі айтарлықтай өзгерді, экономикалық өсімінің қарқыны тездей түсті, дамудың сапасы мен өнімділігі жақсарып, тарихтағы ең жақсы даму кезеңіне қадам басты. Экономика тұрақты түрде біршама тез дамып, инфрақұрылымның әлсіз тұстары үздіксіз жақсарып келеді, экологиялық ортаны қорғау мен құрылыстар нығая түсті, ауыл шаруашылық өндіріс пен өмір сүру шарт- жағдайы айтарлықтай жақсарды, әлеуметтік істер дамуындағы әлсіз жақтары біртіндеп өзгеріп келеді» (Фейюань, 2004:556)7

2006 жылы 8 желтоқсанда ҚХР Министрлер Кеңесі тұрақты комитеті мәжілісі тексеріп бекіткен «Батыс бөлікті қауырт игеру «Он бірінші бес жылдық» жоспарын» жариялады. Онда алға қойылған мақсаттары мыналар: Батыс бөліктің экономикасын әрі жақсы әрі тез дамыту; халықтың тұрмыстық деңгейін тұрақты түрде көтеріп отыру; әлеуметтік инфрақұрылымды және экологиялық ортаны қорғау мен құрылыс істерін жаңа жетістіктерге жеткізу; түйінді аудандар мен түйінді өнеркәсіптердің дамуын жаңа деңгейге көтеру; білім беру, денсаулық сақтау сияқты әлеуметтік қызмет көрсетуді теңестіру ісін жаңа кезеңге көтеру; социалистік жарасымды қоғам құруға нық қадам басу».

2009 жылы 10 қазан күні Министрлер Кеңесі аппараты «Министрлер Кеңесі аппараты халықаралық қаржы дағдарысына төтеп беруде Батыс бөліктің экономикасын тұрақты түрде біршама тез қарқынмен дамыту туралы Пікірі» (Мин.Каб. 2009 № 55) жариялады. Бұл «Пікірде»: «Ел ішіндегі сұранысты кеңейту, көмескі даму күштерді іске қосу, айналым кеңістігін ұлғайту, аймақтар арасындағы сәйкестікті дамуды ілгерілету. Батыс бөліктегі аймақтар мемлекеттің ішкі сұранысты кеңейту орайын пайдаланып, құрылымдық реттеулерді одан әрі ілгерілетіп, халық тұрмысын жақсартуды қамсыздандырып, реформа жүргізу мен есікті ашық ұстауды тереңдетіп, халықаралық қаржы дағдарысының ықпалын жойып, экономиканың тұрақты түрде біршама тез қарқынмен дамуын үздіксіз сақтау керек» (Фейюань, 2004:556), – деп көрсеткен.

2010 жылы наурыздың 21-23 күндері Батыс бөлікті қауырт игерудің он жылдығы қарсаңында Қытай басшысы Ху Цзинтао Нинся Хуэйзу автономиялы ауданына барып қызмет тексеру барысында сөйлеген сөзінде: «Он жылдан бергі құлшынып жұмыс жасаудың нәтижесінде, Батыс бөлікті игеру әлемнің назарын аударған зор нәтижелерге қол жеткізді. Өткен он жыл Батыс бөліктің экономикалық дамуы ең қарқынды, қала мен қыстақ бейнесінің өзгеруі ең

тез, халық бұқарасының табысы ең көп болған он жыл болды, сонымен қатар Батыс бөліктің мемлекетке қосқан үлесі ең көрнекті болған он жыл болды. Міне, бұлар Партия Орталық комитетінің Батыс бөлікті қауырт игеру стратегиясы шешімінің дұрыстығын және бірқатар саясаттық шараларының өте табысты болғанын дәлелдейді. Батыс бөлікті қауырт игерудің бірінші он жылдығы жақсы басталды, дамуға берік негіз қаланды, екінші онжылдық жалғасты түрде тереңдей ілгерілеудің шешуші кезеңі болмақ. Орталық комитет тереңдей ілгерілеуді Батыс бөлікті қауырт игеруді жалпылық маңызы бар келелі бағыт ретінде санап, оны «Он екінші бесжылдық» кезіндегі экономикалық әлеуметтік дамудың маңызды міндеті ретінде, оны бұдан да әрі қолдау саясатын қолданып, қаржы көлемін одан әрі арттырып, жобаларды осылай ойыстырып, тіпті де зор қажыр-қайратпен, тіпті де зор күш жұмсап, тіпті де ұтымды шараларды қолданып, батыс бөліктің экономикалық әлеуметтік дамуын әрі жақсы әрі тез дамытып, еліміздің дамуы үшін жаңа даму кеңістігін ұлғайтады» (Фейюань, 2004:556) деп көрсетілген.

Батыс бөлікті қауырт игерудің жалпы жобасы 50 жыл, үш кезеңнен тұрады. Бірінші – негіз қалау кезеңі: 2001 жылдан 2010 жылға дейін. Оның басымдылығы құрылымдарды реттеу, инфрақұрылымдарды, экологиялық ортаны, ғылым және білім беру сияқты негізгі құрылыстарды жақсартып, нарықтық жүйені қалыптастыру мен кемелдендіру, ерекшелігі бар индустрия өнімдерін көбейту нүктелерін жетілдіру, сол арқылы Батыс бөліктің қаржылық ортасын алғашқы қадамда жақсарту, экологиялық ортаның құлдырауын алғашқы қадамда ауыздықтау, экономикалық айналымдарды жақсарту, өсім қарқынын мемлекеттік дамудың орташа деңгейіне жеткізу;

Екінші – қарқынды даму кезеңі: 2010 жылдан 2030 жылға дейін. Соған дейін негізі қаланған инфрақұрылымдардың жақсаруы, құрылымның стратегиялық реттелуі мен институттар құрылысының орнауы негізінде, Батыс бөлікті қауырт игерудің ақтық кезеңіне өту, негізгі құрылымдарды бекемдеу және жетілдіру, ерекше индустрияларды жетілдіру, экономиканың индустриялануын, нарықтануын, экологиялануын, маманданған аудандардың деңгейін жалпы беттік жоғарылатып, экономикалық өсімнің өрлей түсуін жүзеге асыру;

Үшінші – модернизацияны жалпы беттік ілгерілету кезеңі: 2030 жылдан 2050 жылға дейін. Кейбір алдымен дамыған аймақтар күшін

нығайтып, ел ішіндегі және халықаралық модернизацияланған экономикалық жүйеге ену, шеткері таулы аудандардың, артта қалған егін және мал шаруашылық аудандарды игеруді тездету, Батыс бөліктегі халықтың өндіріс және тұрмыстық деңгейін көтеріп, аралықтағы шағын айырмашылықтарды қысқарту.

2. Батыс бөлікті игеру стратегиясының Шыңжаңда жүзеге асуы

Қытайдың Батыс бөлікті игеру саясаты негізінен қытайдың әлеуметтік даму саясатының құрамдас бөлігі болып табылады. Қытайдың батыс бөлігінің даму жоспары Қытайдың жалпы даму стратегиясында өте маңызды орын алады. Соның ішінде Қытайдың ең батысына орналасқан Шыңжаңды түйінді түрде қауырт игеру көзделген. Соған орай ҚХР үкіметінің Батыс бөлікті игеру стратегиясына сәйкес 2000 жылы Шыңжаң үкіметінің жанынан «Шыңжаң батыс бөлікті қауырт игеру кеңсесі» құрылды. Бұл кеңсе «Батыс бөлікті игеру – Шыңжаңды қауырт игеру жоспарын» жасады. Осы «Жоспар» негізінде Шыңжаң үкіметі «Инвестиция тартудың саясаттық белгілемелерін», «Шетелден инвестиция тартудың бірнеше саясаттық белгілемелері» қатарлы бірқатар заң-ережелік күші бар шешімдер қабылдады. Сондай-ақ, Шыңжаңды қауырт игерудің басты мақсаттарын анықтады.

Онда Шыңжаң «XXI ғасырдың алғашқы он жылында әлеуметтік дамуға қолайлы орта жарату; ішкі дамудың қуатын арттыру, өзін-өзі игеру мүмкіндігін жоғарылату және қауырт игерудің жақсы механизмін қалыптастыру; қауырт игеру арқылы Шыңжаңды бүкіл мемлекет көлемінде ең үлкен сапалы мақта өндірісі, мақта-мата өндірісі, астық өндірісі, мал шаруашылық өндірісі, жеміс-жидек өндірісі, қант қызылшасын өндіретін және оларды өңдейтін базаға айналдыру; мұнай-газ өндірісі және мұнай-газ химия өнеркәсіп өндірісі базасына айналдыру арқылы бүкіл ұлттық экономиканың дамуының тың тірегі етіп құру» көзделген. Бұл мақсатты олар алты түрлі жетекші бағдарлама бойынша іске асырып келеді. Солардың алғашқы үш бағдарламасын атап айтуға тұрады. 1-ші, Табиғи ресурстық потенциалды негізгі өнімдер рыногын кеңейту стратегиясына өзгерту, негізгі инфрақұрылымдық құрылыстарды жақсарту, өндіріс құрылымдарын оңтайландырып, рынок сұранысы бойынша экономикалық қимылдарды жүргізу; 2-ші, экономикалық өнімділікті жоғарылатуды шаруашылық істердің басты мақсаты ету; 3-ші, әлеуметтік жүйеге жаңалықтар енгізу. Сыртқа есік ашуды кеңейту арқылы Шыңжаңды игеру-

ге кең еркін орта қалыптастыру. Осы мақсатқа жетудің нақтылы жоспарлары да жасалған. Мысалы, Шыңжаң XXI ғасырдың алғашқы үш жылында халық шаруашылығының даму қарқынын 8 пайызға жеткізу. Ал 2004 жылдан 2010 жылға дейін ішкі өндірістің жылдық өсу қарқынын 10 пайыздан асыру. Сол үшін Шыңжаң үкіметі су құрылысы, көлік қатынасы, энергетика, байланыс коммуникациясы қатарлы аса маңызды кешендік инфрақұрылымдарды салу арқылы, Шыңжанды аса зор көлемде игерудің негіздерін мықтап орнату жоспарын жасады. Сонымен қатар, Шыңжаң тұрғындарының тұрмыстық деңгейін жоғарылатудың нақтылы көрсеткіштері де жарияланған. Атап айтар болсақ, қала тұрғындарының адам басындық жылдық пайызын 7 пайызға көтеру; ауыл қыстақтағы шаруалардың адам басындық жылдық таза табысын 150 юань көлемінде жоғарылату жоспарланған.

Осы жоспардың алғашқы үш жылдағы орындалу жағдайы жөнінде үкіметтің мәліметтерінде төмендегідей көрсетілген: Қауырт игеру жоспары іске асырыла бастағаннан бергі Шыңжаңның 2000, 2001 және 2002 жылдағы ішкі өндірісінің жалпы құны 136.5 миллиард юань, 148.5 миллиард юань және 159.8 миллиард юань болды. Яғни ішкі өндірістің жалпы құнының артуы 8.2 пайыз, 8.1 пайыз және 8.1 пайыз. Ал қала тұрғындарының 2000 жылғы табысы 5817 юань – 7.2 пайыз, 2001 жылғы табысы 6590 юань – 13.3 пайыз, 2003 жылғы табысы 6941 юань – 14.4 пайызға өскен. Ауыл-қыстақ тұрғындарының адам басындық таза кірісі 2000 жылы 1618 юань –9.8 пайыз, 2001 жылғы таза табысы 1700 юань – 5.7 пайыз, 2002 жылы таза табысы 1863 юань – 8.9 пайызға көтерілген (7: 416). Егер соңғы жылдардағы Шыңжаңдағы қала қыстақтардың бет-бейнесінің шыт жаңа өзгергенін, көлік жолдары мен телефон байланысының жақсаруы мен арзандауын ескерсек, жоғарыда келтірілген биліктің сандық мәліметтерінің шындыққа жанасатынын аңғаруға болады.

Демек, бұл Қытайдың Батыс бөлікті игерудің алғашқы сатысындағы жетістіктері. Зор көлемдегі қауырт игеру екінші этаптан басталды. Оның негізгі құрылыстары жоспар бойынша жасалды. Солардың ішінде тек су құрылыстарын атап кетейік. Шыңжаң үкіметі жаңа су құрылыстарын салуды басты орынға қойды. Олар 2010 жылға дейін бірнеше өзендерді арнасынан бұрып ағызатын ірі каналдар мен су қоймаларын салды. Атап айтқанда, Үрімжі қаласы мен Қарамайлы қаласының су проблемасын түбегейлі шешу үшін, Қара-Ертіс пен Жоңғар ойпаты

арқылы Қарамайлы қаласына ағатын канал іске қосылды. Енді Қара-Ертіске құятын Буыршың өзенінен Үрімжі қаласына бағытталған ірі канал құрылысы қолға алынды. Сонымен қатар, ол шөлейт жерлерді басып өтетін бұл каналдың бойын жағалатып, тез өсетін ағаштар егіп, құмдауыт даладан жасыл белдеу жазира қалыптастырып, оны ағаш материалдар базасы мен сүтті сиыр өсіру базасына айналдыру шаралары да қатар жүргізілуде.

Ал Іле аймағында Іле өзенін бұру каналы мен үлкен су қоймасын салу құрылысы өзінің алғашқы жоспардағы жұмысын аяқтады. Бұл құрылыс Іленің Тоғызтарау ауданы мен Текес ауданның қиылысқан қысаңында салынды. Олардың Іле өзенінің белгілі мөлшерін бұрып ағызатын канал салудағы мақсаты екеу: біріншіден, Іле өңірінен 120 мың гектар тың жер игеріп, оны Шыңжаң биязы жүнді қойын өсіретін және ет пен сүтті бірдей беретін сиыр өсіретін базаға айналдыру; Екіншіден, Іле өзенінің негізгі қайнар көзінің бір саласы болған Көксу өзенін Тянь-Шань тауының ар жағына тесіп өткізіп, онда суалып бара жатқан Айби-ху көлінің экологиялық проблемасын шешуге пайдалану. Демек, Қытайдың Батыс аймақты игеруде немесе Шыңжанды қауырт игеруде трансшекаралық Қара-Ертіс пен Іле өзендерінен жаңа каналдар салу мен ірі су қоймаларын жасауы, қалайда ол өзендерден Қазақстанға келетін су мөлшерін азайтатындығы сөзсіз, қазірдің өзінде азая бастады. Тек су мөлшері азайып қана қоймайды, сонымен қатар, ол өзендер бойындағы кәсіпорындардан шығарылатын лас сулар ол өзендерге құйылып кетпеуіне кепілдік жасалмаған. Сонда одан келетін зардапты алдымен Қазақстан тартады. Бұл мәселе екі ел қатынастарына жағымсыз жағдай тудыруы әбден мүмкін. Оны Қытай басшылары жақсы түсінеді. Сондықтан Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Қытайға мемлекеттік сапармен барып Ху Цзинтаомен кездескенде, Қытай президентінің: «Қытай трансшекаралық су ресурстарын әділетті әрі тиімді пайдалануды жақтайды», – дегенді. Әрине, бұл мәселе Қазақстанның назарынан қашанда тыс қалған емес. Нұрсұлтан Назарбаев транс өзендер мәселесін «ҚХР төрағасы Ху Цзинтаомен болған жоғары дәрежелі кездесуінде» көтерген. Бұл мәселе бойынша, екі жақты келісімді жүзеге асыру үшін құрылған арнайы комиссия жұмыс жасайды. Бірақ аталмыш мәселе қазірге дейін түбегейлі шешімін тапқан жоқ.

Дегенмен, Қытайдың Батыс аймақты игеруі немесе Шыңжаңды қауырт игеру жоспарының іске асырылуы Қазақстан үшін де көптеген тиімді тұстары бар. Біз бұны толық ескеруіміз және одан пайдалана білуіміз қажет. Атап айтқанда ҚХР орталық үкіметі мен Шыңжаң билігі ішкері өлкелерден және шетелдерден инвестиция тартудың заңдық негіздерін жариялады. Қазір Шыңжаңға Орталық үкіметтің бюджетінен тыс, жергілікті үкіметтер мен ірі компаниялар және жеке саудагерлердің қаржысы құйылуда. Сонымен қатар Шыңжаңға жүз мыңдаған еңбек күштері де ағылып келуде. Соның нәтижесінде, Шыңжаңның өндірісі дамып, базар нарығы кеңейіп келеді.

ҚХР Шыңжаң ұйғыр автономиялы районы үкіметі 2000 жылы 30 тамызда «ШҰАР шетел инвесторларын инвестиция салуға ынталандырудың бірнеше саясаттық белгілемелерін» мәлімдеген. Ол жалпы 25 тараудан тұратын белгілемеден, инвестиция салатын жетекші өндіріс секторлары, жеңілдік саясаттары және тартылған инвестицияға кепілдік беру мәселелері нақтыланған. Аталмыш белгілеменің 5-ші тарауында: «Шетел кәсіпкерлерінің инвестициясымен құрылған кәсіпорындардың он жылдан артық жұмыс істегендеріне, шетел инвестициясы кәсіпорындары мен шетелдік кәсіпорындардың пайдасынан алынатын жергілікті салықтан босатылады» – деген сияқты, кәсіпкерлерге көптеген жеңілдіктер қарастырылған. Соған орай, қытайлық және шетелдік кәсіпкерлер Шыңжаңға инвестиция сала бастады. Демек, Шыңжаңда қауырт игеру науқаны және соған сәйкес қабылданған заң ережелер мен саясаттық белгілемелер қазақстандық кәсіпкерлердің Шыңжаңға инвестиция салуына өте қолайлы болып отыр деп санаймыз. Өйткені Қытай үкіметі Шыңжаң тұрғындарының жалпы саны таяуда 30 миллионға жетеді деп отыр (іс жүзінде одан да көп болмақ). Тұрғындардың көп болуы әлеуметтік сұранысты арттырады, яғни оның өзі үлкен рынок. Оның үстіне Қытайдағы еңбек күш сапасының жоғары болуы өндірген тауардың өзіндік құнының жоғары болмауына және сапалы болуына кепілдік береді. Қазірдің өзінде Қазақстанда өндірілген азық-түлік пен сусындықтар Шыңжаң базарында жоғары сұранысқа ие. Сондықтан отандық азық-түлік, кәмпит және сусын өнімдерді Шыңжаңға экспорт етуге бағыттау еліміз үшін пайдалы болмақ.

2005 жылы мамырда Үрімжі қаласында өткен «Қазақстан мен Қытай – сауда және инвестиция әріптестер» атты бизнес-форумда Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев сөйлеген сөзін-

де: «қазақстандық және қытайлық кәсіпкерлердің бірлесіп қатысуы екі жаққа да тиімді, әрі пайдалы болатынын алға тартты. Сондай-ақ, Елбасы, осы мақсатқа қазақстандық кәсіпкерлердің инвестиция салуға қазірдің өзінде дайын екендігін жеткізді». Сондай-ақ оның нақтылы мысалы ретінде Елбасы Үрімжідегі арнайы экономикалық ауданға орын тепкен, шырын өндіретін «Райымбек-фуд» кәсіпорнының шымылдығын ашып берді. Бұл еліміздің Қытайда ашылған ең алғашқы кәсіпорны болды. Ендігі жерде осындай ынтымақтастықты дамытатын 30-дан астам келісімге қол қойылғандығы – екі ел кәсіпкерлердің өзара істестігі әлі кең көлемде дами түсетіндігінен дерек береді.

Елбасының осы реткі сапарында қол қойылған Қазақстаннан Қытайға мұнай құбырын тарту, жүк тасымалы көлемін арттыру сынды келісімдер негізінде, 2005 жылдан бері екі елдің өзара барыс-келістері мен өзара ынтымақтастығы дамып келеді.

Қытайдың Батыс өңірі, Шыңжаң өлкесі қауырт игеріліп жатқанына қарамастан, Қытайдың Қазақстаннан астық алуға аса пейілді болып келеді. Өйткені Қазақстан азық-түлігі сапалы әрі жасыл өнімдер санатында болуымен ерекшеленеді.

Қытайлықтар Қазақстан астығын екі түрлі жолмен алып отыруды көздейді. Біріншіден, өндірілген дайын астықты тікелей импорт ету; екіншіден, Қазақстаннан егістік жерді жалға алып, астық егіп оның өнімдерін Қытай рыногына және шетелге шығарып пайдасын көру еді. Бірақ егістік жерлерді Қытайға жалға беруге халық қатты қарсылық танытқандықтан, Қазақстан билігі ондай қадамға баруға батылдық жасай алмады. Бұл да өз кезегінде дұрыс шешім болды. Өйткені ол жерді жалға беруден екі ел халықтары арасында қарама-қайшылықтың өршуінің алдын алды. Жақын көршілер арасында қашан да оқыс оқиғалар туындаудың алдын алып отыру – қалыптасқан тату көршілік қатынастарды сақтауға пайдалы деп санаймыз.

Қорытынды

Қытайдың Батыс бөлікті игеру, Шыңжаңды қауырт игеру саясаты – Қытайдың жалпы әлеуметтік дамудағы стратегиялық сипат алатын аса маңызды ұзақ мерзімдік жоба болып табылады. Қытайдың Батыс бөлігінің, әсіресе Шыңжаңның әлеуметтік экономикасының дамуы Қазақстан үшін пайдалы болмақ. Өйткені геоэкономикалық жақтан Қазақстан Қытайдың

батыс бөлігімен, Шыңжаңмен сауда-экономикалық байланыста болады. Бай аймақтармен қарым-қатынаста болудың тиімділігін тілге тиек етпесек те түсінікті. Соңғы жылдары Шыңжаң қызметінің басымдылығы саяси қауіпсіздікке бұрылғанымен, Орталық үкіметтің Батыс бөлікті қауырт игеру, Шыңжаңды дамыту саясаты өзгермейді. Себебі, ҚКП ХІХ

съезінде қабылданған қарарда «Батыс бөлікті дамыту». Мемлекеттік Батыс бөлікті игеру жөніндегі есеп-материалы қарастырылған. Оның үстіне Си Цзиньпин ұсынған «Бір белдеу – бір жол» халықаралық бастамасы да өз жалғасын табады. Бұл жобалар міндетті түрде Қазақстан мен Қытай арасындағы ынтымақтастықты тереңдете түседі деп санаймыз.

Әдебиеттер

Кәрібжанов Ж., Мұхаметқанұлы Н. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы. – Алматы: Қазақ университеті. – 2013

Зэн Фейюань. Мемлекеттік Батыс бөлікті игеру жөніндегі есеп-материалы (国家西部开发报告). – Бейжиң. – 2003, 555 б. ХІХ съезд материалдары.

References

Zhanibek Karibzhanov, Nabizhan Muhametkhanuli. «Kitayding sirtki sayasati zhane Kazakstanmen katinasi». – Almati: Kazak universiteti. – 2013, -49 b.

Zén Feiyuan. Memlekettik Batis bolikti igeru zhonindegi sesep-materialy (guó jiā xī bù kāi fā bào gào). Beijing. – 2003, 555 b. ХІХ s'ezd materialdary.

Омарова М.А.

т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
қытайтану кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: madina74.04@mail.ru

**ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚЫТАЙ: ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ
ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ**

Орталық Азия елдері тәуелсіздіктерін жариялағалы бері халықаралық қауымдастықтың толыққанды мүшесі ретінде әлем елдерімен тең құқылық негізінде өзара тиімді ынтымақтастықты жүзеге асырып келеді. Қытай елімен жан-жақты байланыстарды дамыту Орталық Азияның елдері сыртқы саясатының басым бағыттарының біріне жатады. Ширек ғасыр ішінде өзара байланыстар қарапайым сауда ынтымақтастығынан стратегиялық әріптестік деңгейіне көтерілді. Екіжақты және көпжақты байланыстар дамудың жоғары деңгейіне жеткенмен, түрлі саяси, экономикалық факторлар әсерінен күрделі мәселелердің туындап жатқаны да шындық. Солардың қатарында экология мен қоршаған ортаны қорғау мәселесі бүгінгі таңда өте өзекті болып отыр. Мемлекет үшін стратегиялық маңызы бар жобаларды жүзеге асыруға талпыныс көршілес мемлекеттің мүддесіне қайшы келетін жағдайларды тудыруы мүмкін.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Қытай, халықаралық қатынастар, экология, қоршаған ортаны қорғау.

Omarova M.A.

Candidate's degree in Historical sciences, al - Farabi Kazakh National University,
Department of Sinology, Kazakhstan, Almaty, e-mail: madina74.04@mail.ru

Central Asia and China: cooperation in the field of ecology and environment

Since the declaration of independence, the countries of Central Asia as full members of the international community, on the basis of equality of mutual benefit, develop relations with the states of the world. The development of multilateral ties with China is one of the priorities of the foreign policy of Central Asia. Relationships for a quarter of a century from simple trade have grown to the level of strategic partnership. Despite the fact that bilateral and multilateral relations have reached a high level of development, due to various political and economic factors there appear new problems. Among them, the problem of environmental protection and environmental protection is acute. Attempts to implement projects that are strategically important for the state sometimes lead to situations that are contrary to the interests of neighboring countries.

Key words: Central Asia, China, international relations, ecology, environmental protection.

Омарова М.А.

к.и.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
кафедра китаеведения, Казахстан, г. Алматы, e-mail: madina74.04@mail.ru

Центральная Азия и Китай: сотрудничество в области экологии и окружающей среды

Со времени провозглашения независимости страны Центральной Азии в качестве полноправных членов международного сообщества, на основе равенства взаимной выгоды развивают отношения с государствами мира. Развитие многосторонних связей с Китаем является одним из приоритетов внешней политики Центральной Азии. Взаимосвязи за четверть века от простой торговли выросли до уровня стратегического партнерства. Несмотря на то, что двусторонние и многосторонние отношения достигли высокого уровня развития, в силу различных политических и экономических факторов, появляются новые проблемы. Среди них остро стоит проблема экологии и охраны окружающей среды. Попытки реализовать стратегически важные для государства проекты порой приводят к ситуациям, противоречащим интересам соседних стран.

Ключевые слова: Центральная Азия, Китай, международные отношения, экология, охрана окружающей среды.

Кіріспе

Орталық Азия елдері мен көршілес Қытайдың байланыстары дипломатиялық байланыстар орнағалы бері түрлі салаларды қамти отырып, сапалы деңгейге көтерілді. Тараптар арасындағы сауда-экономикалық, саяси, қауіпсіздік, мәдени-гуманитарлық салалардағы қатынастардың құқықтық-шарттық негізі қаланып, қарқынды дамуға бет алған. Алайда өзара байланыстар дамуын тежейтін өзекті мәселелер де жоқ емес. Экология мен қоршаған ортаны қорғау бүгінгі таңда әлемнің барлық дерлік елдерінің күн тәртібіндегі маңызды мәселелерінің біріне айналды. Ғаламдық ғылыми-техникалық прогресс, ақпараттық технологиялардың дамуы адамзат дамуының бірден-бір көрсеткіші ретінде саналғанмен, олардың пайдасымен қатар тиімсіз тұстары мен теріс әсерлері де бар екендігін өмір шындығы дәлелдеп отыр. Өндірістік және өнеркәсіптік даму салдары табиғаттың ластануына, ол өз кезегінде адам денсаулығына зор зардабын тигізуде. Соған байланысты экология мәселесі қазіргі кезде бір ғана аймақтың, мемлекеттің ішкі экономикалық мәселесі шеңберінен шығып халықаралық, тіпті ғаламдық мәселеге айналған.

Қытайдағы экологиялық ахуал

Орталық Азия аймағы Қытай елімен көрші болғандықтан олар ортақ бір географиялық табиғи ортаны құрайды. Баршаға белгілі әлемдік нарықты өз тауарларымен жаулап алған Қытайдың өнеркәсіптік дамуы үлкен экологиялық мәселені тудырып отыр. Қоршаған орта мәселесі бүгінгі таңда Қытайдың ең өзекті мәселелерінің біріне айналған. Олардың қатарында:

- Ауаның ластануы;
- Егістік жерлердің жоғалуы;
- Шөлейттену;
- Сулы-батпақты жерлердің жоғалуы;
- Жайылымдардың тозуы;
- Адам қайраткерлігі нәтижесінде болатын табиғи апаттардың көлемі мен жиілігінің ұлғаюы;
- Өзен ағынын бүлдіру;
- Топырақтың тұздануы мен эрозиясы;
- Қалдықтардың жиналуы;
- Су ластануы мен тапшылығы.

Қытайдың кейбір қалаларындағы ауаның ластану көрсеткіші адам денсаулығына қауіпсіз болатын деңгейден бірнеше есе жоғары. 16 қытай қаласы Жердің ең лас 20 қаласының қатарына енген. Ауаны ластайтын азот оксиді және көміртекті диоксиді сияқты заттардың

көбеюі автомобильдер санының артуымен және негізінен көмірмен жұмыс жасайтын электр стансаларының бөліп шығаратын электр қуатының мөлшерімен тікелей байланысты. Көмір Қытайдың тұтынатын барлық энергиясының 68,7 пайызын қамтамасыз етеді. ҚХР АҚШ, Жапония және Еуропа бірігіп тұтынғаннан артық көмір жағады. Әлемдік көмір тұтынудың 55 пайызы Қытайдың үлесіне тиеді. Оған қоса ол жыл сайын көмір тұтынуды 10 пайыздан аса көлемде арттырып келеді.

Өзен-көлдер суалып, ормандардың 75 пайызы оталған. Қытай әлемдегі орманы ең аз мемлекеттердің қатарына кіреді, орташа әлемдік көрсеткішпен салыстырғанда адам басына шаққанда 0,3 акр келеді екен, аумағының 16 пайызын ормандар алып жатыр. Ел үкіметі орман алқаптарын ұлғайту мақсатында ағаштардың жекелеген түрлерін отырғызуды қолға алған, алайда орманды жерлердің аумағы өскенімен табиғи ормандар көлемі, әсіресе ескі ағаштар көлемі қысқарған (1).

Су қорларының азаюы мен су сапасының нашарлауы – Қытайдың экологиялық мәселелерінің бірі. Өзендер мен көлдердің 75 пайызы және жерасты суларының 90 пайызы қатты ластанған. Көптеген өзендердегі судың улы болғандығы сонша, олар тіпті суару жұмыстарына да жарамсыз болып қалған. Сондай-ақ өнеркәсіп қалдықтарынан шыққан ағын сулар Қытай өзендерінің суын ішуге және балық өсіруге жарамсыз етті. Көптеген қалаларда жерасты сулары фенол, цианид, сынап, мышьяк қосылыстарымен ластанған. Мұнайдың, ауыр металдардың және басқа да зиянды заттардың тұсуі нәтижесінде теңіз сулары да ластанған. Ағын сулар су тоғандарына тазартылмай, нормаларды бұзу арқылы құйылады. Азияның ең ірі өзені Янцзыға миллиардтаған тонна тазартылмаған су ағындары құяды. Оған қоса жерасты суларының шамадан тыс қолданылуы өзен-көлдердің құрғауына, ал ол өз кезегінде ондаған қалалардың шөгуіне алып келді. Қытайдың көптеген қалаларында, тіпті Бейжің, Шаңхай, Тяньцзинь, Хаңжоу, Сиан сияқты ірі қалаларының өзінде әлемдегі ең ірі жерасты шұңқырлары пайда болған. Кейбір ғимараттар жер астына кетіп жатса, кейбіреулерінде сызаттар пайда болған, көпірлер мен теміржолдар да қираған.

Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының дамуы, халықтың тұрмыстық қажеттілігін айтпағанда, су ресурстарының жылдан жылға көп тұтынуға алып келді. Қарқынды экономикалық дамудың нәтижесінде су елден кетіп, көлдер

суалып, өзендер құрғап, мұздықтар еріп жатыр. Сонымен қатар су ағысының қысқаруы және ағын сулардың ластануы Қытаймен көршілес жатқан Орталық Азия аймағының табиғи тепе-теңдігін бұзып, қайғылы салдарларға соқтыруы мүмкін (Власова, 2013).

Орталық Азиядағы экологиялық жағдай және оның құқықтық реттелуі

Ғаламдық мәртебеге ие болған экологиялық мәселе қазіргі таңда Орталық Азия аймағы елдерін де толғандырып жүрген маңызды мәселелердің қатарында. Заман озған сайын өзінің өзектілігін арттырып келе жатқан қоршаған ортаны қорғау мәселесі адамзат баласының өз қолымен жасап отырған мәселесі екенін ұмытпауымыз қажет. Сондай-ақ аймақтағы экологиялық мәселе Орталық Азияның қауіпсіздігі мәселесімен тығыз байланысты қарастырылуда. Аймақ елдері бір географиялық ортаны құрайтындықтан түрлі экономикалық шарттарға қарамастан бір ғана мемлекет емес, бүкіл әлемге қауіп төндіріп тұрған экологиялық мәселе Орталық Азия елдерінің ортақ мәселесі екені айтпаса да түсінікті.

Қазақстан мен Орталық Азияның елдері үшін экологияның ортақ мәселе болуы олардың кеңес заманында шикізат бағытындағы өнеркәсіптік және ауылшаруашылық өндірістің кешендік қатары болғандығымен түсіндіріледі. Нәтижесінде негізінен тау өнеркәсібінің миллиардтаған тонна қатты қалдықтары (тек Қазақстанның өзінде 22 миллиард тонна қалдық бар) жинақталған, ол өз кезегінде жер ресурстарының істен шығуына, әуе кеңістігі мен жерүсті және жерасты су ресурстарының ластануына алып келді. Мамандардың айтуынша, қазір аймақтың экологиялық жағдайы өте мүшкіл.

Орталық Азия аймағына ортақ экологиялық қауіптер қатарына мыналар жатады: жабайы табиғаттың біртіндеп жойылуы, өсімдіктер мен жануарлар әлеміне қауіп төну үрдісі, кезіндегі құнарлы жерлердің шамадан тыс химияландырылуы және олардың жер ресурстары жүйесінен шығарылуы, су ресурстарының дәйекті түрде пайдаланылмауы, жерүсті және жерасты су ресурстарының, әуе кеңістігінің ластануы. Ғаламдасу жағдайында аймақ халықтарының дәстүрлі мәдениеті қалыптасқан тарихи-этнографиялық экожүйенің біртіндеп жойылу мәселесі алға шығып, Орталық Азияның табиғи-климаттық жағдайында тарихи еңбек бөлінісі рөлінің төмендеуі орын алды. Аймақ қауіпсіздігі үшін Ферғана жазығы ерекше тәуекел өңірі болып саналады, өйткені адамның шаруашылық қызметінен мұра ретінде қалған жердің, судың, азық-түліктің жетіспеуші-

лігі экологиялық мәселелермен бірге ол жерде өмір кеңістігіне демографиялық масса қысым жасайды. Жалпы бүкіл әлемде орын алған көмірқышқыл газы, метан және тағы басқа зиянды заттардың бөлінуі нәтижесінде атмосфераның ластануы, осылайша озон қабатының бұзылуынан болатын климаттың жылынуы мен булану әсерлері Орталық Азия аймағының экожүйесіне орасан зор қауіп туғызып тұр. Зерттеушілердің пікірінше, атмосфераға зиянды заттардың бөлінуі мұздықтардың еруіне, қатты қуаңшылыққа, шөлейттену үрдісіне, өзен ағыстарының қысқаруына, биологиялық әртүрліліктің жойылуына, жауын-шашын қарқындылығының артуына және шаңды дауылдардың пайда болуына және т.б. тікелей қатысы бар. 2030-2050 жж. қарай Орталық Азияда температура 1-3 градусқа жоғарылайтыны болжануда. Ауаның жылынуы өз кезегінде мұхиттар, теңіздер, көлдер, су қоймаларындағы судың булану қарқынының артуына әкеп соқтырады.

Бұл таулардағы жауын-шашын түсуінің қалыпты деңгейін көтеріп жіберуі мүмкін. Тау бөктерлерінің эрозиясы артып, тау көшкіні белсене түседі. Су қоймалары сияқты су объектілерінің шөгу қарқындылығы артады. Артып келе жатқан сұйық және қатты жауын-шашын ағынын жинақтау мақсатында зерттеушілер шөгуді болдырмау үшін үлкен су қоймалары көлемін арттыруды ұсынады (Арифов Х.О., Арифов П.Х., 2014).

«Лас технологияларды» Орталық Азияға көшіру үрдісі парниктік әсер мәселесімен тығыз байланысты, оған қоса әзірге жаңа мемлекеттердің экологиялық қауіпсіз технологияларды қолдануға қажетті мүмкіндіктері жоқ. Осындай жағдайда аймақ болашағы үшін экологиялық зардаптарды бейтараптандыру мақсатында дәйекті түрде ойластырылған экологиялық саясат қажет.

Посткеңестік Орталық Азия қауіпсіздігінің маңызды мәселелерінің бірі – радиоактивті қалдықтар. Өткен ғасырдың көптеген өнеркәсіптік және ауылшаруашылық нысандарының шикізаттық бағытталуы 22 млрд. тоннадай тау жыныстарының қатты қалдықтарын мұраға қалдырды, олардың ішіндегі кейбірі аса қауіпті уран рудаларының қайта өңдеу қалдықтары болып келеді. КСРО кезінде тау-кен өнеркәсібі жер қойнауынан орасан зор көлемде тау жыныстарын шығара отырып, тек 5-10 пайызын ғана пайдалы шикізат ретінде пайдаланып, негізгі бөлігі қоқыс төгетін өрістер мен қоймаларға жинала берген. Қазіргі таңда қолданылып

жатқан шараларға қарамастан Тәжікстан Республикасының тау-кен өнеркәсібі кәсіпорындарының қоқыс төгетін қоймалары мен өрістері өте мүшкіл жағдайда, қоқыстардың құрамындағы негізгі ластаушы радионуклидтер қатарында уран, радий, полоний, торий, сүрме және сынап бар. Тәжікстанның сейсмикалық белсендігі жоғары аймақ екенін ескерсек, сондай-ақ қатты жаңбыр, нөсер, көшкіннің тұрақты түрде орын алуы қоршаған ортаның ластану қаупін одан сайын арттыра түсетіні белгілі (4).

ТМД мемлекеттерінің барлығы ұлттық Конституцияларында қолайлы табиғи ортада өмір сүруге деген адам құқықтары туралы ережелер бар, Қазақстан да осы елдермен экология саласында ынтымақтасып отыр. Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Ресей Федерациясы Үкіметі арасындағы 2004 жылдың 22 желтоқсанындағы Қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге сәйкес тараптар теңдік пен өзара тиімділік негізінде тұрақты даму принциптерін басшылыққа ала отырып, қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастықты жүзеге асыруға, табиғи ресурстарды дәйекті түрде пайдалану мен молайтуға міндеттеме алды.

Өзбекстан Конституциясы әрбір азаматты қоршаған табиғи ортаға қамқорлықпен қарауға, меншік иелерін өз мүліктерін пайдалануда экологиялық ортаға зиян келтірмеуге міндеттейді, жерді, оның қойнауын, сулар, өсімдік пен жануарлар әлемін және басқа да табиғи ресурстарды жалпыұлттық байлық деп жариялайды. Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Өзбекстан Республикасы Үкіметі арасындағы 1997 жылы 2 маусымда Алматы қаласында жасалған Қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісімде тараптар қоршаған ортаның біртұтастығы мен бөлінбейтіндігін, оны қорғау мен тұрақты түрде дамытудағы мүдделердің ортақтығын мойындайды. Тараптар қоршаған ортаға келетін кері әсерлерді ашу, зерттеу, болдырмау, қысқарту мақсатында ынтымақтасу; экологиялық заңдарды үйлестіру, қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты қолдануды нормативті-құқықты реттеу; атқарылған жұмыстар жөнінде бір-біріне ақпарат беруге ниет білдірді.

Қырғыз Республикасының конституциясында ел азаматтарының өмір мен денсаулыққа қолайлы қоршаған табиғи ортада өмір сүруге деген құқықтары белгіленген. Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қырғыз Республикасы Үкіметі арасындағы Қоршаған ортаны қорғау

саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге 1997 жылдың 8 сәуірінде қол қойылған және осы саладағы ынтымақтастықтың көптеген жақтарын қамтиды. Аталған мазмұндағы халықаралық құжаттар басқа да көршілес жатқан мемлекеттермен жасалынған. Оларда тараптар негізінен қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңдарды үйлестірудің ортақ бағдарламаларын қарастырады, олардың қатарында ережелер, нормативтер мен стандарттар, қоршаған ортаны зерттеудегі ынтымақтастық; тиісті ақпарат алмасу, экологиялық қауіпті жағдайлар туралы өзара ескерту жүйесін құру, өз аумақтарында экология саласындағы негізгі халықаралық құжаттардың жұмыс жасауын мойындау және т.б. қарастырылған. Орталық Азияның ең күрделі трансшекаралық экологиялық су мәселелерінің бірі Арал теңізінің жағдайы. Бұл аймақтық деңгейде өзара тиімді шешімдерді әзірлеуді қажет етеді (Абайдельдинов, 2012).

Жаһандық деңгейге көтеріліп отырған экология мәселесі әлемнің жекелеген елдерінің тек ішкі саясаты ғана емес, ортақ географиялық орта біріктірген аймақ елдерінің сыртқы саяси-экономикалық мәселесіне айналған. Сондықтан аталмыш мәселені шешуде мүдделер ортақтығы, тарихи, мәдени тағдырластық басшылыққа алынатыны сөзсіз.

Орталық Азия мен Қытайдың экология саласындағы ынтымақтастығының көрінісі

Орталық Азия елдері тәуелсіздіктерін жариялағалы бері Қытайды өздерінің сыртқы саяси серіктестерінің ішіндегі маңыздылары қатарына жатқызады. Ол көптеген факторлармен шарттасқан. Өзара ынтымақтастық қарапайым сауда байланыстарынан басталып, саяси, экономикалық, қауіпсіздік саласы, тағысын тағы дами келе бүгінгі таңда стратегиялық әріптестік деңгейіне көтеріліп отыр. Өзара байланыстардың қарқындылығы жылдан жылға арта түсуде, өзара сауда айналымы да рекордтық көрсеткіштерге жетіп отыр, алайда мұның барлығы мүлдем мәселе жоқ дегенді білдірмейді. Дамумен қоса шешуін күтіп отырған мәселелер де баршылық. Солардың қатарында экология және қоршаған ортаны қорғау мәселесі.

Қытай мен Орталық Азияның бес мемлекетінің экология мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастығының мүмкіндіктері мен әлеуеті сарқылған жоқ, олар төмендегі 6 жақтан көрініс тапқан:

1. «Бір белдеу – бір жол» бастамасы негізінде Қытай мен Орталық Азия елдері өзара байланыстарды жандандыра түсуде, барлығы

дерлік стратегиялық әріптестік байланыстар орнатты, ол экология мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастығына өте қолайлы саяси және сыртқы орта құрып отыр. Қазақстан – Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» құрылысындағы батысқа салынған жолдың алғашқы аялдамасы, Қытай төрағасы Си Цзин-пин 2013 жылғы Қазақстанға сапары барысында «Жібек жолының экономикалық белдеуінің» құрылысы туралы бастаманы ұсынған болатын. Сол кезден бері «Бір белдеу – бір жол» бастамасы біртіндеп ұсыныстан нақты әрекеттерге ұласып, теория практикаға ауыса бастады, сөйтіп, бүкіл халықаралық қауымдастық қабылдаған ғаламдық ортақ өнімге айналды. Орталық Азия елдері Қытаймен стратегиялық әріптестік байланыстарды дамыту жөніндегі декларацияларға қол қоя отырып, өзара ынтымақтастық деңгейін өте жоғары дәрежеге көтерді.

2. Орталық Азияның бес мемлекеті, әсіресе Қазақстан экология мен қоршаған ортаны қорғауға және жасыл экономиканың дамуына баса назар аударады. Ынтымақтастық нысандарының шектеулігі мен талаптары тұрғысынан айтар болсақ, бұл бір жағынан шешімі қиын мәселе болса, екінші жағынан үлкен мүмкіндік. Бұл тек Қытайдың жасыл өндірісін, жасыл өнімдерін, жасыл технологиялары мен жабдықтарын «шығару» ғана емес, сондай-ақ Орталық Азия елдерінің жасыл экологиялық өнімдерін «кіргізу», Қытай арқылы әлемге шығару мүмкіндігі ретінде қарастырылады. Қазақстан – ТМД елдері ішінде бірінші болып қоршаған ортаны қорғау туралы заң мен жасыл энергияға көшу туралы резолюцияны қабылдаған мемлекет. 2016 жылдың сәуір айында Н. Назарбаев «Жасыл экономикаға» көшу туралы Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу» жобасына қол қойды. Бұл жоба «Жер туралы заңға», «Су туралы заңға», «Қоршаған ортаны қорғау туралы заңға», «Кәсіпкерлік туралы заңға», «Салық заңына», «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңға» және тағы басқа заңдарға түзетулер мен толықтырулар енгізді, «Жасыл экономикаға көшуді жүзеге асырудың» 2020 жылға дейінгі іс-қимыл жоспары болып саналады. 2017 жылдың маусым айында Қазақстан Энергетика министрлігінің Ақпараттық кеңсесі Астана Экспо көрмесі негізінде халықаралық жасыл технологияны дамыту орталығын құратынын айтты. Орталықтың қызметі негізінен жеті бағытты қамтиды: электр энергиясын тасымалдау, қаланы гүлдендіру, жасыл экономиканы дамыту, жасыл

технологиялар мен тәжірибелерді алға бастыру, жаңартылатын энергия көздерін дамыту және жасыл өсім әлеуетін зерттеу. Халықаралық жасыл технологияларды дамыту орталығы ең алдымен, Орталық Азия елдерін, Иранды, Ауғанстанды, Моңғолияны және Әзербайжанды тартатын болады, содан кейін ЭЫДҰ, ЕО, Ресей, Қытай, Үндістан және Латын Америкасы және басқа да индустриалды өңірлерді ынтымақтастыққа шақыратын болады.

3. Эко-мәдени туризм индустриясы Орталық Азия елдерінің маңызды даму салаларына жатады, ынтымақтастық болашағы өте зор. 2017 жылдың маусым айында Қытай мен Қазақстан ел басшылары «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының бірлескен декларациясына» қол қойды, құжатта «Бір белдеу – бір жол» құрылысы мен «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясатын біріктірген ынтымақтастық бағдарламасының зор мәні бар екендігі айтылған. Тараптар жоғарыда аталған бастама шеңберінде өндіріс қуаты мен инвестициялық ынтымақтастықты тереңдетуге, өзара байланыс пен өзара іс-қимылды нығайтуға, инфрақұрылымды құру, транспорт пен логистика, сауда, машина жасау, ауыл шаруашылығы, туризм салаларындағы ынтымақтастықты тереңдетуге келісті. Дәл осылай, Өзбекстан Үкіметі де туризм саласындағы ынтымақтастықты дамытып, жақсартуға, туризм сапасы мен қызмет көрсету сапасын біртіндеп арттыруға баса назар аударады. Орталық Азияның жүрегінде орналасқан Өзбекстан ежелгі «Жібек жолында» ерекше рөл атқарады. Өзбекстан астанасы Ташкент Орталық Азияның ежелгі әйгілі қаласы ретінде ежелгі Жібек жолындағы маңызды сауда және қолөнер орталығының бірі, Батыс Хань дәуірінің белгілі саяхатшысы Чжан Цянь мен Таң дәуірінің философ-ғалымы Сюань Цзан осы жерде болған. 2016 жылдың 2 желтоқсанында Өзбекстан «Өзбекстан Республикасының туризм саласын қарқынды дамыту кепілдіктері» атты президенттік жарлық жариялады. «Өзбекстанның туризм туралы заңы» да үкімет саясатын жүзеге асыратын маңызды анықтамалыққа айналған. «2017-2021 жылдарға арналған Өзбекстан Республикасының 5 басым даму саласының іс-қимыл стратегиясында» туризм саласына ерекше мән берілген, атап айтқанда, туристік міндеттемелер мен кепілдіктерді қарқынды түрде дамыту, Өзбекстан экономикалық дамуының стратегиялық саласына айналдыру. 2017 жылдың мамыр айында Өзбекстан Республикасы президенті Ш. Мир-

зиев Қытайға сапар жасады, екі елдің Туризм министрліктері «2017-2020 жылдары туристік ынтымақтастықты дамыту келісіміне» қол қойды. Бүгінгі таңда Өзбекстан қытай туристеріне ерекше жағдайлар жасайтын жоба ұсынып отыр, бұл жоба Қытайға Өзбекстанның туристік визаларын ресімдеу уақытын қысқартады және жеңілдететін болады.

4. Орталық Азия елдері егістік жер ресурстарына өте бай, бірақ ауқымды басқару көп мөлшердегі қалдықтардың шығуына әкеледі, жалпы ауыл шаруашылығы саласындағы ынтымақтастықтың әлеуеті зор. Орталық Азияның бес мемлекетінде егістік жерлер көлемі адам басына шаққанда айтарлықтай жоғары, бірақ мемлекеттердің даму деңгейі жоғары емес, жер пайдалану қарқындылығы мен ауыл шаруашылық техникасы төмен деңгейде, жан басына шаққандағы егістік жер әлемнің орташа деңгейінен асып түседі, ауыл тұрғындарының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін егістік жерлердің жалпы ауданы айтарлықтай кеңейді, алайда егістік жерлер көп болғанымен, өнімділік аз. Дүниежүзілік банк жариялаған ресми мәліметтерге сәйкес, Қазақстандағы жан басына шаққандағы егістік жерлер 2014 жылы мол болған (1,7 га/адам), әлемде Австралиядан (1,7 га/адам) кейінгі екінші орында, алайда, Австралия жан басына шаққанда 1,615 тонна астық өндіреді, ал Қазақстанның көрсеткіші тек 0,975 тоннаны құрайды. Ауыл шаруашылығы Қазақстанның дәстүрлі басым саласы болып табылады, бірақ жерді пайдаланудың төменгі деңгейі оның ауыл шаруашылығын дамытуын шектеді, әлем елдері жер игеруді белсенді дамытып, ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу саласын қарқынды дамытуға бет алған бүгінгі таңда Қазақстанда 9 млн гектар жер әлі игерілмеген. Бұл жер аумағының үлкендігі, адам санының аздығы және т.б. көптеген жағдайлармен шарттасқан. Қазақстанның ауыл шаруашылығының дамуына инвестициялар тарту Қытай мен Қазақстан ынтымақтастығын нығайтудың бірден-бір жолы болып саналады.

5. Орталық Азияның бес елінде тұщы су ресурстарының жетіспеушілігі және судың төмен өнімділігі өзекті мәселе болып отыр. БҰҰ-ның стандартына сәйкес, аймақтағы жан басына шаққандағы су ресурсы 1700 текше метрден төмен, су жетіспеушілігі 1000 текше метрді, су тапшылығы 500 текше метрді құрайды. Дүниежүзілік банк мәліметтеріне сәйкес, 2014 жылы Өзбекстан мен Түрікменстанның жан басына шаққандағы су ресурстары сәйкесінше 531 текше

метр және 265 текше метр болды, бұл су жетіспеушілігінің нақты көрінісі. Әлемде жан басына шаққандағы су ресурстары 5926 текше метрді құрайды, Қазақстанның жан басына шаққандағы су ресурстары 3722 текше метрді құрайды, Тәжікстан – 7650 текше метр, Қырғыз Республикасы – 8 385 текше метрді құрайды, әлемнің орташа деңгейіне жақын, Орталық Азияның 5 мемлекетінің әлемдегі су ресурстары жеткіліксіз елдер қатарына кіргендігін байқауға болады. Сонымен бірге Орталық Азияның бес елінің су өнімділігі әлемдік орташа көрсеткіштен төмен болып отыр (18,28), оның ішінде Қазақстан – 8.71, қалған 4 мемлекет, Түрікменстан – 1.25, Өзбекстан – 0.96, Қырғыз Республикасы – 0.73, Тәжікстан – 0.65, әлем бойынша ондыққа кіріп отыр. Бұдан басқа Орталық Азияның бес елінде көптеген трансшекаралық өзендер бар, су ресурстарын игеру және пайдалану мәселесі өте күрделі, су мен топырақты есепсіз, ауқымды пайдалану нәтижесінде экологиялық проблемалар туындап отыр.

6. Орталық Азияның бес елі таралған көмірқышқыл газының қысымына тап болып отыр, энергия үнемдеу әлеуеті жоғары. Дүниежүзілік банктің мәліметтері бойынша 2013 жылы Қазақстандағы жан басына шаққандағы көмірқышқыл газ бөлінуі 15,43 тоннаға жетті, Түрікменстан – 12.77 тонна әлемдік орташа көрсеткіштен жоғары (4,99 мт / адам). Бұл ХХІ ғасырға аяқ басқаннан кейін жедел индустрияландыру мен урбанизация үрдісімен тікелей байланысты болуы мүмкін – экономикалық даму көмірге деген сұранысты көтерді, бірақ көміртегі шығарындылары экологиялық проблемаларға көңіл бөлу қажеттігін туғызды [6].

Экологиялық мәселелерді шешу жолдары

Экология саласындағы қауіпсіздік саясатын жүргізу үшін мемлекеттерге су-энергетикалық мәселелер бойынша екіжақты және көпжақты форматта жұмыс жасау керек. Атап айтар болсақ, тамшылатып суарудың заманауи технологияларын қолдану, арнайы су себу қондырғыларын пайдалану, қымбат тұратын каналдарды салудың орнына егістік жерлерді суару үшін құбырлар жүргізу және т.б.

2014 жылғы АТЭС саммитінде ҚХР-дың атмосфера ластануын төмендету және энергия көздерін жаңартылатын көздерге ауыстыру бойынша жоспары жарияланды. Атап айтқанда, ҚХР-дың экологиялық бағдарламасының маңызды бөлігі қоршаған ортаны ластамайтын электромобильдер жасауды ұлғайту болып табылады. 2015 жылдың наурыз айында Қытайдың көлік министрлігі елдегі электромобильдер санын

300 мыңға жеткізу, оның ішінде электр қозғалтқыштармен жүретін автобустар – 200 мың, такси – 100 мың болатын жоспарын жария етті. Қалаларда қазірдің өзінде қайта зарядтауға арналған стансалар салынууда. Оған қоса азаматтарды экологиялық таза машиналарды сатып алуға ынталандыратын салықтық шаралар да қарастырылған. Қытайдың билік органдары мен кәсіпорындары өз қажеттері үшін мүмкіндігінше экологиялық автомобильдерді көбірек пайдалану туралы нұсқаулар алған. Сондай-ақ олар үшін көмірсутектік отынға арналған субсидиялар төмендетілген. Қытайдың өнеркәсіп пен ақпараттандыру министрлігінің хабарлауы бойынша, 2015 жылдың алғашқы жартысында баламалы отындар түрін пайдаланатын машиналар өндірісі 3 есеге артқан. Қытай автомобиль өндіру ассоциациясының болжамы бойынша, 2015 жылы Қытайда 250 мыңға жуық электрокарлар сату жоспарланған – әлемнің басқа елдерінен әлдеқайда көп. Осы орайда электроника мен тұрмыстық техниканың негізгі өндірушісі болып табылатын жапондық «Panasonic» корпорациясының электрокарлар мен гибриді автомобильдерге арналған батареялар шығаратын Қытайдағы алғашқы зауытты салу туралы шешімін айту керек. Бұл компания әлдеқашан гибриді машиналарға арналған батареялардың негізгі жеткізушісіне айналған (7).

2017 жылдың мамыр айында Жапонияның «Panasonic» корпорациясы Қытайдың Далянь қаласында автомобиль батареяларын шығаратын зауыт салуға 2 млрд. юань инвестиция құйды. Бұл зауыт жергілікті Ляонин кәсіпорнымен ынтымақтасқан 2-ші бірлескен кәсіпорын болып саналады (8).

Қорытынды

Жалпы, Орталық Азия аймағындағы көптеген экологиялық бағдарламалар тек қаржыландырудың жетіспеушілігінен ғана емес, әрине, бұл да өте маңызды, сондай-ақ экологиялық қауіпсіздік мәселесіне келіп тірелетін саяси ұстанымдар есебінен де жүзеге аспай отыр. Алайда экологияны сақтау міндеті және жердегі өмірдің өзі саяси салада да өзара мәмілеге келу қажеттігін талап етеді. Халықаралық қатынастар тәжірибесі кез келген мәселені шешуде, соның ішінде қоршаған ортаны қорғауда екіжақты келісім-шарттардың анағұрлым тиімді екендігін көрсетті. Сондықтан әлемдік қауымдастықтың кез келген мүшесі халықаралық қатынастарда болсын, ішкі саяси-экономикалық қайраткерлікте болсын, өзінің ұлттық мүддесімен қатар келісуші тараптың, әсіресе бір табиғи ортаны пайдаланатын елдердің мемлекеттік мүдделерін ескеру керек деп санаймыз.

Әдебиеттер

- Экологические проблемы Китая // <http://gnoom63.livejournal.com/11731.html>
 Власова Е. Экологическая ситуация в Китае – проблема для всего мира // <http://bellona.ru/2013/03/13/ekologicheskaya-situatsiya-v-kitae-probl/>
 Арифов Х.О., Арифов П.Х. Климатические изменения как фактор угрозы энергетической безопасности региона и необходимость принятия превентивных мер // Мат-лы междунар. конф. «Проблема безопасности государств Центральной Евразии в условиях современного мироустройства: тенденции и подходы к обеспечению стабильности. – Душанбе, 2014, С.173-177.
 Майтдинова Г.М. Экологическая ситуация в Центральной Азии: проблемы и перспективы решения // <http://www.contur.kz/node/2968>
 Абайдельдинов Е.М. Вопросы обеспечения экологической безопасности в регионе Центральной Азии // Сборник материалов с конференции «Совершенствование института представительства: вопросы правотворчества и правоприменения». – Астана, 2012.
 “一带一路” 专题研究报告. 北京师范大学中国市场. 经研究中心太和智库. 2018 年1 月
 Бокарев Д. Экологические проблемы Китая: есть ли выход? // <https://ru.journal-neo.org>
 日本松下在大连投了20个亿, 创建车载电池工厂 // http://www.sohu.com/a/141826100_555290

References

- Ekologicheskie problemy Kitaya // <http://gnoom63.livejournal.com/11731.html>
 E.Vlasova. Ekologicheskaya situatsia v Kitae – problema dlya vsego mira // <http://bellona.ru/2013/03/13/ekologicheskaya-situatsiya-v-kitae-probl/>
 Arifov H.O., Arifov P.H. Klimaticheskiye izmeneniya kak factor ugrozy energeticheskoi bezopasnosti regiona i neobhodimost' prinyatiya preventivnyh mer // Мат-лы междунар. конф. «Проблема безопасности государств Central' noi Evrazii v usloviyah sovremennogo miroustroistva: tendentsii i podhody k obespecheniyu stabil' nosti.-Dushanbe, 2014, S.173-177.

Maitdinova G.M. Ekologicheskaya situatsiya v Central'noi Azii: problem i perspektivy resheniya // <http://www.contur.kz/node/2968>

Abaidel'dinov E.M. Voprosy obespecheniya ekologicheskoi bezopasnosti v regione Central'noi Azii // Sbornik materialov konferentsii "Sovershenstvovanie instituta predstavitel'stva: voprosy pravotvorchestva i pravoprimereniya". - Astana, 2012.

"Yidaiyilu" zhuan ti yanjiu baogao. Beijing Shifan daxue Zhongguo shichang . Jingji yanjiu zhongxin Taihe zhiku. 2018nian 1yue.

Dmitrii Bokarev. Ekologicheskie problemy Kitaya: est' li vyhod? // <https://ru.journal-neo.org>

Riben Songxia zai Dalian toule 20 ge yi, chuangjian chezai dianchi gongchang// http://www.sohu.com/a/141826100_555290

Сағынбек М.¹, Арзыкулов А.А.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: 1103marjan@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: ajkenamanjol@mail.ru

ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚХР-ДЫҢ ЖАҢА ДАМУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ОРНЫ

Мақалада авторлар жаңа замандағы Қытай мәдениетінің алатын орнын, оның бүгінгі Қытай қоғамындағы ерекшелігі мен келешегі туралы қарастырады. 2017 жылдың қараша айында өткен Қытай коммунистік партиясының XIX құрылтайы кезінде де бұл мәселе назардан тыс қалған жоқ. ҚХР төрағасы Си Цзиньпиннің мәлімдеуінше, Қытай тек экономикалық қуаттылық жағынан ғана емес, сонымен қатар мәдениет саласы бойынша да жаңа державаға айналуы тиіс. Қытай мәдениетінің қытайлық «жұмсақ күш» саясатында үлкен рөл атқаратынын ескерсек, бұл салаға қытай басшылығының ерекше көңіл бөліп, айрықша назарда ұстайтыны даусыз. ҚХР билігінің бесінші буыны бағдар етіп отырған «Қытайлық арман» тұжырымдамасының жүзеге асуына қытайлық ерекшелігі бар социалистік мәдениеттің қосар үлесі орасан екені айтпаса да түсінікті.

Түйін сөздер: дәстүрлі мәдениет, модернизация, қытайлық ерекшелігі бар социалистік мәдениет, Конфуций институттары, «қытайлық арман».

Sagynbek M.¹, Arzykulov A.A.²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: 1103marjan@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: ajkenamanjol@mail.ru

Role of the Chinese culture in modern development of the People's Republic of China

In article authors consider the place of modern Chinese culture, her feature in modern Chinese society and her prospects of development. This question was also considered during XIX of the National Congress of the Communist Party of China. According to the statement of the Chinese President Xi Jinping, China has to become not only the economic, but also cultural new power. If to consider the fact that the Chinese culture plays a large role in carrying out the Chinese policy of "soft power" it is possible to tell confidence that the Chinese leaders will pay much attention on this branch.

Key words: traditional culture, modernization, socialist culture with the Chinese specifics, Confucius's institutes, «the Chinese dream».

Сағынбек М.¹, Арзыкулов А.А.²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: 1103marjan@gmail.com

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ajkenamanjol@mail.ru

Роль китайской культуры в современном развитии КНР

В статье авторы рассматривают место современной китайской культуры, ее особенности в современном китайском обществе и ее перспективы развития. Этот вопрос также рассматривался во время проведения XIX съезда КПК. По заявлению председателя КНР Си Цзиньпина, Китай должен стать не только экономической, но и культурной новой державой. Если учитывать тот факт, что китайская культура играет большую роль в проведении китайской политики «мягкой силы», можно уверенностью сказать, что китайские руководители будут уделять большое внимание на данную отрасль.

Ключевые слова: традиционная культура, модернизация, социалистическая культура с китайской спецификой, институты Конфуция, «китайская мечта».

Кіріспе

Қытай – адамзат өркениетінің ең көне ошақтарының бірі және ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени дәстүрлері бар, тарихи тамыры тереңнен бастау алатын ел. Бүгінде байырғы мәдениеті мен салт-дәстүрлерін сақтай отырып, Қытай осы қазіргі кезеңге тән заманауи үрдіспен де дамып келеді. Қытайда болған адам ол жерден ежелгі өркениеттің үлгілерімен қатар, модернизацияның да өзіндік таңбасын байқай алады. Бес мың жылдан астам тарихы бар Қытай елі мәдени құндылықтарымен де адамзаттың назарын еріксіз өзіне аударып отыр. Қытай өркениетінің озық үлгілерін материалдық және жазба мәдениет ескерткіштері түрінде кездестіруге болады. Жазба ескерткіштері жағынан Қытай өркениеті әлемдегі ең бай елдер қатарына жатады (Алдабек, 2011: 3). Осындай бай мазмұнды Қытай мәдениетінің бүгінге дейін жетуі оңай болған жоқ, көптеген қиын-қыстау кезеңдерді басынан өткізді, 1949 жылы Қытай Халық Республикасы (ҚХР) құрылғаннан кейінгі тарихқа көз салар болсақ, 1966-1976 жылдар Қытай мәдениетінің шектеуге ұшыраған тоқырау кезеңі болып саналады. «Үлкен секіріс» секілді шаруашылық реформасы және «Мәдени революция» сынды саяси науқандардың толассыз қайталануы, Қытай экономикасын бұрынғы жеткен жетістіктерінен айырды. Осы кездегі шаруашылық саласына келген тоқырау, білім мен ғылым, мәдениет пен өнер салаларын да шарпыды (2). Тек мемлекет ішіндегі аласапыран тоқтаған 1976 жылдан бастап, нақтырақ айтсақ 1978 жылы желтоқсанда ашылған Қытай коммунистік партиясының 11-шақырылымының 3-пленумынан кейін ғана Қытай мәдениетінің әрбір саласы еркін, толыққанды даму мүмкіндігіне ие бола алды, мәдениет саласы қайта жандана бастады.

Негізгі бөлім

1979 жылы қазан айында ашылған VI кезекті мәдениет өкілдер жиналысы қытай мәдениетінің қарқынды дамуына түпкілікті рөл атқарды, әсіресе Дэн Сяопин жолдастың құттықтау сөзі мәдениет саласында да идеяны азат етіп, реформа жасауға үндеді. Осы реткі жиналыстан кейін мемлекеттің мәдениет саясатында үлкен бетбұрыс орын алды, «жоғары дәрежелі, бай мазмұнды мәдени тұрмысты дамыту және социализм рухани өркениетін құру» бағыты жолға қойылды. Дэн Сяопин нарықтық реформалар мен «қытайлық ерекшелігі бар социализмді» құрудың бастамашысы болды, алайда оның қытай

қоғамындағы баюға шақырған үндеуінің нәтижесінде заңдар мен адамгершілік арасына сызат түсті. Мысалы, 1995 жылы ақпанда «Чжунго вэньхуа бао» газетінде, көпшіліктің ашықтық пен нарық жағдайында мораль аясындағы жағымсыз құбылыстарды, жемқорлықтың кең етек алуын және сол сияқтыларды батыстық мәдениеттің енуімен және дәстүрлі этникалық түсініктердің құлдырауымен байланыстыратыны жайлы айтылады. Осылайша жаңа ағым пайда болды, мақсаты – дәстүрлі мәдениетті жандандыру және ұлттық рухты көтеру. Оның ережелері ата-бабаларды ұмытпауды, адамдардың моральдық және әлеуметтік келбетін жетілдіруді талап етеді.

XX ғасырдың 90-жылдары «сяокан» қоғамын құру туралы ұран тасталды, ол дәстүрлі конфуцийшілдік мәдениеттің түсінігі болып табылады. Ғалымдар оған мынадай түсінік береді: «...берік, этикалық айқындалған әлеуметтік тәртіпке сүйенетін, орташа қоғамдық дәулетке» жету. XX ғасырдың соңында ҚХР саясатының айрықшылығын жаңа ұлттық мәдениет құрумен байланысты «И во вэй чжу вэй во со юн» («өзіндікі – басты, өз игілігің үшін пайдалан») ұстанымы білдірді.

2000 жылы Цзянь Цзэминь «мемлекетті мораль көмегімен басқару» (и дэ чжи го) ұранын көтерді, кейіннен ол талай рет «социалистік идеологиялық және моральдық құрылысты күшейту» туралы атап өтті. 2001 жылы қыркүйекте ҚКП Орталық комитеті «Азаматтық этиканы құру бағдарламасын» шығарды, онда қоғамда насихаттауға қажетті басты моральдық қағидаттар тұжырымдалған.

ҚКП-ның он алтыншы шақырылымының 6-пленумында және XVII съезде үйлесімді социалистік қоғамның мәдениетін қалыптастыру мақсаты қойылды. Бұл мақсатты алға қою «марксизмді қытайландырудың» маңызды нәтижесі, «марксизмнің идеялық ұстанымы болып табылатын реалистік қарастыруды қытайлық дәстүрлі мәдениетпен органикалық сәйкестендірудің өнімі» екендігі атап өтілді.

Бұл жаңа тарихи жағдай ҚКП-ның мәдениеттің даму заңдылықтарына деген терең түсінігін, халық бұқарасының мәдениетке деген сұранысының жоғары екендігін көрсетеді (Цай Ву, 2009: 38). ҚКП-ның XV құрылтайында социалистік жаңғыруда дамыған экономикамен бірге дамыған мәдениетке ие болу керектігі атап көрсетілді. «Үшке өкілдік ету» маңызды идеясы мәдениет құрлысының орны мен рөлін жалпы беттік көтерді. 2011 жылдың қазан айында өткен ҚКП ОК XVII шақырылымының VI-плену-

мында «алып мәдениетті мемлекет» құру стратегиясын қабылдады.

«Алып мәдениетті мемлекет» құру контексінде халықаралық аренада қытай мәдениетінің ықпалын арттыруды, халықаралық мәдени байланыстарды тереңдету және басқа мемлекеттердің озық мәдениетін жан-жақты саралап, өзіне сіңіру саясатын ұстанды. Сол кездегі ҚКП ОК бас хатшысы, ҚХР төрағасы Цзян Цзэмин ұсынған «прогрессивті мәдениет» бағытын «шетелге шығу» стратегиясымен бірлестіріп жүзеге асыруды Конфуций институты жүйесі арқылы атқарып келеді. Нақтылап айтқанда, «шетелге шығу» стратегиясы арқылы Қытай сыртқы әлеммен экономикалық және мәдени ынтымақтастығын жан-жақты дамытуда. Қазіргі таңда әлемнің 134 елінде Конфуций институттары белсенді түрде қытай тілі мен мәдениетін оқытумен шұғылдануда. Олардың білім беру жұмысы Қытайдың сыртқы саясатын атқарумен байланыстырылған. Қытай мен Конфуций институттары орналасқан елдердің арасындағы білім беру және мәдениет алмасу саласындағы ынтымақтастық қатынастарды қалыптастыру мен дамытуға, тіпті екі ел кәсіпорындары арасында байланыстарға дәнекер болу миссиясын да қоса атқарып, Қытай жөнінде жағымды көзқарастар қалыптастыруда маңызды рөл атқарып келеді. Олар мәдени дипломатияны дамытып, Қытайдың ұлы державалық позициясын нығайтуға үлес қосуда. Сондықтан Қытай үкіметі Конфуций институттары мен Конфуций сыныптарын көптеп ашуды тиімді жалғастырып келеді. Қазірдің өзінде Конфуций институттары мен сыныптарының жалпы саны 1500-ге жетіп, басқа мемлекеттердің тіл оқыту институттарын саны жағынан артта қалдырды (Керімбаев, 2017: 59). Сондықтанда Қытай мәдениетінің әлемге таралуы Қытай рухын, Қытай құндылығын, Қытай қуатын анағұрлым ойдағыдай сомдауында жетекші күшке ие.

Елдің сан ғасырлық тарихы бойында Қытай басшылары мәдениеттің мемлекет басқарудағы рөлі мен орнына айрықша көңіл бөліп келді. Бұл ішкі саясатта, сондай-ақ сыртқы саясатта да көрініс тауып келді. 2012 жылы қарашада ҚКП-ның XVIII съезінде басшылығына Си Цзиньпин сайланған ҚХР жетекшілерінің «бесінші буыны» да осы сара жолды, салиқалы саясатты ұстанып отыр. Қытайды басқару коллегиялық орган – ҚКП ОК Саяси бюросының Тұрақты комитетімен жүргізілетіні белгілі, ол бүгінде 7 мүшеден тұрады, олардың әрқайсысы елді басқарудың тиісінше секторына жетекшілік етеді. ҚКП ОК аппаратында Рухани өркениетті нығайту

саласындағы әрекеттерді басқару бойынша Орталық комиссия жұмыс істейді.

Қазіргі уақытта Қытайдың жаңа рухани мәдениетін құру мәселелері бойынша басты құжат – 2011 жылы қазанда ҚКП ОК XVII шақырылымының арнайы пленумының шешімдері болып табылады, ол ҚКП ОК ұйғарымымен «Мәдениет жүйесінің реформаларын тереңдету, социалистік мәдениеттің дамуы мен гүлденуін ілгерілетуге қатысты кейбір маңызды мәселелер туралы» деп аталды. Осы пленумның ҚХР мен ҚКП тарихында мәдениет мәселесі алғаш рет осындай жоғарғы деңгейде қарастырылған шара болғандығын атап өтуіміз қажет. Пленум жұмысында модернизацияға, бейбітшілік пен келешекке бағдарланған, қытай азаматтарының ұлттық мәдениетке деген түсінушілігі мен сенімділігін арттыруға бағытталған социалистік мәдениеттің дамуына барынша күш салу қажеттігі атап өтілді. Мәдениет елдің қазіргі әлемдегі жан-жақты бәсекеге қабілеттілігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Алайда елдің мәдени қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндеті барған сайын қиын да күрделі болып бара жатыр.

Пленумда сондай-ақ мемлекеттің мәдени «жұмсақ күшін» нығайту мен халықаралық аренада қытай мәдениетінің ықпалын көтерудің өзектілігі туралы да айтылды. Бұл жерде елдің тек халықтың материалдық сұраныстарын қанағаттандырып қана қоймай, сонымен бірге оны бай және саламатты мәдени өмірге бөлеу керектігі атап өтілді. Мәдениет өндірісінің дамуы халықтың саналуан рухани және мәдени сұраныстарын қанағаттандырудың маңызды өзегі болып табылады. Қытай басшылығы мәдениет өндірісінің дамуы және мәдени-өндірістік жүйенің қалыптасуында «секіріс» жасауға септігін тигізуі қажет.

ҚКП ОК пленумы қабылдаған Қарарда: «үлкен даму, үлкен өзгерістер мен үлкен реттестірулер кезеңіндегі қазіргі әлемде, көпполярлықтың дамуы, экономикалық жаһандасудың тереңдеуі, ғылым мен техниканың қарқынды өзгеруі, әртүрлі мәдениеттер мен идеологиялардың өзара әрекеттесуі мен өзара баюы жағдайында, мемлекеттің біртұтас қуаты үшін бәсекелестік күресте мәдениеттің рөлі мен орны едәуір елеулі бола түседі, мемлекеттің мәдени қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндеті едәуір күшейеді; мемлекеттің мәдени «жұмсақ күшінің» артуы, әлемдегі қытай мәдениетінің ықпалын күшейту елеулі өзектілікке ие болады. Құжатта ҚКП ОК-нің мәдениет мәселесіне көңіл бөлуінің сегіз себебі нақты көрсетілген, олар:

1. Кейбір мекемелер мен аудандарда мәдениет құрылысының маңыздылығына, қажеттілігіне және өзектілігіне қатысты толықтай түсінушілік жетіспейді, мәдениеттің бүкіл ұлттың өркениеттік сапасын арттырудағы стимулятор ретіндегі рөлін күшейту талап етіледі.

2. Кейбір салаларда моральдық азғындық, шынайылықтың жоқтығы байқалады, қоғамның кейбір мүшелерінің өмірге және құндылық бағыттарға көзқарастары шатысып кеткен; жан-жүрегі социализм болып табылатын құндылықтар жүйесі жетекші идеологиялық ағым ретінде барынша өзекті бола түсті; партия мен елдің бүкіл ұлттарының бірлігі үшін күрестегі жалпы идеология мен моральды күшейту міндеті қиындай түсті.

3. Қоғамдық пікірді басқару әлеуеті арттыруды талап етеді, ақпараттық жүйелер құрылысы мен оларды басқару нығайту мен реформалауды қажет етеді.

4. Талғампаз өнімнің ықпалы бар күш жеткіліксіз, мәдени өнімдерді шығармашылық өндіру бойынша басқарушы күштер нығайтуды керек етеді.

5. Жалпылық мәдениетке қызмет көрсету жүйесі жетілмеген, қала және ауылдық жерлердегі, сондай-ақ елдің әртүрлі аудандарындағы мәдениеттің дамуы біркелкі емес.

6. Мәдениет өндірісінің көлемі балар-болмас, құрылымы ұтымсыз, мәдениеттің өндіргіш күштерінің дамуын тежеу мәселесі әлі де шешілмеген.

7. «Сыртқа шығуда» мәдениет өте әлсіз, қытай мәдениетінің халықаралық ықпал күші бірте-бірте күшейтуді қажет етеді.

8. Мәдениет саласындағы мамандар шоғырын құруды жедел нығайту қажет.

Осыған қарай отырып және «стратегиялық сараптау және мәдениет реформасына бірте-бірте дайындалу» міндетін қоя отырып, ҚКП ОК бұл реформа келесі мақсаттар үшін қажет деп айқындады:

- ҚКП XVII съезінің рухын өмірге жан-жақты енгізу, социалистік мәдениеттің ұлы дамуы мен ұлы гүлденуіне түрткі болу;

- дамудың ғылыми тұғырнамасын өмірге тереңдей енгізу, «12-ші бесжылдық» мақсаттарын жүзеге асыру, сяокан қоғамын жан-жақты құру үдерісін жеделдету;

- күн санап күрделеніп келе жатқан мемлекеттердің бәсекелестігінде жеңімпаз болып шығу үшін, мемлекеттің «жұмсақ күшінің» мәдени құрамын арттыру;

- қазіргі уақытта мәдениет құрылысында пайда болған мәселелерді шешу.

Мәдениет саласындағы реформаның басты міндеттері ретінде пленум мыналарды ұсынды:

- мәдениет реформасын дамытуда бірте-бірте ынталандырудың маңыздылығы мен өзектілігін түсінуді тереңдету;

- өзегі социализм болып табылатын құндылықтар жүйесін құруды күшейту, партияның, мемлекеттің бірлігі мен ұлттық бірлік үшін күрестегі ортақ идеология мен мораль базасын нығайту;

- мәдени шығармашылық өндірісті жандандыру, халықтың рухани және мәдени сұранысын барынша қанағаттандыру;

- мәдениет пен мәдениет өндірісінің дамуын жеделдету, Қытайдың жалпы мәдени күштерін көтеру;

- мәдениеттің жүйелері мен тетіктерін жетілдіру, мәдени дамудың қуаты мен қарқынын күшейту;

- мәдениет саласындағы мамандарды дайындау деңгейін елеулі арттыру, бұл мамандар шоғырын елеулі кеңейту;

- партия тарапынан мәдениет жұмысын басқаруды күшейту және өзгерту.

Мәдениет реформасының мақсаттары мен олардан күтілетін нәтижелер

Мәдениет саласындағы реформаның басты стратегиялық мақсаты – 2020 жылға қарай құрамында мәдени, экономикалық, саяси, әлеуметтік, экологиялық және өркениеттік құрылыс үйлесім тапқан, социалистік мәдениеттегі қуатты держава құру.

Бұдан тыс, Қарар бойынша, «мәдениет саласындағы реформаны дамыту үшін күрес» нәтижесінде келесі межелерге қол жеткізілуі тиіс:

- өзегі социализм болып табылатын құндылықтар жүйесін құру, идеология мен моральдың жақсаруы, дәстүрлер мен салттардың бірте-бірте көтерілуі, азаматтардың ождандалығын арттыру;

- мәдениет өнімдерінің байлығын арттыру, тұрғындардың сұранысына жауап беретін елеулі өнімдердің тұрақты пайда болуы;

- мәдениеттің жан-жақты дамуы, тең құқылық пен жалпы қолжетімдік ұстанымдарымен жұмыс істейтін қоғамдық мәдени қызмет көрсету жүйесі үшін негіз қалау;

- мәдениет өндірісін ұлттық экономиканың басты құрамдарының біріне айналдыру, мәдениеттің қуаттылығы мен оның халықаралық бәсекелестігін арттыру; меншіктің қоғамдық түрі негізгі, бірақ сонымен бір мезгілде жекеменшіктік түрдегі мәдениет кәсіпорындары да жан-жақты дамиды;

- мәдениетті басқару жүйесі мен мәдени өнімдерді бақылау тетіктерін құру, олар тиімді және саналуан бола түседі; ұлттық мәдениетке басты назар аудара отырып, шетелдік мәдениеттің озық жетістіктерін тарту қажет, мәдени ашықтық пен қытай мәдениетінің әлемге шығу тетіктерін ұдайы жетілдіру;

- мәдениет жұмыскерлерінің отрядтарын кең дамыту және олардың сапасын арттыру, мәдениеттің дамуы мен гүлденуіне ықпал ететін мамандардың әлеуетін күшейтуге кепілдік жасау.

2017 жылы 18 қазанда басталған Қытай коммунистік партиясының ХІХ құрылтайында Си Цзиньпиннің «Жаңа дәуірдегі қытайша социализм» идеясы жетекші болып танылды, сондақ партия жарғысына енгізілді. «Жаңа дәуірдегі қытайша социализм идеясы» – партия басшылығы табандылық таныта отырып, бастапқы мақсатты ұмытпай, борышты еске мықты ұстау арқылы, қытайша социализмнің ұлы туын биік көтеріп, орташа дәулетті қоғам құруды; Қытайды жаңғырған, құдіретті, бай, көркем елге айналдыруды; жаңа дәуірдегі социализмнің ұлы жеңісіне қол жеткізуді көздейді (5). Қытай басшысы артта қалған бес жылды саралай келе, мынадай баға берді: «Идеялық-мәдени құрылыста елеулі ілгерушілік орын алды. Идеологиялық жұмыста партия басшылығы нығая түсті, партиялық теориялық инновациялар жан-жақты дамыды. Идеология саласында марксизмнің жетекші жағдайы ашық әрі айқын белгіленді. Қытайлық ерекшелігі бар социализм мен қытай арманы адамдардың санасынан терең орын алды. Социализмнің басты құндылықтары мен қытайлық дәстүрлі мәдениеттің ең үздік жетістіктері кең ауқымда тарады, рухани мәдениеттің дамуына мақсатталған бұқаралық іс-шаралар түпкілікті жүргізілді. Мәдениет саласында қоғамдық қызмет көрсету деңгейі үздіксіз көтерілді. Әдебиет пен өнер гүлденуін жалғастырды, бүкіл мәдениет саласы мен мәдениет өндірісі қызу дамуға ие болды. Интернеттің дамуы, оны басқару және пайдалану үздіксіз жақсартылды. Жер-жердің бәрінде денсаулықты нығайту бойынша жалпыхалықтық шаралар өткізілді, кәсіби спорт жан-жақты дамыды. Басты ұран – айбынды, ал қоғамдағы жағымды энергия – барынша қуатты бола түсіп, біздің өз мәдениетімізге сенімділігіміз жарқын көрініс тапты. Қытайдың «жұмсақ күшінің» ықпалы мен қытай мәдениетінің әсері едәуір өсті, партия мен қоғамның идеялық ауызбіршілігі мен бірлігі берік бола түсті». Төрағаның ойынша: «Өзіндік мәдениет-

ке сенімділік мемлекет пен ұлттың дамуындағы басты, барынша терең әрі тұрақты күш болып табылады. Марксизмді ұдайы қолдап, коммунизмнің жоғарғы идеалын және қытайлық ерекшелігі бар социализмнің жалпы идеалын табанды қорғай отырып, тәжірибеге социализмнің негізгі құндылықтарын әдетке айналдыру және енгізу қажет, идеология саласында белсенділік пен мен шешуші құқықты қолда ұстау әлеуетін үздіксіз арттыру керек. Қытайлық дәстүрлі мәдениеттің ең тәуір жетістіктерін шығармашылық енгізу мен инновациялық дамытуды арттыру, революциялық мәдениетті мұралану, алдыңғы қатарлы социалистік мәдениетті дамыту қажет. Өзіндік түп-тамырды ұмытпай, өзгенікің игеріп және болашаққа бағдар ұстай отырып, қытайлық рух пен қытай күшін белсенді арттыру керек, халыққа рухани бағдар бола білетін қытайлық құндылық түсініктерді қалыптастыру қажет» (6).

Мәдениет – бұл ел мен ұлттың жаны. Мәдениеттің дамуы елдің гүлденуін білдірсе, мәдени күш – ұлттың қуаттылығын білдіреді. Өзіндік мәдениетке берік сенімділік болмаса, мәдениеттің көркеюі мен гүлденуі орын алмайынша қытай ұлтының ұлы қайта өркендеуі туралы айтуға да келмейді. Социалистік мәдени держава құру мақсатында қытайлық ерекшелігі бар социалистік мәдениетті дамыту жолымен берік алға басу қажет, мәдениет саласында бүкіл ұлттың инновациялық және шығармашылық энергиясын ояту керек.

Қытайлық ерекшелігі бар социалистік мәдениеттің қайнар көзі – қытай өркениетінің бес мың жылдан астам тарихы бойында қалыптасқан Қытайдың көрнекті дәстүрлі мәдениеті. Ол революциялар, саяси құрылыс пен реформалар барысында партия басшылығымен қытай халқы жасаған революциялық және алдыңғы қатарлы социалистік мәдениетке кірігіп кеткен, қытайлық ерекшелігі бар социализм тәжірибесінде берік орын тепкен. Қытайлық ерекшелігі бар социалистік мәдениеттің дамуы дегеніміз – марксизмді басшылыққа алып, қытай мәдениетін сақтау ұстанымын берік ұстана отырып, заманауи Қытайдың реалыяларын ескеріп, осы дәуірдің шарт-жағдайларымен бірлесе отырып, модернизацияға, сыртқы әлемге және болашаққа бағдарланған ұлттық, ғылыми және бұқаралық социалистік мәдениетті дамыту, социалистік рухани және материалдық мәдениеттің орайласа дамуына ықпал ету деген сөз.

Ал ол үшін не істеу қажет? Бұл жөнінде былай айтылады: «Халыққа және социализм ісіне қызмет ету ұстанымын ұстану қажет, үз-

діксіз «жүз гүл бүршік атсын, жүз мектеп бәйгеге түссін» бағытын қолдау, қытай мәдениеті үнемі жаңа жетістіктердің жарқылына бөленіп тұру үшін мәдениет пен оның инновациялық дамуының жетістіктерін енгізіп тұруды арттыру керек.

Мәдениет саласы мен мәдениет өндірісінің дамуын қалай ынталандыруға болады? ҚХР төрағасы бұл жөнінде былай деп атап көрсетті: «Әдемі өмірге апарар жолдағы халықтың жаңа үміттерін қанағаттандыру үшін оны бай рухани қорекпен толтыру қажет. Мәдениет жүйесінің реформасын тереңдету, мәдениетті басқару жүйесін жетілдіру күтіп тұр және ең алдымен әлеуметтік тиімділікке және әлеуметтік және экономикалық тиімділіктерді біртұтас біріктіруге бағытталған институттар мен механизмдерді жедел қарқынмен құру қажет. Мәдениет саласындағы қоғамдық қызмет көрсету жүйесін жетілдіру, халық игілігіне бағытталған мәдениет даму бағдарламаларын жан-жақты жүзеге асыру, бұқаралық мәдени шараларды түрлендіру қажет. Мәдени ескерткіштерді қорғау мен пайдалану және мәдени мұраны қорғау мен жеткізу бойынша жұмыстардың қарқынын арттыру керек. Заманауи мәдени өндірістер жүйесі мен мәдениет нарығы жүйесін салауаттандыру, өндірістік және шаруашылық механизмдеріне жаңашылдықтар енгізу, мәдениет саласындағы экономикалық саясатты жетілдіру, мәдениет бизнесінің жаңа түрлерін айналымға енгізу. Денсаулықты нығайту бойынша бүкілхалықтық шараларды кеңінен қанат жайғызу, Қытайды спорттық державаға айналдыру. Пекинде өтетін қысқы Олимпиада және Параолимпиада ойындарына лайықты деңгейде дайындалу» (7).

Қытай мәдениетін сақтап қалу және өзгерлердің тәжірибесін қабылдау ұстанымын берік қолдай отырып, шет елдермен гуманитарлық алмасуларды нығайту. Халықаралық коммуникациялар саласында әлеуеттерді арттыру, қытай өмірін ұлағатты насихаттай алу, Қытайды шынайы, кең көлемде және жан-жақты ашып көрсету, қытайлық мәдени «жұмсақ күшті» арттыра түсу өте маңызды.

Си Цзиньпин өз баяндамасында алдағы бес жылда елдің «қытайлық ерекшелігі бар социализм» идеясының 14 негізгі принципі бойынша дамитынын мәлімдеді. ҚХР төрағасы ол принциптер арасында «барлық салада партия жетекші рөл атқару» қажеттігі басты орында тұрғанын атап өтті: «Өзінің құрылған уақытынан бастап, Қытай коммунистік партиясы қытай мәдениетінің белсенді ілгерілетушісі және

оны алып жүруші ғана емес, сондай-ақ көрнекті қытайлық дәстүрлі мәдениеттің сенімді мұрагері мен жалғастырушысы болып келе жатыр. Қазіргі заманғы қытай коммунистері мен қытай халқы өз жауапкершіліктеріне жаңа мәдени миссияны алуға, жасампаздық тәжірибеде мәдениетті құруға және тарихи прогресте мәдени прогресте жетуге міндетті және қабілетті».

Жаңа тарихи деңгейде тұрып, ҚКП-ның XIX құрылтайының социалистік модернизация құрылысы жөнінде жаңа стратегиялық орналастырулар жасауы, сондай-ақ «бесті бір тұлғаландыру» жалпы тұлғалық орналастыруы бойынша Қытайша социализм істерін ілгерілетуді айқын тұрақтандыруы, экономика, саяси, мәдениет, қоғам, экологиялық өркениет сынды 5 жақтан жаңа дәуірде «бесті бір тұлғаландыру» жалпы тұлғалық орналастыруын бір тұтас жоспарлап ілгерілетудің стратегиялық нысанасын белгілеуі – жаңа дәуірде Қытайша социализм істерін ілгерілетудің бағдар картасы, адамды жаппай дамытуды, қоғамды жаппай алға бастыруды анағұрлым ойдағыдай ілгерілетудің міндеттемесі. Жаңа дәуірде «бесті бір тұлғаландыру» жалпы тұлғалық орналастыруын былай деп қарастыруға болады: біртұтас жоспарлап ілгерілету – органикалық тұтас тұлға, экономикалық құрылыс – арқау, саяси құрылыс – кепілдік, мәдениет құрылысы – жантамыр, қоғамдық құрылыс – шарт-жағдай, экологиялық құрылыс – негіз (Қабылұлы, 2017: 1).

Қорытынды

Қорытындылап айтар болсақ, мәдениет – бір елдің, бір ұлттың жаны. Мәдениет көркейсе – ел көркейеді, мәдениет күшейсе – ұлт күшейеді. Мәдениеттің қоғам дамуы барысындағы атқаратын рөліне қарасақ, ол қоғамдық болмысты ғана бейнелеп қана қоймай, жалпы қоғам дамуының беталысына ықпал жасайды. Қоғамдық қатынастарды реттейді. Ол ұлтаралық, еларалық қатынастардағы ішкі ынтымақ пен береке-бірлікке аса зор ықпал көрсетіп, адамдардың жасампаздық, бәсекелік қуатын арттырып, қоғамның жарасымды дамуын жебейтін ішкі қозғаушы күш. ҚКП-ның XIX құрылтайындағы баяндамаларда мәдениет жөніндегі сенімді бекемдеу, социалистік мәдениеттің гүлденіп көркеюіне қолдау білдіру ерекше атап көрсетілді. Жаңа кезеңдегі дөңгелек дәулетті қоғам, гүлденген әрі құдіретті ел құру жолындағы атқарылатын іс-шараларда Қытай мәдениетінің алатын орны үлкен маңызға ие.

Әдебиеттер

- Алдабек Н., Түргенбай А. Қытай мәдениетінің тарихы. –Алматы: «Қазақ университеті» баспасы, 2011. 118-б.
Қастер Сарқытқан. Қытай Халық Республикасы шаруашылығының қалыптасуы мен дамуының экономикалық-географиялық тұжырымдамасы (электронды ресурс) // <https://yvision.kz/post/393460> (14.01.2014.)
Цай Ву. Реформа жасап есік ашқан 30 жылда Қытай мәдениетінің дамуы. - Бейжің: «Шетел тілі» баспасы, 2009. 38-б.
Керімбаев Е.Ә. Қытайдың әлемге мәдени ықпалдастық саясаты. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 1(09)
Ахметұлы Бейсен. Ши Жинпинь Қытайдың жаңа саяси бағдарын жариялады (электронды ресурс) // <https://informburo.kz/kaz/shi-zhinpi-ytaydy-zhaa-sayasi-baytyn-zhariyalady.html>(24.10.2017.)
http://russian.news.cn/2017-11/03/c_136726299.htm
Жэньмин жибао. 03.11.2017. 1-бет.
Қабылұлы Нұрболат. Шинхуа агенттігінің 2-қарашада Бейжіңнен берген хабары. // Шинжяң газеті. - 2017,4 қараша

References

- N.Aldabek, A.Turgenbay. Kitay madenietinin tarihe. –Almaty: «Kazah universiteti», 2011.118-b
Kaster Sarkythan. Kitay Halyk Respublikasi sharuashuliginin kaliptasui men damuinin ekonomikalik-geografiyalik tuzhiim-damasi (elektrondi resurs) // <https://yvision.kz/post/393460> (14.01.2014.)
Cai Vu. Reforma zhasap esik ashcan 30 zhilda Kitay madenietinin damui. - Beijin: «Shetel tili», 2009. 38-b.
Kerimbayev E.A. Kitaydin alemge madeni ikpaldastyk sayasati. // Elektronni nauchnyi zhurnal «edu.e-history.kz» № 1(09)
Ahmetuly Beisen. Kitaydin zhana sayzsi bagdarin zharialadi (elektrondi resurs) // <https://informburo.kz/kaz/shi-zhinpi-ytaydy-zhaa-sayasi-baytyn-zhariyalady.html> (24.10.2017.)
http://russian.news.cn/2017-11/03/c_136726299.htm
Zhenminjibao. 03.11.2017. 1-b.
Kabiluly Nurbolat. Sinhua agenttiginin 2-karashada Beijinnen Bergen habari. // Sinjaing gazeti. -2017,4 karasha.

Smagulova K.K., Mukhametkaliyeva G.O.

Candidate of Philosophy, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: sgulshat72@mail.ru

THE ECONOMIC BELT OF THE SILK ROAD: PERSPECTIVES AND THREATS

The article considers the concept of the "Economic belt of the Silk Road", as well as its prospects and opportunities. The geopolitical aspects of trade and economic cooperation and the expansion of international and regional trade, the formation of international transport corridors through the territory of Kazakhstan and Central Asia from China to Europe and the Middle East, the gradual growth of China's economic presence in Central Asia as a strategically important partner are analyzed. Priority directions are considered, its features, prospects of realization and possible threats are revealed also there are three lines.

Key words: geopolitical aspect, initiative, international transport corridor, security, partner, agreements

Смағұлова К.К., Мухаметқалиева Г.О.

философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sgulshat72@mail.ru

Жібек жолындағы экономикалық белгілері: келешегі және сақтандыру

Аталмыш мақалада «Жібек Жолының экономикалық белдеуі» концепциясы, оның болашағы мен мүмкіндіктері қарастырылады. Сауда-экономикалық қауымдастықтағы геосаяси аспектілері, халықаралық және аймақтық сауданың кеңеюі, Қытайдан Еуропаға және Таяу Шығысқа дейін, Қазақстан және Орталық Азиядан өтетін, халықаралық көлік дәліздерінің құрылуы, Қытайдың Орталық Азиядағы маңызды стратегиялық серіктес ретінде экономикалық даму жолы сарапталады. Сондай-ақ, оның ерекшеліктері айқындалып, басым бағыттары және туындайтын ықтимал қауіптері мен үш бағыттағы құрылуы қарастырылады.

Түйін сөздер: геосаяси аспект, бастама, халықаралық көлік дәлізі, қауіпсіздік, серіктес, келісім.

Смагулова К.К., Мухаметкалиева Г.О.

кандидат философских наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казakhstan, г. Алматы, e-mail: sgulshat72@mail.ru

Экономический пояс Шелкового пути: перспективы и угрозы

В статье рассматривается концепция «Экономический пояс Шелкового пути», а также ее перспективы и возможности. Анализируются геополитические аспекты торгово-экономического сотрудничества и расширение международной и региональной торговли, формирование международных транспортных коридоров через территорию Казахстана и Центральной Азии из Китая в Европу и Ближний Восток, постепенный рост экономического присутствия Китая в Центральной Азии как стратегически важного партнера. Рассмотрены приоритетные направления, выявлены их особенности, перспективы реализации и возможные угрозы, а также предусматривается существование трех линий.

Ключевые слова: геополитический аспект, инициатива, международный транспортный коридор, безопасность, партнер, соглашения.

Introduction

The concept of the “Economic belt of the Silk Road” (EBSR) is of considerable interest. Today China is one of the largest investors and producers in the global economy, despite a slight decrease, there is developing quite rapidly. This idea opens new prospects and opportunities for investment, trade and economic cooperation of countries that are located along the Silk Road. The project is quite extensive, because it includes numerous projects in the field of industry, infrastructure, trade and services that will provide a safe and permanent environment for the development of the entire center of Eurasia. In general, this is a good chance to stimulate an increase in the economies of all states and the Central Asian region.

The aim of the research is to examine its priority areas, to identify its features, as well as prospects for implementation and possible threats, during the analysis of the strategic concept of the “Economic belt of the Silk Road”.

Kazakhstan is sincerely interested in expanding cooperation between countries throughout the Eurasian space for a number of reasons. Among them, one of the main is the geopolitical aspect. Kazakhstan is in the heart of the continent and is a natural bridge for interaction between the West and the East, the North and the South. At the same time, these vectors have different and simultaneously complementary development potential. For example, Western Europe is the largest and most affluent world market for consumption, while Asia has significant production capabilities, etc.

The formation of EBSR is, of course, a grandiose undertaking, the realization of which will last for several decades. Therefore, a lot of changes in external and internal conditions are still to be faced, in which the Economic belt will have to evolve in the future.

The Eurasian Economic Union (EEU) and the “Economic Belt of the Silk Road” (EBSR) are two of the most real projects in the Eurasian space. Each of them has its own conceptual framework and has a number of pros and cons. Taking into account these circumstances allows to evaluate both the projects themselves and the opportunities and challenges of their interaction, as well as the nature of Kazakhstan’s participation in them. The main thing that attracts attention is a conceptual difference of projects. Although, it must be admitted that the conceptual determination of objectives is not clearly defined in either of the projects. The EEU is an integration project that focuses on the post-Soviet space and

has a main objective of reindustrialization of its member countries, as well as the creation of a single economic space, providing for free movement of goods, services, capital and labor. It is quite obvious that the period of economic modernization requires providing a moderate level of protection for the creation of favorable conditions for manufacturers of new products. This means that the reindustrialization cannot take place in conditions of complete openness to the global economy. Second, not only the protection, but also the structure and size of the domestic market are important. On the one hand, it is important that it had free niches, providing developing countries with an opportunity to realize their potential. On the other hand, it is equally important that the integration partners were interested in the “pulling up” developing countries in terms of technology and standard of living.

However, the EU first requires a more comprehensive understanding of the Belt’s strategic implications in their totality—and how they might relate to its own security and foreign policy objectives. There remain concerns and uncertainties as to why China has proposed the Belt, whether it potentially serves a geopolitical agenda, and how it will interact with economic and political dynamics in the many fragile and developing states through which it passes. There are also questions as to how the Belt will interact with local security dynamics and regional geopolitics. To date, very little international discourse has focused on answering these important questions, and it is precisely this gap in analysis that made SIPRI initiate this project in cooperation with the Friedrich-Ebert-Stiftung (FES).

Main directions of EBSR:

President Xi Jinping is very active in promoting the idea of reviving the Silk Road nowadays. The first idea was directed towards Central Asia - it was the project “Economic belt of the Silk Road”. In modern circumstances, the countries of the Silk Road attract China with the potential to organize high-speed transit shipments to Europe and, of course, the availability of a variety of natural resources (metals, oil, gas, grain and others). The new Chinese initiative is of great interest. After all, at present it is one of the largest investors and producers in the global economy and, despite a slight decrease, is developing quite rapidly. In my opinion, this idea opens up new prospects and opportunities for investment, trade and economic cooperation between the countries that are located along the Silk Road. This project is quite extensive, as it includes numerous projects in the sphere of industry, infrastructure, trade and services that will

provide a safe and permanent environment for the development of the entire center of Eurasia. In general, this is a good chance to stimulate an increase in the economies of all states and our region.

So, the plans foresee the existence of three lines. The North Line is a new Eurasian continental bridge, which includes a cross-border railway (connecting China to Europe via Kazakhstan and Russia), the automobile continental road and the trading system. The middle line provides for the cross-border railway construction of China-Kyrgyzstan-Uzbekistan. In the future, the railway system of Turkmenistan, Iran and Turkey will join it, and further Europe. The South Line is a Sino-Pakistani economic corridor, which includes the railway, road, energy pipelines and their maintenance.

According to the information already available, the new Chinese initiative can pursue three strategic goals:

- expansion of international and regional trade;
- the formation of international transport corridors through the territory of Kazakhstan and Central Asia from China to Europe and the Middle East;
- gradual growth of China's economic presence in Central Asia as a strategically important partner (1).

One of the main directions of the strategy implementation is the railways, especially China regards the economic belt of the Silk Road, primarily as a railway superhighway of Eurasia. This concept of the economic belt of the Silk Road assumes the modernization and construction of new railway lines, highways, pipelines and other infrastructure elements, also contributes to the expansion of international and regional trade. The main flow of cargo along the economic belt of the Silk Road, as planned, will be from the East to the West. Future international transport corridors will allow the central and western suburbs of China to get on the route through the station Dostyk in Kazakhstan on direct rail communication with the EU countries.

The EBSR strategy, first of all, received unconditional support in the countries of Central Asia, especially in Kazakhstan and Kyrgyzstan. It is not by chance that these countries were chosen by Xi Jinping as platforms for initiating the initiative. Now it is important how this strategy will affect already existing economic unions and communities in the post-Soviet space, primarily the EAEU and the SCO, and in what ways can their interaction or, conversely, counteract them. China has started to promote this strategy in all directions. In less than a year and a half, Chinese leaders visited more than 20 countries, where they consistently propagated and explained its content and main directions. The foreign policy

structures of the PRC worked very intensively. Analyzing the specificity of the Chinese project on the website of the newspaper "Renminjibao", the leading Chinese expert on Russia, Professor Feng Yujiun emphasizes that it is not about creating an integration zone. "The economic belt of the Silk Road is not an artificially advanced integrated project, but a naturally formed idea of cooperation" (Амребаев, 2014). Almost all CIS countries supported this strategy. It is planned that it will cover not only Central Asia, but also the countries of Transcaucasia: Azerbaijan, Armenia, Georgia, Abkhazia, South Ossetia.

"Economic Belt of the Silk Road" (EBSR) is not an integration project in its purest form. Its main objective is to create favorable conditions for the promotion of Chinese goods on the markets of Central Asia, Russia, Europe and the Middle East. The following objectives serve this aim:

• Simplification of customs, visa and other procedures to facilitate the activities of businessmen and expansion of cooperation.

• Creation of an extensive transport and logistics infrastructure.

The increase in bilateral trade and creation of free trade zones in the regions, through which the Economic belt will pass.

• Expansion of bilateral trade in national currencies with the prospect of turning the Yuan into a regional currency that will be able to press the position of the dollar and the euro.

Secondly, the EBSR can be considered as an important component part of China's new geopolitical concept, focused on neighboring countries (primarily Central Asia). The declared aim is the strengthening of regional economic cooperation in Eurasia and the creation of "a new model of international cooperation and global management", naturally, under the auspices of China, although it is not advertised.

Third, China's leadership today has a task of turning China into a "world workshop" and service provider to the world market, surpassing the United States and the European countries in this field. Implementation of EBSR and "Marine Silk Road of the 21st century", designed to reduce the development gap of certain regions of China and substantially increase their capacity, making China one of the world's information and industrial centers, should help to solve this task.

Kazakhstan in the implementation of the strategy

As you know, Kazakhstan at the official level confirmed its intention to actively join the

construction of the Economic belt of the Silk Road. So there are very great opportunities for Kazakhstan. During the visit of Chinese President Xi Jinping to our country in the fall of 2013, 22 agreements were signed between Kazakhstan and China totaling about \$ 30 billion, which envisage deepening economic cooperation between the countries, including in the context of the idea expressed by the Chinese leader. It should also be noted that this project is also very clearly linked with the program “Nyryly zhol”. In fact, the first steps of the “Economic belt of the Silk Road” have already been made - it is, above all, the international highway “Western China - Western Europe”. This is a modern circuit, and those who have seen it will confirm that the route is broadband, well-lit. Its commissioning will raise the transport level. Once the Russian side has completed its part of the work, the highway will turn into a corridor. This track is already working. She connected many Kazakhstan settlements with high-quality road.

Implementation of infrastructure and industrial projects by China in the EEA countries is the main opportunity for cooperation between the Union and the Economic belt of the Silk Road (EBSR), however, unified rules should be observed in those areas regulated by the EEMP.

This conclusion was reached by international experts in the study “Geo-economics of Eurasia”, presented at the meeting of the Astana club. The report was prepared by the Carnegie Foundation, the Chinese Academy of Contemporary International Relations, the German Council on Foreign Policy, the Institute of World Economy and Politics under the Foundation of the First President of Kazakhstan and the Russian Council for International Affairs

In addition, in the “Economic Belt” there are a lot of things that contain economic corridors for the development of logistics. Kazakhstan is, first of all, huge distances. And this, on the one hand, is our plus, because Kazakhstan can be a transport hub in the Eurasian space. And on the other hand - our minus, because it requires the constant development of transport routes. And the fact that China is now developing this program, promises us great opportunities. This is very good and very successful. By the way, that’s why China proposed this idea, understanding that our country is also interested in such development, because it gives us the opportunity to become a transport hub in the heart of Eurasia. And China is ready to invest in it. We are talking about investing in our part of the way: they quickly built their section of the route to Khorgos, having fulfilled their obligations.

Kazakhstan is sincerely interested in expanding cooperation between countries throughout the Eurasian space for a number of reasons. Among them, one of the main is the geopolitical aspect. Kazakhstan is in the heart of the continent and is a natural bridge for interaction between the West and the East, the North and the South. At the same time, these vectors have different and simultaneously complementary development potential. For example, Western Europe is the largest and most affluent world market for consumption, while Asia has significant production capabilities, etc. In addition, Kazakhstan is a continental country and in this regard is interested in accessing the world’s maritime transport routes through the territory of neighboring countries (Сыроежкин, 2014).

When Chinese leader Xi Jinping visited Astana, Kazakhstan and Southeast Asia in September and October 2013, he raised the initiative of jointly building the Silk Road Economic Belt and the 21st-Century Maritime Silk Road.^[6] Essentially, the ‘belt’ includes countries situated on the original Silk Road through Central Asia, West Asia, the Middle East, and Europe. The initiative calls for the integration of the region into a cohesive economic area through building infrastructure, increasing cultural exchanges, and broadening trade. Apart from this zone, which is largely analogous to the historical Silk Road, another area that is said to be included in the extension of this ‘belt’ is South Asia and Southeast Asia. Many of the countries that are part of this belt are also members of the China-led Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB). North, central and south belts are proposed. The North belt would go through Central Asia, Russia to Europe. The Central belt goes through Central Asia, West Asia to the Persian Gulf and the Mediterranean. The South belt starts from China to Southeast Asia, South Asia, to the Indian Ocean through Pakistan. The Chinese One Belt strategy will integrate with Central Asia through Kazakhstan’s Nuryly Zhol infrastructure program.

In general, as is evident from the speech of President Xi Jinping in Astana, the primary task of the Chinese initiative is a gradual reduction and then complete elimination of trade and investment barriers between the project participants (Асанбеков, 2014). According to the Chinese side, this measure is necessary for the disclosure of trade and investment potential of the participating countries. In addition, the project primarily involves strengthening multilateral cooperation in the financial sector, ensuring uninterrupted monetary circulation and harmonization of the monetary systems of member countries.

When solving this problem, it is proposed to create a network of regional financial development organizations and optimize the flow of financial flows.

In my opinion, Kazakhstan's position must be based on the fact that China is our strategic partner and neighbor state. Like any other project, the Chinese initiative has its advantages, as there are certain risks and challenges. When considering the possibility of participating in a Chinese project, the primary task of Kazakhstan is to maximize the benefits of the Chinese initiative, on the one hand, and minimize the risks arising from the project, the other.

Forecasts for the implementation of the EBSR strategy: Analysis of threats and risks of the implementation of EBSR

So, the practical implementation of the Chinese initiative has prospects and can even lead to the formation of a new architecture of the world economy, where the main link will be Central Asia, but, unfortunately, there may be a variety of threats. Therefore, here you can see not only the positive aspects of this idea.

To begin with, the investment projects of Chinese companies are mainly related to the production of oil and natural gas. Therefore, one of the threats for Kazakhstan may be the preservation of the raw material orientation of the national economy.

There are risks that come not from China's external, but even domestic policies. To date, China's economic policy in Central Asia is linked to a common strategy to ensure favorable external conditions for achieving success in terms of modernization, further growth of the economy and the subsequent transformation of the country into one of the global economic power centers. China intends to use more actively the Central Asian direction of its policy, and therefore tries to strengthen its positions in the national economies of the countries of Central Asia by strengthening investment activities there and increasing the volume of loans.

One of the tasks of the "Economic belt of the Silk Road" is the implementation of China's new geopolitical concept, which is to turn this country into a global power. Proceeding from the goals and objectives of this project to recreate the Silk Road, we can assume that China will seek to open borders with the countries of the region for the free movement of goods and people. Therefore, in connection with this situation, certain risks may appear, because there is a danger of appearing in the total trade, economic and migration expansion by the CNR.

We must note another threat: it is the growing debt of the Central Asian countries to China. The amount of the debt of the RK to China is \$ 13.6

billion or 8.8% of the total amount of external debt. The largest share of debt also falls on other debts, except investments and bank debt, which is \$ 9.7 billion, 71.3% of the debt to China (5) The first deputy head of Tajikistan's Ministry of Finance noted that China remains the major creditor, with a debt of \$ 942 million (5).

The arrival of the Chinese labor force in the region also has consequences. Opponents of the initiative insist that the hopes associated with its implementation of creating new jobs for the local population and the maximum elimination of unemployment are absolutely unsuccessful. The real policy of Chinese companies shows only one thing: if Chinese companies create jobs in Central Asia, they do it solely for their compatriots, that is, for their citizens. With the project will come the Chinese labor force, in the countries of Central Asia already an excess of labor. Those who consider China's growing presence in Central Asia, as a very disturbing phenomenon, also point out that the main and direct beneficiary of the benefits from such a presence are certain individuals in political circles and business structures who are intensively engaged in business with China. In other words, a relatively narrow stratum of society and a small part of the population.

In addition, one can see problems such as increased competition for Kazakh enterprises, increased smuggling, environmental degradation, and the like. In general, this idea of China for Central Asia is ambiguous and ambiguous.

Possible ways to reduce risks and threats

Perhaps, even in the presence of diverse problems in achieving mutually beneficial trade and economic interaction, the way out is seen in the integration of the Central Asian region. The above problems are objective, but, nevertheless, a number of scientists see a way out of the current situation in regional integration. It is known that a large regional market has a great attraction for external investment in the processing industry, than small national markets. Integration could use the regional industrial, energy and transport infrastructure with high efficiency to achieve economic growth of all countries of the region. Although for a number of reasons, there is currently a very low probability that this idea will be implemented, but nevertheless it is necessary to revive and develop regional integration in Central Asia. The danger for the region lies not in the processes of economic interaction with China itself, but in the fact that with such a huge difference in the demographic and economic potential of the

interacting parties, this whole process turns into an expansion of the dominant one. Therefore, I think that to counteract the peaceful, quiet Chinese economic expansion of Central Asia, a powerful economic union of the Central Asian countries is needed. Why is it that Uzbek cars, Turkmen gas, Kazakh food products, Tajik cotton, Kyrgyz textiles can not move freely in the territory of Central Asia? This would be useful and beneficial in the full sense of these words for the development of the whole region, this will help not only not to become a “springboard” or “raw material appendage” of China, but also to develop cooperation of Central Asia and China in a bilateral direction.

Conclusion

The Belt has different security implications in Central and South Asia. It is perceived by the landlocked Central Asian regimes as a welcome means of boosting economic growth. In certain states, particularly Kazakhstan and Uzbekistan, it feeds into domestic development agendas as well. At the regional level, it does not itself exacerbate interstate disputes and could potentially serve to benefit greater regional cooperation. Indeed, cooperation in Central Asia has always been stimulated by external powers and Chinese financial incentives could induce states to begin to cooperate on, or to move past, interstate disputes that have hampered the realization of transnational economic projects. Russia has endorsed the Belt, after long consideration, as the result of its tightened geopolitical and geoeconomic parameters and economic motives. At this stage, it sees no structural conflict with its interests in Central Asia or its own regional economic framework of the EEU. Instead, the Belt and the EEU are perceived as complementary—how this unfolds in practice remains to be seen. The Belt permits Russia to diversify its economic latitude over both Chinese-initiated economic integration blocs and possible future Western ones. In South Asia, where the Belt currently only runs through one state, namely Pakistan, it has raised political temperatures. India has objected to CPEC in the strongest terms, in part due to the fact that it traverses disputed territory. To some degree, this is also an extension of a pre-existing India–Pakistan rivalry, as well as China–Pakistan competition with India over regional influence and security. India is concerned about the long-term geopolitical implications of CPEC, particularly in the face of China gaining more regional influence at the expense of India. It anticipates that investment protection and protection of future transit through

Pakistan will also increase China’s security role in the region. One of the epicentres of increased regional competition could be Balochistan, the province that is home to Gwadar Port, one of the BRI’s key strategic investments.

Chinese investments, they also stimulate greater political will by Chinese and local authorities to cooperate to resolve them. Greater economic growth brought by Chinese investment could indeed provide the conditions for stability and development. However, there are concerns that Chinese capital could instead exacerbate some of the structural governance problems in both regions, particularly those pertaining to corruption and lack of accountability. It could also further entrench inept government apparatuses. To the extent that investments are perceived to be favouring one group over another, they could exacerbate local community and inter-ethnic tensions. Lack of transparency surrounding many Chinese deals feeds into these concerns. Overall, investment alone will not be sufficient to bring about transformative development to Central Asian and South Asian societies. Inclusive and long-term sustainable growth will require institutional reform and the erosion of patrimonial practices and state corruption. It remains to be seen the degree to which China, Central Asian governments and Pakistan will prioritize good governance and long-term growth in addition to short-term economic gains. Much of the asserted positive spillovers of the Belt therefore still depend on the quality of its implementation, the distribution of the spoils and how human security in addition to regime and statecentric security is emphasized and addressed.

Thus, the idea opens up new prospects and opportunities for investment, trade and economic cooperation of countries that are located along the Silk Road. This project is quite extensive, as it includes numerous projects in the sphere of industry, infrastructure, trade and services that will provide a safe and permanent environment for the development of the entire center of Eurasia. In general, this is a good chance to stimulate an increase in the economies of all states and countries of Central Asia.

However, they were not found to be very useful. One of the threats, in particular, for Kazakhstan, is the preservation of the raw orientation of the national economy, just as the investment projects of the Chinese companies are connected, in the first instance, with the ordinary oil and natural gas. In this regard, it was concluded what measures should be taken and ways of avoiding the threats and risks of implementing EBSR were considered.

In conclusion, it should be noted that the Kazakhstan was chosen in no particular order

to establish the conception “Economic system of Silk Road”. The leadership of China regards Kazakhstan as the main and prospective trade and economic partner in Central Asia. Thus, the practical implementation of the Chinese initiative

“The economic Belt of the Silk Road” may lead to the formation of a new architecture of the world economy around Eurasia, where Central Asia becomes the main link, and our state will take a special, strategically important place.

Литература

Фэн Юйцзюнь “Экономический пояс Шелкового пути обладает глубоким смыслом”// газета «Жэньминьжибао», 22 января. <http://russian.people.com.cn/95181/8519807.html>

Амребаев А. Экономический пояс Великого Шелкового пути: от идеи к реальности// Казахстан в глобальных процессах. – 2014. – № 3. – С. 30-39.

Сыроежкин К.Л. Нужно ли Казахстану бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений: монография // ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2014. – 432 с.

Асанбеков М. «Захват Центральной Азии – одна из долгосрочных задач Китая»// Институт стратегического анализа и прогноза (ИСАП) при Киргизско-Российском славянском университете (КРСУ), 18.12.2014 <http://www.easttime.ru/analytics/kitai/ekspert-iz-kirgizii-zakhvat-srednei-azii-odna-iz-dolgosrochnykh-zadach-kitaya/8991>

Kursiv Research. Рейтинг стран по внешнему долгу // 24.11.2015 http://www.kursiv.kz/news/top_ratings/komu-dolzen-kazahstan-rejting-stran-po-vnesnemu-dolgu/

References

Feng Yuijun “The economic belt of the Silk Road has a deep meaning” // Newspaper “Renminjibao”, January 22. <http://russian.people.com.cn/95181/8519807.html>

Amrebaev A. Economic belt of the Great Silk Road: from idea to reality // Kazakhstan in global processes. – 2014. – No. 3. – P. 30-39.

Syroezhkin K.L. Do Kazakhstan need to be afraid of China: myths and phobias of bilateral relations: Monograph // IMEP under the First President’s Fund, 2014. - 432 p.

Asanbekov M. “The seizure of Central Asia is one of the long-term tasks of China” // Institute for Strategic Analysis and Forecasting (ISAP) at the Kyrgyz-Russian Slavic University (KRSU), December 18, 2014 <http://www.easttime.ru/analytics/kitai/ekspert-iz-kirgizii-zakhvat-srednei-azii-odna-iz-dolgosrochnykh-zadach-kitaya/8991>

KursivResearch. Rating of countries for external debt // 24.11.2015 http://www.kursiv.kz/news/top_ratings/komu-dolzen-kazahstan-rejting-stran-po-vnesnemu-dolgu/

Smagulova K.K., Matkerimova R.A.

Candidate of Philosophy, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty
e-mail: sgulshat72@mail.ru, +77013268649

KAZAKHSTAN AND CHINA: FOREIGN POLITICAL PRIORITIES OF KAZAKHSTAN AND THE RELEVANCE OF CHINA

In article is considered the main directions of foreign policy of Kazakhstan and a role of China in foreign policy of our republic. The article is devoted to the experience of China's policy in the fields of international economy and collective security within such organizations, as Shanghai Cooperation Organization. Chinese foreign policy concept in current era of globalization is sustainable enough for it to become the world's second superpower, which directions form the basis of its promotion. Also, we can see the analysis of the methods which are used by Chinese government in such directions like USA, EU, Russia and the evolution of Chinese political, economic and financial relations with major powers of today.

Key words: international relations, foreign policy, cooperation, strategic partnership, political relations, collective security.

Смағұлова К.К., Маткеримова Р.А.

философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sgulshat72@mail.ru, тел.: +77013268649

Қазақстан және Қытай: Қазақстанның сыртқы саяси басымдықтары және Қытаймен қарым-қатынас

Аталмыш мақалада Қазақстан сыртқы саясатының негізгі бағыттары мен республикамыздың сыртқы саясатындағы Қытайдың рөлі қарастырылады. Берілген мақалада әлемдік қауымдастық қарым-қатынасындағы Қытай саясатының тәжірибесі және оның экономика саласындағы және Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы сияқты одақтың аясындағы, аумақтық қауіпсіздіктегі іс-әрекеті жалпылама қарастырылған. Қазіргі таңдағы жаһандану үрдісіндегі, Қытайдың әлемдегі екінші ұлы держава ретінде дамуының негізгі бағыттарын анықтайтын, сыртқы саясатының тұрақты концепциясы қарастырылған. Сонымен қатар, АҚШ, ЕО және Ресеймен жүргізілетін сыртқы саясаттағы әдістері, сондай-ақ басты державалармен саяси-экономикалық және қаржылық қарым-қатынастарының кеңеюі сарапталды.

Түйін сөздер: халықаралық қатынастар, сыртқы саясат, бірлестік, стратегиялық серіктестік, саяси байланыстар, аймақтық қауіпсіздік.

Смағұлова К.К., Маткеримова Р.А.

кандидат философских наук, Казахский национальный университет
им. Аль-Фараби, Казахстан, Алматы, e-mail: sgulshat72@mail.ru, тел. : +77013268649

Казахстан и Китай: внешние политические приоритеты Казахстана и отношение Китая

В статье рассматриваются основные направления внешней политики Казахстана и роль Китая во внешней политике нашей республики. В данной статье обобщен опыт политики Китая в отношении мирового сообщества и его деятельность в сфере экономики и региональной безопасности в рамках таких сообществ, как Шанхайская Организация Сотрудничества. Рассмотрена концепция китайской внешней политики в нынешнюю эпоху глобализации, достаточно устойчивую, чтобы стать второй сверхдержавой в мире, направления которой лежат в основе ее продвижения. Также, анализируются методы ведения внешней политики в таких направлениях, как США, ЕС, Россия и расширение политических, экономических и финансовых связей с влиятельными державами.

Ключевые слова: международные отношения, внешняя политика, сотрудничество, стратегическое партнерство, политические связи, региональная безопасность.

Introduction

Since the Independence of the Republic of Kazakhstan our country has been playing a significant role in the international community, worldwide economy and political space. Having presented many international initiatives, Kazakhstan has been leading a multi-vector policy. Our country became an active actor of foreign relations nowadays and is a dynamic participant in solving global and regional problems collectively.

Our leader N. Nazarbayev has once again determined key directions of Kazakhstan's foreign policy in his message to Kazakh people called "Kazakhstan-2015" strategy – new political direction of a formed state": "Our priorities will not change – development of the cooperation with our neighbors – Russia, China, Central Asian states, as well as the USA, European Union and Asian countries. We will improve the Customs Union and Common economic space. Our short-term goal is to establish the Eurasian economic union. Thus, we state that any issues will be solved by consensus" (1).

As we noticed, as the main priorities of Kazakhstani foreign policy were, first of all, mentioned our neighbors – Russia and China. This priority has never changed and will stay as so. Because the relations with international community are always realized through neighboring countries. And it's essential that in the sphere of regional security the security built with neighboring states is the most important part. That's why our Northern neighbor Russia and our Eastern friend China are the key actors in Kazakh foreign politics. Also, in his message our President emphasized the importance of renovating the foreign policy as well as the domestic policy to make them suitable for countering new threats to national security in Central Asia. In this regard, leader of the nation mentioned the following as the priorities of renovating our foreign policy: strengthening regional and national security, active development of economic and trade diplomacy, increasing international partnerships in cultural-humanitarian, scientific-educational and other spheres, reinforcing the protection of citizens by law, protecting their individual, family and professional interests abroad.

The role of Kazakhstan in world economy and political space

The primary goal for Kazakhstan is an effective integration into the world economy, strengthening of Kazakhstan's position on external market and joining the top world exporters of energy

and products of its processing by the means of introduction of advanced technologies of production and provision of energy independence of the country. The economy of the country is actively aspiring for participation in international division of labor, international investment cooperation and international commodity turnover. For an effective participation of state in the given process it is necessary to keep in mind not only current state at the world markets, modern tendencies and main aspects of development of world economy but also be able to forecast important changes in the world economic processes on the bases of prospective analysis. In the conditions of an open economy a strategic aim of integration of Kazakhstan into the world economy must be raising of competitiveness of its economy. Competitiveness of production must contribute not only to export but also to successful competition with foreign suppliers of domestic market. Not only rich natural resource and relatively cheap qualified labour but also literate and scientific-technical potential should be viewed as a pre-condition of raising competitiveness of the national economy.

It's the prudent and farsighted politics of our leader that made our country a competent and famous participant of international community. The proof of that could be examples of Kazakhstan's heading OSCE in 2010, OIC in 2011-2012, SCO in 2010-2011, launching of the 7 winter Asian games in Kazakhstan and our country's selection as a host for "EXPO-2017" international specialized exhibition (2).

What is the difference between Kazakhstan and the other Central Asian countries? Our president has an additional legal status—that of being 'the leader of the nation,' a status he received in 2010. If N. Nazarbayev leaves his presidential position, he becomes a senator for life. He also has powerful levers of influence, for example, an attempt on his life would be equal to an act of terrorism. At the same time, the first president is immune to detention, arrest, or any responsibilities vis-à-vis the law for any action he committed during his presidential terms. It is a certain legal guarantee for the future.

People's Republic of China is one of the most rapidly developing countries of our time. It's the first worldwide by population (more than 1 billion 300 million people) and third by territory (9.6 million square kilometers).

It's been more than 20 years since Kazakhstan established diplomatic relations with its Eastern neighbor – China. PRC was in the list of countries which recognized the independence of our country immediately from the first days. It is absolutely

reasonable to say that the bilateral relations, based on peaceful neighborhood and mutual benefit principles, has nowadays reached a significantly high level. A sustainable law basis was founded and issues that seemed hard to solve at first were resolved through peaceful negotiations. The cooperation that has started as a simple trade partnership has transformed into a strategic partnership of a highest importance.

An important area of bilateral cooperation in the foreseeable future is cooperation in the nuclear field. In the context of China's intentions to build on its territory 23 nuclear reactors, the unprecedented contract on supplying 25 thousand tons of uranium from the RK to the PRC has obtained a particularly importance. China has played a significant role in the modernization of the Kazakh steel industry.

China can play a significant role in strengthening the role of Kazakhstan as an influential player in the global food market. In particular, Kazakhstan is interested in the usage of transit and transport potential of China for the supplying of agricultural products to China and other Asia-Pacific countries. Thus, China and Kazakhstan share common interests in the economics and politics field. Kazakhstan supplies hydrocarbons so necessary for China and it is ready to become the trade bridge between China and the Western Europe. It is necessary to note, that in the context of the global financial crisis, China has become the largest creditor and the investor for Kazakhstan, bypassing both Russia and the countries of the West. At the same time the part of Kazakhstan's elite, which has been not connected to oil-and-gas sector, they suspecting the PRC in latent intensions concerning Kazakhstan's resources (including land). The Chinese migration to Kazakhstan is a subject of special concern for Kazakhstan's experts.

China's foreign policy: main directions in the development of relations with Central Asian countries

China's foreign policy has recently been portrayed as increasingly assertive. This assessment is primarily based on both its foreign policy rhetoric and actions. While China does not seem to have significantly increased its military spending recently,² the fear of a greater assertiveness has revived the perception of China as a threatening or destabilising force in the 21st century. China's assertiveness in its foreign policy discourse is probably best exemplified by the content and wording of the first ever White Paper on Military Strategy ('the Military Strategy') that was released in May 2015.

The Military Strategy portrays China as a power under numerous – traditional and non-traditional – threats globally but also more particularly in its close neighbourhood.³ While a direct reference is made to threats originating from 'hegemonism, power politics and neo-interventionism', Beijing also indirectly shows its growing concern vis-à-vis the U.S. 'rebalancing strategy', more particularly in Asia. In this context, China affirms its readiness to build up the necessary strategic and military capacity 'to safeguard its national unification, territorial integrity and development interests'.

Chinese foreign policy also appoints the relations on various fields with Central Asian republics, and most importantly our country, as a priority direction. Chinese Ambassador to Kazakhstan on the foreign political concepts of China: "Since the very establishment, People's Republic of China has never started any wars first, has never struggled for military expansion, moreover, it follows the five principles of peaceful co-existence in developing the connections with other countries. Chinese development not only never destructed and never threatened in any way the development of Central Asian states, but also has always been trying to form a sustainable external environment and huge possibilities for helping it. We aren't evolving the cooperation to make an influence sphere in Central Asia. We aren't developing the SCO to form a military bloc; we aren't going to transform SCO to any kind of unity of NATO or the Warsaw Pact organization. We are improving our relations in order to ensure the peace, security and economic development together with the countries of our region. China will keep on developing its economic relations with Central Asia, and especially with Kazakhstan. In 2011 the goods turnover between China and Kazakhstan amounted 24.7 billion USD. Parties have pointed a target to risen this category to 40 billion USD until 2015. The geographic location is very convenient and the level of cooperation is strong enough for that" (3).

Economic presence and interest of China in Kazakhstan have considerably increased recently. In general, the main economic interests of China in Kazakhstan are:

1. Obtaining the access to oil and gas sources in order of ensuring China's energy security. In recent years, the growth of Chinese economy has increased domestic energy demand, therefore, sharply increased the import volume of oil and petroleum products. Growing Chinese economy, in particular, its western areas demand new energy sources which can be imported from Kazakhstan on mutually advantageous conditions.

2. Use of transport-communication potential of Kazakhstan for promotion of the Chinese goods on the western markets.

3. Enhancement of bilateral trade, the development of Kazakhstan's consumer market.

Strategic partnership between China and Kazakhstan

Diplomatic relations between the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan were established on 3 January 1992. In October 1993, took place the official visit of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to China, during the meeting there was signed the first official document determined the principles of bilateral relations — «The Joint Declaration on the Principles of friendly relations between the Republic of Kazakhstan and the People's Republic of China.» Within 20 years were formed principles and legal basis of mutual relations development. There were signed about 200 documents on bilateral cooperation in political, economic spheres, and also in the security and cultural cooperation field.

The improvement of bilateral relations between China and Kazakhstan underscores these developments and might, in the short term, help consolidate the achievements of the largest Central Asian republic. Over the past few months, Chinese and Kazakh officials have met to discuss economic, political, cultural and security issues. In June, Hu Jintao and Nazarbaev talked about the details of the security partnership agreed upon in 2005 and signed an agreement for the "Development of an all-round Strategic Partnership", which includes a commitment to boost bilateral trade and increase meetings between high-ranking officials. At the moment the situation of Kazakh-Chinese relations could not look better: Nazarbaev and Hu Jintao seem to have a deep mutual understanding and the current Kazakh temporary presidency of the SCO will provide additional opportunities for the two presidents to meet and discuss aspects of bilateral cooperation. Chinese officials have expressed satisfaction for the current situation of trade relations and have praised the recent creation of a trade and business centre in Khorgos, at the border between Kazakhstan and China.

Kazakh and Chinese officials have excellent reasons for being happy also about the two countries' trade relations, which have reached a volume of \$20 billion in 2011 (up from just \$8.3 billion in 2006), much larger than trade between Kazakhstan and Russia. The initial goal set by Kazakh and Chinese officials was to reach a trade volume of \$15 billion

by 2015, however this goal has been surpassed four years early as the value of bilateral trade is already \$5 billion above the planned level. Besides direct trade, Kazakhstan is also important for China as a transit country: among the issues recently discussed was also the improvement of railway connection between China and Kazakhstan and, from there, to Russia and Western Europe.

Economic and trade relations between China and Kazakhstan are developing on a basis of advanced contractual base, which includes more than 30 documents. The great value for progress in this sphere has an activity of the Kazakh-Chinese intergovernmental commission on trade and economic cooperation. Furthermore, each visit of Kazakh and Chinese politicians to Astana and Beijing usually results to new arrangements in the sphere of trade. Kazakhstan remains the second (after Russia) largest trading partner of China among the CIS and East Europe countries. Bilateral trade over the years to maintains a positive dynamics. In 2002, bilateral trade amounted to 1.955 billion dollars. For the six months of 2012 — \$ 8,73 billion. Kazakhstan's exports — \$6,144 billion, while imports from China accounts \$2,586 billion. The main Kazakhstan's export positions to China is compounded by a raw products group: crude oil, copper and copper alloys, ferroalloys and non-ferrous metals, scrap metal, fertilizer, raw leather, cotton and wool. China exports to Kazakhstan computers and hardware, railway and tram cars, heavy technique, coke, chemicals, consumer goods and food products. The huge share of Sino-Kazakh trade is compounded by the trade with PRC's Xinjiang. Kazakhstan is main trading partner of XUAR. Xinjiang's exports to Kazakhstan for the past 20 years, is a leader in foreign trade operations, occupying 70% of the total trade between China and Kazakhstan. The bilateral trade volume has grown from \$ 30 million in 1992 up to \$ 8,73 billion for the first six months of 2012. In the foreseeable future the importance of this region will grow, especially in the context of «strong center — strong province» strategy and the State program «XUAR-2015

One of the most important elements of the Kazakh-Chinese dialogue is cooperation in the energy sphere. In the Kazakhstan's hydrocarbons market China is represented by the largest power companies: CNPC, Sinopec, CITIC. The oil volume which is produced in the Republic of Kazakhstan with the participation of Chinese companies constitutes about 45 million tons, more than 50% of the total annual oil production. Currently there continuing construction/reconstruction of Atyrau

refinery (with participation Sinopec), Shymkent refinery (with participation of the CNPC), Aktau plastics plant and Moinak hydro-power station. In Aktau bitumen plant is constructing with the share of Chinese capital, the factory will satisfy the growing demand during building the transport corridor «Western China — Western Europe» (4).

The rapid development of Chinese-Kazakh strategic partnership was influenced by political dialogue of the highest level, effective business relations and personal friendship of two countries' leaders. Head of China Hu Jintao has visited Kazakhstan 7 times and N.Nazarbayev has been to China with official visits and as a participant of international conferences for 17 times. That kind of an often meetings is a rare thing in international experience, and it also emphasizes the importance of the heads of states in the development of bilateral relations.

As a result of the President Nazarbayev's state visit to PRC in February 2011 a mutual communique was signed. This document once again pointed out that Kazakhstani-Chinese relations are developing rapidly and effectively: "Parties agree that during latest years Kazakh-Chinese strategic partnership connections have been undergoing a stable development. Bilateral relations at highest and high level are becoming closer, the level of mutual understanding and trust is rising non-stop, trade-economic, energy, humanitarian, security spheres, also cooperation on international and regional problems are deepening". According to the fourth article of the document, parties were satisfied with the measures undertaken right on time to tackle the world financial crisis together.

Regional security issues within the framework the international community

The intellectual roots of regional security studies can be traced to the geopolitical writings of the late 19th and early 20th centuries, although the definition of critical regions and the source of that criticality have changed over time. During the Cold War, regional security and stability were defined largely in terms of the place that a region occupied in the strategic calculation of the United States or the Soviet Union. The contemporary preoccupation with regional security reflects a confluence of the continuing relevance of traditional geostrategic calculations and the emergence of new security challenges that have redefined the content and scope of order in the contemporary international system. The rising salience of regional security and regional security orders across every dimension of interaction

has generated a surprisingly large number of formal international arrangements that vary in scope, complexity, and strength.

The relevant issue of today – regional security has never been replaced from the agenda of the heads of states' meetings. Drugs and weapons trafficking, illegal migration, as well as the international terrorism, religious extremism and national separatism problems keep worried not only Kazakhstan and China, but almost all members of international community. For the solution of these problems, parties have been improving their relationships in the framework of Shanghai Cooperation Organization that was established in 2001. Apart from Kazakhstan and China, Russia, Kyrgyz Republic, Tajikistan and Uzbekistan are the members of the SCO. The arising interest of other countries in SCO demonstrates its importance and effectiveness, the relevance of its principles. Nowadays SCO consists of 6 member-states, 4 observers (India, Pakistan, Iran, Mongolia) and 2 dialogue-partners (Belarus, Sri-Lanka). Kazakhstan and China shares the cooperation in the SCO not only in political sphere, but also trade-economic and cultural-humanitarian.

The stable periodic visits of Kazakhstan's and Chinese presidents, the signing of agreements on strategically important objects for both, but especially Kazakhstan, have been a push towards the development of bilateral relations to the level of the strategic partnership. In particular, realization of such infrastructure projects like building the modern types of railways, automobile roads, oil and gas tubes, big amounts of credits for the construction of energetic infrastructure have deepened the mutual cooperation. Equally distributing the rights to procession of its oil production sites between Western, Chinese and Russian investors, Kazakhstan tried to balance its interests. But the world financial crisis gave China the opportunity not only to process its oil sector, but also to strengthen its influence on other spheres of economy. Apparently, the rapid activeness of Chinese companies in Kazakhstan is a good thing to help diversifying our economy, but Kazakh people view the rising influence of Chinese in our country with suspicion.

During the SCO summit held on 6 June 2012 Chinese Head of state Hu Jintao and President N. Nazarbayev had a conversation. Hu Jintao made some proposals for deepening their diverse strategic partnership: "Firstly, strengthening mutual political trust, improving connections on different levels, securing both countries' strategic security and development interests. Secondly, widening business

cooperation, motivating bilateral production relations, opening new directions of partnership, deepening energy cooperation, developing the atomic energy, solar energy, wind energy spheres, renew bordering points, updating their infrastructure, widening mutual investment. Thirdly, widening humanitarian connections, improving cooperation in culture, education, travelling and medicine. Fourth - deepening security cooperation, effectively countering drug trafficking, organized transnational crime, improving systematic and information security. Fifth – developing multilateral cooperation, strengthening relations in the frameworks of UN, SCO, CICA, forming a convenient environment for two countries' development according to the concept based on mutual trust, mutual efficiency, equality and partnership (5).

One of the latest and most important occasions in China was the decision of XVIII meeting of Chinese Communist party, held on 8 November 2012, about replacement of the leadership and transferring of it to the fifth generation representatives. The post of the Head of PRC and Secretary General of Chinese Communist Party which changes each 10 years was given to former deputy Head of China – Xi Jinping. According to Russian scholar S.G. Luzyanin, the great importance of Chinese leadership will continue to exist. It's essential that despite many changes in development of "socialism with Chinese features" model, the main direction of the Party will remain. Those include: powerful state; leadership role of Chinese ComParty; binds between successors of the leadership in realization of reforms and development strategy

The Russian Federation and the People's Republic of China both have important stakes in Central Asia's present and future. Both have had experience fighting against extremist elements: be it in Chechnya where Russia waged two mostly unsuccessful wars against local rebels and a coalition of Islamist guerilla fighters, or in the province of Xinjiang, where China is still confronted with the problem of secessionism. Both countries understand the limits of multilateral action, but still tend to coordinate their actions within the framework of regional organizations initiated to deal with terrorism, extremism, separatism, and collective security. The Collective Security Treaty Organization (CSTO), founded in 2002 on the basis of the 1992 Tashkent Treaty, is the main international forum for former

Soviet republics to discuss their mutual interests on a wide range of security issues. Dominated by Russia, 25 the CSTO was founded "to strengthen peace and international and regional security and stability, and to ensure the collective defense of the independence, territorial integrity and sovereignty of the member States, in the attainment of which the member States shall give priority to political measures."²⁶ Russia's military capabilities and the history of its engagement in Tajikistan during the 1992-1997 civil war (when it secured the Tajik-Afghan border) make it a preponderant partner in ensuring a well-functioning mechanism of regional security based on shared goals of peace and territorial integrity (6).

It is quite confirmed that the new Chinese leadership will continue the position which was held until today in the foreign policy. Even though main issues are resolved, there are still many problems that haven't been regulated. The most outstanding one of them – is transboundary rivers question. There were some declarative documents generally coordinating this issue, but there was no concrete decision on it. But it's vital to mention that last few years this problem's regulation process has moved forward quite far. That was caused by the work of mutual Kazakhstani-Chinese commission on usage and defense of transboundary rivers, formed on the basis of bilateral agreement. Though the basic agreement defining the normative status of those rivers hasn't been reached yet.

Conclusion

In conclusion, it is essential that People's Republic of China will remain one of the main priorities of our foreign political concept. Both sides are interested in that. Kazakhstani-Chinese relations haven't lost their development rapidity even in the conditions of latest financial crisis. We can divide the 20 years of cooperation into first ten years of building the normative basis, defining main priorities and basic directions of bilateral partnership and last ten years of raising the cooperation to the higher quality level, solving urgent issues and transforming the economic spheres of strategic importance into the main object of cooperation. Nowadays, huge economic projects started up, the development of non-resource economic spheres is coming up; all of that shows us the sustainability of Kazakhstani-Chinese relations future development. Mutual trust and interest will always remain as the strongest foundation for bilateral connections.

Әдебиеттер

- Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы (2012 ж.14.12.) // <http://www.mod.gov.kz>
- От Маркса к Конфуцию // Экспресс К. 6 ноября 2012.
- Вечерняя Астана. 4 декабря 2012.
- Совместное коммюнике Республики Казахстан и Китайской Народной Республики <http://www.inform.kz/rus/article/2354461>
- HuJintao tong hasakesitan zongtong Nazaerbayefu juxing huitan // <http://kz.chineseembassy.org/chn/zhgx/t938702.htm>.
- Внешняя политика Китая в глобальном и региональном измерениях // <http://www.ras.ru/news/shownews.aspx?id=4c408f27-e0a2-4b39-a08c-018156e18392>

References

- Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A.Nazarbayev to the nation of Kazakhstan (2014.14.12) // <http://www.mod.gov.kz>
- From Marx to Confucius // Express K. 6 November 2012.
- Evening Astana. 4 December 2012.
- Mutual communique of the Republic of Kazakhstan and People's Republic of China <http://www.inform.kz/rus/article/2354461>
- HuJintao tong hasakesitan zongtong Nazaerbayefu juxing huitan // <http://kz.chineseembassy.org/chn/zhgx/t938702.htm>.
- Foreign policy of China in global and regional dimensions // <http://www.ras.ru/news/shownews.aspx?id=4c408f27-e0a2-4b39-a08c-018156e18392>

2-бөлім
ФИЛОЛОГИЯ

Раздел 2
ФИЛОЛОГИЯ

Section 2
PHILOLOGY

Авакова Р.А.¹, Майданқызы Б.²

¹доктор филологических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²магистрант 2 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

КОНТАКТОЛОГИЯ: СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЧИСЛА ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Проведенный анализ фразеологических единиц с числительным-символом в казахском языке представляет особый интерес для лингвистики. В любом языке число, помимо обозначения счета предметов, еще имеет символическое значение, потому оно может иметь магическое или сакральное значение, позволяя более глубоко постичь окружающий мир и самого человека.

Учитывая экстралингвистические факторы, которые определяют национальную специфику символики числовых компонентов, а также разнородную систему абстрактно-теоретических взглядов и образно-чувственных представлений казахского народа, выявлены значения числа в составе фразеологизмов данного языка. Перспективы исследования связаны с дальнейшим изучением символики числового компонента во фразеологизмах казахского языка и их функционированием с учетом национально-культурной специфики.

Ключевые слова: фразеология, фразеологизм, символика, число, экстралингвистические факторы, лингвокультурологический аспект.

Авакова Р.А.¹, Майданқызы Б.²

¹филология ғылымдарының докторы, профессор

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті 2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.

Контактология: қазақ тіліндегі сандық фраземиканың символдық мағынасы

Лингвокультурологиялық аспектіде сан есімдермен берілетін фразеологиялық бірліктер қазақ тілінде лингвистика үшін ерекше қызығушылық тудырады. Кез келген тілде сан есімдердің заттарға сандық мағына беруден басқа символдық та мәні бар, өйткені ол адамның өзін өзі танып білуі мен қоршаған ортаны барынша терең түсінуі үшін метафизикалық шынайылық символы ретінде де не бал ашу қызметтері ретінде де қызмет көрсете алады.

Сандық компоненттердің ұлттық арнайы ерекше символдарын анықтаумен қатар экстралингвистикалық факторларын ескере отырып, сонымен бірге қазақ халқының образды сезімталдық түсініктері мен абстрактілі теориялық көзқарастарының жүйесін ескере отырып қазақ тіліндегі фразеологизмдердің құрамындағы сандық мәндерді табуға ұмтылыс жасалған. Одан әрі зерттеу кезінде қазақ тіліндегі фразеологизмдердің құрамындағы сандық компоненттердің мәнін ұлттық мәдени ерекшеліктеріне байланысты табуға тырысқан

Түйін сөздер: фразеологизм, фразеология, символдары, сандар, экстралингвистикалық факторлар, лингвокультурологиялық аспект.

Avakova R.A.¹, Maidankyzy B.²

¹Doctor of Philology, Professor of al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

²Master of 2 course of Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

Contactology: the symbolic meaning of numbers in phraseological units of kazakh language

The carried-out analysis of phraseological units with a numeral in Kazakh in linguoculturological aspect is of special interest for linguistics. In some languages the number besides designation of the account of objects still has symbolical value therefore it can act in conjectural function or as a symbol of metaphysical reality, allowing to comprehend more deeply the world around and the person.

Considering extralinguistic factors which define national specifics of symbolics of numerical components and also the diverse system of abstract and theoretical views and figurative and sensual representations of the Kazakh people, values of number as a part of phraseological units of this language are revealed. Prospects of a research are connected with further studying of symbolics of a numerical component in phraseological units of Kazakh and their functioning taking into account national and cultural specifics.

Key words: phraseology, phraseological unit, symbolics, number, extralinguistic factors, linguocultural aspect.

В современном языкознании особое внимание за последние десятилетия стало уделяться языку как фактору человеческого общения, как главному источнику мысли, новому мировидению. В связи с чем вопросы контактологии являются актуальными при лингвокультурологических исследованиях. По определению Р. Якобсона, функционально «язык является средством умственной и духовной жизни и средством общения» [1; 306]. Сложность проблемы, связанной с описанием взаимодействия языка и культуры, продиктована неоднозначностью культурно-языковых связей, различным временем их закрепления, источником доминирования, различной глубиной проникновения в сопряженное пространство, знаковым характером обеих сущностей. Неоднозначность, вариабельность культурно-языковых связей настолько велика, что позволяет трактовать язык как элемент, часть, факт, фактор, форму, источник, хранитель, памятник, транслятор, условие существования культуры [2; 18]. В культурно-языковом комплексе доминирующий характер может приобрести любой из элементов. В языковых единицах как элементах системы языка доминирующим началом выступает язык в отличие от культурного компонента.

«У языка же нет вторичной знаковой системы, которая бы раскрывала его смыслы. Он делает это сам, толкуя одни смыслы через другие, перефразируя их, но не выходя за свои пределы. Язык, в отличие от человека, лишен языка, который бы фиксировал, ограничивал и стабилизировал его смыслы. Тайна человека приоткрывается через язык, тайна языка безъязыка» [3; 8].

При изучении фразеологических единиц в свете контактологии необходимо также исследовать национально-культурную специфику, быт, исторические особенности, развитие и изменения в языке при взаимодействии с другими языками. Более подробно в этой статье мы остановимся на национально-культурной специфике, т.к. она является более значимой. Данные компоненты являются неразрывными и взаимосвязанными, т.к. «культура никогда не была и никогда не бу-

дет отвлеченно-человеческой, она всегда конкретно-человеческая, то есть национальная» [4; 85]. Национальная специфика этнически обусловлена фактом принадлежности к определенному этносу. В качестве доказательства приведем мнение ученого-лингвиста Н.М. Фирсовой, которая понимает «национальную специфику как наличие специфических признаков языковых единиц, которые могут отражать (эксплицитно или имплицитно) как интралингвистические (фонетические, лексические, грамматические и стилистические), так и экстралингвистические (в первую очередь социальные, исторические, культурные, психологические, этнические) факты, свойственные носителям... языка той или иной национально-культурной общности [5; 23-24]. Этнос же понимается как «исторически сложившаяся общность людей с общей культурой, языком и самосознанием» [6; 840]. Соответственно, специфику, обусловленную принадлежностью к определенному этносу, будет логично именовать национальной, или этнокультурной, или национально-культурной. Если употреблять сугубо термин «этнос», то исследование в большей мере будет соответствовать этнографическому исследованию.

Исходя из вышеизложенного, мы предприняли попытку исследовать фразеологизмы казахского языка с числовым компонентом с выявлением национально-культурной специфики.

Мир вокруг нас состоит из знаков, наибольшую часть которых составляют числа. Числа являются сами по себе универсальными символами. В нашем понимании символ – это специфическая единая целостность, концентрированно выражающая определенный социокультурный смысл.

Учеными давно отмечено, что числа, помимо обозначения количественного значения, несут в себе значение целого мира, представления о мироздании, т.е. информацию, не относящуюся к количеству. Зачастую они предстают символами, знаками. Известный ученый-лингвист С.А. Швачко, подробно изучив этапы эволюции познания количества, проанализировала

взаимосвязь и взаимообусловленность логической и языковой категорий количества в монографии «Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках», приходит к выводу, что языковая и логическая категории количества не тождественны: «...семантическая модель категории количества обуславливается реальными отношениями предметов и явлений материального мира, историческим опытом, результатами познания количества, языковой общностью, а также языковыми факторами. Языковая категория количества представлена определенными материальными средствами, присущими каждому конкретному языку» [7; 13]. Некоторые числа называют сакральными, магическими и т.п. По поводу значения таких чисел ученый-лингвист В. Чернышев причину распространенности объясняет на примере числа *семь*: «светлая седмица», «семь таинств», «семь чинов ангельских» и приходит к выводу, что данное число в народных представлениях приобрело некоторое сакральное значение [8; 69]. Числа легли в основу большого количества фразеологических единиц казахского языка. В рассмотренных идиомах выявлена разная частота употребления чисел: единичные фразеологизмы с числами *три*, *тридцать*, *шестьдесят два*, *восемь*, большое количество с числами *один*, *два*, *шесть*, *семь*. Такие числа, как: *ноль*, *тринадцать*, во фразеологизмах рассматриваемого языка не выявлены.

Рассмотрим символическое значение чисел в мировой культуре и отражение данного значения во фразеологизмах казахского языка.

По мнению Х.Э. Керлота, *ноль* символизирует небытие, смерть как состояние с точки зрения человеческого существования, а также вечность, благодаря своей округлой форме [9; 576]. Иными словами, *ноль* обозначает пустоту. В казахском языке не выявлены идиомы с компонентом «ноль».

Следующим числом является *один*. «Все числа происходят от единицы, которая эквивалентна мистической, невыявленной и не имеющей размер «Светящейся точке» и «Высшей силе». Это число обозначает духовное единство, общее основание для всех существ» [9; 576]. «В аспекте природном (космическом) единица предстает символом единства и активности природы. И, наконец, в человеческом аспекте единица символизирует собой активную духовную волю человека, что выражает прямую позицию живого человеческого тела в стоя-

чем положении» [10; 39]. О духовном единстве свидетельствует фразеологизм *бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығару*, обозначающий «рука об руку; вместе действовать, жить». Фразеологизмы с компонентом *один* также обозначают характер человека, личностные качества, состояние: *бір жасап қалу* – воспрянуть духом; *бір күн бие, бір күн түйе* – об изменчивом, непостоянном поведении кого-либо, *бір құдай біледі* – не знает никто, неизвестно. Во многих идиомах казахского языка с числом *один* употребляется слово бог, всевышний, аллах: *бір аллаға тәуекел* – слава всевышнему (аллаху, богу), *бір алла өзін жар бола көр!* – пусть хранит всевышний, *бір құдайдың ұрғаны* – бог наказал, *бір құдайдан тілегенім* – единственное, о чем прошу у всевышнего (бога, аллаха). Так как единица открывает весь числовой ряд, значение минимального количества, которое обозначает число *один*, т.е. употребление в прямом значении, выявлено нами в следующих фразеологизмах: *бір ауыз сөз* – два слова, *бір жұтым* – один глоток, *бір тұтам* – кусок, *бір түйер* – единственный, один кто-либо или что-либо, *бір үзім* – кусок, *бір шайнам* – немного еды.

Число *два* обозначает две половинки одного целого, символизирует внутреннее беспокойство, переменчивость. «*Два* обозначает конфликт и противовес или противопоставление, или мгновенное успокоение сил, находящихся в равновесии [9; 576]. Двойственность, лежащая в основе самого числа, предопределила его два значения, одно из которых является символом невежества, и символом единой мудрости, которая рождается из преодоления двойственности природы невежества. В казахском языке существует большое количество пословиц, фразеологизмов с компонентом «два». Зачастую данное число обозначает бинарность, две половины, стороны, два предмета или усиливает значение какого-либо действия: *екі жарты*, *бір бүтін болу* – жить совместно, помогать друг другу; *екі жүзді* – двурушник, двуличный; *екі кеме құйрығынан ұстау* – преследовать одновременно две разные цели; *екі көзі ішіп-жеп барады* – смотреть пристально, поедать глазами кого-либо; *екі (аяғын) өкпесін қолына алып жүгіру* – очень быстро бежать, не чувствуя ног под собой. Также число *два* в рассматриваемых идиомах символизирует неопределенность, неясность: *екі ойлы (оқты) болу* – быть на распутье, в раздумье; количество, состояние, положение: *екі ауыз сөз* – короткий разговор; *екі көзді алдында* – перед (двумя) глазами, *екі қабат болу* – быть в положении,

беременной; *екі көзі төрт болды* – ждать с нетерпением, все глаза проглядел кто-либо; *екі қолын мұрнына тықты* – не получить ничего, вернуться пустым.

Число *три* у большинства народов носит сакральный характер, что связано еще с мировосприятием древнего человека. Например, в мифологических представлениях индоевропейцев числом *три* обозначало весь окружающий мир человека – небо, земля и подземный мир. По мнению В.Н. Топорова, *три* является совершенным числом, так как оно «открывает числовой ряд... оно первое из чисел, порождаемых с помощью осознанной процедуры (1+2=3)» [10; 21]. В казахской фразеологии немало количество идиом с рассматриваемым числом. В качестве пожелания употребляется выражение: *ошақтың үш бұтына берсін!* – пусть в доме всегда будет достаток! Также *үшін беру* является религиозным, т.к. согласно Корану, на третий день после смерти кого-либо необходимо дать поминальный обед.

Число *четыре* символизирует стороны света, горизонтальную плоскость: «Характерным является то, что в космогонических мифах четырехчленная модель выступает как реализующаяся в горизонтальной плоскости (в общем виде – север, восток, юг, запад), тогда как трехчленная соотносится с вертикальной осью (небо, земля, преисподняя)» [10; 24]. Идиомы казахского языка с числом *четыре* имеют значение, близкое к символическому значению: *төрт аяғы тең жорға* – талантливый, искусный импровизатор; *төрт құбыласы сай* – счастливый, *төрт көзі түгел* – все вместе.

Число *пять* обозначает своего целостность, законность. На Ближнем Востоке и на Западе число *пять* понимается как выражение целостного человеческого тела и отражается на религиозных обязанностях: существует пять главных молитв, пять раз повторяемая священная клятва [9; 577]. В казахской фразеологии небольшое количество идиом с данным числом обозначают талант, позор, речь: *бес аспан адам* – талантливый кто-либо; *беттің суын бес төгу* – покрыть позором и т.п.

Число *шесть* соответствует шести направлениям пространства (по два на каждое измерение) и прекращению движения (так как Творение мира длилось шесть дней), символизирует равновесие или союз двух стихий (огня и воды) и тем самым означает человеческую душу [9; 578]. Также *шесть* олицетворяет свободу. Символическое значение шестерки не отраже-

но во фразеологизмах казахского языка. Оно обозначает количество, вражду, планирование: *алты алаш* – весь народ; *алты бақан ала ауыз* – разлад, вражда, алты қырдың астынан – далеко идущие планы, замыслы.

Число *семь* всегда являлось особенным. Еще с древних времен данному числу люди уделяли большое внимание, выделяя его из всего ряда чисел: в храмах вавилонян и ассирийцев было семь ступеней; в подземном царстве было семь ворот; у древних греков было семь чудес света и т.п. Пифагорейцы, вавилонско-ассирийские жрецы и алхимики считали *семь* абсолютным числом всех символов, высшей степенью восхождения к познанию премудрости [10; 46]. Необычайность числа *семь* Е.А. Гладских объясняет тем, что «оно состоит из суммы составляющих три и четыре – суммы основных горизонтальных и вертикальных координат Вселенной и воплощает космическую целостность, включая временные (7 дней недели), астральные (7 планет) и культовые (пантеоны семи богов) совокупности» [9; 671]. Данное значение выражено во фразеологизме *жеті қабат жер астында* – очень глубоко под землей (букв. под семью слоями земли).

Восемь благодаря своей округлой форме означает баланс противоположных сил и равнозначность власти духовной и природной, а также может означать бесконечность [8; 579]. В природном аспекте *восемь* символизирует закон причины и следствия, нарушение которого неизбежно вызовет действие силы уравновешивающего характера.

Число *девять* в ряде традиций близко к числу *семь*. По мнению В.Н. Топорова, лучший пример доказательства этого приведено Данте в *Vita nuova*: «Я говорю, что по счислению Аравийскому благодатная ее душа отошла в первом часу *девятого* дня месяца; по счислению же Сирийскому она отошла в девятом месяце года – то и это число было дружественно ей для того, чтобы показать, что при ее рождении все *девять* движущихся небес были в совершеннейшем единстве. Такова одна причина того. Но если рассуждать более тонко и согласно с непреложной истиной, то это число было ею самой; я заключаю по сходству и понимаю это так: число *три* есть корень *девяти*, ибо без любого другого числа, само собой оно становится *девятью*... Итак, если *три* само по себе дает *девять*, а Творец чудес есть сам по себе троица, то есть: Отец, Сын и Дух Святой, которые суть *три* и *один*, – то и Донну число *девять* сопровождало для того, чтобы показать, что она была девятью, т.е. чудом, ко-

торого корень находится в дивной троице» [10; 29]. *Девять* представляет сложный образ трех миров, так как идет утроение тройки и означает конец цифровой серии до ее возвращения к единице. Эзотерический смысл числа девять связан с идеей полноты и совершенства, заключенной в нем и связанной с синтезом трех миров, то есть тройной троичностью (Бог, Универсум, человек) [11; 73]. В казахском языке фразеологизм с числом «девять» обозначает «много»: *тоғыз жолдың торабы* – на пересечении множества дорог; *тоғыз қабат торқа* – девять слоев парчи.

Десять символизирует возврат к единице, единство и не относится к сакральным. Данное число совершенно, целое, оконченное, т.к. завершает ряд простых чисел. Сверх того *десять* включает в себе отношение равенства, превосходства, подчиненности, возможные между последовательными числами [10; 30]: *он саусағынан (қолынан) өнері тамған* – мастер на все руки, человек, умеющий делать все.

Следующим за десятью узловым числом является число *сорок*, которое «символизирует цельный цикл в процессе божественных свершений или определенную неделимую целостность: достаточно вспомнить то обстоятельство, что как Саул, так и Давид царствовали сорок лет, Соломон царствовал сорок лет, всемирный потоп продолжался 40 дней, Моисей был призван богом в возрасте сорока лет и жил на вершине Синая сорок лет... В похоронных обрядах требуется сорок дней, чтобы тело полностью освободилось от души или нескольких душ. Число сорок символизирует цикл жизни или нежизни» [12; 30]. В казахском языке существует большое количество идиом с данным числом: *қырқын мінсе, қыр артылмас* – бесполезный, никчемный человек; *қырық қалта (қалтасы бар)* – хитрый, скрытный кто-либо; *қырық құбылу* – быстро меняться; изменчивый, переменчивый; *қырық пышақ болу* – передрасться, перессориться между собой; *қырықтың қылауынан* – из знатного рода, голубая кровь; *қысқа күнде қырық шабу* – совершать бесконечные набеги, отыз күн ойын, қырық түн тойын қылу – пир на весь мир, пир горой и т.п. Данные фразеологизмы олицетворяют качества человека, представление об окружающем мире, национальные особенности.

После первой десятки вслед за числом *десять*, в казахском языке выявлены идиомы с числами *двенадцать*, *тридцать*, *сорок*, *шестьдесят два*, *сто* и *тысяча*. Они являются комбинацией однозначных чисел и поэтому вторичны по отношению к ним. «Каждое двузначное

число путем суммирования составляющих его цифр может быть сведено к однозначному, которое следует считать его скрытой сущностью. Такое однозначное число относится к двузначному, как сущность к явлению. Если однозначные числа являются божественными и архетипическими, то двузначные числа можно определить как «числа творения». Тем не менее, поскольку акт творения считается священным, то и двузначные числа несут в себе священный аспект. Расчеты и гадания обычно принимают во внимание лишь числа, принадлежащие первой десятке» [11; 30].

Также нами выявлены в казахском языке фразеологизмы с числами *шестьдесят два*: *алтыс екі айлалы* – хитрый, как лиса; *алтыс екі тамырлы босау (ию)* – всей душой; компонентом *тысяча*: *мың болғыр* – пусть проживет тысячу лет; *мың да бір дауа (ем)* – самое верное средство лечения, тал бойында бір мін жоқ – безусловно красивый, без изъяна. Число *двенадцать* почиталось священным древними народами. В древнеирландских медицинских текстах было «двенадцать врат души», двенадцать мифологических воплощений болезней в славянских традициях, двенадцать месяцев и двенадцать животных в восточном календаре, двенадцать рыцарей Круглого Стола, а в хеттской и анатolianской культуре это было число основных частей тела, на которое рассекается жертвенное животное при совершении обряда. В казахской фразеологии данный компонент обозначает возраст и состояние: *он екі де бір гүлі ашылмаған* – юный кто-либо; *он екі де бір нұқасы жоқ* – ничего еще не начато, не сделано кем-либо.

Анализ фразеологических единиц казахского языка позволил выявить, что наибольшее количество представляют идиомы с числами *один*, *два*, *четыре*. Чем дальше число от начала счисления, тем реже оно употребляется во фразеологизмах.

Рассмотренные идиомы позволили выделить ряд фразеологизмов, значение которых совпало с символическим значением чисел в мировой культуре. Категория количества во фразеологизмах рассматриваемого языка представлена не только в количественном, но и в качественном значении, т.е. не всегда обозначает количество. Также частота употребления идиом с первыми числами свидетельствует о том, что числа проходили этапы становления от начала (*с один*, *два*, *три* и т.п.) до больших чисел. Универсальность применения числа как сакральной силы объясняется апоцентричностью взглядов на мир и универсальной системой развития человечества.

Литература

- Якобсон Р. Избранные труды по лингвистике. – Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртене, 1998. – 448 с.
- Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование. Концепция развития индивидуальности в диалоге культур. – Липецк, 2008. – 159 с.
- Философия культуры. Становление и развитие / под ред. М.С. Кагана, Ю.В. Перова, В.В. Прозерского, Э.П. Юровской. – СПб.: Изд-во «Лань», 2009. – 448 с.
- Бердяев Н.А. Судьба России. Самосознание. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 544 с.
- Фирсова Н.М. Испанский речевой этикет. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 183 с.
- Прохоров А.М. Большой энциклопедический словарь. – М.: «ИНФА-М», 2017. – 658 с.
- Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – Киев: Вища школа, 1981. – 143с.
- Чернышев В.О. о «стержневых» именах числительных в русском и казахском языках // Известия АН КазССР. Серия филологическая. – 1946. – №4(29). – С. 45-51.
- Керлот Х.Э. Словарь символов. – М.: Refl-book, 2004.
- Топоров В.Н. О числовых моделях в архаичных текстах // Структура текста. – М.: Наука, 2000. – С. 3-58.
- Ключников С.Ю. Священная наука чисел. – М.: Беловодье, 2016.
- Маковский М.М. Язык – миф – культура: Символы жизни и жизнь символов. – М., 2006. – 329 с.

References

- Jacobson R. Selected works on linguistics. Blagoveschensk: BGK named after I.A. Baduan de Courtenay. 1998. - 448 p.
- Passov E.I. Communicative foreign-language education. The concept of developing the individuality in the dialogue of cultures. Lipetsk, 2008. - 159 p.
- The culture of philosophy. Formation and development / Under the edition of M.S. Kagan, Yu.I. Perov, V.V. Prozersky, E.P. Yurovsky. Publishing house "Lan" 2009 – 448 pages.
- Berdyayev N.A. The fate of Russia. Self-awareness - Rostov on Don: Phoenix 1997. – 544p.
- Firsova N.M. Spanish speech etiquette. - M. INFRA M., 2001 - 183 p.
- Prokhorov A.M. Big Encyclopedic Dictionary - M. "INFA-M", 2017, 659 p.
- Shvachko S.A. Language means of expressing the quantity in modern English, Russian and Ukrainian languages - Kiev Higher School, 1981. – 143p.
- Chernyshev V.O. "Core names of numerals in Russian and Kazakh languages". Kaz SSR. Philological Series - 1946 - №4 (29) – P.45-51.8.
- Kerlot H.E. Dictionary of symbols. M., Symbolic meaning of numbers in phraseological units of Kazakh language in cantatological aspect. Reference book -2004.
- Toporov V.N. Numerical models in archaic texts//Structure of the text – M. Science, 2000, P. 3-58.
- Klyuchnikov S. Yu. Sacred science of numbers. -M.: Belovode, 2016.
- Mayakovsky M.M. Language – the myth – culture: Symbols of life and life of symbols. M., 2006 – 329 p.

Алиева Х.

кандидат филологических наук, Азербайджанский педагогический университет,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: @gmail.com

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛАЛЕДДИНА РУМИ

Джалаледдин Руми – великий поэт турецкой литературы, оставил незабываемое художественное наследие, где сильно отражаются фольклорные традиции всего Востока. Из исследования его творчества в направлении фольклористики выявляются фольклорные традиции, мотивы легенд, сказок и религиозного содержания в его произведениях. В статье рассматриваются мотивы устного народного художественного творчества тюркских народов из приведенных примеров из поэмы «Месневи» Джалаледдин Руми.

Ключевые слова: Джалаледдин Руми, месневи, фольклор, Коран, афоризмы.

Алиева Х.

филология ғылымдарының кандидаты, Әзірбайжан педагогикалық университеті, Әзірбайжан, Баку қ.

Джалаледдин Румидің шығармашылығындағы фольклорлық дәстүрлер

Джалаледдин Руми – өзінің көркем мұрасымен Шығыстың фольклорлық дәстүрі айқын көрінетін ұмытылмас із қалдырған түрік әдебиетінің ұлы ақыны. Фольклористикаға бағытталған шығармашылығын зерттегенде, оның шығармаларынан фольклорлық дәстүрлер, аңыз сарындары, әңгімелер және діни мазмұндар анықталады. Бұл мақалада Джалаледдин Румидің «Месневи» поэмасы негіз ретінде алынып, мысалдарына қарай құрылған түрік халқының ауыз әдебиетінің себептері қарастырылады.

Түйін сөздер: Джалаледдин Руми, месневи, фольклор, Құран, афоризмдер.

Aliyeva H.

Candidate of Philology, Azerbaijan Pedagogical University, Azerbaijan, Baku

Folk Traditions In The Jalaladdin Rumi's Work

Jalaladdin Rumi is a famous Turkish literature had left an unforgettable trace with his legacy that reflects the folk traditions of whole East. With researching his creation by direction of study of folklore were clarified the folk traditions, the motifs of legends, tales and religious content in his works. This article are considered the motifs of folklore creations of turks on the base of bringing examples from J.Rumi's "Mesnevi".

Key words: Jalaladdin Rumi, masnavi, folklore, the Kuran, aphorisms.

Мовлана Джалаледдин Руми является одним из великих личностей, не вмещающихся в рамки своего времени. Несмотря на то, что прошли века, он навсегда остался на достигнутой им вершине. Он жил восемь веков назад, но восемь веков он завоевывает и всегда будет завоевывать сердца. «Я видим и невидим. Я открыт как глаз во сне. Я есть, и меня нет: как аромат цветочной воды. Молчалив и разговорчив как текст в книге».

Джалаледдин Руми родился 30 сентября 1207 года в городе Балх Хорасанской области, находя-

щейся в Афганистане. Город Балх в то время был центром науки и культуры. Так как город находился на Шелковом пути, он был торговым центром и экономически развитой столицей.

Отец Мовланы Гусейн Хатибоглы Мухаммад. Он был известен как Бахаддин Велед. Ему дали прозвище Султан аль-Уляма (Султан Мудрецов). Род Мовланы (да будет доволен им Аллах) исходит от Абу Бакра (да будет доволен им Аллах).

В 1225 году Бахаддин Велед размещается в крае Рум (Анатолия). Бахаддин Велед женит

своего сына на дочери Шарафеддина Валана из Самарканда – Гёвхар Бану. От этого брака у них появляются на свет два сына – Султан Велед и Аладдин Челеби. Мовлана Джалаледдин Руми до конца жизни жил и творил в Конье, там же он был похоронен.

2007 год был широко отмечен во всем мире как «Год Мовланы Джалаледдина Руми» учреждением ЮНЕСКО Организации Объединённых Наций. В Соединённых Штатах Америки самой покупаемой книгой было признано произведение Руми «Месневи», переведённое на английский язык.

Первое произведение Джалаледдина Руми – это великое произведение, состоящее из 21 диванов, совмещающих в себе теософические газели рубаи, «Дивани-Кабир». Последующие произведения – это «Фихи ма фихи» («В нём то, что в нём»), «Маджалиси-Саба», «Мактубат», «Месневи» и другие.

«Месневи» – это коронное произведение Мовланы. Произведение написано на персидском языке, состоит из 6 томов. Первые 18 бейтов Мовлана написал сам, а остальные по частям под его диктовку написал его мюрид Челеби Хусамеддин.

«Месневи» состоит из толкований «Корана», хадисов Благословенного Мухаммада и проявления подчинения ему. То есть, основная цель – это пропаганда пути Аллаха и Его Посланника. Произведение является исцелением для сердец тех, кто постиг чистоту, помогает точно понимать «Коран» и украшает внутренний мир человека.

*Пока жива моя душа, я – раб Корана.
Я – земля под ногами благословенного Мухаммада.
Ежели кто-то добавит хоть крупинку к этим словам,
То я оскорблюсь и возненавижу его и его слова.
(Мовлана от сердец к сердцам, 2007:2)*

«Месневи» – это арабское слово, лексическое значение «бейт, рифмующийся попарно, по два». В литературе считается объемным видом стихотворения – поэмой, сроки которой рифмуются между собой в каждом бейте.

А так как «Месневи» Мовланы считается пиком этого литературного жанра, то когда говорим «месневи», сразу в голову приходит именно это произведение. Об этом произведении, состоящем из 6 частей и около 25 618 бейтов, и его авторе его превосходительство Абдуррахман Джамал, считающийся великим мастером слова на Востоке, написал следующее: «Чтобы аргу-

ментировать духовную возвышенность, которым владел такой великий мыслитель, как Мовлана, достаточно «Месневи». Что ещё я могу сказать об описании и превосходстве этого великого человека? Он не является пророком, но у него есть книга». (Мовлана от сердец к сердцам, 2007:55)

В стихотворении «Разлука» Мовлана пишет:

*Вы слышите свирели скорбный звук?
Она, как мы, страдает от разлук.
О чем грустит, о чем поет она?
«Я со стволом своим разлучена.
(с той поры, как меня, срезав,
разлучили с зарослями камыша)
Не потому ль вы плачете от боли,
Заслышав песню о моей доле.
(Мовлана Джалаледдин Руми, 2002: 19)*

Небо – это легенда о любви, свирель рассказывает эту легенду на своём языке. Также Мовлана говорит: «Небо – это пища для влюблённых, на небе есть встреча с возлюбленным». То кто входит в небо, выходит из мира сего. Свирель и дервиш – друзья, которые лучше всех понимают друг друга. Пламя любви, обжигающее сердце дервиша, то же, что и пламя, обжигающее свирель изнутри. Больше всех они страдали от разлуки. Свирель рассталась с зарослями тростника, со своей настоящей родиной, существует божественная магия, которая тянет их к этому месту.

Далее Мовлана говорит:

*Коль духом слабые в меня дудят,
Я не противоядие, но яд.
Лишь тем, кто следует стезёй неложной,
Могу я быть опорой надёжной.
Я плачу, чтобы вы постичь могли,
Сколь истинно любил Маджнун Лейли
(Мовлана Джалаледдин Руми, 2002: 19).*

Воздействие и горечь в звуке свирели исходят от пламени любви, находящейся в ней. Свирель повествует о пути любви, в котором кровь доходит до колен. Меджнун, который пустился один странствовать по пустыням из-за своей любви, излагает легенду о любви. Отсюда видно, что Мовлана широко использовал аналогии и фольклорные традиции.

Мовлана использовал древнюю арабскую легенду «Лейли и Меджнун» как образец фольклора. Правда, низами Гянджеви, используя эту легенду, написал поэму «Лейли и Меджнун» раньше Мовланы. Но Мовлана ни разу не отметил имени низами.

Произведения Руми помогают многим из нас, увеличивая мистическое отношение к обыч-

ным жизненным ситуациям, и самое главное, нашу радость. В целом чтение его произведений одушевляет человека.

«Дагъянус был одним из кесарей Рума, он заставлял народ поклоняться себе и идолам. А те, кто спали в «Асхаб аль-кахф», были его гостями. Аллах по своему созданию внушил им эту мысль, и они заявили, что они сами являются творением (сотворенными), а идолы – это творение творений. Нужно верить единому Создателю. С этой целью они покинули местность Дагъянуса. В пути они встретили одного пастуха. Даже они вошли в одну пещеру с собакой этого пастуха. Они спали в пещере 309 (триста десять) лет. Об этом есть сведения и в исторических книгах» (Мовлана Джалаладдин Руми, 2007: 7).

Об «Асхаб аль-кахф» в «Коране» говорится следующее:

Сура «Кахф» (18) ниспослана в Мекке и состоит из 110 аятов.

Во имя Аллаха, Милостивого, Милосердного! (9-19 аяты)

Или же ты решил, что люди пещеры и Ракима были самым удивительным среди наших знамений?

Вот юноши укрылись в пещере и сказали: «Господь наш! Даруй нам от Себя милость и устрой наше дело наилучшим образом».

Мы запечатали их уши (погрузили их в глубокий сон) в пещере на много лет.

Потом Мы разбудили их, чтобы узнать, какая из двух партий точнее подсчитает, какой срок они пробыли там.

Мы расскажем тебе их историю правдиво. Это были юноши, которые уверовали в своего Господа, и Мы увеличили их приверженность прямому пути.

Мы укрепили их сердца, когда они встали (чтобы противостоять приобщению Аллаху со товарищей) и сказали: «Господь наш – Господь небес и земли! Мы не станем звать к другим божествам помимо Него. В таком случае мы произнесли бы чрезмерное.

Этот наш народ стал поклоняться вместо Него другим божествам. Почему же они не приводят в пользу этого ясного довода? Кто может быть несправедливее того, кто возводит навет на Аллаха?»

Если вы удалились от них и от того, чему они поклоняются помимо Аллаха, то укройтесь в пещере, и ваш Господь распространит на вас Свою милость (возьмет вас под свою милость) и сделает ваше дело легким».

(О Мухаммад!) Ты увидел бы, что солнце на восходе уклонялось от их пещеры вправо, а

на закате отворачивалось от них влево. Они же находились в середине пещеры. Это были некоторые из знамений Аллаха. Тот, кого Аллах ведет прямым путем, следует прямым путем. Тому же, кого Он вводит в заблуждение, ты не найдешь ни покровителя, ни наставника.

Ты решил бы, что они бодрствуют, хотя они спали. Мы переворачивали их то на правый бок, то на левый. Их собака лежала перед входом, вытянув лапы. Взглянув на них, ты бросился бы бежать прочь и пришел бы в ужас.

Так Мы пробудили их для того, чтобы они расспросили друг друга. Один из них сказал: «Сколько вы пробыли здесь?». Они сказали: «Мы пробыли день или часть дня». Они сказали: «Вашему Господу лучше известно о том, сколько вы пробыли. Пошлите одного из вас в город с вашими (серебряными) монетами. Пусть он посмотрит, какая еда получше, и принесет вам ее поесть. Но пусть он будет осторожен, чтобы никто не догадался о вас («Коран» и перевод на азербайджанский тюркский язык, 2000:293).

Мовлана был прекрасным знатоком «Корана» и рассказов о пророке Мухаммаде (Да благословит его Аллах и приветствует). Аллегорически толкуя аяты Корана, он внес своего рода ясность в содержание ряда аятов. Джалаладдин Руми в написанных им рассказах о пророках служил поиску Аллаха и истины.

Краткое содержание повествования, взятого из «Месневи», следующее:

Муса (мир ему) по дороге встречает одного пастуха. Пастух говорил: «О Аллах! Где ты? Да буду я твоим рабом и жертвой тебе! Иди сюда, я зашью твои лапти, расчешу тебе волосы. Пусть все мои ночи будут жертвой тебе, о, великий Господь, при каждом поминании которого я зываю к тебе «Эй! Эй!»».

Муса (мир ему) обращается к нему с вопросом: «С кем ты так разговариваешь? Кому ты говоришь эти слова?»

Когда пастух ответил: «Нашему Создателю, который создал небеса и землю» Муса (мир ему) сказал: «Эй! Приди в себя! Ты потерял рассудок? Что за пустой бред, что это за богохульство?! Если ты не можешь вытерпеть, не сказав эти слова, тогда закрой свой рот тряпками. Разве это Солнце нуждается в этом? Если ты не прекратишь говорить эти слова, то ниспосланный огонь превратит в пепел весь народ».

Пастух сказал: «О, Муса! Ты считай, что этими словами ты зашил мне рот. Привел меня в подавленное состояние из-за сожаления, задал мне урок». Потом он порвал на себе одежду, и

с жалобным вздохом в одиночестве пустился в пустыни.

В это время Мусе (мир ему) пришло следующее откровение: «Ты разлучил Нашего раба от Нас. Интересно, ты стараешься приблизить Моих рабов ко Мне или отдалить их от Меня? По возможности держись подалеже от пути разлуки. Когда Я приказал Своим рабам: «Покланяйтесь!», Я не надеялся получить какую либо пользу или прибыль от этого. Аллах понимает язык каждого. О, Муса! Имена знающих другие, а имена влюбленных, у которых обожены души и сердца – совсем другие.

Как только Муса (мир ему) услышал этот упрек от великого Господа, он отправился в пустыни за пастухом. Муса нашёл пастуха и сказал ему: «Аллахом тебе предоставлено право быть его рабом: тебе разрешено поклоняться так, как ты этого хочешь».

Пастух сказал: «О, Муса! Я уже вышел из моего прежнего состояния восторга и сейчас вся моя душа испачкана кровью моего сердца. Мое настоящее состояние не вместится в обычные слова, а эти слова, сказанные мною, не в силе полностью раскрыть то состояние, в котором я сейчас нахожусь. Если ты видишь в зеркале узор, картину, это твоё отражение и узор на его поверхности не принадлежат самому зеркалу. Разве звук, издаваемый дыханием, вдыхаемым свирельщиком в свирель, принадлежит неодушевлённой свирели? Источник этого звука – свирельщик, дующий в свирель».

Джалаледдин Руми сказал следующее об Аллахе и пророках: «Аллах послал пророков не из-за того, что он нуждается в этом, а по своей милости, щедрости, величию, чтобы они показали простому народу правильный путь и возвестили о спасении. Души пророков не боготворят никакому другу, кроме Аллаха. Для пророков не имеет значения, верит народ их наставлениям или нет, потому что им достаточно того, что они возвещают Истину» (Мовлана Джалаледдин Руми, 2010: 52).

«Оставь всё и приди к нам...» – Кто хочет вступить в мир бедности, то, прежде всего, пусть оставит четверть мира сего, кто хочет понять тайну бедности и прогуливаться там, то пусть оставит половину этого мира, кто хочет бедность, достойную Мухаммада, то пусть оставит и отпустит этот мир. Тот, кто хочет достигнуть совершенства Мухаммеда, то пусть оставит этот мир и мир иной, чтобы в результате возвыситься к Аллаху и как истинный раб оставит для Всевышнего Аллаха всё остальное. Именно тогда

этот мир, мир иной и всё, что находится в них, отдается такому чистому рабу.

Если хочешь вечности, то оставь этот мир; если хочешь увидеть Аллаха, то оставь мир иной.

Если хочешь Аллаха оставь и этот мир, и мир иной, и всю вселенную. Так приди к нам» (Мовлана от сердец к сердцам, 2007:17).

«Опять приди, опять, кем бы ты ни был, неверным или огнепоклонником, идолопоклонником, покаявшимся сто раз, хоть нарушившим покаяние сто раз, это не дверь безнадежности, приди таким, какой ты есть» – этот призыв раскрывает свои объятия всем сердцам.

Мовлана любил людей, всё человечество. Он хотел видеть всех людей безгрешными и чистыми. Мовлана был против того, чтобы людей оценивали по их внешности и знаниям. Он всегда говорил, что внешняя красота обманчива, а также то, что может быть резкое противоречие между знаниями и духовным миром знающего человека.

«Мир – истинный враг человека. Человек, привязанный к миру, мертв, даже если он султан мира. Этот мир смертный, ищи мир постоянный. Твоя внешность превратилась в ни что, прижми к смыслу».

Мовлана, который глубоко знал фольклор, говорит: «Из мира четырех стихий был создан один мир». А в другом бейте говорит так: «Знай, что ветер, земля, вода, огонь имеют веру в Создателя». Эта строка в восточной философии, «Абу-аташ-баду-хак», то есть «Вода-огонь-ветер-земля» считаются компонентами создания мира. Точнее, Всевышний Аллах заложил начало этого мира, созданного им из ковн (бытия), существования, интриги и противоречий в результате смешения и слияния смеси, состоящей из четырёх стихий, перечисленных выше, чтобы они создали мир, состоящий из минералов, рудников, растительного мира и живых существ.

Словом, цель в создании живых существ – это создание живого человека. Цель в создании человека – это создание совершенного человека, покорного создателю. Поэтому говорится: Если эти противоречия будут в мире друг с другом, тело будет четырёхстихийным, то это мир будет жить. Если эти противоречия будут в борьбе друг с другом, уничтожат друг друга, то эти тела истлеют и уничтожатся, а умные души или люди останутся. А мир будет вечно получать пользу от них.

По мнению Мовланы, мир – это стихия, делающая человека заложником материальной жизни и не позволяющая душе возвыситься:

«Мир – истинный враг человека».

«Мир обманывает человека, притворяясь невестой, которая на самом деле является злой колдуньей. Тот, кто влюбляется в неё, пьёт щербет из яда».

«Человек, привязанный к миру, мертв, даже если он султан мира».

«Отдавший миру сердце, как тот, кто продал свою веру за один кусок хлеба».

«Те, кто жаждали положения и бегали за счастьем в мире, потерпели поражения перед своими желаниями».

«Человек, очень сильно привязанный к миру, как охотник, отпустивший птицу и охотящийся за ее тенью. У него нет капитала. Он обанкрочен».

«Этот мир смертный, ищи мир постоянный. Твоя внешность превратилась в ни что, примкни к смыслу».

«Первый мир – мир испытаний, а второй мир – это мир, где люди получают воздаяние за то, что они сделали».

«Что такое мир? Это непознание Аллаха. Разве ткани, деньги, торговля – это не мир?».

«Знай, что если вода будет под кораблём, то он поплывёт, доставит его по адресу. Но если вода заполнит корабль, то в этом случае она потопит его».

«Пророк Сулейман был назван бедным потому, что убил в сердце любовь к богатству».

«Кувшин с закрытой крышкой уплыл на поверхности глубокой и бескрайней воды, потому что был заполнен воздухом».

«Именно пока внутри человека есть бедность, он не потонет в море мира. Он останется на поверхности моря».

«Не смотря на то, что весь этот мир находится в его владении, это владение ничто в его глазах».

Мовлана сравнивает эту мирскую жизнь со сном:

«Мир – это сон. Даже если во сне у тебя порежется рука, то ничего страшного в этом нет».

«Если во сне нож порезал твоё горло – не бойся! И голова твоя на месте, и жизнь твоя будет долгой».

«Если во сне увидишь, что ты поделён на две части, то ты проснёшься не больным, а здоровым».

Мовлана сравнивает тех, кто привязан к этому миру, с несозревшим плодом:

«Несозревший плод прикрепляется к ветви крепко. А когда плод созревает, то его привязанность к ветви ослабевает и, наконец, ему

становится совсем нетрудно расстаться с ветвью».

«И зрелые люди не боялись разлуки с этим миром, наоборот, они радовались этому».

Возьми пример с этого и подчинись хадису «Умрите раньше смерти!»

Подчинись, чтобы твоё сердце, очистившись от преходящих качеств, достигло тайны подчинения и море мудрости и тайн, которое ты прожил за всю жизнь, носил тебя на голове. Потому, что моря носят на голове тех, кто подчинился им. Только тех, кто попусту барахтается, не решаясь подчиниться, тянет в удушающее дно и топит его» (Джафаров, 2009:138).

Мовлана был создателем религии человечности и любви. Он больше себя любил Единство, Народ и Священную книгу. Он принимал мир временным местом проживания и очень естественно принимал смерть. Для Мовланы смерть не что иное, как зуб, выпавший изо рта. Смерть – это не исчезновение тела. Это возвышение к Аллаху.

Для справедливых и религиозных людей в смерти есть жизнь.

Смерть приносит чистым душам покой и тишину.

Смерть – это постижение Истины, а не страдание и вражда.

Жизнь без покаяния – это полная отдача души. Смерть, наступающая человека и превращающая его в живого мертвеца, на самом деле это быть в неведомстве и несведущим об Аллахе. Приятна и жизнь, и смерть для Аллаха, даже жизненный эликсир является огнем для человека, если он не встретится с Аллахом.

Источник большинства произведений и рассказов Мовланы – это восточная мифология. В то же время он обращался в своих произведениях к повествованиям о пророках.

В «Коране» о пророке Нухе написано следующее:

Во имя Аллаха, Милостивого, Милосердного!

1. Мы отправили Нуха (Ноя) к его народу: «Предостереги свой народ прежде, чем их постигнут мучительные страдания».

2. Он сказал: «О мой народ! Воистину, я для вас – предостерегающий и разъясняющий увещатель».

3. Поклоняйтесь Аллаху, бойтесь Его и повинуйтесь мне!

4. Он простит вам ваши грехи и предоставит вам отсрочку до назначенного срока. Воистину, когда срок Аллаха наступает, он уже не откладывается. Если бы вы только знали!».

5. Он сказал: «Господи! Я призывал мой народ ночью и днем, но мои проповеди лишь ускорили их бегство.

7. Каждый раз, когда я призывал их, чтобы Ты простил их, они затыкали пальцами уши и укрывались одеждами. Они упорствовали и надменно превозносились.

8. Затем я призывал их открыто.

9. Затем я обращался к ним всенародно и говорил с ними наедине.

10. Я говорил: «Просите у вашего Господа прощения, ведь Он – Всепрощающий.

11. Он ниспошлет вам с неба обильные дожди, поддержит вас имуществом и детьми, взрастит для вас сады и создаст для вас реки.

13. Почему вы не чтите величия Аллаха?

14. Он ведь создавал вас по этапам.

15. Неужели вы не видели, как Аллах создал семь небес одно над другим, Сделал луну светлой, а солнце сделал светильником?

17. Аллах вырастил вас из земли, словно растения.

18. Потом Он вернет вас туда и вновь выведет оттуда.

19. Аллах сделал для вас землю ковром, чтобы вы ходили по ней широкими дорогами».

21. Нух (Ной) сказал: «Господи! Они ослушались меня и последовали за тем, чье богатство и чьи дети приносят им только убыток.

22. Они замыслили тяжкую хитрость и сказали: «Не отрекайтесь от ваших богов: Вадда, Сувы, Йагуса, Йаука и Насра».

24. Они уже ввели в заблуждение многих. Не приумножай же беззаконникам ничего, кроме заблуждения!».

25. За свои грехи они были потоплены и свергнуты в Огонь. Они не нашли себе помощников вместо Аллаха.

26. Нух (Ной) сказал: «Господи! Не оставь на земле ни одного неверующего жителя! Если ты оставишь их, они введут в заблуждение Твоих рабов и породят только грешных неверующих.

28. Господи! Прости меня и моих родителей и тех, кто вошел в мой дом верующим, а также верующих мужчин и женщин. А беззаконникам не приумножай ничего, кроме гибели!»). (6, с.570)

О пророке Адаме (мир ему) в «Коране» в аятах суры «Араф» (11-27 аяты) говорится:

Во имя Аллаха, Милостивого, Милосердного!

11. Мы сотворили вас, потом придали вам облик. Потом Мы сказали ангелам: «Падите ниц перед Адамом!». Они пали ниц, и только Иблис не был в числе поклонившихся.

12. Аллах сказал: «Что помешало тебе пасть ниц, когда Я приказал тебе?». Иблис сказал: «Я лучше него. Ты сотворил меня из огня, а его – из глины».

13. Аллах сказал: «низвергнись отсюда! Негоже тебе превозноситься здесь. Изыди, ибо ты – один из униженных».

14. Иблис сказал: «Предоставь мне отсрочку до того дня, когда они будут воскрешены».

15. Аллах сказал: «Воистину, ты – один из тех, кому предоставлена отсрочка».

16. Иблис сказал: «За то, что Ты совратил меня, я непременно засяду против них на Твоем прямом пути.

17. А затем я буду подходить к ним спереди и сзади, справа и слева, и Ты не найдешь большинство из них благодарными».

18. Аллах сказал: «Изыди презренным и отверженным! А если кто из них последует за тобой, то Я заполню Геенну всеми вами.

19. О Адам! Поселись в Раю вместе со своей супругой. Ешьте, где (или когда) пожелаете, но не приближайтесь к этому дереву, а не то окажетесь беззаконниками».

20. Дьявол стал наущать их, чтобы обнажить их срамные места, которые были сокрыты от них. Он сказал им: «Ваш Господь запретил вам это дерево только для того, чтобы вы не стали ангелами или бессмертными».

21. Он поклялся им: «Воистину, я для вас – искренний доброжелатель».

22. Он низвел их (вывел из Рая или воодушевил на грех) обманом, и когда они вкусили от этого дерева, то обнажились их срамные места, и они стали прилеплять на себя райские листья. Тогда Господь их воззвал к ним: «Разве Я не запретил вам это дерево и не сказал вам, что дьявол для вас – явный враг?».

23. Они сказали: «Господь наш! Мы поступили несправедливо по отношению к себе, и если Ты не простишь нас и не смилостивишься над нами, то мы непременно окажемся одними из потерпевших урон».

24. Аллах сказал: «низвергнитесь и будьте врагами друг другу! Земля будет для вас обителью и предметом пользования на некоторое время».

25. Аллах сказал: «На ней вы будете жить, на ней будете умирать и из нее будете выведены».

26. О сыны Адама! Мы ниспослали вам одеяние для прикрытия ваших срамных мест и украшения. Однако одеяние из богобоязненности – лучше. Таково одно из знамений Аллаха. Быть может, они помянут назидание.

27. О сыны Адама! Не позволяйте дьяволу совратить вас, подобно тому, как он вывел из Рая ваших родителей. Он сорвал с них одежды, чтобы показать им их срамные места. Воистину, он и его сородичи видят вас оттуда, где вы их не видите. Воистину, Мы сделали дьяволов покровителями и помощниками тех, которые не веруют («Коран» и перевод на азербайджанский тюркский язык, 2000:151)

Содержание мыслей Мовланы о судьбе и воле такое: взваливание всех событий на Всевышнего Аллаха, отрицая скрытую волю и уклонение от ответственности, возложенной на него – это ошибочное суждение. Человек по свободной воле должен делать всё, что в его силах, на пути поиска хорошего, истинной красоты, а потом должен подчиниться судьбе и уповать на Аллаха.

Произведения Мовланы раскрывают внутреннее значение Корана. На самом деле все его изречения опираются на Коран и хадисы пророка Мухаммада (да благословит его Аллах и приветствует). Пророк Мухаммад (да благословит его Аллах и приветствует) так отражён в строках Мовланы: «Пока жива моя душа, я – раб Корана. Я – земля под ногами благословенного Мухаммада».

«Будь милосерден! Лицо муллы днём и ночью земля под твоими ногами, о Ахмад, Махмуд, Абдуль-Касым, Мухаммад Мустафа!..».

«Где сегодня есть радость и удовольствие, всё это произведение мудрого Ахмада и благонравного Мухаммада».

«Знай, что этот сияющий свет на лбу у нас, этот свет веры в сердцах влюбленных в Истину, весь этот свет, который виден на лицах праведников как след от поклона, весь этот свет от света пророка Аллаха, Благословенного Мухаммада (да благословит его Аллах и приветствует)».

«О, возлюбленный Аллаха! Ты Посланник Единого Создателя! Ты избранный, чистый и неподражаемый раб Аллаха Славного и Всевышнего!»

«Величавый пророк Аллаха, начало и светящаяся полная луна вселенной, свет очей пророков, ты наши глаза и свет!»

«Однажды ночью ты поднялся к небесам при сопровождении Джабраила (мир ему). Ты ступил своей славной ногой на зелёный купол неба!»

«О, Посланник Аллаха! Ты знаешь, что твоя умма бессильна, грешна. Ты предводитель, спаситель безголовых, безногих убогих!» (Джафаров, 2009:70)

Изречения великого Мовланы

Я встречал много людей, у которых не было одежды... И видел много одежды, внутри которых не было людей.

Злые люди не отстанут от своего зла, а вода не устанет смывать их зло.

Тот, кто возвращает цветок из колючки, и зиму может превратить в весну.

Тот, кто поднимает в небеса кипарис с такой свежестью, и скорбь может превратить в радость.

Бей себя кувалдой, раздави, разбей своё высокомерие и эгоизм.

Твои глаза, устремлённые в этот мир, похожи на вату, набитую в ухо.

Трудно держать пост, но оно лучше того, чтобы быть лишённым милости Аллаха, страдать от такого горя.

Не печалься из-за жемчужницы, у которой сломалась раковина, потому что из неё выйдет жемчужина.

Знание – это бездомное море, а жаждующий знания – водолаз, нырнувший в море.

Как может смеяться зелень, если не будут плакать облака?

Соловья заточили в клетку потому, что он красиво поёт. Кто будет держать в клетке ворону или сову?

Даже кислый фрукт кажется сладким, когда его нет.

Если не было бы жажды сердца и слёз влюблённых, то не было в этом мире ни воды, ни огня.

Закрой глаза двумя пальцами. Можешь что-либо увидеть? Мир же существует, если даже ты не можешь его видеть.

О, брат, этот мир как острый меч перед тобой, не выпускай из рук щит покаяния и рабства Аллаху.

Пусть это будет золото или же жизнь, жемчужина или коралл. Какую она имеет ценность, если она не потрачена на любовь, не пожертвована на пути любви?

Сотни глупцов в этом мире покупают у шайтана горе, отдав за неё целый мешок золота.

Завещание Мовланы

Завещаю вам бояться Аллаха тайком и наяву, мало есть, мало спать, мало говорить, оставить грехи и сопротивление судьбе, поститься, продолжать совершать намаз, постоянно оставлять похоть, быть терпеливыми к страданиям, причинёнными всеми существами, избегать глупцов и бродяг, быть с милостивыми и праведными людьми. Самый лучший из людей – это тот, кто полезен людям. Вся хвала принадлежит Аллаху! Мир единобожникам! (Джафаров, 2009:174)

Литература

- Мовлана Джалаладдин Руми. Вопросы нравственности (I книга). – Баку, «Адилоглы», 2002.
Мовлана Джалаладдин Руми. Вопросы нравственности (II книга). – Баку, «Мутарджим», 2007.
Мовлана Джалаладдин Руми. Избранные из «Месневи». – Баку, Издательско-Полиграфический Центр «Нурлар», 2010.
Мовлана от сердец к сердцам. – Баку: ООО Издательство «Хазар», 2007.
Мухтар Джафаров. Мотылёк любви Мовлана Джалаладдин Руми. – Баку: Издательско-Полиграфический Центр «Нурлар», 2009.
«Коран» и перевод на азербайджанский тюркский язык. Иран, город Гум, центр перевода «Корана» на все языки, 2000.

References

- Movlana Dzhahaladdin Rumi. Voprosy npravstvennosti (I kniga). Baku, «Adilogly», 2002.
Movlana Dzhahaladdin Rumi. Voprosy npravstvennosti (II kniga). Baku, «Mutardzhim», 2007.
Movlana Dzhahaladdin Rumi. Izbrannye iz «Mesnevi». Baku, Izdatel'sko-Poligraficheskij Centr «Nurlar», 2010.
Movlana ot serdec k serdcam. Baku, ООО Izdatel'stvo «Hazar», 2007.
Muhtar Dzhafarov. Motyljok ljubvi Movlana Dzhahaladdin Rumi. Baku, Izdatel'sko-Poligraficheskij Centr «Nurlar», 2009.
«Koran» i perevod na azerbajdzhanskij tjurkskij jazyk. Iran, gorod Gum, centr perevoda «Korana» na vse jazyki, 2000.

Ахметбек М.¹, Ахат Н.²

¹Шынжаң университетінің 3 курс докторанты, ҚХР, Үрімжі қ.,
²доктор PhD, Шынжаң университеті, ҚХР, Үрімжі қ., e-mail: Nurgeldi04221@163.com

«БАТЫСҚА САПАР» РОМАНЫНЫҢ ШЕТЕЛГЕ ТАРАЛҒАНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

«Батысқа сапар» – Қытайдың классикалық ірі шығармаларының бірі, ең үздік мифтік роман. Романда Қытайдың Таң әулетінің будда ғұламасы Таң Санзаңның Үндістанға барып, будда тағылымын үйренген уақиғасын артқы көрініс ете отырып, оның мүриттері Сүн У Кун, Жу Бажелердің қолдауымен буддизм номын алып келген хикаясын ойдан қиыстырып шыққан. XVI ғасырдың ортасында кітап болып шыққан бұл роман кейіннен төрткіл дүниенің түкпір-түкпіріне кеңінен таралып, көптеген тілдерге аударылған. Мақалада «Батысқа сапар» романының шетелге таралу жағдайын негіз ете отырып, хикаяның мазмұны мен кейіпкерлерге қысқаша тоқталып өтпекпіз.

Түйін сөздер: «Батысқа сапар», кейіпкерлер, шетелге таралу, философиялық мән.

Akhmetbek M.¹, Akat N.²

¹Xinjiang University 3 cours doctors degree, China, Urumqi
²PhD, Xinjiang University, China, Urumqi, e-mail: Nurgeldi04221@163.com

The novel «Journey to the west» and changes after distribution abroad

“Journey to the west” is one of the largest chinese classical compositions, the mythological roman. The novel tells the story about monk which from the Tang dynasty with his companions’s journey on the Silk Road to India for Buddhist with sutras. The novel, written in the mid 17th century, and widely distributed throughout the world and has been translated into many languages. In the article, we briefly focus on the content of the stories, and the change after the spread in other countries of the world.

Key words: «Journey to the west», character image, overseas communication, philosophical significance.

Ахметбек М.¹, Акат Н.²

¹докторант 3 курса, Синьцзянский университет, КНР, г. Урумчи
²PhD, Синьцзянский университет, КНР, г. Урумчи, e-mail: Nurgeldi04221@163.com

Изменение романа «Путешествие на Запад» после его распространения за рубежом

«Путешествие на Запад» – один из крупнейших китайских классических композиций, лучший мифический роман. Роман повествует о путешествии монаха династии Тан по имени Тан Сюаньзана с его спутниками по Шелковому пути в Индию за буддийскими сутрами. Этот роман написан в середине XVI века, широко распространен во всем мире и переведен на многие языки. В статье мы кратко остановимся на содержании романа и его изменении после распространения в другие страны мира.

Ключевые слова: «Путешествие на Запад», образы, распространение за рубежом, философское значение.

Кіріспе

Қытай елі десек барлығының көз алдына аспанда ұша алатын адамдар, сөйлей білетін жануарлар, тағысын тағы таңғажайып құбылыстарға толы көріністер елестейді. Әрине,

адамға мұндай әсер қалдырып отырған Қытай елінің сан ғасырдан келе жатқан аңыздары, таңғажайып хикаяларға толы әңгімелері. Қытай – аңыз, әңгімелерге бай ел, оның әрбір дәуірінің, жерінің, тау-суының өзіне тән хикаясы бар.

Мин дәуірінен келе жатқан мифтік ірі төрт роман Қытай елінің асыл мұрасы болып саналады. Атап айтқанда: «Батысқа сапар», «Қызыл сарай түсі», «Үш патшалық қиссасы» және «Су бойында». Бұл шығармалар Қытай елінде ғана емес, Азия мен Европа елдерінде де танымал.

Төменде сөз еткелі отырған «Батысқа сапар» атты ең үздік мифтік романның авторы – У Чыңын. Роман Таң әулетінің сопысы Таң Санзаңның (ары қарай Таңсың) мұриттері Сүн У Кұң, Жу Бажелердің қорғауымен бастысқа барып буддизм номын алып келу уақиғасы баяндалады. «Батысқа сапар» XVI ғасырдың орталарында кітап болып басылып шығып, кейіннен әлемнің түкпір түкпірінде кеңінен таралып, көп тілдерде аударылған.

Жалпы 100 тараудан құралатын бұл романда Таң сопысы Таңсың мен оның адам бейнесінен айналған киелі ақбоз ат пен Сүн У Кұң, Жу Баже, Шаңың атты шәкірттерімен бірге 81 рет азап-тозаққа қалған уақиғалары әңгімеленеді. Роман басты кейіпкер Сүн У Кұңның жеті тарауды қамтитын “Аспан ордасында әлек салудан” басталып, 8-ден 12 тарауға дейін номды әкелуге қажеттілік себептерін атқарады. Сақямуні Будда Оңтүстікке көз жіберіп, Бужоу аймағы адамдарының ашкөзденіп, нәпсісі тыңдаусыз кеткесін, Авалокитесвара есімді Бодхисаттвадан осы жұмысқа, яғни оның батыстан номды сұрап әкелуін тапсыратын лайықты адам табуды бұйырады. Осыдан кейін барып, Таңсыңның дүниеге келуі тәріздес әңгімелер өрбиді. 14 тараудан соңына дейін оның үш шәкіртінің будда дініне кіруі, Таңсыңның номды әкелуіне қорғаушы болуы, шәкірттерінің көмегімен жол бойында кезіккен жын, албастылардың көзін жойып жетіп, номды алып қайтқаны жазылған.

Шындығында, Таңсыңның номды әкелуі – тарихта болған оқиға. Шамамен алғанда осыдан 1300 жыл бұрын, яғни Таң Тайзұңның кезінде (627 ж.), 25-ке енді шыққан жас сопы Қытайдың алғашқы астанасы Чаң-аннан шығып, салт басы Димдуға (Үндістанға) білім қуып кетеді. Ол Чаң-аннан жолға шыққан соң, Орта Азияны, Ауғанстанды, Пәкістанды басып өтіп, көрмеген қиындықты көре отырып, әйтеуір, Үндістанға барып жетеді. Б.з. 645 жылы Таңсың Чаң-анға қайтып оралғанда буддизм номдарынан 657 томын өзімен бірге ала келеді. Оның бұл сапарына 19 жыл кетіпті. Кейіннен Таңсың Батысқа сапар барысында көрген-білгендерін әңгімелеп беріп, оның шәкірті Бәнжи реттеп «Ұлы Таңның батыс өңір естеліктері» атты кітап жарық көреді. Бұл

кітапта ешқандай қиял-ғажайыпқа толы хикаялар баяндалмаған, негізінен Таңсыңның сапар үстінде көрген әрбір елдің тарихы, географиясы, сондай-ақ жол қатынасы баяндалған.

Кейін келе оның екі шәкірті «Ұлы Таңның ірі шапағат ғибадатханасының ғұламасы Санзаңның өмірбаянын» жазып шықты. Ол кітапта сопының бастан кешкендері көптеген қиял-ғажайып әңгімелермен байытылды. Осыдан кейін Таңсыңның ном әкелу хикаясы ел ішіне таралып кетті де, «Батысқа сапардың» шығармашылық жұмысына негіз қаланды.

«Батысқа сапар» мифтік романының авторы У Чыңын жайлы айтатын болсақ, ол бұл әйгілі шығармасын У Ю Цзин атты жазушының ұсынысы бойынша жазған (王, 2007:12). Сол заманда будда ғұламасы Таңсыңның басынан өткен ғажайыптары жайлы естелік-тақырыптар, аңыз-әңгімелер және басқа да діни хикаялар, халық арасындағы ертегілер қоғамда кең тараған болатын. У Чыңын, міне, осындай қоғам мен мәдениет астарындағы естеліктерді негізге ала отырып, яғни бастан аяғына дейін қиял-ғажайыпқа толы осындай керемет мұраны қолымызға жеткізіп отыр. Оқырмандар автордың ұлан-асыр әрі батыл көркемдік қиялына қайран қалады.

Кейіпкерлер бейнесі

«Батысқа сапар» романы десе ел аузына романдағы төрт басты кейіпкер ілігеді. Ол төртеуін де бөліп-жарып айтуға келмейді, әрбіреуінің өзіндік ерекшелігі бар. Қазіргі қытай халқы момын, нәзік ер адамдарды қалжың ретінде Таңсыңға, мықты, қолынан бәрі келетін, көзі өткір адамды Сүн У Кұңға, ал денесі толық, тамаққа тоймайтындарды Жу Бажеге теңеп жатады. Алайда, халықтың бәрі олардың бұл романдағы ұмытылмас көркем әрі сәтті образдарын жақсы көреді.

Таңсың – Батыстан будда номын әкелуші сопы. Ол – ішкі дүниесі нәзік, қорқақ, айтқан сөзге сеніп қала беретін аңғал жан. Бірақ барар жолында қаншама қиындықтарды басынан кешірсе де, номды алып келу мақсатынан тайған емес. Романда Таңсыңның сапарға шығар кезінде Таң императорына: «Мен осы кеткеннен бар ынтаммен, бар күшіммен Батысқа жетуге сөз берем, егер жете алмай, номды ала алмайтындай жағдай болса онда елге оралмаспын» деген антынан оның дінге деген адал ниеті мен мақсаты үшін барлығына дайын екенін анық көрсеткен (张, 1984:148).

Сүн У Кұң – романдағы бас кейіпкер. Аса таңғажайып қаһарман, ол балық болып жүзіп,

құсқа айналып ұшып кетеді, ал бір тоңқалаң асса, 180 мың шақырымға ұшып баратындай 72 рет құбыла білетін өнері бар. Бұл ғаламда оның түршігетін, қорқатын ешнәрсесі жоқ. Оның рухы тайсалмай қарсы тұруға жаралған. Оның көзі қыран көзіндей қырағы, бейне рентген сәулесі тәріздес аржағынан өтіп тесе көреді. Дегенмен оның мақтау-марапат сүйетін жағы да жоқ емес. Өзі парасатты да жаужүрек, сөз-әрекеті күлдіргі де ойнақы. Оның ең үлкен ерекшелігі сайыстан тайсалмай, беделі зорлардан қаймықпай соғыс ашатындығында жатыр. Алда-жалда бір албасты адам бейнесіне кіре қалса, ол бір қарағанда-ақ ежелгі кейпін танып, адам еместігін бірден біле қояды. Оның құлағының арт жағына қыстырып қоятын «Алтын таяғы» оның жалғыз құралы.

Сүн У Күңды романда тастан жарып шыққан ерекше болмысы бар мешін деседі. Ол аспан еліне ұшып барып астаң-кестеңін шығарады. Ол онда қария ұстаздың өлместей күш беретін дәнін ұрлап жеп, бойына өлмес қасиет жинайды, байқаусыздан сол ұстаз қарияның өлмес дәнін дайындайтын ыстық пешке түсіп, алауы бар өткір көзді болады (张, 1987:15).

Соңында оны аспан елін астаң-кестеңін шығарып қиратқаны үшін жаза ретінде Сакамунни Будда тау астына 500 жылға басып тастайды. Алайда біраз жылдар өткен соң Таңсың ном әкелуге жолға шыққан шағында жолдан Сүн У Күңды кездестіреді де, сол мезетте Сакамунни Будда алдыларынан шығып, Сүн У Күңды босатып Таңсыңның мүриті болуды және онымен будда номын әкелуді бұйырады.

Ал Жу Баже (сөз мағынасына қарағанда «сегіз түрлі істен тыйым көрген шошқа» дегенді меңзейді) – комедиялық образ. Сүн У Күңның ажырамас қолғанаты. Қытай халқы ежелден аспан еліне, ондағы құдайларға табынған. Ал Жу Баже сол аспан елі патшалығының бір мүшесі болады (胡, 2006:68). Алайда ол өзінің нәпсісін тыя алмаушылығының кесірінен аспан патшасының бұйрығымен жерге түсіріледі. Жерге түскен ол сол ұсақ пайдаға бой ұрғыш, әйелқұмар, жалтаққой, кейде өтірікті де соғып жіберетін әдетін қоя алмай, соңында тағы да күнәға батып, денесі адам, ал басы шошқа кейпіне түседі. Бірақ оның аспанда ұша алатын және күші мығым екенін байқаған Таңсың өзімен ала кетеді. Дегенмен аузы тойымсыз, өтірікті де ебіне келтіре алмайтынымен қатар тыққыштап жүретін болымсыз жеке ақшасы болады, онысын қалқан құлағына қыстырып қояды. Оның бойында кемшіліктер толып жатыр, бұлар ұсақ меншік иелерінде болатын қасиеттер. Дегенмен Жу Баженің

бұл сапардағы үлесі көп. Оның албастылармен батыл сайыса білуі, ұстазының сөзін екі етпей орындауымен қатар адалдығы романда айқын суреттелген. Автор Жу Баженің кемшіліктерін жаны аши отырып жазады, ол жай ғана терістей салатын кейіпкер емес, сосын да шығар, адамдар Жу Бажеден мүлде жиреніп кетпейді, қайта айрықша шынайы әрі жағымды санайды.

Үшінші мүриті Шасыңға (ШаУ Жың, Ша Хэ Шаң деп те атайды) келетін болсақ, ол өте салмақты, әрі батыл, жауапкершілігі мол өте сенімді кейіпкер. Батысқа сапар жолында негізінен жүктер мен ақбоз атқа жауап беретін осы – Шасың. Ол аспан мен жер императорының нөкері болады. Кейіннен ол байқаусыздан әйнек шамды қолынан түсіріп алғаны үшін жаза ретінде оны жерге түсіреді. Кейіннен ол балшық өзеннің астына өмір сүретін болған. Таңсың мүриттері жолдарында сол балшық көлден өту керек болады. Сонымен олардың алдарынан балшық көлдің «иесі» Шасың көлден өткізбеудің амалын ойлап бұларға қарсы тұрады. Сол мезетте аспаннан Авалокитесвара Бодхисаттва түсіп Шасыңға ары қарайғы жолда Таңсың мен оның шәкірттерінің қатарына қосылуын бұйырады. Міне, сөйтіп Таңсың ақбоз аты мен үш шәкіртін ертіп хикаяларға толы Батысқа сапарын бастайды.

Роман жайлы көзқарас

Романның тақырып аясы көптеген әдебиет саласындағы зерттеушілер мен ғалымдардың қызығушылығын арттырып, олардың көкейкесті мәселесіне айналды. Ғалымдар тақырыпты зерттеу барысында үш бағытта өз көзқарастарын білдіреді:

Философиялық тұрғыдан алғанда, «Батысқа сапар» романы өмір философиясын қамтып көрсеткен. Бірақ роман нақты философиялық көзқарас жайлы ортақ пікір жоқ. Біреулері «Батысқа сапар» романы адамның өмірлік даму тарихын көрсеткен дейді. Негізінен Сүн У Күңның алдыңғы мен кейінгі образ өзгерісінен адамзаттың өміріндегі екі саты көрсетіледі: біріншісі, толық өсіп жетілмеген жасөспірім кезең; екіншісі, орта кезең (吴, 1991:124). Міне, романның философиялық мәні осында, яғни адамзаттың өмір жолындағы дамуы, қиындықтарға төтеп беруді үйренуі, арманына деген ынтасы. Ал енді біреулер, бұл романда азап пен бейнетке қарсы күрес және қиыншылықтарды еңсеріп, барлық қиыншылықтарды жеңу жолында тырысуды дәріптейді деген пікір айтады. Ғалымдардың бұл тақырыпқа байланысты

көзқарастарының қайсысы болмасын барлығын бір оймен қорытындылауға келеді, яғни алдыға қойған мақсат үшін кездескен қандай да бір қиыншылықтарға мойынсұнбай, қиыншылықты жеңуге талпыныс, күрес.

Саяси көзқарас. Қытайдың жазушысы, ойшылы Ху Шы: «Батысқа сапар» романындағы Сун У Құңның Аспан елінің астаң-кестенін шығарып қиратуында терең саяси мағына жатыр, шындығында мұны бір үлкен революциямен теңеуге болады» десе, Бейжің университетінің ғалымдарының пайымдауынша, «Батысқа сапар» романындағы Сун У Құңның Аспан елін қиратуы жайлы шығарманың желісінде бүлікшіл жанның күресі, бүлдіргіштігі көрсетілген, яғни шынайы өмірдегі қарапайым шаруалардың феодализмге қарсы төңкерісін бейнелеп отыр. Роман барысы әр түрлі күрестерге толы, бұл қытай халқының жан-жақтан келген зұлымдықты жеңе білуін, қабілеттелігін көрсетіп тұр.

Діни көзқарас. Будда дінін зерттеуші Чын Юан Жының роман жайлы ғылыми журналға жазған мақаласы негізінде халық «Батысқа сапар» романынан Даосизм мен Дэн теориясының бір-бірімен байланысып тұрғанын байқайды. Юань Үй Линнің «Батысқа сапар жазбасы» атты мақаласында «Конфуцийшілдік, Буддизм, Даосизм, үш дін бір бүтін» деген сөзі бар. Юань Үй Линнің бұл айтқан пікірін Лю Имин, Жаң Ханжаң сияқты дінтанушылар құптаған. Философ Ли Ан Гаң: «Батысқа сапар» бүкілдей даосизмді қамтып кеткен, негізінен алғанда бұл бір діни кітап» деген пікір білдіреді (黃, 2006:43).

«Батысқа сапар» романының шетелге таралуы

«Батысқа сапар» тек Қытай елінде ғана емес алыс-жақын шетелде қызығушылық танытып келеді. Азия мәдениетінде Будда дінінің таралуының әсерінен бұл роман Азия мемлекеттерінде Еуропаға қарағанда ерте таралған. Роман кітап болып басылып шыққаннан бері, әсіресе XIX ғасырдан кейін тез арада 20 шақты мемлекет тіліне аударылып үлгерді. Дегенмен, бұл аудармалардың әрқайсысын мұқияттылықпен салыстыра қарасақ, айырмашылықтар көп. Азия мен Еуропа елдерінің «Батысқа сапар» деген түсінігін екіге бөліп қарауға болады: діни ерекшелік пен сиқыр. Ал романдағы кейіпкерлердің образына келетін болсақ, әр ел өзінің мәдениетіне байланысты олардың образы да өзгеріске ұшыраған.

Азия елдеріндегі аударма нұсқаларының бір ұқсастығы діни мәселені негіз еткен. Жапо-

нияда, Таң мен Сұң әулеттері кезінде «Батысқа сапарды» аудару жұмысы сопыларға жүктелген болатын. Мин мен Цин кезеңдерінде коммунистік партия мүшесі Ваң Дао Ханның «Батысқа сапар насихат кітабында» терең құпиялар жазылған және бұл кітап Жапонияда өте танымал болды (楊, 1991:212). XX ғасырда романның аударма саны шамамен 10-ға жетті. Олардың көбі Ваң Дао Ханның жазған нұсқаларын негіз ете отырып аударылғандар.

Шығыс Азиядағы моңғол халқында да «Жалғыз адамның хикаясы» ел арасына таралып кеткен, бұл кітапта Санзаң сопының батысқа сапары туралы аңызы баяндалған. 1721 жылы Алана тілі маманы тарапынан аударылған моңғол тіліндегі алғашқы нұсқасы оқырмандар үшін будда уаһиы саналды.

Қытай орталық телеарнасы 1981 жылы «Батысқа сапар» романының түпнұсқасының желісімен телесериал түсіріп, оны 1982 жылы халыққа ұсынады. 1986 жылы телесериал жаңартылып, қайта түсіріледі. Сол жаңа нұсқасы қазірге дейін қытай елінде жаз сайын теледидардан көрсетіледі (高, 2008:47).

Ал Жапонияда 1978 жылы алғаш рет 26 бөлімнен тұратын «Батысқа сапар» телесериалы көрермендер алдына ұсынылды. Жапония еліндегі мәдениет индустриясының қарқынды дамуы халықтың талабын қанағаттандыру мақсатында көптеген мәдениет өнімдерін шығара бастады, мысалға айтсақ, роман кейіпкерлерінен құралған электронды ойындар, суреттері бар кітаптар, кинолар т.б. солардың әсерінен романның көп сюжеттері мен кейіпкерлер бейнесі де өзгеріске ұшырап отырды. Айталық, 1920-1970 жылдардан бастап жапон телеарналарында көрсетілетін «Батысқа сапар» телесериалында Таңсыңды әйел бейнесінде шығарады.

Жапондықтардың қытай тіліндегі классикалық шығармаларымен жетік таныс болмағаннан кейін, олар тек өз елінде шығарылатын өнімдер, аударма кітаптар, кинолар арқылы танып білген. Жапондықтар Таңсың бейнесін бірде мінезі мен сыртқы келбетін әйелге ұқсатса, бірде кейіпкер мүлдем әйелге айналған. Содан болар роман барысы өзгеріске түскен (刘, 1991:21).

Әрине «Батысқа сапар» Азиядағы тек Жапон елінде ғана емес Корея, Малайзия, Тайланд, Үндістан сияқты мемлекеттерде де өзіндік ерекшеліктермен танылып отыр.

XIX ғасырда «Батысқа сапар» романы толығымен тай тіліне аударылғаннан кейін, роман халық арасына тез арада таралып кетті.

Тайлықтар Сүн У Кұнды тақуа санап, оған ерекше табынған. Тіптен Банкоктағы тоғыз ғибадатханада оның құрметіне мүсінін қойған. Халық арасында қытай күнтізбесі бойынша қазанның он екісі күні Мешін патшасының туған күні атап өтіледі. Бұл да «Батысқа сапар» романының ықпалынан туындаған салт-дәстүр. Мешін патшасы тайлықтар үшін байлық, күш алып келетін құдайға айналған. Қытай халқының өзі мешін патшасын тек алып хикаяның баға жетпестей кейіпкері ретінде көрсе, тайлықтар оны қиыншылықта көмек сұрайтын пірі ретінде көреді. Бұл «Батысқа сапар» романының тайлықтарға әсер еткен ықпалы десек болады.

Малайзия еліне де бұл хикая бірден діни ұғымда түсіндіріліп келеді. 1937 ж. «Батысқа сапар түсіндірмесі» атты мақаланың аудармасы ай сайынғы ғылыми журналға басылып шығарылған. Малайзия, Тайланд секілді будда діні кең тараған елдерде хикаяның сан алуан жан түршігерлік оқиғалары емес, діни жағы басым болып отыр.

Үнді халқы «Батысқа сапар» бізден тараған деп, яғни ішіндегі мешін патшасы Сүн У Кұн негізінен үнділердің мешіні деген аңызға сенеді. Тек қытай халқы оның атын өзгерткен пікірді ұстанады. Үнді мешіні деп отырғанымыз олардың мешін құдайлары – Хануман. Оның төрт жақта төр жүзі бар, сегіз аяғы бар. Сүн У Кұнның тапқырлығы, мықтылығы мен сан алуан қасиеттері осы Хануманға ұқсайды (李, 2001:65). Сүн У Кұнның негізі қайдан шыққаны жайлы талас-тартыстардың болып жатқанына 60-70 жылдардың көлеміндей болды. Бейжің университетінің профессоры, әйгілі жазушы, ақын Ху Шэ 1923 жылы «Батысқа сапардың зерттелуі» атты кітапта Батысқа сапар романы «Ұлы Таң Санзаңның ном әкелу хикаясы» кітабын негіз ете отырып жазылған деген пікір айта отырып, сол кітапта ұлы құдіретті мешін жайлы сөз етілгенін және ол мешіннің нақты Қытайдан тараған ба әлде шетелден тараған мешін екенін үлкен сұрақ дей келе, былай деп жауап қайтарған болатын: «Мен өзім бұл құдыретті мешіннің Қытайдан шыққанына күмәнім бар, мешін ғана емес, аңыз да үндінікі. Көптеген зерттеулер мен ғалымдардың кітабына сүйене отырып үндінің Хануманы, біз айтып отырған, Сүн У Кұнның түп-түбірі». Алайда, Ху Шэ мырзаның бұл пікірі көптеген қытай зерттеушілерінің, ақын жазушыларының қарсылығын тудырды.

Батыс елдерінде бұл роман Шығыс елдеріне қарағанда кеш тарады, бірақ Самуэль Вудбрайд (Samuel I. Woodbridge), Джэймс Вар (James Ware), Ричард Вильхэлм (Richard Wilhelm), Ар-

тур Валей (Arthur Waley) сынды ғалымдардың аудармалары арқылы батыс халықтары да роман желісімен танысқан. 1942 жылы Артур Валей (Arthur Waley) өзінің аударған нұсқасын «Мешін» («Monkey») деп атайды (A. Waley 1942 : 4). Ол өз сөзінде былай деген: «Бұл романмен танысқанда маған өте терең әсер қалдырған, ол-мешін».

Батыс елдерінде де роман желісі мен кейіпкерлерін тани бастап, өздерінің нұсқасымен телесериал, кітаптар, әртүрлі өнімдер шығара бастады. Телесериал, кино түсіру барысында жапондықтар Таңсынды әйел ретінде көрсе, батыстықтардың кино желісі тіптен ерекше әрі қызық болып шықты. «Жоғалған патшалық» атты бұл фильмде Таңсың сопы емес америкалық ғалым болып шығады, ал Жу Баже шошқа бейнесінде болса қабырғасын санарлықтай арық болып өзгерген. Ең қызығы, Авалокитесвара Бодхисаттва шарап ішуге әуес болып соңында Таңсыңның сүйікті әйеліне айналады (Anthony C. Yu 1983 : 67). Романның бұл европалық нұсқасы түп нұсқадан айырмашылығы жер мен көктей болса да көрермендердің көңілінен шыққан.

«Мешін патшасы» атты фильм – америка мен неміс режиссерларының бірігіп түсірген еңбегі. Фильм желісінде америка саудагеріне аспан перісі көмек сұрап келеді, егер де ол «Батысқа сапар» романын тауып алып келмесе, әлем жойылатын болады. Өйткені «Батысқа сапардың» әлемді сақтап қалатын ұлы күші болады. Әбігерге түскен саудагер кенеттен роман кейіпкерлерінің арасына түсіп қалып, соңында солармен бірге әлемді құтқаруға кіріседі. Бұл фильм 2009 жылы Германияның Супер РТЛ арнасында көрсетілген.

Ресей зерттеушілерінің «Батысқа сапар» романына қызығушылығы 1950 жылдардан басталған. Орыс жазушылары бұл романға ерекше қызығушылықпен қараған, әсіресе басты кейіпкер Сүн У Кұн көптеген зерттеушілердің назарын аударды. 1959 жылы Алексей Петрович Рогачевтің «У Чэнъэнь и его роман “Путешествие на Запад”»: очерк» атты төрт томдық аударма кітабы Мәскеу қаласында жарық көрді. 1987 жылы Л.К. Павловская аударған «Таң Сан Заңның батысқа сапары» атты кітабы Мәскеудегі «Ғылым» баспасынан жарық көрді. Бұл кітапта жалпы Будда діні мен Таң Санзаңның мүриті Сүн У Кұн жайлы жазылған. 1997 жылы Мәскеудегі АСТ баспаханасының «Все шедевры мировой литературы в кратком изложении» атты орыс тіліндегі кітабы шықты, кітапта «Батысқа сапар» романы үш бөлікке бөлініп, таныстырылған.

Әр мемлекет «Батысқа сапарды» өзінің түсінігі бойынша халыққа жеткізе білген, олардың әрбіреуінен өз ерекшеліктерін көруге болады. Алайда, романның түпнұсқасы бірегей туынды болып қала береді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, «Батысқа сапар» романының өзін бір философия десек болады. Бұны тек қана ұстаз бен оның үш шәкірттерінің бет-әлпет ерекшеліктері мен символикалық мағынада ғана емес, өмірдегі тәжірибеде көруге болады. Біз адамзаттың бойындағы кемшілікті түзетіп, алдымызға қойған мақсатқа жету үшін күресуіміздің өзін осы роман желісінен көруге болады. Романдағы барлық кездескен жын, албастылардың барлығы шынайы өмірімізде кездесетін қиындықтар мен зұлымдықтардың бейнесі. Ал кейіпкерлердің бойынан көрінген еріншектік, суайттық, жауыздықтар адамзаттың түзету керек кемшіліктері; мейірімділік, батылдық, сыйластық адам бойындағы ең жақсы қасиеттер, бұлардың барлығы романда кейіпкерлердің бойынан, олардың жын, албастылармен шайқасу барысынан көруге болады. «Батысқа сапар» бізге үйрену, тәжірибе жинау және күресу арқылы ғана өзіңе тән жайлы өмір сыйлай аласың дегенді дәріптейді. «Батысқа сапарда»

ізгі күлкіні, ащы сықақты, қатаң шенеуді көркем ұштастыра отырып, көптеген қызғылықты әңгімелер арқылы, терең тамырлы идеялық мазмұнда және автордың туы айқын махаббат пен қарғысын қапысыз бейнелеп береді. 81 қиын пен азап ішіндегі 41 кішкене хикаят монахтар, буддизм құдайлары, албастылар ортасындағы шым-шытырық қатынастар арқылы бейнеленеді.

Қандай бір көркем әдеби туындының бәрі де қоғамдық өмірдің сәулесі. Мифтік романның үздігі саналып отырған «Батысқа сапар» да одан сырт қалмақ емес. Бейне Лушүн мырзаның «Қытай романдарының қысқаша тарихында» атап көрсеткеніндей: «Сықақ – ажуаны сол тұстағы заман ауқымына туралап, асыра суреттеп жазады да, дию-перілерге адами қасиет бітіріп, жын-албастыларды да жол-жосын білгіш етіп көрсетеді».

У Чыңынның романға қайтадан ой жүгіртуі, жинастыруы және құрастырып жазуы арқылы «Батысқа сапар» бұрынғы таралып жүрген аңыз-әңгімелерге, ертегілерге карағанда, мазмұны мен көркемдігі тұрғысынан бай түсті. Уақиғалығы онан әрі кемелденді, сонымен бірге, кейіпкер образдары анағұрлым жаңарып-жанданды. Қиял бұрынғыдан арман қиялилана берді, тілі де қарапайым әрі жатық бола түсті. «Батысқа сапар» кейінгі ұрпаққа жойылмастай ескерткіш ретінде орнатылып кетті.

Әдебиеттер

- 王澧华《中国古代文学》商务印书馆出版社 2007
 张天翼：《西游记札记，张天翼文学评论集》，北京，人民文学出版社，1984-148
 张锦池 论孙悟空形象的演化与《西游记》的主题 学术交流》1987-15
 胡适：《西游记考证，中国章回小说考证》，安徽教育出版社，2006-68
 吴圣昔：《关于西游记的祖本和主旨问题》，南都学坛，1991-124
 黄霖：《中国古代小说与当今世界文学》，文汇报，2006-43
 杨俊《西游记在国外》世界知识 1991 -212
 高晨《西游记》日本动画中变异 贵州师范大学出版社 2008-47
 刘勇强《西游记论要》天津出版社 1991-21
 李舜华：《东方与西方：异域视野中的〈西游记〉》，《学术交流》2001-65
 Arthur Waley《猴》(Monkey)，年伦敦乔治艾伦出版有限公司出版1982-4
 Anthony C.Yu《Journey to the West》Skyhook Press 1983-67

References

- Wang Li Hua《ZhongGuoGuDaiWenXue》ShangWuYingShuChuBanShe 2007-68
 Zhang Tian Yi《XiYouJiZhaJi,Zhang Tian YiWenXuePingLunJi》，Beijing, RenMinWenXueChuBanShe, 1984-148
 Zhang Jin Chi,《Lun SunWuKongXingXiangDeYanHuaYu《XiYouJi》deZhuTiXueShuJiaoLiu》1987-15
 Hu She《XiYouJiKaoZheng,ZhongGuoZhangHuiXiaoShuoKaoZheng》，AnHuiJiaoYuChuBanShe, 2006-68
 Wu Sheng Xi《GuanYuXiYouJiDeZuBenHeZhuZhiWenTi》，NanDuXueTan, 1991-124
 HuangLin《ZhongGuoGuDaiXiaoShuoYuDangJinShiJieWenXue》，WenHuiBao, 2006-43
 Yang Jun《XiYouJiZaiGuoWai》ShiJieZhiShi 1991 - 212
 Gao Che《《XiYouJi》RiBenDongHuaZhongBianYi》GuiZhouShiFanDaXueChuBanShe 2008-47
 Liu Yong Qiang《XiYouJiLunYao》WenJinChuBanShe 1991 -21
 Li Shun Hua《DongFangYuXiFang: YiYuShiYeZhongDe<XiYouJi>》，XueShuJiaoLiu 2001-65
 Arthur Waley《Hou》(Monkey)，LunDunQiaoZhiAiLunChuBanShe, 1982-4
 Anthony C.Yu《Journey to the West》Skyhook Press 1983 - 67

Әмірқұлова Ж.А.¹, Рыскиева А.Ә.², Құранбек Ә.А.³

¹доцент, филос.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zh.amirkulova@gmail.com

²филос.ғ.к., І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті шетел тілдері
және аударма ісі кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: abuaymjan@gmail.com

³І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессоры, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: assetabaiyly2017@gmail.com

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ РУХАНИ БАСТАУЛАРЫ

Халық даналығы мен мәдени-философиялық танымын танытатын фольклорлық туындылар қазақ философиясы мен мәдениеттануын зерттеудің негізгі қайнар бастауларының бірі. Қазақ фольклорында халқымыздың тағдыр-талайы, өмір мәні, мақсат-мұраттары, ойлау жүйесі көрініс тапқан. Сол арқылы ұлттық дүниетанымның бітім-болмысын зерделеуге болады. Фольклордағы философиялық ой кешу үрдістерінде ұлттық мәдениеттің рухани мазмұны байыпталған, соның арнасында мәдени-философиялық және ғылыми ой-тұжырымдарды жасауға да әдіснамалық негіз бола алады. Осы тұрғыдан алып қарағанда да мақаланың қаншалықты өзекті проблемалардың біріне арналғанына күмән келтіре алмаймыз.

Талай қоғамдық, әлеуметтік құбылыстарды басынан өткерген қазақ халқының көнеден келе жатқан өзіне тән ойлау жүйесі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы барлығын айғақтайтын фольклорлық мәдени мұралары халықтың рухани қазына тірегі болары анық. Мақаланың өзектілігі фольклордағы философиялық идеялардың маңыздылығын айқындау мен оны теориялық негіздеуде де көрініс тапқан. Осыған орай фольклордағы философиялық толғаныстың тереңдігін негізге алсақ, халық шығармашылығын философиялық-дүниетанымдық тұрғыдан саралау өзекті.

Түйін сөздер: фольклор, рухани мәдениет, дәстүрлі дүниетаным, миф, этнофилософия, өмір философиясы, этика, эстетика.

Amirkulova Zh.A.¹, Ryskieva A.A.², Kuranbek A.A.³

¹Associate Professor of al-Farabi Kazakh national university, Candidate of Philosophy.s.,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zh.amirkulova@gmail.com

²Head of the Department of Foreign Languages and translation of Zhetysu State University named after
I.Zhansugurov, Candidate of Philosophy.s., Kazakhstan, Almaty, e-mail: abuaymjan@gmail.com

³Associate Professor of Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Candidate of Philosophy.s.,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: assetabaiyly2017@gmail.com

Spiritual Origin of Kazakh Folklore

One of the main sources of research of the Kazakh philosophy and cultural studies is the study of folklore as the basis of folk wisdom and the form of cultural and philosophical knowledge. The Kazakh folklore reflects the life, the meaning of existence, the purposes and nation mindset, the world outlook of the people is revealed. Philosophical problems that contained in folklore, help to know the spiritual content of national culture and are the methodological basis for cultural, philosophical and scientific conclusions. Accordingly, we can affirm the relevance of this article.

The worldview of the people is determined by the degree of development of its spirituality. The spiritual heritage of the people includes "folk wisdom", reflected in folklore. The relevance of the article is to identify the importance of philosophical ideas in folklore and in their theoretical justification. In this regard, in the studies of folklore, taking into account the depth of philosophical thoughts, the most important is the philosophical and ideological analysis of folk art.

Key words: folklore, spiritual culture, traditional worldview, myth, ethnophilosophy, philosophy of life, ethics, aesthetics.

Амиркулова Дж.А.¹, Рыскиева А.А.², Куранбек А.А.³

¹доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, к.филос.н.,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zh.amirkulova@gmail.com

²заведующая кафедрой иностранных языков и переводческого дела
Жетысуского государственного университета имени Ильяса Жансугурова, к.филос.н.,
Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail: abuaymjan@gmail.com

³ассоциированный профессор Жетысуского государственного университета имени
Ильяса Жансугурова, к.филос.н., Казахстан, г. Талдыкорган,
e-mail: assetabaiyly2017@gmail.com

Духовные истоки казахского фольклора

Одним из главных источников исследования казахской философии и культурологии является изучение фольклора как основы народной мудрости и формы культурно-философского познания. В казахском фольклоре отражаются жизнь, смысл существования, цели и мышление нации, раскрывается мировоззрение народа. Философские проблемы, содержащиеся в фольклоре, помогают познавать духовное содержание национальной культуры и являются методологической основой для культурно-философских и научных выводов. Исходя из этого, можно утверждать очевидную актуальность данной статьи.

Мировоззрение народа определяется степенью развития его духовности. К духовному наследию народа относится «народная мудрость», отраженная в фольклорном творчестве. Актуальность статьи заключается в выявлении значимости философских идей в фольклоре и в их теоретическом обосновании. В связи с этим в исследованиях фольклора, принимая во внимание глубину философских мыслей, наиболее важным представляется именно философско-мировоззренческий анализ народного творчества.

Ключевые слова: фольклор, духовная культура, традиционная мировоззрение, миф, этнофилософия, философия жизни, этика, эстетика.

Кіріспе

Фольклорлық туындыларда халық өзінің өмір сүру құбылыстары мен ойлау табиғатының, болмыс-бітімінің сипатын танытуымен тіршілігінің мәні мен мақсатын көрсетеді. Осыған орай фольклордағы философиялық мәселелер көрінісі халық рухани танымының ерекшелігін анықтап, оған мәдени-философиялық, ғылыми тұжырымдар жасауға методологиялық негіз болары айғақ. Қазақ халқының мәдени-философиялық таным негізін айғақтайтын фольклорлық туындылардың ерекшелік жақтары мол. Халықтың аңыз-әңгімелері, жыр-дастандары, ондағы халықтың дүниетанымы мен көзқарастарының күрделілігі арнайы зерттеулер жасап, сараптауға лайықты.

Халық өзінің өнерімен түрлі таным-түсініктер қалыптастырған. Бұл танымдық түсініктер өзінің ойлау жүйесімен сәйкес келіп, халықтың мәдени өмір тіршілігін танытудағы негізгі қуат көзі ретінде анықталады.

Мәдени мұра бағдарламасы аясында жарық көрген «Қазақ халқының философиялық мұрасы» атты кітаптың жетінші томында белгілі ғалым Ж. Молдабеков «Қазақ халқының өркениеті фольклордан, қол өнерінен, ойынауықтан, шипагерлік емнен, жұлдызнамалық болжамнан құрылады. Бұл факторлар күнде-

лікті тәжірибелік түсініктен тарихи-көркемдік сананың қалыптасуына, ұрпақтың біртұтас тарихи тамырларын танытуға ұйытқы болды» (Қазақ халқының философиялық мұрасы, 2006:25) – деп қазақ фольклорын халық рухани санасының қалыптасуына қаншалықты маңызы бар екендігін баса айтып көрсетеді.

«Көшпелі қазақ дүниетанымына аңыз әңгімелердің атқарған ықпалы түптей және тоқи келгенде, өтімді, жалпылама жиі болды» (Қазақ халқының философиялық мұрасы, 2006:25). Сондай-ақ «Көне дәуірден қалған түрлі таңба-белгілер, руналық хаттамалар, рәміздер халықтық сезімді серпілтті, рухани дамудың деңгейін көтермеледі» (Қазақ халқының философиялық мұрасы, 2006:25) деп көне дәуірден қалған халық мәдени мұраларының халық рухани дүниесіне әсерін ғылыми тұрғыда зерделеп көрсетеді. Ғалымның бұл тұжырымдамасынан қазақ фольклорын танып білу оның мәдени-философиялық арқаулары мәселесінің бүгінгі таңда қаншалықты өзекті екендігіне көз жеткіземіз.

Иә, халықтың танымдық дүниесі рухани дүние деңгейлерінің дәрежесімен анықталады. Халықтың рухани дүниесі «халық даналығы» деп аталатын фольклорлық туындылар. Фольклорлық туындылардағы философиялық ой-танымдарды жаңғырту, оған ғылыми дәйекті тұжырымдар жасау өзекті мәселе. Осыған

байланысты фольклорлық шығармалардағы философиялық ойдың тереңдігін, өзектілігін ескере отырып, халықтың ойлау табиғатына талдау жасау қажеттілігі де өзекті. Осының бәрін ескере отырып, көне дүние көзі болған фольклорлық дүниелерді қазіргі заман талабына орайластыра қарастыру тарихи-жадтық әдісті қолдануға жетелейді. Бұл әдіс методологиялық танымға сүйенуді қажет етеді, яғни тарихи-жадқа сүйену әдісі зерттеу өрісін кеңейтіп, халықтың дүниетанымдық өрісін танытуда ғылыми дәлелді анықтама жасауға көмектеседі әрі ізденісіміздің көкжиегін кеңейтеді деп ойлаймыз.

Қазақ халқының көне дүние туындыларын философиялық ойлау деңгейінде сараптау, оның рухани мұра үлгісінің дүниетанымдық түсінігінің ерекшеліктерін анықтау көзделінді. Бүкіл адамзаттың, рухани кеңістік тұтастығындағы халықтың өз орны, оның философиялық ойлау дәрежесінің тереңдігі мен қуат-қарымын анықтап сараптау да өзекті. Сондықтан да ізденісіміздің негізінде рухани мұраларымызды таныту арқылы ондағы халықтық дүниетаным мен көзқарас мәселесі жөніндегі ой-пікірімізді сабақтастыру мақсатында айтылған өзекті мәселелерді қалыптастыру объективті қажеттіліктер деген ой-түйінді тудырып отыр.

Мақаламыздың зерттеу тақырыбының өзектілігі соңғы кезде ұмытыла бастаған халықтық таным мен ойлау жүйесін қайта жаңғырту. Тәуелсіздік туын тіккен халықтың өзінің ұлттық болмысын айғақтайтын рухани дүниелеріне қайта оралуы, рухани жаңғыруы заңдылық. Осыған орай ұлттық дүниетаным негізін орнықтыратын көне дүниелер туындыларындағы халықтық таным бүгінгі күн талабы. Фольклорлық дүниелердегі халықтың ойлау мәселесі ұлттық негізді орнықтыратын қуат көзі. Осы тұрғыдан қарастырғанда көне дәуір дүниелеріне жүгінбей халықтың дүниетаным мен ойлау жүйесін қалыптастыру мүмкін емес. Сондықтан да халықтың өзіне тән дүниетаным мен ойлау жүйесіне өзімізді тану нысанасы ретінде ерекше мән береміз.

Әдебиеттерге шолу

Халықтың таным-түсініктерінің негізі ол ойлау жүйесінің нәтижесі қарапайым халықтың ойлау жүйесі негізінде қалыптасқан дүниетанымдық құрылымы – ол дүниені рухани игеру нәтижесіндегі өзіндік болмысын танытатын құбылыстар.

Фольклор туындыларындағы халықтың таным-түсініктер негізі: өмір, тіршілік, қоғам,

табиғат жайлы. Халық өзінің болмыстық ойлау тегінен басталып өрістейтін дүниелік таным-түсініктерін күнделікті тұрмыс-тіршілігіне лайықты қалыптастырған.

Халықтың ой-сана көріністері философиялық ойлаудың негізгі ұғымдары болып саналатын бақыттылық, батырлық, сұлулық, адамгершілік түсініктермен қалыптасып отырған. Мұның барлығы философиялық ойдың көрінісі ретінде халық арасына кең тараған аңыз-әңгіме, эпсана мен жыр, эпостарда айқын байқалады. Бұл дүниелер халықтың дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуында ерекше орын алады. Халық шығармашылығының өзегі ретінде қалыптасып орныққан бұл дүниелер халықтың тәрбиешісі ретінде танылғанын көрсетеді. Кез келген фольклорлық туындылардың негізінен үш түрлі қасиетін саралауға болады. Ол фольклорлық таным, фольклорлық ақпарат және тәрбиелік қасиеттері.

Өмір сүру мен тіршілікті шынайы бейнелеу арқылы адам дүниесінің мәнін ұғындыру арқылы ақпараттың дерегі көрсетіледі, сонымен қатар, таным-түсінік берумен тәрбиелік қызметін де анықтайды.

Ежелгі дүниетаным туралы қарастырғанымызда тарихшылар мен өнертанушылар, тағы басқа ғалымдардың бұл мәселе төңірегінде айтылған ғылыми дәйектемелеріне де мән беруді ұмытпадық. Бұл мәселеде әсіресе әдебиетші ғалымдардың еңбектерін ескерген жөн.

Фольклортану саласында зерттеушілер қатарында отандық ғалымдар Ш. Уәлиханов, М. Әуезов, С. Аманжолов, С. Қасқабасов, Ш. Ыбыраев, Р. Нұрғалиев, т.б. еңбектерінің маңызы зор.

Ал қазақ халқының фольклорлық дүниелері мен мәдениетін зерттеуде археологтар А. Бернштам, С. Киселев, Ә. Марғұлан, К. Ақышев сияқты ғалымдардың еңбектерінен толымды мағлұматтар алуға болады.

Қазақ халқының фольклорлық туындыларында тарихи танымдық, әлеуметтік, рәміздік-идеялық көркемдік ерекшеліктеріне қатысты жазылған еңбектердің барлығы белгілі. Әсіресе соңғы жылдары философиялық таным мәселесіне қатысты мазмұнды еңбектерін жариялаған ғалымдардың қатарында А. Қасымжановтың, М. Орынбековтың, А. Қасабектің, Ғарифолла Есімнің, Т. Ғабитовтың, Ғ. Ақманбетовтың, Д. Кішібековтің, Н. Байтенованың, Ж. Молдабековтің туындылары жатады.

Көптеген ғалым-философтардың қай-қайсысы болмасын халықтың дәстүрлі көшпелі

лі тіршілігінде фольклорлық шығармалардың айрықша ролі болғанын айтады. Ұлттық таным мен әлеуметтік-рухани тағдырына ықпал еткен фольклор туындыларының қуатын, ондағы ойлау жүйесінің тереңдігін анықтап, іргелі зерттеулер жүргізілгенін ерекше атауға болады.

Нақтылы халық шығармашылығына қатысты зерттеу жұмыстары жүргізіліп, батырлық жырларға, аңыз-әңгімелерге талдау жасалынып, ондағы философиялық ой-тұжырымдарды түстеп танып, халықтың өзіне тән табиғатын ұғындыруға тырысқан еңбектердің мән-мағынасы ерекше.

Халықтың ойлау табиғаты мен танымдық табиғатын зерделеуде А. Қасымжанов, Ғарифолла Есім, С. Мырзалы, Т. Бурбаев, Д. Кішібеков, М. Орынбеков, А. Қасабек, Ж. Молдабеков, Т. Ғабитов, Д. Раев, Н. Байтенова тағы басқа ғалым-зерттеушілер еңбектерінің мәні зор. Олар қазақ философиясы және мәдени рухани мұралардағы философиялық ойдың түп-төркінін, ішкі қайнарын анықтап, қазақ халқының ойлау жүйесінің «философиялық қуатын» танытуда өзіндік ғылыми үлестерін қосып келеді.

Халық фольклорының өзіндік төл сипаты жөнінде оның тарихи деректілігіне қатысты Х. Арғынбаев, Ә. Марғұлан, М. Әуезов сияқты ғалымдардың толымды еңбектері де ерекше.

Фольклорлық-этнографиялық танымдар арқылы әлеуметтік тіршілігіне қатысты тұжырымдар жасауда В. Пропп, М. Бахтин, А. Лосев, Ә. Марғұлан, Дж. Вруннер, Р. Бауман, Л. Вагнер, А. Дундес, Л. Массон (2-10) еңбектерінің құндылығын айтуға болады. Бұл ғалымдардың еңбектерінде халықтың рухани әлемін, дүниетанымын танытуда теориялық бағыт-бағдар болатын дүниелердің барлығын айту қажет.

Қазақ фольклорының тарихи танымдық, идеялық, көркемдік ерекшеліктеріне қатысты Ш. Уәлиханов, В. Радлов еңбектерін атауға болады.

Оның ішінде фольклорлық мұраларды филологиялық зерттеулер жасап, келелі тұжырымдар жасап қалдырған С. Сейфуллин, М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Қ. Жұбанов, Е. Ысмайлов еңбектерінің кезеңдік мәні ерекше. Сонымен қатар олар халықтың өзіне тән төл сипатын анықтап саралауда да таптырмас дүниелер Ғ. Есім, А. Қасабек, М. Орынбеков, Д. Раев, Т. Ғабитов, Т. Бурбаев, А. Қасымжанов, Д. Кішібеков сияқты философ ғалымдардың қай-қайсысы болмасын, халықтың фольклорлық мұрасын тудырған ортаның түп төркінін танытуда айтарлықтай еңбек етіп келе жатқан ғалымдар. Дүниелік

таным мен халықтың төл қасиетін түстеп тану үшін де, әрі берілген тақырыпқа байланысты тұжырымдар жасау үшін де жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінің методологиялық негіз болары сөзсіз.

Сондай-ақ терминдерді саралау арқылы философиялық ой-танымдарды орнықтыруға оның ұғымдық деңгейін анықтауда да септігін тигізері анық.

«Фольклор» терминінің түп нұсқасы туралы алғаш 1846 жылы ағылшын тарихшысы Уильям Томс, 1875 жылы Франция, Испанияда, Италияда кейін Ресей ғалымдарында қолдау тапқан.

Көптеген елдерде «фольклор» терминін халық туындысының «қарабайыр» көрінісі деп түсіндірген.

Франция ғалымдары фольклорды этнографиямен байланыстыра зерттеген. Л. Томм, П. Куаро, т. б. фольклорды «көпшілік қолды туынды» деп ұғындырады. Ал Америка ғалымдары Р. Уотермен, Д. Форстер фольклорды «халықтың ауызша шығармашылығы» деп айтқан.

В.Я. Пропптың айтуынша, «фольклор» деп, «дамудың қандай деңгейінде болғанына қарамастан халықтардың әлеуметтік тіршілігіне тән шығармашылығы» – дейді (11).

Ал қазақ халқының фольклортану ғылымында М. Әуезов бастаған ғалымдардың еңбегінде «фольклор» ол – «ауыз әдебиеті» деген тұжырымға келгендерін көреміз.

Сонымен «фольклор» деген терминнен түйетін ой ол бір ғана ұғымды, бірқалыпты ғана білдіретін құбылыс емес, әрқилы кезеңдердегі әртүрлі жағдайларға байланысты өсудің, дамудың үрдісіне лайықты оның сан қырлы түрі мен үлгісінің болғанын айтуға болады.

Танымал орыс фольклоршысы А.Н. Веселовский: «Фольклор туындыларының өзіндік ерекшеліктері болады. Ең алдымен, фольклор – өнер» – деп айта келіп, оның бойында халықтың тұрмыс-салты, театр, сөз, би және ән-күй өнері, бір-бірімен дараланбай тұтас күйінде көрінетіндігін жазады (12).

Ғылымда халық поэзиясын «фольклор», ал оны зерттейтін ғылым саласын «фольклористика» деп атайды. Неміс ғалымы И.Ф. Кнафльдің (13) анықтауынша бұл атау халық даналығы деген ұғымды білдіреді. Осы пікірді жоғарыда да айтып өттік. Ағылшын ғалымы У. Дж. Томас та дамыта түсіп, фольклорды ел арасында туған өлең-жыр, ертегі-аңыз, түрлі наным-сенімдерді жинақтайтын термин ретінде ұсынған (14). Жалпы фольклор (халық даналығы) ағылшын сөзі.

Осыдан келіп туындайтын ой, яғни әрбір халықтың фольклорына тән тарихилығы, мәдениеті, философиясы бар. Фольклор әр елдің тұрмыс-тіршілігімен, рухани өмірімен тығыз байланыста болған. Әр ел өз басынан өткен оқиғаларды құмарта жырлайды. Сондықтан да өзінің тарихилығы жағынан фольклор шығармалары авторлық сипаты бар кез келген туындыдан анағұрлым шыншыл, әсерлі де көркем. Сол жылдарға қарап, елдің әдет-ғұрпын, ой-санасы мен түрлі сезімдерін дәл танып білуге болады. «Қазақ халқының фольклорында табиғат, қоғам, өмір жайында түсініктер өрістей келе бүкіл халықтық ой санаға айналған. Халық күнделікті тұрмысқа қажетті қарапайым нәрседен бастап, күрделі құбылысқа дейін сөз етеді» (Алтаев, Қасабек, 1996: 44). Осы жерде ғалымдар А. Қасабек пен Ж. Алтаевтың «... қандай бір фольклорлық шығарманы алсаңыз да, онда философиялық дүниетанымдық қызметі таным процесіндегі білмеуден білуге, қарапайымнан күрделіге, абстрактылықтан нақтылы шындыққа ұмтылған құбылыстарды байқаймыз. Бұл қазақ фольклорындағы философиялық ойлардың даналығының жетістігі» (Алтаев, Қасабек, 1996: 44) деп айтқан пікірлерін қолдауға болады.

Яғни, «фольклор» халықтық ойлау жүйесінің, санасының өзіндік ерекшелігімен әлеуметтік тіршілігіне орай дүниелік көзқарастарының жиынтығы деген тұжырым жасалынады.

Талқы

Қазақ фольклорының бастау бұлағы көне түркі жазбаларынан басталып, халық өмірімен біте қайнасып, оның рухани дамуына, мәдени-философиялық ой-санасының қалыптасуына мол азық берді. Фольклор өзінің тарихи деректілігімен, дүниетанымдық әрекеттілігімен, ауыз әдебиеті үлгілерінің молдығымен, мұндағы халықтың дәстүрлі сөз бен ән-күйі, тұрмыс-салты, бар табиғаты, өрнектеліп, халқымыздың рухани болмысында айырықша орын алады.

«Фольклордың халық өмірімен, күнделікті тіршілігімен, өткен тарихымен, мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан сана-сезімімен, дүниеге көзқарасымен біте қайнасандығы соншама, оны халықтың бүкіл тұрмыс тіршілігінен, тарихы мен сана-сезімінен тұтастай қалпында ажыратып алу былай тұрсын, иненің ұшымен шұқылап отырып, босатып алу бос әурешілік. Иненің ұшына ілінген түйнек-түйнек бөлшектерді қанша ұқыптылықпен қайта құрастыра білгеніңізбен, қаны-сөлі бар фоль-

клорлық тұтас организмді қайта тірілту ешкімнің қолынан келе қоймас» (Турсунов, 2001: 132).

Сондықтан да көшпелілер мәдениетін, философиясын, фольклорын зерттеу ісін халқымыздың тұрмыс-тіршілігінің, оның рухани табиғи болмысының аясында қарастырғанымыз дұрыс сияқты.

Әрбір халық өзінің өткен тарихын, ауыз әдебиеті мен фольклорын оның рухани бастау бұлағын танып білмейінше ешқандай мәдениеттің дамуы да мүмкін емес деп түсінеміз. «Мұнан фольклор туралы ғылымның өткенін білмей тұрып қазіргі зерттеу әдістерін айтарлықтай деңгейде игеру мүмкін емес» – деген (Ыбраев, 1993: 3) белгілі фольклортанушы Ш. Ыбраевтың пікірімен қосыламыз.

Қазіргі философиялық әдебиеттерде қазақ фольклорының бастауы, ондағы мәдени-философиялық мәселелер көрінісі мәселесі өте аз қамтылған, әлі толық зерттелінбеген тың тақырыптардың бірі болып отыр. Қазақ фольклорының шығу тегін, генезисін танып білмей оны түсіндірмей фольклордың философиялық аясын, орны мен мәнін, өзіндік ерекшелігін анықтау айтарлықтай қиындыққа түсер еді.

«Фольклор, негізінен, халықтың дәстүрлі сөз бен ән-күй өнері болғандықтан және ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алу, жарыққа шығару ісімен көбінесе әдеби шығармашылықпен айналысқан адамдар болған себепті, өткен ғасырдың аяғы – жиырмасыншы ғасырдың бас кезінен бастап, фольклористика саласындағы зерттеулердің басым көпшілігі әдебиеттану ғылымының әдістері зерттеулердің басым көпшілігі әдебиеттану ғылымының әдістері мен тәсілдері негізінде жүргізіле бастады» (Турсунов, 2001: 11) – деп фольклор зерттеуші ғалым Е.Д.Тұрсынов фольклор зерттеуші ғалымдар әуелде әдебиетшілер болды деуі өте орынды. Дегенмен қазіргі таңда бұл мәселелер төңірегінде философ мамандарда өз зерттеулерімен көрініс бастады. Мәселен профессор М. Орынбеков, Ж. Молдабеков, Ғарифолла Есім, Д. Раев, Т. Бурбаев, А. Қасабек сынды ғалымдардың еңбектерін атап өтуге болады (18).

Бұл мәселені әрі қарай жалғастыра түсіп профессор Е.Д. Тұрсыновтың – «Бұл да заңды нәрсе, өйткені, әдеби процеске тән көптеген құбылыстардың көзі фольклорда жатқаны белгілі. Алайда, фольклор мен әдебиеттің халықтың дәстүрлі тұрмыс-салты мен сана-сезіміне, өткен тарихы мен дүниеге көзқарасының қалыптасу тарихына жақындықтары бірдей емес. Әдебиет – тарихи көзбен қарағанда, жас

өнер. Фольклор өнері адамзаттың әлеуметтік құрылысының пайда болып, даму процесімен қатар дамып отырды. Жоғарғы палеолит (көне тас) дәуірінде әлеуметтік құрылыстың қалыптасуымен бірге мифология, сурет салу өнерлері өркен жая бастады» (Турсунов, 2001: 132-133) деген пікіріне әбден қосылуға болады. «Алғашқы әлеуметтік құрылыс дәуірінде қазіргі заманымызға дейін жеткен негізгі фольклорлық жанрлар қалыптасты. Түркі тайпаларының тарихи өлеңдерінің қағазға түскен алғашқы нұсқалары Хун дәуіріне жатады (б.э.дейінгі III ғ.) батырлар жыры, айтыс, толғау, лирикалық ән жанрларының қалыптасу дәуірі де осы» (Турсунов, 2001: 133). Міне, фольклор тарихы бастауының өте ерте негіз алатынын көріп отырмыз.

Фольклор, ауыз-жазба әдебиеті, тарих және философия әрбір халықтың өзіндік ерекшеліктерін білдіреді. Мәселен қазақ философиясының мәдениетінің түп тамырын фольклор туындыларынан табамыз. Өйткені оның дүниетанымдық негізі, рухани қазынасы байырғы ауыз әдебиеті, аңыз-ертегілер, мифология эпостық жырлар болып табылатыны бізге анық.

Бірақ олар қай кезде, қай уақытта дүниеге келді? Оның ұлттық сыр-сипаты, табиғи болмысы ерекшелігі қандай? Біздің зерттеу нысанымыз болып отырған қазақ фольклоры қалай туған, байырғы ауыз әдебиетін кімдер жасады? Мұның бәрі философиялық пайымдауды, ғылыми ізденіс пен зерттеулерді қажет етеді. Біздің басты мақсатымыз да қазақ фольклорына философиялық, мәдениеттанулық талдаулар жасай отырып, мәселенің басында фольклордың шыққан тегін, бастау бұлағын шамамыздың келгенінше анықтап алу. Біздің философиямыз бен мәдениетіміздің бастауын халық фольклорынан іздеп өзіміздің ұлттық ерекшелігіміз бен қасиетімізді жоғалтпай, оны кейінгі ұрпаққа жалғастыру. Бұл ең басты мәселелердің бірі деп санаймыз. Өйткені ана сүтінің дәмін білмеген бала сияқты, өз елінің рухани мол мұрасынан, әдебиеті мен философиясынан, мәдениетінен рухани азық алмаған адамды толыққанды ұлтын сүйер азамат деп тану да қиын болса керек. Қазақ философиясы мен мәдениетінің бар дәм берер нәрі осы қазақ фольклорында, ауыз әдебиеті мен эпостық жырларда жатыр десек қателеспейтін сияқтымыз. Бірақ ең басты мәселе осы қазақ фольклорының рухани бастау бұлағын танып білуде оны зерттеу барысында біз ісі түркілік тұтастықты, түркілік рухты, әлемді методологиялық негіз етіп алуымыз бірден бір тура ғылыми жолға алып барады. Фольклордың шығу

тарихын өзіміздің тарихи болмысымыздан, ата-бабаларымыздың рухани тіршілігінен іздестіргеніміз жөн сияқты. Өйткені, ғылым дәлме-дәл дәлелдеуді қажет етеді, жәй ой-жобамен айта салу біздерді қателікке алып келері сөзсіз.

«Ақын жырау, сал сері т.б. осы сияқты ауыз әдебиеті өкілдерінің қалыптасуы – жалпы өнер дәстүрінің мыңдаған жылдар бойында сатылап дамып, жетіліп, сала-сала болып өзгеруді әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың дамып, өзгеруімен тығыз байланысты» (Турсунов, 1976: 6).

Бұл жерде біздің пайымдауымыздың қазақ фольклорын, шығу тарихын, оның өкілдері мен ерекшеліктерін, қалыптасуын жалпы түркілік адамзаттық құндылықтар тұрғысынан қарастырып зерттеуіміз керек сияқты. Бұдан шығар тұжырым қазақ фольклоры мен ертегі-аңыз, эпос-жырларынан төл философиямыз бен мәдениетімізге рухани арқау таусылмас мол қазына таба аламыз. Мәселен, тұрмыс-салт жырлары, аңыздар (қала, дала аңыздары, Қорқыт ата аңыздары, Асан қайғы, Алдар көсе мен Жиренше шешен, жануарлар мен жер аттары туралы т.б.). Ертегілер, Қазақ эпосы батырлар жыры (Алпамыс батыр, Қобланды батыр, Қамбар батыр, Ер Тарғын) Лиро-эпостық жырлар; («Қозы Көрпеш-Баян сұлу ең байырғы жырлардың бірі», «Айман-Шолпан» жыры, «Мақпал қыз» т.б.) дәлел бола алады.

Біздің тағы бір айтарымыз фольклортану ғылымының әуел бастан-ақ этнография, әдебиет тарих ғылымдарымен тығыз етене байланысты болғанын естен шығармауымыз керек.

Әрине, біздің бұл шағын зерттеуімізде қазақ фольклорының бар шығу тегін, бастау бұлақтарын толық мазмұнын ашып жеткізу өте қиын, сондықтан да біздің алға қойған мақсатымыз қысқаша фольклордың философиялық тарихи ұғымын және қазақ фольклорының дүниетанымдық негізі мен бастауын, философиялық пайымдаулар жасай отырып, шағын көлемде аз ойымызды пікірімізді ортаға салу зерттеу нысанына айналдыру.

Қазақ фольклорының бірден-бір бастау бұлағы Қорқыт туралы аңыз десек қателеспейміз. Бұл аңыздардан көптеген философиялық сырға толы жалпы түркі дүниетанымның ішкі табиғаты мен болмысын, оның көрегендігін өзектілігін танып біле аламыз.

«Қорқыт туралы аңыз және Қорқыттың бейнесі түркі фольклорымен айналысқан зерттеушілерді толып жатқан сырларымен, философиялық тереңділігімен қызықтырып жүр. Фольклоршылардың күні бүгінге дейін

бір қорытындыға келе алмай, шешімін таба алмай жатқан мәселелерінің бірі – Қорқыттың мифтік әлде тарихи кейіпкер болғандығы. Түркілердің орта ғасырлардағы «Кітаби дедем Қорқыт» атты жырында Қорқыт ел ағымы алыстағаны болжағыш дана қарт есебінде суреттеледі» (Турсунов, 2001: 133-133) – дейді белгілі фольклортанушы ғалым Е.Д. Тұрсынов. «Ол дүниедегі бар нәрсені білген, оның айтқан сөзінің барлығы келетін. Ол болашақта болатын, өзгелер үшін құпия сырларды құдай тағламнан естіп, жұртқа жеткізіп жүрді» (Книга моего деда Коркута, 1962: 11).

В. Бартольд «Кітаби дедем Қорқыттағы» Қорқытты, негізінен, жаршы деп атайды. «... Бірақ ол ақы үшін бектердің көңілін көтеретін озан емес. Ол қиын-қысталаң жағдайларда ақыл сұрап келетін ханның, бектердің және халықтың дана ақылшысы; кейде ол жорыққа аттанатын батырға өсиет айтады; батырдың семсеріне бата беретін де ол; түріктің «Аталар сөзі» деп аталатын жинағында да ол дәл осылай суреттеледі: мұнда халықтың ақылшысы, ата-бабалар салтын, ру құрылысын сақтаушысы» (Книга моего деда Коркута, 1962: 11).

Қорқыт халық ұғымынша болашақты көре білетін сәуегей философ, қобызшы ол табиғаттың дүлей күшіне қарсы күрескен, өліммен алысқан алып жанды танытады. Нағыз экзистенциализм философиясы, яғни адам мен ажалдың, өмір мен өлімнің күресін баяндайтын терең философияны біздер Қорқыттың бойынан табамыз. Қорқыт туралы аңыздарда кездесетін үлкен философиялық мәселе өмір философиясы Еуропада тек XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ғана өмірге келгенін ескерсек, біздер оны Қорқыт аңыздарын дүниеге алып келген түркілік ата-бабаларымыздың асқан көрегендігіне, олардың ойларының аса тереңдігіне таң қаламыз. Иә, бұл түркі дүниетанымы мүмкіндігінің әлемге дәлелі, табиғаты мен болмысы. Тек бізде жетіспейтін нәрсе осындай керемет ойларды болған, айтылған нәрселерді дер кезінде айтып жазып жеткізе алмауымыз біздерге үлкен ой салады.

«Қорқыт жырларында батырлық пен әсемдік, нәзіктік пен сұлулық қобыз сарынымен үндесіп, үлкен бір философиялық ой арнаға алып келеді. Табиғаттың тылсым күштерін, адам жанының көңіл-күйлерін, сезімін ұлы бабамыздың қобыз шегімен аса бір нәзіктікпен жеткізе білгендігіне қайран қалып отырамыз. Қорқыт иісі түркі халықтарына ортақ философ, музыкант ретінде ғана болып қойған жоқ, ол Шығыс ренессансы

үшін де көрнекті тұлға болды» (Алтаев, Қасабек, 1996: 60).

Қорқыт философиясының басты концепциясы адам өмірін мәңгілік ету, өліммен қарсы күресу, қорқынышты жеңу және содан құтылудың жолдарын іздеу өте бір философиялық астары бар ұғым.

Заманымыздың заңғар жазушысы ұлы Мұхтар Әуезов «Қазақ музыкасының атасы «Қорқыт туралы әпсаналардың» мазмұны өте терең. Ажалды тоқтату мүмкін еместігін мойындағысы келмеген Қорқыт жұрттан безіп айдалаға, табиғат аясына кетеді, бірақ таулар да жазықтар да, ормандар да оған өлім күтіп тұрғанын айтады. Содан қорқып шырғайдан бірінші рет қобыз жасап, жер бетінде бірінші болып күй тартады. Сөйтіп, өлмеудің амалын өнерден табады» (Ауезов, 1994: 15) – деп жазады.

Бұл аңыз-ертегілерде, эпостық жырлар, фольклорда өте сирек кездесетін құбылыс. Өлімді жеңу қандай бір сыртқы күштердің әсерінен емес өзіңнен өз күшінен, өз әрекетінен іздеу. Сіздер көріп отырғандай қазақ аңыздарындағы Қорқыт бейнесі енді өлімнен қашқан шаман емес, керісінше, өмір сүрген және өмір үшін күрескен, өлімнен құтылуды қандай бір құдіретті күштен емес, өнерден іздеген ажалмен айкасқан алып рухани тұлға.

Осы жерде Қорқыт туралы аңыздың философиялық, эстетикалық мәдени ролі мен мәнін айта отырып, белгілі шығыстанушы ғалым, Г.Н. Потаниннің: «Қазақ халқы өмірге тек өнер ғана сән береді, тек өнер ғана біздерге ерте үйірілетін сары уайымнан құтқарады» – деп жазған ойын орынды деп білеміз (Потанин, 1968: 300).

Қазақ фольклоры бастау бұлағының көзі болған Қорқыт туралы аңыздарды тұжырымдар болсақ, қазақ философиясы мен мәдениетінің оның дүниетанымдық негізін, ондағы мәдени-философиялық көріністер мәселесін бәрімізге ортақ түркілік фольклор, мәдени мұраларымыздан іздесек қателеспеген боламыз.

Белгілі философ ғалым М. Орынбековтің «ұлттық сананың өсуі, мәдениеттің қайта өрлеуі (халықтың рухани бастауларына зор көңіл аудару) 25 ғасырлық тарихы бар халықтың рухани бастауларға көңіл аударуын туындатуы заңды еді», – деп айтқан ойларын орынды деп санап, қазақ фольклорының халықтың рухани бастауларының бірі екендігін дәлелдеп, оны ғылыми зерделеуге ұмтылыс жасау, бүгінгі күн талабының негізгі мәселелерінің бірі деп санаймыз.

Даулетбек Раев: «Қазақ философиясына үнілетін болсақ, оның ежелгі қазақ этностары мен тайпаларының материалдық және рухани мәдениетінің негізінде өніп-өскендігіне күмән жоқ. Демек, қазақ философиясы – ол қазақ халқының жалпы мәдениетінің логикалық жалғасы және негізгі рухани мұрасы, құндылығы. Қазақ даласындағы философиялық дүниетаным, ең алдымен, қазақ елін құраған алғашқы тайпалардың тіршілігі барысындағы дүниені тану бағыт-бағдарларына, әдет-ғұрыптарына, өмір сүру стильдеріне, наным-сенімдеріне сүйенеді. Яғни, қазақ философиясының қалыптасуының тарихи алғышарттарына қазақ мифтерін, дінді, ұлттық фольклорды, поэзиялық құбылыстарды жатқызуға болады» – дей келіп, қазақ философиясының бастау бұлағы миф, аңыз, қазақ фольклоры, поэзия, шешендік сөз өнері деп есептейді (Раев, 2001: 7).

Яғни, қазақ халқының ежелден келе жатқан рухани мәдениеті, наным сенімдері, дүниетанымы, поэзия шешендік өнер мен ұлттық фольклор философия бөлінбейтін тұтастық ретінде қарастырылады.

Қазақ фольклорының ең бай саласы – эпостық жырлар. Олар ежелгі замандардан бері ұзақ даму жолдарынан өтті. Ауыз әдебиетінің түрлі жанларымен тығыз байланыста өрбіді. Қоғамның әлеуметтік дамудың алмасуына байланысты олардың ішкі-сыртқы белгілері де өзгеріп отырды.

Фольклортанушы ғалым Ш. Ыбраев «Қазақ фольклор жырларының ішінде қазақтың қаһармандық эпосы өзінің көл-көсір молдығымен де, көркемдік-эстетикалық қуат-тегеурінімен де, тарихи деректігімен де халқымыздың рухани болмысында айырықша орын алады» (Ыбраев, 1993: 3). – деп осынау рухани мол мұра көшпелілер әлемінің бар ғұмыр тіршілігін айқын көрсете біліп, біздің ой-танымымыздың өсіп-өркендеуіне үлкен әсер етті дейді.

«Қазақ эпосы бірде ерлікті, батырлықты дәрістеп ел қорғау, отаншылдық сарынға құрылса («Қобыланды», «Алпамыс»), бірде қоғамдағы әйел теңсіздігін арқау етіп, махаббат тақырыбына негізделеді. Енді бірде өмірде болған нақты тарихи оқиғаларды жырлайды. («Бекет», «Досан батыр»), эпостық жырлар барлық елдерде болған. Ежелгі гректердің «Илиада», «Одиссея» сияқты көлемді дастандарының эпопеялық сипаты басым болса, ондай сюжеттер қырғыз (Манас), қазақ халықтарында да жоқ емес» (Алтаев, Қасабек, 1996: 70-71). Бұдан біздің пайымдайтынымыз, қазақ біздің бар өмір

тіршілігіміз, дүниетанымымыз, тарихи шындықтар, әлеуметтік жағдай, елге, жерге деген үлкен сүйіспеншілік, патриоттық сезім тұнып тұр. Эпостық жырлар рухани бастау бұлағының көзі, сондықтан да қазақ болмысын, табиғатын, оның рухани дүниесін танып білуде қазақ фольклорындағы эпостық жырлардың атқарар қызметі мол демекпіз.

Мәселен, қазақтың лиро-этностарының ішінде Шоқанның ең жақсы көріп, ел аузынан жазып алған ғылыми аса бағалылары «Едіге» жыры «Қозы Көрпеш Баян сұлу», «Қоңырбай, Ер Нұра» (Манас тобына кіретін ерлік жыры), «Күмісхан яки Қарабас ұлы Манас», мақал сөздер, жұмбақтар тағы басқалар.

«Мұндағы Шоқан жазып алған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры қазақ даласындағы ең тұңғыш дүниеге келген жырларының бірі болып саналады. Бұл жырдың ең құндылығы – тіл байлығында. Ол өткен дәуірдің ең күрделі әлеуметтік мәселелерінің бірі – адам еркіндігі, әйел теңдігі мәселесіне арналған өте мазмұнды, шыншыл проблемалы этностың бірі» (Алтаев, Қасабек, 1996: 73). Ойымызды дәлелдей түсу үшін акадмик Ғарифолла Есімнің пікірін келтірейік: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры біздің ұлттық тарихымыздың, жер тарихының, рухани мәдениеттің және дүниетанымымыздың қайнар көзі» – деп, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры ұлттық дүниетанымның бастауы дей отырып, мұнда тек қыз бен жігіттің махаббаты емес, үлкен әлеуметтік мәселелердің жер және Ел туралы мәселелерге тікелей қатыстығы бар дейді.

Иә, қазақтың қайсыбір эпос жырларын олардың өзіндік құндылықтары жоғары мазмұны өте терең, онда халықтың ойы, табиғи болмысы, философиялық көріністер, ел, жер тағдыры Отанды сүю, адамгершілік, эстетикалық талғам, тіл байлығы көрсетіледі. Бұл кейінгі ұрпақтарды тәрбиелеуде, рухани мәдениетімізді игеруде өзінің оң септігін тигізері сөзсіз. Ұлттық философиямыз бен мәдениетіміздің негізгі бастауын оны фольклордан, эпостық жырлардан, аңыз әңгімелерден, шешендік өнер мен поэзиядан табамыз. Мұндағы көріністер философиялық пайымдауға мол рухани азық болары анық.

Көшпелілер рухани дүниесін Т. Бурбаев «Көшпелілер ойлау жүйесі олардың тұрмысымен, өмір салтымен де байланысты. Мәселен, олар сөздің қадір-қасиетін жақсы білген, сөзге тоқтаған. Шындық пен Ақиқатты, Әділетті ту етіп көтерген. Философиясы абстрактылы емес, керісінше тіршілікке бейімделген, даналыққа толы, тәрбиелік және тағылымы мол өмірдің өзі-

нен туындап отырған. Көшпелілердің дәстүрлі ойлау әдісі символдарға, ардақты сыйлауға, тыйымдар мен әдеттерге, мақал-мәтелдерге толы болған. Философиясы мәдениет пен өнерден, салт-дәстүрден, фольклор мен мифтерден ажырамаған тұтас күйінде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп отырған» – (Бурбаев, 2001: 21) деп жазады.

Фольклор сан ғасырлар бойы әр дәуірдің көркемдік талап-тілектеріне жауап беріп, ұзақ эволюциялық процесті бастан өткеріп келе жатқан өнер. Сондықтан да қазақ фольклорын, әсіресе эпостық жырларды ғылыми зерттеуде жүйелі талдау әдісімен ұштастыру қазіргі күн тәртібінде тұрған айрықша мәселе.

«Қазіргі зерттеу еңбектердің нәтижесіне үңілетін болсақ, ең алдымен байқалатыны – көне эпостың синкреттік сипатының басым екендігі. Атап айтқанда, мұнда фольклордың өзге жанрларының үлкен рөл атқаратындығы: әсіресе, мифтің, ертегінің, аңыз-әңгімелердің, тұрмыс-салт жырларының тұтас көрінуі байқалады. Оның үстіне ежелгі замандардағы ру мен тайпалардың әдет-ғұрпы, салты, дүниетанымы да көне эпоста олардың көркемдік ойлау тәжірибесімен астасып кеткен» (Ыбраев, 1987: 37).

Ж. Молдабеков «Халықтық сана-сезімнің алғашқы түрлері мифтен, фольклордан, діни наным-сенімнен нәр алды... Образдық-поэтикалық тұрғыдан алсақ мифтің, фольклордың, діни наным-сенімнің құрылымдық стильдік ұқсастығын оңай пайымдаймыз», халық ой бастауының бастамасы мифтен, фольклор, наным-сенімдерден басталады» деп жазады (Молдабеков, 2006: 149).

Өз ойын әрі жалғастыра түсіп профессор Ж. Молдабеков «фольклорда талдау зердесі стихиялы түсініктен гөрі тұтас көркемдік санаға айналып, алдымен ұрпақ пен тайпаның даналығын және біртіндеп халықтың әдеби-философиялық мұрасын құрайды» – дейді (Молдабеков, 2006: 151).

Өйткені, «ауыз әдебиеті – халық шығармашылығының нәтижесі және халықтың рухани байлығының берік қоймасы, фольклор дүниетанымының көне, ерекшелігі ортақ түрі» деп, халық рухани бастауының төркінін фольклордан табамыз деген тұжырым жасайды.

Біз қазақ фольклорының философиялық аясының тамыры өте тереңде жатқанына келтірмейміз. Бұл жерде тағы бір мән беретін нәрсе қазақ фольклоры мәдениеті өз алдына жеке дамыды деп айтудан аулақпыз. Ол өзге халықтардың ауыз әдебиетімен өте тығыз байланысты

болғанын да біздер ескергеніміз жөн. Мәселен, «Ежелгі римдіктер, гректер, скифтер, қытайлар сияқты халықтардың әдет-ғұрпы, фольклоры түркі-моңғол халықтарының этнографиясымен өте ұқсас. Қырғыздың «Манасын», гректің «Иллиадасын», финнің «Калеваланы», қазақтың «Алпамыс жыры», бұларды салыстырғанда көп халықтардың поэзиясымен ұқсастықтарын ерекше байқаймыз» (Алтаев, Қасабек, 1996: 74).

Біздің пайымдайтынымыз, жалпы адамзаттың рухани ойынан туған мәдени құндылықтар мәдениет, фольклор және оның қол жеткен жетістіктері бәріне бірдей ортақ.

«Көшпелілер жасаған мәдениет, рухани мұралар – тарихи шындықтың көрінісі. Себебі көшпелілер мәдениетінің рухани дүниетанымының болмысының ерекшелігінің өзі көшпелі халық болғандығында. Оның бар болмысы табиғатпен етене жақын. Басқа халықтың тілін, психологиясын, тұрмыс-салтын, дәстүрін, ішкі дүниесін түсінбей, көшпелі мәдениет туралы пікір айту сөз жоқ түсінбеушілікке алып келер еді. Мұндай пікір айту Еуропа ғалымдарының талайын сүріндіргені біздерге тарихтан белгілі» (Алтаев, Қасабек, 1996: 74).

Белгілі бір халықтың тарихи-әлеуметтік ерекшеліктерін, әрбір нақтылы жағдайдағы ішкі даму процестерін ескерген дұрыс. Олай болмаған жағдайда ізденіс нәтижесінің берері аз болары сөзсіз. Бұдан туындайтын ой қазақ фольклорын, мәдениетін өзімізге жақын туыс түркі халықтарының мәдени-мұраларымен салыстыра отырып ғылыми зерттеулер жасау.

«Өткен ғасырдың соңына таман қазақ фольклорын түркі халықтарының мұрасымен салыстырып зерттеуде А. Диваев елеулі еңбек сіңірді. Ол Қазақстан мен Орта Азия елдерінің ауыз әдебиеті үлгілерін жинай жүріп, олардың нақтылы әдет-ғұрыппен, тұрмыс-тіршіліктің ерекшеліктерімен байланысты екенін жақсы түсінді» (Ыбраев, 1987: 37). Яғни қазақ, өзбек, қырғыз халықтарының фольклорындағы ұқсастықтарды белгілеумен қатар, олардың тұрмыс-тіршіліктен туындайтын өзгешеліктерінің бар екендігін де ескертті.

Біздер қазақ фольклорындағы мәдени-философиялық мәселелер көрінісін зерттеп-зерделей отырып, қазақ философиясына негізгі рухани арқау болған қазақ эпос-жырларынан төл философиямызға арқау таба білу. Қазақ фольклорындағы философиялық ой-пікірдің философ мамандар тарапынан әлі де болса зерттеу нысанына айналдыру мәселесін күн тәртібіне қою.

«Қазақ философиясы ұлтымыздың бүкіл ішкі рухани әлемін, тіршілік философиясын, сайып келгенде қазақтың ұлт, ел ретіндегі макро-микродүниедегі алатын орнын, болмыс-жаратылысын бейнелейді және қазақтың өзін-өзі түсінуі үшін рухани негіз, методологиялық құрал. Сондықтан қазақ дүниетанымын ғылыми-философиялық тұрғыдан зерттелмейінше қазақ ұлтын жан-жақты тану мүмкін емес» (Раев, 2001: 5).

Осы пікірді қолдай отырып, қазақ философиясының өзіндік төл ерекшелігі адам, бақыт, көркемдік, тән, сұлулық, өмір және өлім, дүние әлем, болмыс, батырлық, адам мен табиғат үйлесімі мәселелері қазақтың фольклорында өзінің молдығымен, көркемдік, сұлулығымен тарихи деректілігімен, сыршылдығымен ерекше орын алады. Осы тұста қазақ фольклоры, эпостық жырлар, ақын-жыраулардың, би-шешендердің қайталанбас философиялық ой-пікірлері ұлттық философиямызға негізгі арқау болғандығын айтып өткеніміз дұрыс. Қазақ фольклорының рухани бастау бұлағы бұл қазақ философиясының да негізгі арқауы. Мұндағы мәдени-философиялық көріністер, оны философиялық тұрғыдан пайымдау зерттеу жұмысымыздың мазмұнына нәр беріп, ғылыми құндылықтарын арттыра түсері сөзсіз. Рухани бастау бұлағын іздеу мәдени-философиялық ой-өрісімізді кеңейте түсері ақиқат.

Қорытынды

Ғылыми қорытындылар жасау, соның барысында сан ғасырлар қалыптасқан дүниетанымдық тұжырымдарды танып түстеу күрделене де, тереңдей де түсуде. Жасалынып жатқан зерттеу жұмыстары философиялық ойдың іргетасын шындай түсіп, халықтық зерденің көмескілене бастаған күре тамырына нәр беріп, жаңғыртуда. Халықтың әлеуметтік-тарихи болмысын саралау оның рухани бітімін танып білумен сабақтасып жатыр.

Дүниетанымдық тұжырымдар дәйекті дәлелдермен өткен дәуірдегі ондағы ойдың жасаған пайымдауымен, халқымыздың болмысымен қайнасқан оның тіршілігінің идеялық арқауын зерделетеді.

Халықтық зерде оның дүниетанымдық көзқарасы, сезімдік, түйсіктік сатыларынан, уақыт сынынан сүрінбей өткен тыныс диапазонын аңғартатын философиялық ойдың негізі.

Философиялық ойдың көрінісі халық шығармашылығында ойдың сөзге, көркем тілге

айналуында. Халықтық ойлау табиғаты оның кеңістігі өзгеріп жатқан қоғамдық формациялармен шектелмейді. Сондықтан да халық арасынан шыққан ақын-жыршыларының шығармаларындағы халықтық таным сол халықтың ойлау табиғатымен сабақтасып, ұлттық қасиет-қарымдарын анықтай түсуде.

Фольклорлық зердеге философиялық көзқарас танымдық қызметін атқаруда. Себебі, әрбір ғалым, зерттеуші өзінің шама-шарқына қарай ондағы халықтың рухани кемелденуіне бастаған дүниетанымдық түсініктеріміз жөнінде ғылыми қорытындылар жасап, халықтық сипатта қалыптасуын таным-түсініктердің мағынасын талдап жеткізуге тырыстық.

Сөзіміздің соңында фольклор – көне заманның дүниетанымдық бастауы. Ол халықтың ақыл-ойы, іс-әрекеті, дүние туралы көзқарас дей отырып, ол өмір сүрудің әдіс-тәсілдерін үйретуші болуымен дүниені рухани игерудің философиясы дейміз.

Қорытындылай келе мақалада алға қойылған мақсат-міндеттерді зерттеу барысында төмендегідей қорытынды пайымдаулар мен тұжырымдар қалыптасты.

Біріншіден, мақала қазақ фольклорының рухани бастаулары мәселесіне арналғандықтан, қазақ фольклорының мәдени-философиялық арқаулары, халық даналығындағы рухани ой-кешу сабақтастықтары, фольклортанудағы мәдени-танымдық үрдістер мәселелеріне қатысты мәдени-философиялық пайымдаулар жасалынды. Қазақ фольклорының рухани бастау бұлағы аңыз-эпсаналар мен эпостық жырлар, Қорқыт және т.б. туралы аңыз-әңгімелерге мәдени-философиялық негізде тұжырымдар жасалынды. Сондай-ақ фольклор туындылары арқылы қазақ халқының тегі мен болмысы, оның дүниетанымы мен рухани өміріне, ежелгі мұраларына ғылыми-философиялық талдау жасалынып, осыған орай бұл мәселелер кеңінен қолдау тауып, отандық философия ғылымында өз орнын таба бастағандығы қарастырылды.

Екінші, фольклор мәдени-философиялық пайымдаудың маңызды сатысы екендігіне зерделі зерттеулер жүргізіліп, фольклордың мәдени-философиялық аясына ерекше көңіл бөлінді.

Үшінші, мақалада халық даналығындағы ой-кешу сабақтастықтары фольклорлық туындылардың негізіндегі халықтың таным үрдістерін, ондағы рухани тұтастықтың өзіндік санасын білдірген шығармашылықтағы көркем ойдың көрінісі талданды. Халықтың рухани мәдениет негізін орнықтыратын ұлттық ойлау дәстүрінің

ерекшелігі және әлеуметтік мәдени таным негізіндегі қалыптасқан қоғамдық бейнелердің көркем суреттелуі сарапталынды.

Аталған мақала аясында зерттеудің мақсаты мен міндеттерін барынша толық ашуға талпыныстар болғанымен, бұл проблема әлі де терең, барынша ары қарай зерттеуді қажет етеді.

Халықтық таным, философиялық ойлау қазіргі кездегі ұлттық қалыпты сақтап зерделеудегі қажеттілік, түрлі аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандардағы астарлы ойдың ойлау жүйесіндегі ерекшелік және қанатты сөздерімен берілген өнерінің мазмұны келешек буынға үлгі-өнеге болуға тиісті.

Әдебиеттер

- Қазақ халқының философиялық мұрасы. – Астана, 2006. – 7 т. – 544 б.
 Propp V. Theory and History of Folklore. 1984.
 Бахтин М., Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
 Лосев А. Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.
 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар / Құраст. Р. Бердібаев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
 Bronner Simon J. American Folklore Studies: An Intellectual History. – Lawrence, KS: University Press of Kansas, 1986.
 Bauman R. Differential Identity and the Social Base of Folklore // The Journal of American Folklore. – 1971. – №84 (331). – p. 3-41.
 Propp V. Wagner L. Morphology of the Folk Tale. 1968.
 Dundes A. Interpreting Folklore. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1980.
 Mason B.L. The Orality and Literacy Issue Revisited. Oral Traditions. Columbia, MO: Center for Studies in Oral Tradition, 1998.
 Пропп В. Я. Фольклор и действительность. – М., 1976. – 366 с.
 Веселовский А.Н. Синкретизм древнейшей поэзии и начала дифференциации поэтических родов: В кн. Историческая поэтика. – Л., 1940. – 595 с.
 Аникин В.П. Русский фольклор. – М., 1987. – 280 с.
 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991. – 288 б.
 Алтаев Ж., Қасабек А. Қазақ философиясы. – Алматы, 1996. – 184 б.
 Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора Қорқыт. – Алматы, 2001. – 168 с.
 Ыбраев Ш. Қазақ эпосы. – Алматы, 1987. – 76 б.
 Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы, 1996; Молдабеков Ж. Қазақ халық философиясы // Қазақ халқының философиялық мұрасы. – Астана, 2006. – 7 т. – 544 б.; Раев Д. Қазақтың шешендік өнері: философиялық пайымдау. – Алматы, 2001; Қасабек А., Алтаев Ж. Қазақ философиясы. – Алматы, 1996; Ғарифолла Есім. Қазақ философиясының тарихы. – Алматы, 2006; Бурбаев Т. Ұлт менталитеті. – Алматы, 2004.
 Турсунов Е.Д. Қазақ әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы, 1976. – 200 б.
 Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос / Пер. В.М. Бартольда – Л., 1962. – 300 с.
 Ауезов М. Казахский эпос и дореволюционный фольклор. – М., 1994. – 216 с.
 Потанин Г.Н. В юрте последнего киргизского царевича // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. В 5-ти томах. – Алматы, 1968. – Т. 4.
 Раев Д.С. Қазақтың шешендік өнері: философиялық пайымдау. – Алматы, 2001.
 Ыбраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы, 1993.
 Бурбаев Т. Ұлт менталитеті. – Алматы, 2001.
 Молдабеков Ж. Қазақ халқының философиялық мұрасы. – Астана, 2006. – 7 т. – 544 б.

References

- Qazaq halqynyn filosofiyalyk murasi. – Astana, 2006. – 7 t. – 544 b.
 Propp V. Theory and History of Folklore. 1984.
 Bahtin M. Estetika slovesnogo tvorzhstva. – M., 1979.
 Losev A. Filosofia. Mifologia. Kylytra. – M., 1991.
 Margulan A. Ejelgi jyr-anyzdar / Qurast. R. Berdibaev. – Almaty: Jazushy, 1985. – 368 b.
 Bronner Simon J. American Folklore Studies: An Intellectual History. – Lawrence, KS: University Press of Kansas, 1986.
 Bauman R. Differential Identity and the Social Base of Folklore // The Journal of American Folklore. – 1971. – №84 (331). – p. 3-41.
 Propp V. Wagner L. Morphology of the Folk Tale. 1968.
 Dundes A. Interpreting Folklore. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1980.
 Mason B.L. The Orality and Literacy Issue Revisited. Oral Traditions. Columbia, MO: Center for Studies in Oral Tradition, 1998.
 Propp V. I'a. Folklor i deistvitelnost. – M., 1976. – 366 s.

- Veselovski A.N. Sinkretizm drevneisei'poezi i nazhala diffentsiatsi poetizheskih rodov. V kn. Istorizheskaia poetika. – L., 1940. – 595 s.
- Anikin V.P. Rysskii folklor. – M., 1987. – 280 s.
- Qonyratbaev A. Qazaq folklornyn tarihy. – Almaty, 1991. – 288 b.
- Altaev J., Qasabek A. Qazaq filosofiasy. – Almaty, 1996. – 184 b.
- Tyrsynov E.D. istoki tiyrskogo folklor Qorqyt. – Almaty, 2001. – 168 s.
- Ybraev S. Qazaq eposy. – Almaty, 1987. – 76 b.
- Orynbekov M. Ejelgi qazaqtyn dunietanymy. – Almaty, 1996; Moldabekov J. Qazaq halyq filosofiasy // Qazaq halqynyn filosofialyq murasy. – Astana, 2006. – 7 t. – 544 b.; Raev D. Qazaqtyn sesendik oneri: filosofialyq paiymday. – Almaty, 2001; Qasabek A., Altaev J. Qazaq filosofiasy. – Almaty, 1996; Garifolla Esim. Qazaq filosofiasynyn tarihy. – Almaty, 2006; Byrbaev T. Ult mentaliteti. Almaty, 2004.
- Tursinov E.D. Qazaq adebietin jasawshylardyn bayırғы okilderi. – Almaty, 1976. – 200 b.
- Kniga moego deda Korkyta. Ogyzski georizheski epos / Per. V.M. Bartolda – L., 1962. – 300 s.
- Ayezov M. Kazahski epos i dorevoliysionnyi folklor. – M., 1994. – 216 s.
- Potantin G.N. V iyrtte poslednego kirgizskogo tsarevica // Valihanov C.C. Sobr. soc. V 5-i tomah. – Almaty, 1968. – T. 4.
- Rayev D.S. Kazaktyn sheshendik oneri: filosofiyalyk paiimdau. – Almaty, 2001.
- Ybrayev Sh. Epos alemi. – Almaty, 1993.
- Burbayev T. Ult mentaliteti. – Almaty, 2001.
- Moldabekov J. Qazaq halqynyn filosofialyq murasy. – Astana, 2006. – 7 t. – 544 b.

Бүркітбаева Ш.Д.

1-курс докторанты, Тюркской кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚСТАН ҰЙҒЫРЛАРЫ: ТАРИХИ ТАҒДЫР ЖӘНЕ ОНЫҢ ПОЭЗИЯДАҒЫ ЖЫРЛАНУЫ

Мақалада Қазақстандағы ұйғырлардың тарихи Отандарынан еріксіз қазақ жеріне көшірілуі, біресе Қытай империясы, біресе Ресей империясы тарапынан езгіге, зорлық-зомбылыққа ұшырауы, ұйғыр халқының ауыр тағдырының поэзиядағы жырлануы жайында баяндалады. Тәуелсіз Қазақстанда өмір сүріп жатқан ұйғыр диаспорасы ақындарының тарихи атамекенге деген сағынышы арқау болған шығармалары талданады.

Түйін сөздер: Қазақстан, ұйғырлар, тарих, көшу-қону, поэзия.

Burkitbayeva Sh.

Doctoral student 1 course, Al-Farabi Kazakh National University,
Faculty of Oriental Studies Chair TURKSOY, Kazakhstan, Almaty

Uighurs of Kazakhstan: historical destiny and its poetry

The article deals with the movement of Uighurs from their historical homeland to Kazakh lands, to the Chinese empire or to the murders of the Russian Empire, violence and poetry of the great destiny of the Uighur people. The works of Uighur diaspora poets, who are living in independent Kazakhstan, are criticized for their lack of respect for historical attitudes.

Key words: Kazakhstan, Uyghurs, history, transitions, poetry.

Буркитбаева Ш.Д.

докторант 1 курса, факультет востоковедения, кафедра ТЮРКСОЙ,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Ұйғуры Казахстана: историческая судьба и ее поэзия

В статье рассматривается перемещение уйгуров со своей исторической родины на казахские земли, в Китайскую или Российскую империю, убийства и насилие, а также поэзия великого уйгурского народа. Стихи поэтов уйгурских диаспор, живущих в независимом Казахстане, характеризуются воздержанием от истории.

Ключевые слова: Казахстан, уйгуры, история, переходы, поэзия.

Кіріспе

Қазақ халқының ықылым замандардан бүгінге жеткен салт-дәстүрі, мәдени жәдігерлері мемлекетіміздегі түбі бір түркі тектес халықтар диаспоралары мұраларымен үндес, тектес сипатымен бағаланады. Біртұтас түркі мәдениеті ұғымының ғасырлардан жеткен жолын Қазақстанның жаңа тарихын, жаңа дәуірін бірге өркендетуге атсалысып келе жатқан бауырлас, қандас халықтардың да жалғастыратыны анық. Байырғы сақ, ғұн, түркі мәдениеттері-

нің қара шаңырағы Қазақстан болғандықтан ғаламның барлық құрлықтарында өмір сүріп жатқан түбі бір қандас халықтардың барлығы да біздің отанымызды, қазақ даласын мәңгілік тірек, медеу тұтып келгені – тарихтың шындығы. Елімізде өмір сүріп жатқан ұйғырлар да сондай халықтардың бірі. Қазақстандық ұйғыр ақындары шығармашылығы ұлттық және жалпытүркілік сөз өнері дамуы жалғастығының көрсеткіші.

Ұйғырлардың тарихи атамекені – қазіргі Қытай Халық Республикасы. Ұйғырлар ХІХ жә-

не XX ғасырларда болған саяси және әлеуметтік оқиғалар нәтижесінде батысқа да шығысқа да ағылып көшуге мәжбүр болған халық. Бірсыпырасы Таяу шығыс пен Еуропаға да көшкен. Көштің басым бөлігі көрші жатқан Қазақстан мен Қырғызстанға бағытталған.

Негізгі бөлім

Қазақ топырағына көшу мәселесіне келсек, 1864-1867 жылдары болған көтеріліс нәтижесінде Шығыс Түркістанда екі сұлтандық Жетішәһар және Іле сұлтандығы құрылады. XIX ғасырдың орта шенінде Қытай елінде диқандар көтерілісі етек алып, Қытай империясы Шығыс Түркістандағы көтерілісті басуға әлі келмеді. Ал, Ресей империясы бұл өлкеде ұйғырлардың дербес мемлекет болып салтанат құруының басқа туысқан түркі халықтарға әсер етуінен шошынды. Ресей неше түрлі айып, сылтаулар тауып 1871 жылы Іле өлкесін басып алды. Қытай империясы өз ішіндегі диқандар көтерілісін басқаннан кейін, 1877 жылы Йәттәшәр хандығын қиратты. Іле өлкесінде орыс әскерлері тұрғандықтан оны дипломатиялық жолмен алуға тырысты. 1881 жылы 24 ақпанда Қытай мен Ресей арасында Ілені Қытайға қайтарып беру жөніндегі келісімшартқа қол қойылады. Келісімнің екінші бабында бұқара халықтың өз қалауы бойынша Ресей империясы территориясына, яғни Қазақ жеріне көшуге рұқсат берілуі көрсетіледі. Ондағы мақсат Жетісу өңірін игеру үшін (диқаншылықты дамыту үшін) арзан қол күші керек болған еді. Йәттәшәр хандығын басып алудағы Қытайдың жауыздығынан хабардар болған халық орыстың патшасын Қытайға қарағанда әділетті деп ойлап Жетісу өңіріне көше бастаған. Сол жылдары көшкен халықтың саны 45 мыңнан астам еді. Қытай үкіметі көшкісі келмегендерді ауыр жазаларға тартқан. Ал, Ресей тарапы, патша үкіметі болса, өз кезегінде көшіп келгендерді құл ретінде қолданған. Халықтың зорлық-зомбылыққа, надандыққа қарсы шығуы, бостандықты аңсауы жырларына арқау болды. Бұл дәуірдегі ұйғыр поэзиясы негізінен осы тақырыптарды қозғап, шебер жеткізе білді. «Көш-көш» дастанында орыстардың езгісі, халықтың оларға деген жеккөрініш, жиіркеніш сезімі, жанайқайы, өз отандарын сағынуы, көш барысында көрген азаптары, қазақтың жеріне келіп орналасулары былай суреттеледі:

Ag padişa leşkeri, Aq patsha әскери,
Altun kolap taş kesti. Алтын іздеп тас кесті.
Dixanlarni köç köç деп, Егіншілерге көш, көш деп,
Qiliç bilen baş kesti. Қылышпенен бас кесті.

‘Almutiğa köç’ deydu, «Алматыға» көш дейді,
Barar yerimiz qumluq. Баратын жеріміз құмды.
Ras gepini eytmaydu, Шындықтарын айтпайды,
Közi kök, beşi yunluq Көзі көк, басы жүнді... (Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

Жоғарыда келтірілген шумақтардан Алматыны жерсінбей, жері құмды екен деп, өз туған жерлеріне жетпейтіндігін айтып, Алматыны қорашсынып, көңілдері толмағандығын байқаймыз. Сол жерге алып келген орысты («көзі көк, басы жүнді») шындықты айтпай әкелді деп налиды.

Bu yolda tola mandim, Бұл жолда ұзақ жол жүрдім,
Bu yol minin yolduşum. Бұл жол маған жолдас болды.
Herip eçip kelgende, Қалтырап, аш келгенінде,
Su berdi bir qolduşum. Су берген бір кісі болды...,
(Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

– деп жаяулап, жалпылап, арып-ашып, аш-жалаңаш жеткендерінде жергілікті халықтың, қазақ қандастарының көмек қолын созып, ішерге ас, киерге киім бергенін жазады. Ал, төмендегі шумақтардан туған жерге деген сағыныш, Іленің сұлулығын әспеттеп, әр талын тұнған маржанға теңейді. Бөгде елде жұмыс істеп қажыдық, шаршадық деп Ресей империясының қара жұмысқа жегіп, жер жыртқызып, егін еккізіп, құл есебінде пайдаланғанын ашына жырға қосады. Жарытып тамақ бермей, жұмысқа салғандарына қорланып, тағдырларына лағнет айтады.

İli yolida tallar, Іле жолында талдар,
Her tallarda marcanlar. Әр талда маржандар.
Xeқnin şehride işlep, Басқаның қаласында жұмыс істеп
Uprap ketti bu canlar. Қатты шаршады бұл жандар.

Хоуму хар bulup kettuq, Мұншама көп қорландық,
Yaqa yurtlarda işlep. Өзге елде жұмыс істеп.
Yar xalta evetiptu, Әйелім қалта жіберіпті,
‘Yisun’ деп тоғақ çişlep. «Жесін» деп бір тілім нан...
(Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

Алматы қаласының маңындағы Алматы облысына қарасты Шелек елді мекеніне әкеліп, орналастырғанда, «Шелек керемет, Шелекке барасындар» деп еді, Шелектің мақтайтындай ештеңесі де жоқ, жап-жасыл туған жер артта қалды, Шелегің шаңы бұрқыраған жер екен деп, тағдырларына өкпе артады. Жыр жолдарынан жайқалған туған жерлерімен салыстыра алмай Шелекті жерсінбеген ұйғыр халқының көшпесек залымның қолында ойыншық боламыз деген қорқыныш сезімдері де анық байқалады.

Çilek, Çilek deydiken, Шелек, Шелек дейді,
Mahtıgucılık yoq çilek. Мақтайтындай түгі жоқ,
Шелек(тің).
Kelgiçe yayaq kelduq, Келерде жаяу келдік,
Tetür iken bu pelek. Тағдырымыз терісіне айналғандай.

Köçmen bolğan ademler, Көшпенді болған адамдар,
Qilviqe qarar mandı. Құбылаға қарай жүрді.
Köçmey kalğan ademler, Көшпей қалған адамдар,
Zalim qulida qaldi. Залымның қолында қалды
(Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

Ұйғырлардың басым бөлігі Алматы облысының Жаркент елді мекенін қоныстанды. Дастанда Жаркент деген жерге көшіп кетіп жатыр деп, елдің сол жаққа үдере көшкенін де, елден естігендері бойынша Жаркент жақта қарағаш көп дейді деп, Жаркентке барсақ күніміз қандай болады деген алдағы күндеріне алаңдаушылықтары да жыр жолдарынан көрінеді.

Osekke baramiz dep, Осекке барамыз деп,
Ösekçi xiyal qildi. Жалған қиял болды.
Yarkent digen yerlerge, Жаркент деген жерге.
Köçür barğanlar boldı. Көшіп кеткендер болды.

Yarket digen yerlerde, Жаркент деген жерде,
Qara yağaç kör iken. Қарағаш көп дейді.
Ğeripliq esir qılsa, Сүргінге тұтқын болса,
Xeç dertlik bolar iken. Халық қапалы болады
(Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

Басымызға түскен бұл жағдайға қарсы қолданар шара жоқ, көшпейміз десек те одан пайда жоқ, Атақоныс – Құлжа залымдардың қолында қалды, туған жерде дұшпанның ойран салуы жанымызды жегідей жейді, қолдан келер қайран жоқ, деп жырлайды.

Ketmeymiz digen bilen, Көшпейміз десек те,
Bu işqa nime çare. Бұл іске бар ма шара.
Ğulcini besip aldi, Құлжаны басып алды,
Dilimiz sunuq pare. Құлазыған жанымыз парам-парша...
(Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

Қорытынды

Қорыта келе айтарым, Қазақстанға ұйғырлардың олай-бұлай көшуі кейін де, XX ғасырда да болып тұрды. 1918 жыл қызылдардың ұйғырларды ату жылы деп аталады. Сол ату жылы және азамат соғысы жылдары 20 мыңдай ұй-

ғыр қырылып, біраз ұйғыр тағы да Құлжа жаққа көшіп кеткен.

Қазақ жеріне ұйғырлардың соңғы үлкен көші 1962 жылы Құлжадағы қанды оқиғадан кейін болды. Өз заманында орыс империясы мен Қытай империясы орнатқан шекарадан халықтарымыздың осылай арылы-берілі өтуі – тарих тауқыметінің көрінісі ғана емес, туысқан қазақ пен ұйғырдың арасындағы бауырластықтың, достықтың да ерекше көрінісі. Қазақстан тәуелсіздігін алғанда ұйғыр ағайын да ерекше қуанды. Өйткені, қазақ жеріндегі ұйғырлар жерін мекен етіп, нанын жеп отырған Қазақстанды өздеріне мәңгілік екінші Отан етіп қабылдап, ұдайы амандығын тілейді. Қазақ елінде өмір сүріп жатқан ұйғыр зиялыларының бірі, көрнекті ақын Махмут Абдурахмановтың «Қазақстан» атты өлеңінен Қазақстанды мәңгілік Отан сезінген ақын жүрегінің лүпілі сезіледі:

Туғұлған қутлук диярим,
Әзизсән маңа анамдәк...
...Бағдики әркин кушлириң,
Тағлириң, чәксиз даларин –
Барчиси һаят хушлуғум,
Қазақстан, қутлук диярим (Абдурахманов, 2004:269)

Туылған құтты мекенім,
Әзизсін маған анамдай...
...Бақтағы еркін құстарың,
Тауларың, шексіз жайлауың –
Баршасы өмір құштарым,
Қазақстан, құтты мекенім (Аударған автор)

Ұйғырлар қазақ топырағында басқа ұлттармен терезесі тең, еркін тыныстап өмір сүріп жатқанын туысқан қазақ халқының кең пейілінің арқасы деп біліп, әрдайым қазақтарға ризашылығын білдіріп, поэзияға арқау етті. Қазақстандық ұйғыр ақыны М. Абдурахмановтың «Қазақ досыма» атты өлеңінен үзінді келтірсек:

...Ұйғыр өзін бұл жақта тоқ санайды.
Жылайды қарт жырақта ақ самайлы.
Қайырылса қанаты қыран елдің,
Сай-сүйегін қалайша қақсамайды?!
Менің үшін кейде аспан қаралы аспан.
Көңіл жүйрік алайда ала қашқан.
Келгендеймін бәйгеден сен келгенде,
Қалсамдағы байлаулы мама ағашта
(Абдурахманов, 2004:150) (Аударған Қ.Мырзалиев)

Әдебиеттер

- Çağdaş uygur edebiyatı tarihi, Hazırlayan Dr. Neşe Harbalioglu, Dr. Raile Abdulvahit Kaşgarlı, Gazi kitapevi, 2017. –Ankara: – 347 б.
- Абдурахманов М. Тугунлар. – Алмута: Білім, 2004. – 472 б.
- Литература народов Казахстана. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2004. – 352 с.
- Современная литература народа Казахстана. – Алматы: Evo Press, 2014. – 488 с.
- Уйғур совет әдебиетиниң тарихи. – Алмута: Наука, 1986.
- Алимжан Тиливалди-Хамраев. Уйғурская поэзия Независимого Казахстана. – Алматы, 2014. – 256 с.
- Абдурахманов М. Жиллар садаси. – Алмута: Жазушы, 1999. – 222 б.

References

- Çağdaş uygur edebiyatı tarihi, Hazırlayan Dr. Neşe Harbalioglu, Dr. Raile Abdulvahit Kaşgarlı, Gazi kitapevi, 2017. – Ankara: – 347 b,
- Abdurahmanov M. Tugunlar. – Almuta: Bilim, 2004. – 472 b,
- Literatura narodov Kazakstana. – Almaty: NITS “Gilim” 2004. – 352 s.
- Sovremennaya Literatura naroda Kazakstana. – Almaty: Evo Press. 2014 – 488 s.
- Uigur Soviet adebiyetinin tarihi, – Almuta: Nauka, 1986.
- Alimcan Tilivaldi-Hamraev. Uygurskaya poezya Nezavisimogo Kazahstana. – Almaty, 2014. – 256 s.
- Abdurahmanov M. Jillar sadasi. – Almuta: Jazushi, 1999. – 222 b.

Гусейнова Л.

Азербайджанский Университет Языков, Азербайджан, г. Баку, e-mail: elvancafarov78@mail.ru

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ СЛОВАРЕЙ В АНГЛИЙСКОМ И В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В статье говорится об истории создания словарей на английском и азербайджанском языках и установлено, что история создания словаря английского языка прошла сложный путь и в отличие от прежних лет в современное время прошел более широкий путь развития. Кроме всего прочего, в процессе развития языков большую роль играют англо-азербайджанские, азербайджано-английские разговорники различного типа. Все это дает основание полагать, что словарное дело развивалось не только в составлении словарей английского, а также азербайджанского языка, что смогло удовлетворить потребность читателей в определенной степени.

Ключевые слова: английский язык, азербайджанский язык, составление словаря, история составления словарей.

Gusejnova L.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku, e-mail: elvancafarov78@mail.ru

The history of the creation of dictionaries in English and Azerbaijani linguistics

The article deals with the history of the creation of dictionaries in English and Azerbaijani languages and found that the history of the creation of the English vocabulary has gone through a difficult path and, in contrast to previous years, has undergone a broader development path in modern times. Among other things, in the development of languages, an important role is played by Anglo-Azerbaijani, Azerbaijani-English phrase books of various types. All this gives grounds for believing that the dictionary business developed to a large extent not only in compiling dictionaries of English, but also in the Azerbaijani language, which could satisfy the readers' need to a certain extent.

Key words: English, Azerbaijani, compilation of vocabulary, history of compilation of dictionaries.

Гусейнова Л.

Әзірбайжан тілдер университеті, Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: elvancafarov78@mail.ru

Ағылшын және әзірбайжан тілдеріндегі сөздіктердің құру тарихы

Мақалада ағылшын және әзірбайжан тілдеріндегі сөздіктердің құрылу тарихы қарастырылады, ағылшын тілінің сөздік қорын құру тарихы күрделі жолдан өтті және даму үстінде. Сонымен қатар тілдер даму процесінде түрлі ағылшын-әзірбайжан сөздіктері, әзірбайжан-ағылшын тілашарлары маңызды рөл атқарады. Осының бәрі сөздіктер құрастыру ісінің ағылшын тіліндегі сөздіктер құруда емес, әзірбайжан тілінде де дамуда болғанын көрсетіп қана қоймай, қандай да бір деңгейде оқырмандардың қажеттілігін қанағаттандырғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: ағылшын тілі, әзірбайжан тілі, сөздік құрастыру, сөздіктер құрастыру тарихы.

Сегодня каждый прекрасно понимает, что словарь является основным и важнейшим источником опроса. История возникновения словарей на языке исходит из давнейших времен и с прошлых лет. Например, такой словарь тюркских языков, как «Divani-lügət-it-türk» Махмуда Кашгарлы, был составлен в XI веке.

А в Западной Европе первый такой словарь, по сведениям Л.В. Ступина, был составлен в XVII веке. Его корни исходят из далекого прошлого (Ступин, 1985: 51).

А что касается составления словарей на английском языке, то следует отметить, что история их возникновения в Англии совпадает с

принятием христианства в 597 году. Это, в VI-VII-х веках связано с латынью. Имея в виду, что латынь, будучи основным средством распространения религиозных обрядов, была широко распространена во всей Западной Европе, в том числе, в Англии, посему играла главную роль в церквях. Даже по мере такого широкого распространения латыни многие творческие интеллигенты переводят свои произведения на этот язык. Например, как отметил Л.П. Ступин, в XVII веке выдающийся английский философ Франсис Бекон перевел свои произведения с английского языка на латынь (Ступин, 1985: 52).

В Европейской цивилизации средневековья английский язык начал развиваться более скоростными темпами, в связи с чем активизировалось составление словарей. Наконец, в VIII-XIV веках в истории составления словарей английского языка в виде рукописи стали составляться двухязычные древнейшие латино-английские и англо-латинские словари (Ступин, 1985: 54). Все это было первым этапом истории составления словарей на английском языке. Значимость словарей того времени заключается в том, что в те времена эти словари являлись самыми лучшими средствами для тех, кто хотел изучить не только английский язык, но также и латынь.

На втором этапе составления словарей по английскому языку были подготовлены двуязычные словари. Одним из таких двуязычных словарей является англо-латинский словарь «*Promptorium Parvalorum sive clericorum*», составленный в 1440 году. Это название переводится на азербайджанский язык, как «Сокровищница для образованной молодежи». В словаре нашли отражения приблизительно 12 тысяч слов. Там дано толкование некоторых слов по латыни, проведены цитаты и автором представлены некоторые разъяснения, фразы, твердые словосочетания, образные выражения и другие.

В 1483 году был составлен второй англо-латинский словарь под названием «*Catholicum Anglicum*» («Общий английский язык»). Здесь были опубликованы около 8 тысяч словарных статей. В этом словаре главные слова представлены в алфавитном порядке и указаны их эквиваленты по латыни. Даже в латино-английском словаре под названием «*Medulla grammatical*» («Сердце грамматики»), опубликованном в 1460 году, перед латинскими словами стоят их английские эквиваленты.

Во втором этапе составления словаря на английском языке начинается период публикации словарей, так как при составлении словаря на

английском языке впервые в Англии был опубликован словарь «*Ortus Vocabulorum*» («Словарный сад»). Словарь был опубликован в 1500 году. Материал латино-английского словаря взят из одноименного словаря, составленного в 1460 году. Словарь «*Ortus Vocabulorum*» состоит из 27 тысяч слов и здесь использованы эквиваленты не только английских слов, а также слов по латыни.

В XV веке другие словари, опубликованные в Англии, – это книга «*Vocabula*» («Слова»), составленная в 1496 году Дж. Стенбричем и книга «*Vulgaria*» («Дневник»), опубликованная в 1508 году. Эти книги стали одним из средств, значимых для своего времени.

Мы здесь можем перечислить такие словари, опубликованные на латино-английском языке, как (Cooper Thesaurus), «*Thesaurus Linguae Romanae et Britannicae*» (1565) Т. Купера, (Morelius G.), «*Verborum Latinorum cum Graecis Anglicisque*» (1583) Г. Морелиуса, (Thomas Th.) «*Dictionarium Linguae Latinae et Anglicanae*» (1587) Т. Томаса.

В те времена (XVI əsrdə), наряду с латино-английскими словарями, были опубликованы англо-латинские словари, которые затем стали распространяться. К числу таких словарей относятся Huloet R. «*Abcedarium Anglico Laninum*» (1552); Wihhals C. «*Shorte Dictonarie for Yange Beggners*» (1553); Baret C. «*Alvearie, or Triple Dictionarie in English, Latin and French*» (1573); Rider C. «*Bibliotheca Scholastica. «A Jouble Dictionarie*» (1589).

Согласно вышесказанным обстоятельствам можно прийти к такому заключению, что на третьем этапе широко распространены только двухязычные – латино-английские, англо-латинские словари.

Четвертый этап развития работы по составлению словарей в Англии характеризуется тем, что в это время словарь вышел за ограниченные рамки и начал расширять свой круг окружения. Ибо были созданы двухязычные и многоязычные словари по переводу, которые были составлены во французских, испанских и итальянских языках.

Один из таких первых англо-французских словарей был опубликован в 1530 году. Словарь служил учебнику по французскому языку. Этот учебник составлен Дж.Палцгребчом для англичан под названием «*Yeschlarcissement de la langue francoyse*». Как показывает Л.П. Ступин, мы можем перечислить нижеследующие книги из цикла словарей: «*Salesbary W. A Dictianary in Englishe and Welche* (1547); Thomas W. *Principal*

Rules of the Italian Grammar, with a Dictionarie (1550), Hollgband J. The French Schoole-Maister (1573); Florio C. Firste Truites, English-Italian Dictionary (1598); Stepney W. The Spanish Schoolmaster (1591); Percyvall R. Bibliotheca Hispanica, Spanish-English Dictionary (1591); Hollyband J.A. Dictionary French and English (1593); Florio C. Worlde of Wordes, Italian-English Dictionary (1598); Cotgrave R. A Dictionary of French and English Tongues (1611) (Ступин, 1985: 59).

Как показывает Л.П. Ступин, в словарях, опубликованных в настоящем периоде, кроме заимствований с латинских и греческих языков, нашли свое отражение заимствования с французских, итальянских и испанских языков, общее количество которых составляло приблизительно 12 тысяч слов (Ступин, 1985: 60). Конечно, эти слова требовали, чтобы составить отдельный и толковый словарь слов – классических заимствований, не понятых любым читателям. В виду того, что наши читатели книг на азербайджанском языке не понимают слова арабского и фарсидского происхождения, употребляемые в классической литературе, на их основе был опубликован «Словарь арабских и персидских слов» (1966). После этого словарь был вторично опубликован.

В те времена на английском языке не понимались иностранные слова, заимствованные из других языков, отчего в данной области в Англии в 1604 году был опубликован дополнительный словарь. Этот словарь был составлен учителем средней школы Робертом Кодри. Словарь назывался так: «Cawdrey R. A Table Alphabeticall, conteyning and teaching the true wirting, and understanding of hard usuall English Wordes, horrowed from the Hebrew, Greeke, Latine, or French, etc. With the interpretation there of by plaine English wordes...» (Ступин, 1985: 60). Следует отметить, что этот словарь был 4 раза опубликован в период 1604-1617-х годов.

В Англии начинается седьмой этап составления словаря после национального словаря по английскому языку С. Джонсона и продолжается с середины XVIII века до середины XIX века – то есть целый век.

В это время широкое распространение нашло развитие лингвистики во многих странах Европы. Появились такие выдающиеся лингвисты, как Уильям Джоунз, Фридрих Шлегель, Франц Бопп, Расмус Паск, Якоб Гримм. В Англии Ричард Френч достиг знаменитости в сфере лингвистики. Р. Френч в то время, то есть в 1857 году, выступил на двух заседаниях Лон-

донского общества лингвистики с докладом о недостатках словаря по английскому языку. Он выдвинул предложение по составлению большого Оксфордского словаря английского языка на основе исторических принципов. Это, уже составлял восьмой этап истории развития работы по составлению словарей английского языка.

После такого предложения Р. Тренча, наконец-то 1 марта 1879 года Лондонское общество лингвистики заключило контракт с издательством Оксфордского Университета, который был знаменит благодаря «Большому Оксфордскому словарю английского языка» для публикации и составления «Новейшего словаря английского языка». Хотя контракт был заключен в 1879 году, но работа по словарю начала осуществляться с 1858 года. Под руководством главного редактора Герберта Колреджа был составлен перспективный план словаря. Но, в связи со скоростной смертью Колреджа работа над словарем замедлилась на несколько лет. Несмотря на назначение Фредерика Фернивальса новым редактором, в работе не произошел никакой переворот.

После контракта, заключенного с Оксфордским Университетом новым главным редактором словаря был назначен Джеймс Маррея. Он в 1887 году выбрал своим заместителем таких талантливых лингвистов как Генри Бредли; в 1897 году Уильяма Креча, а в 1914 году Чарльза Анионса.

Таким образом, работа, начатая над словарем в 1858 году, продолжалась в течение 70 лет и полностью завершилась в 1928 году.

Словарь, чья публикация начата в 1928 году, сделан в большом формате и состоит из 10 томов. В 1933 году словарь, повторно опубликованный вместе с приложениями, состоит из 12-ти томов.

После «Большого Оксфордского словаря» в 1932 году был опубликован толковый словарь английского языка Г. Уальда под названием «The Universal dictionary of the English Language». В словаре нашли свое отражение 200 тысяч слов.

Первый англоязычный словарь был опубликован в 1798 году в Соединенных Штатах Америки. Этот словарь, автором которого является Самуэль Джонсон, был опубликован под названием «Школьный словарь» («A School Dictionary»). Словарь состоит из 4100 слов.

В 1800 году был опубликован второй словарь под названием «Pronouncing and Accented Dictionary» под совместным авторством С. Джонсона и Джона Элиотта, который состоял из 11 тысяч слов. Оба словаря имели педагогическую цель.

А после этого в США было опубликовано еще несколько словарей: 1) Woodbridge W. «A Key to the English Language, or a Spelling, Parsing, Derivative, and Defining Dictionary (1811); 2) Priest N. «The Young Ladies' Packet Companion N.y» (1801) London D. «Watson Th., Addington S. «An English Orthographical Expositor» (1804).

В начале XIX века – в 1806 году был опубликован словарь под названием «Compendious Dictionary of the English Language», составленный Ходжом Уэбстером. Словарь по своему объему является самым большим и состоит из 40 тысяч слов. Этот словарь был повторно опубликован в 1817 году после того, как автор допустил в нем некоторые сокращения и изменения. Автор, увеличивая словарник этого словаря (в пределах 70 тысяч слов) в 1828 году, опубликовал его в двух томах. Уэбстер опубликовал словари в 1834 и в 1841-ые годы, не только усовершенствовал их, но также внес в них определенные дополнения. Словарь Уэбстера был несколько раз опубликован после его смерти компанией «Мерриам». В то время – в 1846 году американским ученым и педагогом Ж. Бистером был составлен и опубликован словарь под названием «Universal and Critical Dictionary of the English Language».

В конце XIX и в начале XX веков к числу опубликованных в США словарей относятся словарь «The Imperial Dictionary of the English Language: A Complete Encyclopedic Lexicon, Literary Scientific and Technological on the Basis of Webster's English Dictionary» Джона Оглива (в двух томах) (1847-1850), словарь «The Imperial Dictionary of the English Language: a Complete Encyclopedic Lexicon, Literary, Scientific, and Technological by C. Ogilvie. New edition, carefully revised and greatly augmented» (4-томный) (1881-1883) Чарльза Аннандейшина, словарь «The Century Dictionary: An Encyclopedic Lexicon of the English Language» (6-томный) (1889-1891) Уильяма Д. Уитли.

В начале XX века было опубликовано несколько словарей знаменитого публициста, писателя, издателя Исаака Фанка и Адама Уэнглаза. Так как словарь «A Standard Dictionary of the English Language» был усовершенствован и опубликован в 1903 году под названием «A New Standard Dictionary», тогда как в 1913 году этот словарь был опубликован под названием «Funk and Wagnalls New Standard Dictionary of the English Language» в переработанной версии.

Возникновение двуязычных словарей в истории составления словарей английского языка связано не только с созданием связей с сосед-

ними государствами, но также и с государством России. Эти связи в основном проявили себя в политических и в экономических сферах и стали распространяться после визита Петра I-го в Лондон в 1698 году. Он пригласил из Англии в Россию инженеров, мастеров, математиков, купцов. Таким образом, в России возрос интерес к английскому, а в Англии к русскому языку. Этот интерес начал развиваться в конце XVIII века и в начале XIX века. Все эти процессы, несомненно, не могли не повлиять на появление двуязычных словарей. В результате впервые в XVIII веке на 6-ти языках был составлен русско-греко-латино-германо-франко-английский словарь. Автором словаря был Г.А. Полетика. Этот словарь хоть и был широко распространен в свое время, но не мог удовлетворить всеобщую потребность.

В 1772 году появился «Англо-русский словарь» П.И. Иданова. Словарь был составлен с идеографическими основаниями и охватил 3 тысячи слов. С учетом большой потребности в этом словаре он был повторно опубликован в 1801 году. Автор в 1784 году опубликовал книгу «A New Dictionary English and Russian» («Новый англо-русский словарь») в двух языках. В словаре имеется около 30 тысяч слов.

В 1817 году в Москве был опубликован 4-томный англо-русский словарь, состоящий из 45 тысяч слов.

В XIX веке за 1838 и 1879 годы были опубликованы англо-русские словари.

Двуязычные словари широким образом распространились в XX веке. В этот период друг за другом были опубликованы нижеследующие словари: С.Г. Заимовски «Полный англо-русский словарь» М., 1910 (Следует отметить, что данный словарь, который состоит из 45 тысяч слов, был несколько раз повторно опубликован до 1930-го года); В.К. Мюллер, С.К. Боянус. «Англо-русский словарь» М., 1928 (40 тысяч слов); В.К. Мюллер «Англо-русский словарь» М., 1943 (60 тысяч слов) (Мюллер, повторно разрабатывая настоящий словарь, 19 раз опубликовал его в 1982 году вместе с дополнениями); С.Г. Заимовски «Карманный англо-русский словарь» М., 1930 (25 тысяч слов); «Англо-русский словарь», составленный под редакцией А.Д. Мюллера, который состоит из 36 тысяч слов, М., 1936; А.Д. Мюллер, Г.А. Озерская. «Англо-русский учебный словарь». М., 1936 (15 тысяч слов); Б.Д. Аракин и другие «Англо-русский» М., 1952 (30 тысяч слов; 2 публикации из 34 тысячи слов); «Большой англо-русский словарь» под редакцией И.Р. Галперина М., 1972 (150 ты-

сяч слов). Повторная публикация в 1977, 1979-х годах, публикация с дополнениями в 1980-х годах, Hornby A.S. «Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English» I-II тома. Moskva, 1982, «Большой англо-русский словарь» (3 публикации) из 150 тысяч слов, I-II тома, М., 1979.

22-ая публикация вышеуказанного словаря Мюллера была выпущена в 1989 году, состояла из 53 тысяч слов.

По мере древности истории составления словаря на английском языке история составления словарей на азербайджанском языке также является древней.

Конечно, истиной является то, что составление словарей на азербайджанском языке прошло длинный путь развития. Одним словом, первоисточники существовали на тюркском языке для создания работы по составлению словарей. Один из таких источников был создан в древние времена – в XI веке, который называется «Divanilügəti-it-türk» М. Кашгари, который до сих пор не потерял свою цену. Этот словарь играет большую роль в тюркологии. В словаре М. Кашгари толкуются некоторые слова азербайджанского языка.

Одним из словарей, созданных в древние времена, является словарь под названием «Sihahul-əsm», составленный Хиндушахом Нахчывани. Словарь был создан в XIII веке и здесь нашли отражение азербайджанские слова, в частности, здесь представлено 5 117 слов и их значения (Бабаев, 1992:56).

В XIV веке произведение под названием «Töhfeyi-Hüsam» преподавалось в медресе в качестве персидско-азербайджанского словаря (Ахундов, 2005: 3).

В отличие от вышеуказанных словарей, в словаре под названием «Словарь Ибн-Муханны», составленном в XIV веке, азербайджанские слова занимали более, чем широкое место. А. Оруджев пишет, что словарь Ибн-Муханны является интересным именно с этой точки зрения. Слова, составляющие словарик этого словаря (самыми незначительными изменениями или без них), все еще употребляются на нашем языке и на отдельных его диалектах (Оруджев, 1965: 9).

В XV веке составлен двуязычный персидско-турецкий словарь Лютфуллы ибн-Юсифа-Халима под названием «Бахрул-Гараиб», где преимущество составляют азербайджанские слова.

По некоторым источникам, в начале XVII века были опубликованы малообъемные словари, такие как «Итальяно-франко-турецкий словарь»

Пьетро Деллы Валле и «Русско-азербайджано-персидский-гилекский» словарь академика С.М. Гменны, составленный в конце XVIII века (Джахангиров, 1978: 197-198).

В учебниках XIX века нашли свое отражение азербайджанские слова (Джахангиров, 1978: 198).

В 1854 году 3 часть учебника М. Казымбека под названием «Учебное пособие для во временного курса турецкого языка» состоит из двуязычного словаря.

В 1864 году Л.М. Лазарев составил и опубликовал тиражом словарь под названием «Турецко-татарско-русский словарь».

Как отметил А. Оруджев одним из важнейших словарей, отражающих в себе лексику азербайджанского языка, является словарь Л. Будагова под названием «Сравнительный словарь о турецко-татарских наречиях» (Оруджев, 1965: 9-10). Словарь был опубликован в городе Санкт-Петербурге в 1869 году. В данном словаре представлены многочисленные азербайджанские слова.

В числе словарей, составленных в начале XX века, особое место занимает «Сравнительный словарь турецких языков» Гусейна Казыма Гадири. В словаре огромное место отведено азербайджанским словам.

В те времена, а точнее в 1922 году 6 раз была опубликована книга «Русско-татарский словарь», составленный Султаном Меджидом Ганизаде.

К числу словарей, опубликованных в начале XX века, относятся «Русско-тюркский и тюрко-русский словарь» У. Гаджибекова, «Тюрко-русский словарь» Г. Гарабекова (1912), «Толковый народный словарь» Г. Рашада (1921), general Ə.Şixlinskiñin «Словарь русско-азербайджанских военных терминов».

Следует отметить, что интерес в Азербайджане к английскому языку начинает возрастать в конце XIX века и в начале XX века. Так как в те времена развитие в Азербайджане экономики, в особенности нефтяной промышленности привело к возрастанию большого интереса на мировом масштабе, а это, в свою очередь, привело к потоку в страну не только англичан, но и других наций. Наряду с этим, повысился интерес англичан к азербайджанскому языку, а также азербайджанцев к английскому языку. Взамен этого появилась большая нужда в сильнейших специалистах, говорящих на двух языках. Но этот процесс длился недолгое время.

Уже после того, как в России произошла революция 1917 года, связи с зарубежом стали

слабеть, что оказало негативное воздействие на языковые связи. При этом был предотвращен поток иностранцев в нашу республику и иностранцы вернулись в свою родину.

Уже в средних школах начали преподавать немецкие, французские и английские языки. Усилилось воздействие англоязычных учебников и словарей, составленных на русском языке на пособия такого типа, опубликованные в нашей республике. Уже преподавание английского языка нашло свое широкое распространение в средних школах Азербайджанской Республики. Именно по этой причине, необходимость составления англо-азербайджанских и азербайджано-английских словарей возникла в связи с учебниками средней школы.

После того, как в 1948 году в нашей республике возник Институт иностранных языков, преподавание английского языка широко распространилось, и начался процесс составления словарей наряду с наглядными средствами. Следует отметить, что большое воздействие англо-русских словарей проявилось при составлении англо-азербайджанских словарей.

Один из таких словарей «Англо-азербайджанский школьный словарь» был опубликован в 1956 году. Его составителем является З. Ибрагимов. По мере того, что объем словаря является маленьким (62 листов), он не удовлетворял потребность широкой массы читателей, но его можно считать первой приемлемой практикой.

В 1962 году под соавторством Х. Ахмедова и И. Рагимова был опубликован «Азербайджано-английский, англо-азербайджанский краткий фразеологический словарь». Данное пособие написано с целью удовлетворения потребности учеников и студентов – азербайджанцев, изучающих английский язык в таких словарях. В первой части словаря, состоящего из двух частей, представлены азербайджанские фразы и поговорки, чей перевод на английский язык представляет большую сложность. Во второй части собраны фразы, больше всего употребляемые на современном английском языке.

В словаре представлено около 2 тысяч фраз и 400 пословиц. Кстати, следует отметить, что в 2006 году в сфере фразеологии опубликованы две книги – «Англо-азербайджанский фразеологический словарь» (Составители А.Г. Гаджиева, А.К. Гаджиева и В.В. Эйвазова) и «Азербайджано-англо-русский фразеологический словарь» Н. Велиева. В первом словаре представлено 30 тысяч английских слов, тогда как во втором словаре – 26 тысяч фраз.

В 70-80-х годах прошлого века начался процесс составления двуязычных словарей. Так, были подготовлены англо-азербайджанский медицинский словарь, чей пятый том был опубликован в 1979 году, а II том был выпущен в 1983 году. Этот словарь был составлен Ш. Дж. Джабраиловой, А.Г. Салаевой и другими.

В 1987 году был опубликован трёхязычный «Англо-русско-азербайджанский словарь терминов по электромеханике», составленный А.А. Эфендизаде и Г.Б. Ализаде.

В 1981 году была выпущена книга Т. Аббасгулиева под названием «Английские пословицы и их азербайджанские, русские варианты». В книге представлены 1012 пословиц.

С целью оказания помощи лицам, изучающим разговорный английский язык, а также лицам, нуждающимся в разговорнике во время путешествия в 1990 году под редакцией И. Рагимова, был опубликован «Азербайджано-английский словарь», состоявший из 7000 слов и выражений. Настоящий словарь был усовершенствован и повторно опубликован в 2000 году. На этот раз словарь состоял из 12 тысяч слов и выражений.

В 1992 году снова под редакцией И. Рагимова был опубликован на этот раз «Англо-азербайджанский словарь». В этом словаре были представлены около 8000 слов и фраз. Словарь считается приемлемым словарем перевода с английского языка на азербайджанский.

Среди азербайджано-английских и англо-азербайджанских словарей самым крупным словарем является словарь, составленный под руководством О. Мусаева. Одним из таких словариков является «Азербайджано-английский словарь», опубликованный в 1996 году, охватывающий 40 тысяч слов. Настоящий словарь был разработан заново и вторично опубликован в 1998 году, и состоял из 45 000 слов.

А вторым таким словарем является «Англо-азербайджанский словарь». Словарь был опубликован в 2003 году и состоял из 130 тысячи слов, словосочетаний и предложений. Этот словарь является самым совершенным словарем и подготовлен на основе словарей различного типа, существующих на английском языке и на основе двухтомного «Англо-русского словаря». Эти два словаря являются самым ценнейшим пособием и необходимым для каждого азербайджанца вне зависимости от его специальности и занятости. Им даже можно пользоваться в каждой сфере.

Одним из англо- и азербайджаноязычных словарей является «Англо-азербайджанский медицинский словарь» Н.Дж. Микаилзаде. Словарь

был опубликован в 1993 году и отражает около 40 000 медицинских терминов. Этот словарь является самым крупным словарем в медицинской науке Азербайджана. Следует отметить, что до этого – в 1979 году был выпущен «Азербайджано-английский медицинский словарь».

Таким образом, с учетом вышеуказанных показателей можем сказать, что история возникновения процесса составления англоязычных словарей прошел длинный и сложный путь. Кроме всего прочего, следует отметить,

что, кроме вышеуказанных словарей, имеются англо-азербайджанские, азербайджано-английские разговорники различного типа. Именно по этой причине все вышеуказанные словари дают основание сказать, что работа по составлению словарей широко развивалась не только в составлении словарей по английскому языку, а также в составлении словарей по азербайджанскому языку, и сумели удовлетворить в определенной степени потребность читателей.

Литература

- Ступин Л.П. Лексикография английского языка. – М., 1985.
Бабаев А. История лингвистики Азербайджана. – Баку: Издательство Университета, 1992.
Ахундов А. Толковый словарь азербайджанского языка. – Баку: Наука, 2005.
Оруджев А. Теоретические основы филологического толкового словаря азербайджанского языка. – Баку: Наука, 1965.
Джахангиров М. Становление азербайджанского национального литературного языка. I часть. – Баку: Наука, 1978.

References

- Stupin L.P. Leksikografija anglijskogo jazyka. – M., 1985.
Babaev A. Istorija lingvistiki Azerbajdzhana. – Baku: Izdatel'stvo Universiteta, 1992.
Ahundov A. Tolkovyy slovar' azerbajdzhanskogo jazyka. – Baku: Nauka, 2005.
Orudzhev A. Teoreticheskie osnovy filologicheskogo tolkovogo slovarja azerbajdzhanskogo jazyka. – Baku: Nauka, 1965.
Dzhahangirov M. Stanovlenie azerbajdzhanskogo nacional'nogo literaturnogo jazyka. I chast'. – Baku: Nauka, 1978.

Досымбекова Р.О.

PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: rauan-d@mail.ru

**ҚЫТАЙ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ «ЕКІ»
САНЫ ЖӘНЕ ЖҰПТЫҚ СЕМАНТИКА**

Бұл мақалада қытай лингвомәдениетіндегі «екі» санының ұлттық-мәдени аспектісін қазақ тілімен салғастыра талдай отырып, екі халық мәдениетіндегі ұқсастықпен бірге ұлттық дүниетанымы да сараланады. «Екі» санына қатысты белгілі лингвист ғалымдар мен Ресей қытайтанушыларының тұжырымдары айтылады. Қазіргі қытай халқының этномәдениетіндегі түрлі этикеттік бірліктері туралы және «екі» санымен байланысты тұрақты сөз тіркестер мен теңеулерге көптеген мысалдар келтірілді.

Түйін сөздер: екі, иньян, этика, символ, мәдениет.

Dossymbekova R.O.

PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: rauan-d@mail.ru

The number «two» and dual concepts in Chinese linguoculturology

This article analyzes the national-cultural aspect of the number «two» in the Chinese linguoculture by comparative analysis in Kazakh language, as well as the national outlook and similarity in cultures of both countries. Also, some of the known linguistic scientists and Russian sinologists give their determinations to the number «two». There are many examples of the number «two» concerning phraseological expressions and equations related to the various etiquette units of the modern Chinese people's ethnoculture.

Key words: two, Yin yang, ethics, symbol, culture.

Досымбекова Р.О.

PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: rauan-d@mail.ru

Цифра «два» и дуальные концепты в китайской лингвокультурологии

В данной статье рассматриваются сходства в культуре и мировоззрении двух стран путем сопоставительного анализа национально-культурного аспекта цифры «два». А также в статье приведены научные выводы зарубежных ученых-лингвистов касательно определения цифры «два». Даны наглядные примеры об единицах этикета современной этнокультуры китайского народа и фразеологические выражения, связанные с цифрой «два».

Ключевые слова: два, иньян, этика, символ, культура.

Кіріспе

Адамзат баласының даму жолындағы үлкен жетістіктерінің бірі – сандардың пайда болуы. Алғашқы адамдар өз ойларын, әрекеттерін ыммен, қимыл-қозғалыспен білдіріп, қоршаған ортадағы әртүрлі дыбыстарды меңгеру арқылы сөзді шығарды. Уақыт өткен сайын адамдардың

материалдық тұрмыс жағдайларының өзгеруіне байланысты олардың дүниетанымы да өзгеріске ұшырап отырған. Адамдар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, қолдарындағы заттармен айырбас жасасқан. Сол себепті адам санасында санау қалыптасып, сандардың алғашқы белгілері пайда болды. Мысалы, бір санының алғашқы мағынасы «бір қол» немесе «оң қол» болған.

Демек алғашқы қауым адамдары сан ұғымын өздеріне таныс заттар арқылы қабылдап, бірте-бірте саусақпен санауды шығарды. Сандардың ерте замандарда қандай дәрежеде болғандығын әртүрлі халықтардың тілдерінде сақталып келе жатқан көне аңыз-әңгімелердегі кездесетін сөздерден байқауға болады. Мысалы, қытай тілінде «екі» ежелгі қытайлықтардың дүниетанымын, наным-сенімін ырымшылдығын тек табиғат құбылыстарын түсіндіруге тырысқан аңыз-әңгімелермен ғана емес, оларды сан сияқты абстрактілі түсініктерден де көруге болады.

Негізгі бөлім

Ежелгі қытайлықтар барлық сандардың құпия мағынасы, таным-түсінігі бар деп есептегендіктен, сол қасиетті саналған сандарды бал ашу, алдын ала болжау, наным-сенім сияқты мәселелерде ырымдап қолданатын болған. Мәселен, ертедегі қытай мәдениетіне байланысты кейбір деректерде «бір» саны бақытсыздық әкеледі, «үш» саны ғаламдық үштікті, яғни аспан, жер және адам, сонымен қатар үш жарық көзі бар. Олар: күн, ай, жұлдыз, үш қарым-қатынас: билеуші, әке мен бала, күйеуі мен әйелі арасындағы байланыс сияқты мағыналарды білдірген. Ал «бес» саны бақыттылық сипатымен бірге және бес элементі – жер, су, от, ағаш, металды білдірді. Қытай тілінде «тоғыз» санының дыбысы мәңгілікті білдіретін 久 (jiu) иереоглифімен бейнеленгендіктен императордың сүйікті санына айналған. Осыған орай патша сарайының есіктегі шегелері көлденең тоғыз, тігінен тоғыз қатар қағылатын болған. Сарай баспалдақтарындағы сатылардың да саны «тоғыз», «он сегіз», «жиырма жеті», «сексен бір» санды болып «тоғыз» санының еселенген мөлшерімен сәйкес келеді (催枢华, 2003:106-107).

Қытай және қазақ халықтарының танымында ұлттық-мәдени сипатқа ие болған «бір», «үш», «жеті», «сегіз», «тоғыз», «қырық» және тағы да басқа киелі сандар бар. Бұл екі халықтың мәдениетіне терең бойлап, әлемдік өркениетте өз орны бар осы бір сандардың халық санасына киелілік мәнімен енген. Қасиеттілік сипатымен әбден сіңісіп алғандығы баршаға белгілі. Киелі деп таныған сандардың қасиеттілігін бағалаумен қатар, оларды тіпті қатты қадірлеп, құрметті ұғымдардың орнына пайдалануды үрдіске айналдырған.

Қытай тіліндегі «екі» санының ұлттық-мәдени аспектісі

Қытай халқының аңыз, ертегі, жыр, дастандарынан киелі сандардың сырын, ұғымын,

олардың халық дүниетанымындағы алатын орнын нақты мысалдар арқылы дәлелдеуге болады. Сол арқылы көне замандағы қытай халқының наным-сенімі мен дүниетанымын ашып көрсету қиындық туғызбайды.

Қытай тіліндегі сандардың ұлттық-мәдени аспектісін қазақ тілімен салғастыра талдай отырып, екі халықтың мәдениетіндегі ұқсастықпен бірге материалдық мәдениетіне сай өзгеше ұлттық дүниетанымын да көруге болады.

Қытай тіліндегі «екі» санының танымдық сипаты мен маңызын талдауға тырысып көрейік. Қытай тіліндегі «екі» саны қосылудың, толықтырудың символы болып табылады. Дао ілімінің ұғымында жер мен аспан, адамзат ұрпағын жалғастыратын еркек пен әйелдің киелі одағы, ақ пен қара, жарық пен қараңғылық, күн мен түн, жер шарының тепе-теңдігін сақтап тұратын екі энергия: «инь» мен «янь» ұғымдарын білдіреді. Өсу мен дамудың белгісі, 12-лік цикл бойынша өсіп келе жатқан ұрпақ болып саналады және ол Юпитердің басқаруында болады. Қытай ұлты «екі» санын бамбук ағашына теңейді. Өйткені, оның өсу жылдамдығы өте тез, қолданылу аясы кең, «оңай» сөзінің омонимі ретінде жұмсалады.

Белгілі лингвист И.А. Бодуэн де Куртенэ тілдік ойлау жүйесінде «екі» санына ерекше маңыз береді. Ол «екі» санының «бір» санынан кейінгі есептік жүйенің қалыптасуы мен математиканың дамуына негіз болған деген пікір білдіреді. Оның тұжырымдауы бойынша «бір» туралы түсінікпен ғана шектеліп тұрған кезде тілдегі есептік ойлау туралы сөз де болмас еді. «Екі» саны пайда болғаннан кейін ғана ғылымда есеп, арифметика ілімдері пайда болды. Сондықтан тіл білімінде екі санының екілік, жұптық қарама-қарсылық түсінікті қалыптастырудағы маңызы жоғары екенін алға тартады. Бұл өз кезегінде кейбір тілдердегі жекеше, көпше түрлермен қатар екілік түр деген грамматикалық категорияның пайда болуына негіз болды (Бодуэн де Куртенэ И.А. 1963:315).

Енді әртүрлі тілдік топқа жататын қазақ және қытай тілдеріндегі тақ және жұп антиномияларының лингвомәдени интерпретациясы мәселелеріне тоқталайық.

Қазақ тіл мәдениетіндегі «екі» саны және жұптық семантикада екі сөзі екі, екеу, екілік, жұп, егіз сияқты мағыналарға ие болады. Түсіндірме сөздікте екі сөзінің сандық, есептік және жұптық мағыналары берілген. Бастапқы екі мағынасы барлық сандарға қатысты болса, жұптық егіз мағынасы тек қана «екі» санына тиесілі. «Екі» таңбасының сандық мәні жұп-

тық, екі еселену, жарылу, айрылу сияқты болып келеді. Жалпы түркологияда түркі сан есімдерінің табиғаты әртүрлі түсіндіріліп, түркі тілдерінің тарихи көріністеріне аса үлкен мән беріледі. «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология» (1988) деп аталатын іргелі зерттеу еңбегінде белгілі түрколог ғалымдардың түркі сандарының табиғаты жөнінде ғылыми пікірлері мен көзқарастары қамтылған. Дегенмен, олардың бәрін нақтылықтан гөрі болжамға жақын деген пікірлер басым. Өйткені сандар әлемі табиғаты күрделі әрі басқа тілдік қабаттарға әсері мол жүйе. Осыдан сандардың абстрактылық, семиотикалық болмысының күрделілігі көрінеді. Сондықтан да санның этимологиясын нақты зат есімнен немесе етістіктен шығара салуға болмайды.

«Екі» санының этимологиясы жайында айтар болсақ, онда «ікі», «әкі», «екі», «ікіз», «екіз», «ікіре», «ікінті», «екінті», «пек», «һек», «ер», т.б. қатарларды санамалап шығуға болады. Жалпы зерттеуші ғалымдардың пікірінше «екі» сөзінің алғашқы нұсқасы – «ікі». Бірақ «екінің» этимологиясы ашылмай қалған. Ал, «екі» санының көне түркі жазуындағы көрінісі – В таңбасымен беріледі. Оқылуы – к, атауы екі (Абақан Е., 1999:141-142).

«Екі» санының халық ауыз әдебиетінде және әдеби тілдегі қолданыстарына және мағыналық қырын сөз етер болсақ, көбінесе «екі» сөзінің жағымсыз да, жағымды да мағыналарда қолданылатынын байқаймыз. Мысалы, «екі жүзді», «бөліну», діни мағынада жұмсалатын «серік қосу» деген сөздерде жағымсыз мағынада қолданылады. Сондай-ақ, «Қайта шапқан жау жаман» деген тіркестің мағынасы жаудың екінші айналып келіп шапқаны туралы айтылып отыр. Демек, мұнда екіншілік мағына бар деп ұғуға болады. Ал, «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды», «егіз», «біреуден екеу жақсы», «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады» деген қатарда жағымды мағынада қолданылатынын байқаймыз (Қалиев С., 1994:178). Сонымен түркі тілінде, соның ішінде қазақ тілінде «екі» сөзінің қызметі мен мағыналық сипаты бірыңғай еместігіне көз жеткіздік. Бір жағынан, екеу болу, яғни егіз болу екі еселену мағынасында қолданылады, ал діни таным тұрғысынан «серік қосу», айрылу, бөліну, екі сөйлеу сияқты мағынада теріс, жағымсыз қызметінде қолданылады деп тұжырымдауға болады.

Қытай тілдік мәдениетіндегі «екі» санының жұптық семантикасы да көп мағыналы болып

келеді. Бір жағынан алғанда ол екі еселенуді, яғни математикалық амалдағы бір көбейту екі тең екі дегенмен астасып жатса, екінші жағынан, ұқсас заттардың, элементтердің қосылуын, бірігуін білдіріп математикалық амалдағы $1+1=2$ мәніне ие болатынын, яғни жұптық мағынаны көреміз.

Дәстүрлі қытай мәдениетінде сандардың символикасы (таңбасы), тылсым сыры және тұрақты тіркестегі қолданылу ерекшеліктері мен ұқсастықтары жағынан айырмашылығы бар (Васильев Л.С., 1983: 58). Екілік және симметриялық тенденцияға бейімділігі қытай халқының бүкіл тыныс-тіршілігінен көрініс береді. Қытай тіліндегі «екі» саны – 二(er) деп дыбысталады. Осыған орай қытайлар «好事成双» (hao shi cheng shuang) фразеологизмін жиі қолданады. Тікелей аударғанда: «Жұп болу – жақсы іс».

Ғалымдардың «екі» саны туралы тұжырымдары

Қытай мәдениетін зерттеген ғалым Ю.Г. Смертин ежелгі қытайдың кеңістік пен уақыт құрылымын саралай келе оның симметриялық принцип пен қытай магиялық текшесіне (китайский магический квадрат) негізделген деп тұжырым жасайды (Смертин Ю.Г., 1999:51-54).

Қазіргі қытай халқының этномәдениетіндегі түрлі этикеттік бірліктері нумерологиялық бағдарға бағытталған. Осыған байланысты қытайлар мейрам кездері бір-біріне сыйлықтар бергенді ұнатады. Бірақ, олардың бір ерекшелігі сыйлықты жұп қылып беруге тырысады. Мысалы, екі қорап конфет, екі торт, алты шабдалы, екі шөлмек шарап және т.б. Егер кімде кім бір торт алған болса, ондай адамды «Ол – екі жүз елу» дейді, яғни ақымақ, тәрбиесіз, ұлттық дәстүрді білмейтін адам дегенді білдіреді. Ал, екі жүз елу деген Қытайша-орысша сөздікте *остолоп*, *болван* мағынасында айтылады (现代汉语词典. 2004: 229). Ал той болып жатқан үйдің есігіне мынадай иероглифті 喜 (xǐ) жазып қоятын ғұрпы бар. Бұл қуаныш, қуану, жақсы көру мағынасын білдіреді. Бұл иероглиф қытайлықтардың үйлену тойларындағы тұрақты дәстүрге айналған және міндетті түрде қызыл түсті әрі жұп болады. Сонымен қатар олар тойдың күнін көп жағдайда жұп күндеріне белгілейді. Атап айтқанда, айдың 2, 12, 22 күндеріне белгілегенді дұрыс санайды. Себебі, «екі» саны тоғысу, жұптасу, бірігу, отбасылық өмірді бастағандар үшін бақыттылық идеясын білдіреді. Жаңа үйленіп жатқан

жастарға да табысталатын сыйлықтар екі-екіден жұп болып келеді. Сондай-ақ, табысталатын сыйлықтарда ою-өрнектер, кестелер болатын болса, олар да екеуден болуы шарт. Әсіресе, қытай мәдениетінде судағы лотос гүлінің бейнесін салу кең үрдіске айналған. Мұны олар «мандарин үйректері» (мандаринские утки) деп атайды.

Қытайдың мәдениеттанушы ғалымдары «мандарин үйректерін» ерлі-зайыптылардың мәңгілік поэтикалық символы ретінде бағалайды. Қытайша-орысша сөздікте бұл тіркес «бақытты», «нәзік», «тату-тәтті ерлі-зайыптылар» деп түсіндіріледі (现代汉语词典). Қытайлықтардың символы айдаһар жануары десек, қытайтанушы ғалым Ю.Г. Смертин қытай поэзиясындағы ғашықтардың дәстүрлі белгісі ретінде феникс құсын атайды. Қытай халқының дәстүрлі символикасында лотос гүлі (易初莲花) – бұл кемел адамның символы. Олардың дүниетанымы бойынша кемел адамды лай-батпақтан тап-таза болып өсіп шыққан лотос гүлімен теңестіреді (Смертин Ю.Г., 1999:57-65). Сонымен бірге қытайлықтардың қонақ күту салтында да жұп санның ерекше қасиеті көрініс береді. Мәселен, қонақта дастарқанға шақырғанда тамақтың түрлерінің саны жұп болуы тиіс. Олардың дастарқанындағы тамақтар ешқашанда үш, бес, жеті, тоғыз сияқты тақ сандардан болмауы керек. Мереке күндері олар, әдетте, сегіз тамақпен қатар бір сорпа береді немесе он тамақтың түрі және бір сорпа. Сорпа жеке тамақ болып есептелмейді. Егер дастархан басында қонақ тамақ жейтін таяқшасының бірін түсіріп алса, үй иесі оған басқа бір жұп таяқша әкеліп береді. Бұл қонаққа деген ілтипатты білдіреді. Сонымен қатар дәстүр бойынша қытайлықтар шарап ішкенде де жұп қылып ішеді. Әсіресе, мұндай салт ауылдық жерлерде қатты сақталған.

Қытай халқының этикеттік нормаларды қатаң сақтау дәстүрін зерттеушілер конфуцийлік мәдениетпен байланыстырады. Соның нәтижесінде ол этикет нормалары әрбір адамның күнделікті өміріне сіңіп кеткен (Васильев Л.С., 1983:75). Этика және әлеуметтік саясат саласындағы әдет-ғұрыптық, салттық жолды сақтаушылық эстетикалық сферада да көрініс береді. Мысал ретінде қытайлық жазушылардың көркем шығармаларындағы тараулардың да саны жұп болып келетінін айтуға болады. Қытайдың атақты романдары: «水浒传» (Shui hu zhuan) – 100 тарау, «西游记 (Xi you ji) – 100 тарау, «三国演义» (San guo yan yi) – 120 тарау, «红楼梦 (Hong lou meng) – 120 тарау, «东周列国» (Dong zhou lie guo) – 108 тарау. Қазіргі қытай мәде-

ниетін оның ішінде сандық жүйелерге қатысты зерттеуші ғалымдар қытай нумерологиясында тақ және жұп сандардың қайсысының рөлі жоғары не төмен екенін айыру өте қиын мәселе деп тұжырымдайды. Ресейлік қытайтанушы ғалым А.И. Кобзев бұл жайында саралай отырып, «как правило, реализуется на двух коррелирующих уровнях: явном – в виде его оснащения определенным набором числовых обозначений и неявном – в виде его количественной и структурной организации, соответствующей заранее заданным символическим числам» (Кобзев А.И., 1983:106) деп тұжырым жасайды.

Қытайлықтардың жұп сандарға қатысты танымдары атақты «易经» (Yijing) атты жинағында да атап өтіледі. Бұл кітап 64 символдан тұрады. Оның әрқайсысы өмірдегі түрлі жағдайларға байланысты белгіленген. Ал символдардың әрбірі алты белгіден тұрады. Бұл белгілер аталған жағдайлардың дамуының кезекті сатыларын білдіреді (常雁, 2002). Осы жерде, мысал ретінде, мереке күндеріндегі үйлердің есігіне жазу жазатын дәстүрді айтуға болады. Бұл қытай көркем мәдениетіндегі салт қытайдың көнеден бүгінге дейін жалғасып келе жатыр. Солтүстік Сун династиясының (960-1127 жж.) бір ақыны жаңа жылдың алдында өзінің есігіне мынадай жазуды іліп қойғандығы айтылады:

南北	нан бэй	
一 六	2	6
二 七	3	7
三 八	4	8
四 九	5	9

Бұл жазудағы «南» бұл оңтүстік, «北» – солтүстік, ал шығыс пен батыс атаулары жоқ. Қытай тілінде «Шығыс және Батыс» сөздері «东西» (зат) сөзімен бірдей дыбысталады. Берілген «2. 3. 4. 5» бірінші сандық қатарда айтылуы «衣» (киім) болып дыбысталатын «1» саны жоқ. Бұл омофондар, яғни дыбысталуы бірдей, жазылуы әртүрлі сөздер. Екінші «6. 7. 8. 9» сандары жазылған қатарда «10» саны жоқ. Ал, «10» санының дыбысталуы «食» (тағам) болып табылады. Сондықтан бұл да омофон болып танылады. Қытай тілінде омофондардың өте кең таралуы оның тілдік ерекшеліктерінің бірі екені белгілі. Ол ауызекі тілде де, жазба тілде де жиі қолданылады.

Ақынның бұл жердегі айтайын деген ойын зерттеушілер былай деп жорамалдайды: «Тіпті мереке күндерінде халықтың ішерге асы, киер-

ге киімі жоқтығына қапаланғанын көрсеткісі келген, әрі сол арқылы билікті астарлы сөзбен сынағаны деп түсіну керек» дейді (Смертин Ю.Г., 1999:34).

Қытай классикалық поэзиясының көптеген шығармаларындағы өмірдегі қуаныштар мен керемет дүниелер туралы идеялар сараланып отырған жұптық түсінікпен тікелей байланысты. Мысал ретінде белгілі Таң династиясы кезінде өмір сүрген атақты қытай ақыны Ду Фудың (712-770 жж.) төмендегі өлең жолдарын келтіруге болады.

迟日江山丽, Көктем келіп, бар табиғат құлпырған,
春风花草香 Майда самал жұпар иісті шалады.
泥融飞燕子 Үй маңайлап ұя жасап қос қарлығаш ұшады,
沙暖睡鸳鸯 Таяз суда үйректер де мүлгиді.
(Васильев Л.С., 1979: 326).

Мұндағы жұптық сөзі қос қарлығаш жайында болып отырған сияқты. Жалпы қытайлықтар жұптық дүниеге үлкен мән беруі көне конфуцийлік ілімнен бері келе жатқан дәстүр секілді. Адамзат табиғатындағы жұптық (дуализм) қарым-қатынастан шығатын сенім болуы мүмкін. Бұл рухани және материалдық «рухтың» болмыстың бар болу түсінігінен туындаған философиялық таным деп ойлаймыз. Жоғарыда атап өткен, Қытай мәдениетінде әлем жаратылысының екі бастамасы: «Инь» және «ян» деп аталатын дүниетанымды да осыған жатқызуға болады. «Инь» мен «ян» екеуі бірінсіз бірі өмір сүре алмайды. Екеуі мәңгі бірге. Екеуі бірігіп бір бүтін дүниені құрайды. Демек, бұл дуализм бір-бірін бағынышты ету үшін соғысушы емес, қайта бірін-бірі толықтыратын, өзара үйлесім табатын жұптық таным деп түсінеміз. Белгілі қытайтанушы ғалым Л.С. Васильев бұл жайында мынадай пікір білдіреді: (Васильев Л.С., 1979:426). Бұл үйлесімділік табиғатта құйма ретінде көрініс береді. Қытайлардағы тақ сандар – бұл «ян», яғни аспан, күн, белсенділік, ерлік, өзгермейтін; ал жұп сандар – бұл «инь», яғни жер, ай, әлсіздік, әйелдік, құбылмалылық. Мысалы, заттар мен құбылыстардың күнге қараған жақтары – бұл «ян» (таудың күнгей беті, үйдің оңтүстік жақ қабырғасы), ал теріскей жағы «инь» деп аталады. Демек, күн сәулесі түсетін жақ әрқашанда жылы, ыстық болады. Бұл – «ян». Керісінше, күн түспейтін теріскей жақ үнемі суық болады. Ол – «инь». Мәселен, адам жүргенде, қозғалғанда

денесі жылынады. Демек, қозғалыс әрекеті – бұл «ян», ал тыныштық – бұл «инь». Белгілі ғалым Ю.Г. Смертиннің пікірінше «инь мен ян» барлық жағынан пропорциялы болып келеді. Бір-бірімен кезектесіп ауысып отырады. Мәселен, жылы маусымның орнына суық маусымның келуі, күн мен түннің ауысуы, күн мен ай және т.б. мысалдарды келтіре беруге болады (Смертин Ю.Г., 1999:49).

Сан мәдениетіндегі «Иньян» қызметі және тұрақты сөз тіркестер

Қытай мәдениетіндегі «инь» мен «янның» бір-біріне қарама-қарсы қойылу тенденциясы дәстүрлі қытай медицинасында да үлкен орын алған. Бұл «инь» мен «янның» тепе-теңдігін бойына дарытқан адамның денсаулығы мықты болады. Егер адам денесінде «инь» көбірек байқалып, «ян» әлсіз болса, онда ол адам суыққа төзімсіз, тоңғақ, суық тиюден қорқатын, өңі бозарып немесе түнеріп тұрады, тілі ағарып, қан-сөлсіз кейіпте болады. Ал, адам денесінде «ян» басым болып, «инь» әлсіз болса, онда адам үнемі ыстықтап жүреді, беті қызарып, шөл қысады және тілі сарғыш тартып, іші қату зардабын тартады. Тамақ пен дәрі-дәрмек те «инь» және «ян» болып екіге бөлінеді. Егер олар адамды сергітіп, ширататын болса, онда «ян» басым болғаны, ал адамды босаңсытып, сабырға шақыратын болса, онда «инь» басым болғаны деп түсіндіріледі. Мәселен, оңтүстікте орналасқан Гуанчжоу қаласының халқы «суық шәй» ішуді жақсы көреді. Бұл шәйді әдейі суыту дегенді білдірмейді, олар негізінде ыстық шәй ішеді, бірақ «инь» элементі басым хризантема, тұт ағашының жапырақтары сияқты шөптерді қосып ішеді. Бұл өсімдіктер адам ағзасын салқындатады және ыстық күнде адамның жанын сергітіп, жеңілдік сыйлайды. Ал солтүстік аймақта керісінше, жылу беретін тағамдарды жиі қолданады, яғни сиыр, қой еттері «яндік» тағамдар қатарына жатады.

«Екі» саны Қытай мәдениетінде өзіне тән ерекшеліктері бар. Бұл сан арқылы аспан мен жер екіге бөлу символы ретінде қарайды. Қытай мәдениетінде адамдар жұп сандарды өте жақсы көрген. Осыған қатысты айтылған мынадай сөздер бар: «二龙戏石» (Екі айдаһар бір тас ойнаған), «二泉月影» (Екі құдықта бір айдың сәулесі) т.б. Егер бұл сөздерді өзгертіп, *бір айдаһар бір тас ойнады, бір айдың сәулесі бір құдықта* дер болсақ, ондағы бұл сөздің ешқандай қызығы болмай қалады.

Екі санының кілтін зер салсақ, екі бір-бірімен қиылыспайтын, параллель сызылған екі сы-

зық. Бұл екі сызықты әлем екіге бөлінген, аспан және жер, олар өзара қиылыспайды деп «二» (er) санындағы екі сызықты аспан мен жердің символы ретінде қарастырады. Ал қытай тілінде екімен байланысты айтылған сөздер өте көп, мысалы: «екі үй», «二 家» (er jia) бұл сөз көне дәуірде кең қолданыста болған. Оның мағынасы кіші әйелдің үйі, яғни тоқалдың үйі (司马云杰 绵延论, 2003:45).

«二老» (er lao), «Екі қарт» бұл сөз де көне дәуірде кең қолданылған. Әсіресе Конфуций дәуірінде, оның мағынасы ата-анаға деген құрметті атау болып саналған. «二仪» (er yi), «Екі әлем» ол – аспан және жер. Қытай халқы екі санын жақсы көреді, әрі бұл санды «жуық» сан деп есептеп, әрқашанда жақсы іс жұбымен болады деп білген.

«Екі» санымен «үш» саны және «сегіз» саны бірге келгенде, онда олардың дыбыстық оқылуына байланысты өте жақсы мағына білдіреді. Егер кім телефон нөмірін осылай алғысы келсе, онда шынымен бақытқа кенеледі деп санаған. Ал бұл сияқты нөмірлерге қол жеткізу өте қиын, әдетте мұндай нөмірлер ашық түрде сатылады, егер осындай нөмірге қол жеткізгің келсе, онда ақша жұмсайсың.

Қытай тіліндегі сөз тіркестерінде «екімен» бірге келетін сөздер де өте көп. Егер екімен сөз құрағысы келсе, адамдар үнемі екі атақты адамды бірге қойып сөз құрайды, ал «үш» саны мен «төрт» саны бұлай болмайды.

Адамдар телефон номерін, үйленетін күнін, сағатын белгілегенде, үнемі «алты», «сегіз», санынан тыс «екі» санын да көп таңдайды. Егер телефон номерінің ең соңында «бір», «екі», «үш» сандары тұрса онда сөзсіз «екі» санын таңдайды.

Бұл негізінен Гонконгтықтардың сөзінен шыққан, олар «екі» деген санды оқығанда «易» (yi), оңай деген сөздегі оңаймен жақын оқиды. Сондықтан «екі» мен «үш» бірге келгенде «易生» (yi sheng) оңай өмір деген мағынаны білдіреді. «Екі» саны мен «сегіз» саны бірге келгенде «易发» (yifa) оңай баю, ал, 23 пен 28 бірге келгенде оның мағынасы «易生易发» (yisheng yifa) өмірің жеңіл болып, оңай бай бол дегенді білдіреді. Егер кімде кім телефон нөмірін осылай алғысы келсе, онда шынымен бақытқа кенелу деп санаған (12).

Қытай тіліндегі сөз тіркестерінде екімен бірге келетін сөздер де өте көп.

Мысалы: «二龙» (er long), *Екі айдаһар* – Шығыс Хан дәуіріндегі Chu Zhao мен Chu Zhao. Ол екеуі білімді, мықты адамдар болған, сондықтан оларды *Екі айдаһар* деп атаған. «二老»

(er lao), *Екі қария* Wo Yi мен Lu Shan осы екі үлкен кісіні атаған, кейін келе бұл сөз тіркесін жасы үлкен екі кісіні айту үшін қолданылатын болған.

«二宋» (er song) *екі сұң* бұл екі адамның фамилиясы бірдей болғанда, екі сұң деп атаған. Бұл Сұң дәуіріндегі көп адамдарды атау белгісі т.б.

Қытай халқы екі санын бір жұп деп білген, мысалы: «一双筷子» (yi suang kuaizi) *бір жұп сақбы*, «一双鞋» (yi shuang xie) *бір жұп аяқ киім*, «一双脚» (yi shuang jiao) *екі аяқ*, «一双袜子» (yi shuang wazi) *бір жұп шұлық*, «一双眼睛» (yi shuan yan jing) *қос жанар*, «一双手» (yi shuang shou) *екі қол*, «一双手套» (yi shuang shou tao) *бір жұп қолғап*, «一双眉» (yi shuang mei) *жұп қас*, «一双肩» (yi shuang jian) *қос иық*, «一双星» (yi shuangxing) *бір жұп жұлдыз*, «一双鱼» (yi shuang yu) *қос балық*, «一双鸟» (yi shuang niao) *жұп құс*, «一双鹅» (yi shuang e) *жұп тырна*, «一对枕头» (yi dui zhen tou) *қос жастық*, т.б. Бұлардың бәрі бір-бірімен үлкен кішілігі бірдей, түсі де бірдей, бірі-бірінен ажырамайтын нәрселер, саны жұп болатын заттарға қаратылып айтылған. Егерде екі санының орнына бір санын қойсақ, онда олардың беретін мағынасы да өзгереді. Мысалы: *бір аяқ*, *бір қол*, *бір көз* десе, енді біреуі қайда деп адамдар ойлауы мүмкін бұл адамның денсаулығы нашар, яғни ауру, мүгедек екен деп, тіпті театрдағы қойылымдарда да болсын, кинода болсын жағымсыз кейіпкерлердің рөлін дене мүшесінің біреуі кем болып ойнайды. Мысалы: *көзі соқыр*, *бір қолы жоқ*, *бір аяғы жоқ* кейіпкер ретінде бейнеленеді. Сондықтан екі санының орнына бір санын алмастырып қоюға болмайды. Сондықтанда адамдар жұп санды және жұп нәрселерді жақсы көреді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қытай лингвомәдениетіндегі екілік, жұптық сипаттардың тақ сандық маңызбен қатынасын қазақ лингвомәдениетімен салғастыра саралай келе, онда тақтық сипатқа қарағанда жұптық сипаттың басымдыққа ие екенін пайымдадық. Қазақ тілдік мәдениетінде жұп пен тақ сандардың арасалмағына аса мән берілмесе, қытай дүниетанымы бойынша жұптық дүниелерге ерекше мән бергенін байқауға болады. Қытай мен қазақ халықтарында жалпы шығыстық таным-түсінікке жататын ортақтық бар секілді. Демек, ежелден аралас-құралас келе жатқан көрші жатқан екі елдің дүниетанымында,

философиясында, мәдениетінде мұндай жақындықтың барлығын табиғи заңдылық деп қарауға болады. Сандардың сырын қазақ халқының да қытай халқының да ұғымында қалыптасқан көне мәдениет құбылысы деп айтуға болады. Бұл

құбылыстың екі халықта да байқалуын ежелден көрші халықтардың бір-біріне тигізген әсерімен қатар әр халықтың өзіндік дүниетанымынан туындаған ортақ сәйкестік деп қарастыруды жөн санаймыз.

Әдебиеттер

- 催枢华。汉字起于「一」论。北京师范大学学报。- 2003。- №5。- 页 107-108。
 Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. - М., 1963. - Т.2. - 392 с.
 Абақан Е. Тілдің мәдени философиясы: монография. - Алматы: «Айкос», 1999. - 184 б.
 Қалиев С., Оразов М., Смайлова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. - Алматы, 1994. - 222 б.
 Васильев Л.С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество): учеб. пособие для вузов по спец. «История». - М.: Высш. шк., 1983. - 368 с.
 Смертин Ю.Г. Китайская классическая поэзия в контексте языка, истории и культуры: учеб. монография. - Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 1999. - 402 с.
 现代汉语词典. - 上海: 华东师范大学出版社, 2004 年. - 2500 页。
 Кобзев А.И. Учение о символах и числах в китайской классической философии. - М.: Наука-ВЛ, 1994. - 432 с.
 常雁。硬汉数字词语文化内涵的比较研究。哈尔滨学院学报。- 2002。- №2。- 页 78-79。
 Васильев Л.С., Фурман Д.Е. Культы, религии, традиции в Китае. - М.: «Наука», 1970. - 484 с.
 司马云杰绵延论: 关于中国文化绵延之理的研究. - 陕西: 人民出版社, 2003 年. - 599 页。
<http://www.51lunwen.net/hanyuyan.com>. 孙新爱. 汉语中的数字文化. -2012.

References

- Cui Shuhua. Hanzhi qiyu «yi» lun. Beijingshifandaxuexuebao. - 2003. - №5. - ye. 107-108.
 Boduen De Kurtene I.A. Izbrannyye trudy po obshemu yazykaznaniyu. - M., 1963. - T.2. - 392 s.
 Abakan E. Tilding madeni filosofiyasy: monografiya. - Almaty: «Aikos», 1999. - 184 b.
 Kaliev S., Orzov M., Smailova M. Kazakh halkynyng salt-dasturleri. - Almaty, 1994, - 222 b.
 Vasilev L.S. Istoriya religii Vostoka (religiozno-kulturnyye traditsii i obshestvo): ucheb. Posobie dly vuzov po.spez. «Istoriya». - M.: Vyssh, shk. 1983. - 368 s.
 Smertin U.G. Kitaiskaya klassicheskaya poeziya v kontekste yazyka, istorii i kultury: ucheb. monografiya. - Krasnodar : Kuban. gos. university, 1999. - 402 s.
 Xian dai han yu ci dian. - Shanghai: Huadong shifan daxue chubanshe, 2004 nian. - 2500 页。
 Kobzev A. I. Uchenie o simbolah i chislah v kitaiskoi klassicheskoi filosofii. - M.: Nauka- VL, 1994. - 432 s.
 Chang Yan. Ying han shu zi ciyu wenhua neihan de bijiao yanjiu. Harbin xueyuan xuebao. - 2002. - №2. - ye 78-79.
 Vasilev L.S, Furman D.E. Kulty, religii, traditsii v Kitae. - M., «Nauka», 1970. - 484 s.
 Simayunjiemianyanlun: guanyuzhongguowenhuamianyanzhilideyanjiu. - Shanxi: renminchubanshe, 2003 nian. - 599 ye.
<http://www.51lunwen.net/hanyuyan.com>. Sun Xinai. Hanyu zhong de shuzi wenhua. - 2012.

Елеуова А.С.¹, Зинедин А.С.²

¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Қазақстан, Атырау қ., e-mail: aksaule@mail.ru

²«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Қазақстан, Атырау қ., e-mail: aksaule@mail.ru

СӨЙЛЕМНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ МЕН ҚҰРЫЛЫСЫ

Мақалада ізденуші зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, сөйлемнің семантикалық құрамы мен сөйлем мүшесі деп аталатын синтаксистік категориямен арақатысы, айырмашылықтарын айқындайды. Сөйлемнің синтаксистік бастауышы, баяндауышы, толықтауышы, анықтауышы және пысықтауышы сөйлем семантикасының субъект, предикат, объект, атрибут және конкретизатор категорияларымен үнемі сәйкес келе бермейді. Сондықтан да сөйлемді семантикалық аспектіде талдаудың қажеттілігі туындайды. Ол қазақ тілінің нақты мәліметтері негізінде дәлелденеді.

Түйін сөздер: сөйлемнің семантикалық құрамы: субъект, предикат, объект, атрибут және конкретизатор, сөйлемнің синтаксистік мүшелері.

Eleuova A.S.¹, Zinedin A.S.²

¹Candidate of Philology, Associate Professor of Atyrau State University named by H. Dosmukhamedov, Kazaschtan, Atyrau, e-mail: aksaule@mail.ru

²Master of 2 course in the specialty "Kazakh language and literature" of Atyrau State University named by H. Dosmukhamedov, Kazaschtan, Atyrau, e-mail: aksaule@mail.ru

Semantic structure and structure of the sentence

The article, based on the works of researchers, determines the features of the intrasemantic composition of the sentence and the grammatical category of its components. The author notes that such syntactical parts of the sentence do not always coincide as the subject, predicate, complement, definition and circumstance and such semantic notions of the sentence as the subject, predicate, object, attribute and concretizer, and proceeding from this, concludes that it is necessary to implement semantic analysis of the sentence. All these phenomena are also characterized by the material of the Kazakh language.

Key words: intrasemantic structure of the sentence: subject, predicate, object, attribute and concretizer, syntactic parts of the sentence.

Елеуова А.С.¹, Зинедин А.С.²

¹кандидат филологических наук, доцент, Атырауского государственного университета им. Х. Досмұхамедова, Казахстан, г. Атырау, e-mail: aksaule@mail.ru

²магистрант 2 курса специальности «Казахский язык и литература», Атырауского государственного университета им. Х. Досмұхамедова, Казахстан, г. Атырау, e-mail: aksaule@mail.ru

Семантический состав и структура предложения

В статье с опорой на труды исследователей определяются особенности внутрисемантического состава предложения и грамматической категории его составляющих. Автор отмечает, что не всегда совпадают такие синтаксические члены предложения, как подлежащее, сказуемое, дополнение, определение и обстоятельство, и такие семантические понятия предложения, как субъект, предикат, объект, атрибут и конкретизатор, и исходя из этого, делает вывод о том, что необходимо осуществить семантический разбор предложения. Все эти явления аргументируются и материалом казахского языка.

Ключевые слова: внутрисемантический состав предложения: субъект, предикат, объект, атрибут и конкретизатор, синтаксические члены предложения.

Сөйлемнің семантикалық құрылымы мен құрылысын қарастырған зерттеушілердің түйін-тұжырымдарын, пікір-қорытындыларын сараптай келіп, сөйлемнің семантикалық құрылымы мен құрылысы – денотаттық және сигнификаттық мағыналардың бірлігі, тілдік таңба ретіндегі сөйлемнің шындықпен және ойлаумен тұтастығы деп пайымдауға мүмкіндік береді. Сөйлем – сонымен қатар айтылу тұрғысы (план выражения), мазмұндық тұрғысы (план содержания) бар күрделі предикатты тілдік таңба. Жалпы сөйлеу тілінің, оның құрылымдық бірліктері фонема, лексема, морфема, синтагма, период, текстердің осы 2 тұрғыдан құралатыны лингвистика тарихында ХХ ғасырдың І жартысында Прага, Копенгаген, Лондон, АҚШ-тағы структуралық мектептерден бастау алады (Жалмаханов, 1999:152-169). Бұл мәселені түбегейлі тексерген – Копенгаген (глоссематика) лингвистикалық мектебінің басты теоретигі Луи Ельмслев. Ол тіл – таңбалар жүйесі, таңба форма мен субстанциядан тұрады. «Мен үйге барамын» деген форма жазумен, Морзе әліппесі, ымдау-нұсқау, жалауша сияқты субстанциялармен берілуі мүмкін, бір субстанция бірнеше формамен де берілуі мүмкін. Мәселен, «үй» деген қазақша атау – таңба, орысша «дом», ағылшынша «house» деген формалармен беріледі. Осыдан келіп, глоссематиктер тілді форма, субстанция, мазмұн (содержание), айтылу (выражение) деп 4 қабатқа, деңгейге бөледі. Осының негізінде айтылу формасы, айтылу субстанциясы, мазмұн формасы, мазмұн субстанциясы пайда болатынын тапты. Тілдің де өзіне тән субстанциясы мен формасы бар. Тілдің мазмұндық тұрғысы мен айтылу тұрғысы болатынын айқындады. В. Гумбольдтша айтқанда, мазмұндық тұрғы формасы – тілдің сыртқы формасы. Форма – тұрақты, айқындаушы, субстанция – құбылмалы, тәуелді. Айтылу тұрғысы мен мазмұн тұрғысының байланысы – комутация, яғни айтылуда болған өзгерістердің мазмұнға әсер етуі. Мысалы, пайда болған дыбыстары ауыстырылса, пай, бай, ж/ш дыбыстары ауыстырылса, жай, шай болады. Ал айтылудағы өзгеріс мазмұнға әсер етпесе, субституция деп аталады. Мәселен, қаһарман қахарман болып (h/x), молда молла болып (д/л) айтылса, сөз мағынасы сол күйінде түсініле береді. Жекелеген сөздердің айтылу және мазмұн тұрғылары осындай күрделі элементтерден құралып тұрғанда, бірнеше сөзден құралатын «сөйлем» деп аталатын предикаттық бірлік – бірнеше есе күрделі деген сөз. Барлық ғалымдар көзге көрініп, қолға ұсталынбайтын нысандардың күрделі

құрылым екендігін барлығы мойындайды. Оған жаңа тіл біліміндегі сөйлем мазмұнын белгілейтін терминдердің өзі де дәлел: «терең құрылым», «семантикалық құрылым», «құрылым негізіндегі мазмұн», «предикатты тіркес» және т.б.

Енді сөйлемнің мазмұндық құрылымымен шұғылданған лингвистердің, мәселен, Б.Ю. Городецкий тілдің мазмұндық семантикалық бірліктер және семантикалық құрылымы, тар және кең деген 2 типтен тұрады десе (Городецкий, 2009:131), Л. Ельмслев құрылымды ішкі «бағыныштылықтағы автономиялы құбылыс» (Мусаев, 1968:122), Н.Ю. Шведова семантикалық құрылым дегеніміз – мазмұнның дерексіз элементтері арасындағы қатынастардың жүйесі дейді (Солнцев, 2001:113). Жоғарыдағы пікірлерді түйіндей келіп, сөйлемнің семантикалық құрылымына семантикалық компоненттердің күрделі арақатынасының нәтижесі және тілдік элементтер мен тілдік емес қиындықтың дерексіз элементтерінің өзара байланысы, предикаттық негізде информациялық мазмұнның берілуі және ұйымдасуы деген анықтама беруге болады.

Сөйлемнің семантикалық құрылымының қалыптасуында семантикалық компоненттердің күрделі арақатысы да ерекше рөл атқарады. Семантикалық құрылымның ұйымдасуы иерархиялық сипатта екендігін лингвистер бағзы замандардан бері айтып та, жазып та келеді. Мәселен, дәстүрлі грамматикада сөйлем мүшелерінің тұрлаулы мүшелер, тұрлаусыз мүшелер болып бөлінуі – осының көрінісі. Дегенмен де сөйлемнің қай компоненті сөйлемнің құралуында қандай рөл атқарады деген сауал дәстүрлі грамматикада да, жаңа заман лингвистикасында да даулы мәселе болып келеді. Бұл сауалдың жауабы сөйлемдер моделін құрылымдық-семантикалық классификациялауда ерекше мән-маңызы бар. Сондықтан да бұл мәселенің зерттелу тарихына қысқаша тоқталайық. Зерттеу әдебиеттерді талдай келгенде, бастауыш пен баяндауыш сөйлемнің тұрлаулы мүшелері ретінде сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері арқылы түсіндіріледі. Сөйлемде толықтауыш пен пысықтауыш баяндауышқа, анықтауыш бастауышқа, толықтауышқа және есім баяндауышқа, баяндауыш бастауышқа бағынады деген пікір қалыптасқан. Демек бастауыш – сөйлемнің басқа мүшелеріне бағынбайтын, тәуелсіз жалғыз мүшесі деген сөз. К.М. Мұсаев бастауыш өзіне сөйлем мүшелерінің бәрін бағындырады, ерекшелігі бірі тікелей, екінші біреулері жанама бағынышта болады дей келіп, «Бастауышқа тіке-

лей бағынатын баяндауыш пен анықтауыш, ал толықтауыш пен пысықтауыш баяндауыш арқылы бағынады» (Мусаев, 1968:27) дейді. Татар лингвисті Г. Алпаров сөйлемде басқа сөйлем мүшелерінің барлығын басқаратын бастауышпен қатар баяндауыш та атқарады дейді. Қарашай-балқар тілінің маманы И.Х. Ахматов мұндай пікірлердің тууы орыс тіл білімінің тарихынан бастау алады. XIX ғасырдың 60-70-жылдарында И.И. Дмитриев сөйлемдегі бастауыштың қызметін басқа септіктердегі сөздер де атқара береді, бірақ оларды сөйлемнің тұрлаусыз мүшесіне, толықтауышқа жатқызу керек дейді (Ахматов, 2000:80-81). Бұл пікірге кейінгі заман зерттеушілері карама-қарсы дәлелдер келтіреді. Мысалы, М. Балақаев: «Кейбір зерттеушілер, мәселен Ж.Дени, баяндауыш қызметінің сан қырлылығын сипаттаумен әуестеніп кеткені соншалық, тіпті бастауышты тұрлаусыз мүшеге жатқызуға дайын тұрады. Әрине, бұл пікірмен келісуге болмайды, себебі сөйлемдегі баяндауыштың қызметі мен мағынасы бастауышқа қарым-қатынасы арқылы айқындалады. Баяндауыш бастауышқа тәуелді сөйлем мүшесі ретінде бастауыштың қимылын, іс-әрекетін және т.б. заттық-сапалық қасиеттерін білдіреді» (Балақаев, Қордабаев, 1976 :121) дей келіп, өз ойын бастауыш логикалық тұрғыда, сөйлемде маңызды, ұйымдастырушы қызмет атқарса, грамматикалық тұрғыда баяндауыштың бастауыштан гөрі синтаксистік қызметі әлдеқайда кең көлемді, сондықтан да баяндауыш сөйлемнің ең басты, шешуші қызметінің ролін атқарады деп түйіндейді. Бұл мәселе жөнінде М.З. Закиев: «ең дұрысы – сөйлемнің ең басты және шешуші рөл атқаратын мүшелері бастауыш пен баяндауыш» деген тұжырым жасайды (Закиев, 1954:6). Н.А. Баскаков қарақалпақ тіліндегі сөйлемнің баяндауышына сөйлемнің басқа мүшелерінің сипаттары жинақталады, мәселен, «минди» деген сөздің бойына «ол бір нәрсеге отырды» деген кең мағына сыйып тұр (Баскаков, 1961:61). Н.З. Гаджиева баяндауыштың грамматикалық мағынасын есімді сөйлем, етістікті сөйлем деген типтер айқындайды, сондықтан да түркі тілдері сөйлемдерінің генезистік баяндауыштың болмысымен тығыз байланысты екенін баяндайды (Гаджиева, 2003:155).

Жалпы айтқанда, бастауыш пен баяндауыш – сөйлемнің предикаттық өзегі болумен қатар адамның ойлау жүйесінде сөйлем ретінде көрініс беретін екі мүшелі пайымдаудың да негізі. Баяндауыштың сөйлем құрылымын ұйымдастырудағы ерекше орнын түркітанушылар ғана емес, басқа жүйедегі тілдерді зерттеушілер де біршама

сөз еткен. Айталық, О. Есперсен: «Етістік сөйлемге тіршілік береді, сондықтан сөйлем құрылымы үшін мәні зор» (Есперсен, 2008:95) десе, В.Г. Адмони неміс тілінің тарихи синтаксисін зерделеудің нәтижесінде баяндауыш – сөйлем құрылымында ең қажетті компонент деген қорытындыға келеді (Адмони, 1963:24). Поляк лингвисті Е. Курилович бастауыш пен баяндауыш бірін-бірі бағындыратын, басқаратын сөйлем компоненттері (Ломтев, 1969:48) дейді.

Зерттеушілердің жоғарда баяндалған пікірлерін 3 бағытқа топтауға болады: алғашқылары сөйлем мүшелері арасындағы байланыстың грамматикалық типін басшылыққа алса, келесі бір лингвистер сөйлем мүшелерінің сөйлем құраудағы рөліне баса назар аударады, үшінші топтағылар сөйлемнің екі белгісін де негізге алады. Профессор Н.Д. Арутюнованың пайымдауына сүйенсек, жоғарыдағы 3 бағыттағы пікірден бір-біріне карама-қарсы үш қорытынды жасауға болады: 1) сөйлемнің құрылымдық иерархиясын бастауыш пен баяндауыш жасайды, 2) сөйлемнің басты тұрлаулы мүшесі ретінде баяндауыш, 3) бастауыш – сөйлемнің тірегі (Арутюнова, 2002:40). Бұл баяндап отырғанымыздың бәрі дәстүрлі грамматикада қалыптасқан ойлар.

Бастауыш пен баяндауыштың сөйлемдегі орны мәселесі сөйлемге семантикалық талдау жасауға арналған ізденістерде қалай қарастырылып жүр, соған келейік. Сөйлемге семантикалық талдау жасауға арналған ізденістерді екінші көзқарас, яғни сөйлемнің басты тұрлаулы мүшесі баяндауыш деген пікір белең алған. Лингвистикалық әдебиеттерде бұл концепцияны, яғни бастауыштың сөйлемде толықтауыш секілді қызмет ететінін алғаш айтушы Л. Теньер деген ой қалыптасқан. Дегенмен де Л. Теньердің концепциясының қалыпты грамматикамен ортақ тұстары басым екенін байқауға болады.

Орыс лингвисті Б.А. Белошапкова сөйлемдегі зат-құбылыс атауларының арақатысы сатылы сипатта болады да, семантикалық субъект сөйлемдегі оқиғаның басты иесі болып, предикаттық қатынастың өзегіне айналатынын айтады (Сусов, 1975:129). Ал Э.Р. Тенишев предикат субъектінің қимылын, қалпын және т.б. белгілерін білдіргендіктен, оның мағынасы көбінесе субъектіге бағытталған және байланысты. Ол мағыналар лексикалық не морфологиялық жолдармен, немесе екі жолмен қатар берілуі мүмкін дейді (Тенишев, 1976:209). Н.З. Гаджиева түркі сөйлемінде не лексикалық, не морфологиялық тәсілдің бірі жасырын тұруы мүмкін дей келіп, ол ойын «Мен жазушымын», «Мен –

жазушы», «Жазушымын» деген мысалдар арқылы дәлелдейді (Гаджиева, 2003:156). Байқап отырғанымыздай, сөйлемде жоғарыдағы екі тәсіл бірдей жасырын түрде болуы мүмкін емес, олай болса, сөйлем болмайды. Демек бұдан субъекті мен предикат – салыстырмалы ұғымдар деген қорытынды жасауға болады. Осыдан келіп, кейбір ғалымдар «предикат түбір формасында қатынасты білдірмейді» деген тұжырымға келеді (Сусов, 1975:129; Кацнельсон, 1976:184]. С.Д. Кацнельсон келесі мақаласында бұл ойды дамыта келіп, «көп қызметті предикатты субъект әрқашан басқа мүшелерді өзіне бағындырады, субъект басқа мүшелерге басыңқылық қызмет атқарады» (Кацнельсон, 2004:107) дейді.

Зерттеушілердің жоғарыда айтылған түйіндерін қазіргі қазақ тілінің фактілерімен салыстыра отырып, қазақ тіліндегі сөйлемнің синтаксистік-семантикалық құрамы негізінен предикат сипаттарымен байланысты деуге болады. Предикаттың сөйлемдегі шешуші рөл атқаруын И.П. Распопов: «тек баяндауыш қана сөйлемнің басқа мүшелеріне ерекше «кредит бөлуші» бола алады. Баяндауыш қана сөйлемнің жалпы құрылымдық құрамының қалай болатынын көрсете алады» (Распопов, 2003:73) дейді. Осы ойды қазақ тілінің мысалдарымен бекітіп көрейік: 1. Ол ауылдан менімен бірге жаяу келді. 2. Ол кітапты сенен алып еді. 3. Ол сенен бір мүшел үлкен болатын. 4. Ол ала тайды меніштеді. Бұл сөйлемдердегі субъект бір сөзбен берілгендігіне қарамастан, сөйлемдер бір-бірінен мазмұн тұрғысынан да, айтылу тұрғысынан да ерекшеленеді. Сөйлемдер арасында айырмашылықтардың болуы предикаттардың түрлі сипатты болуымен байланысты. Сонымен қатар предикат сөйлемге субъектінің бар-жоқтығын, яғни жақты-жақсыз екендігін де анықтайды. Мысалы, «Тауда суық» деген сөйлемде субъект жоқ, предикат ситуациялық қана. Немесе «Мектептің құрылғанына он жыл болады», «Ас қазір әзір болады» деген сөйлемдердегі предикаттар есім сөз бен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалған. Дегенмен де бұл тіркестер құрамындағы есімдер семантикасы әр түрлі, сондықтан да бұл сөйлемдер құрылымдық жағынан да, мазмұндық жағынан да бір-бірінен ерекшеленеді.

Бұл мәселе төңірегіндегі ойларды түркітанушы Н.А. Баскаков: «етістіктің жіктелу парадигмасы арқылы жасалатын сөйлемдер көп емес, оларда бастауыш жіктеу есімдігі, баяндауыш жіктік жалғау немесе есім сөздің тіркесуі арқылы жасалады» (Баскаков, 1975:49) деп шегелей түскендей. Шынында да жіктіктің

I, II жақтарында жіктік-предикаттық формада жеке тұрған предикаттық лексема – дербес бір мини сөйлем. Мұндай бір ғана баяндауыштан тұратын сөйлем синтаксистік семантика тұрғысынан алғанда субъектіні (бастауышты емес) және предикатты білдіреді. Осындай сипаттағы предикаттық лексема қазақ тілінде бастауышы жасырын тұрған, тек қана баяндауыштан болған толымсыз жай сөйлем болып есептеледі. Предикаттық сипатына қарай қазақ тілінде жақсыз сөйлемдер де кездеседі: 1. Менің ән айтқым келді. 2. Елге осы жолмен бару керек.

Қарашай-балқар тілінің маманы И.Х. Ахматов осы тілдің мәліметтерін негізге ала отырып, предикат сөйлемді құруда оның басқа мүшелерінің сандық және сапалық сипаттарын айқындайды. Сөйлемнің семантикалық құрылымындағы екінші маңыздағы компонент субъект, үшінші объект, төртінші конкретизатор, бесінші атрибут атқарады. Субъект көбіне семантикалық сөйлемдерде болады. Объектінің сөйлем мазмұнында ақпараттық жетекшілікті қамтамасыз етудегі рөлін лингвистер баяғыдан айтып келеді. Объект семантикалық категория ретіндегі ерекшелігі объектілік – бағдарлау мазмұны бар предикатты сөйлемнің онсыз ақпараттық жетекшілігі болмайтындығында (Ахматов, 2000:85-86) дейді. Мысал ретінде «Хасан мінді», «Хасан атқа мінді» деген сөйлемдерді салыстырады.

Атрибуттың басқа семантикалық компоненттерден айырмашылығы – предикатпен тікелей байланыспайтындығында, атрибут объектімен, субъектімен және басқа атрибуттармен ғана тікелей байланысады. Сондықтан да кейбір зерттеушілер атрибутты семантикалық компонент ретінде санамайды. Олар сөйлемнің құрамында емес, одан тыс, яғни анықтауышты сөйлем құрамында қарастыруды жөн көреді, дегенмен бұл семантикалық компонент (атрибут) кейде сөйлемде маңызды мазмұндық қызмет атқаратыны бар. Мына мысалдарды салыстырып көрелік. *Сенің еркің өзінде. Еркің өзінде.* Алғашқы сөйлемдегі атрибут лексикалық та, морфологиялық та, екінші сөйлемде морфологиялық қана тәсілмен жасалған. Қарап отырсақ, сөйлемдегі лексикалық құралдың түсіріліп айтылуы сөйлемнің синтаксистік құрылымын өзгерткенмен, семантикалық құрылымының сол күйі қалатындығын байқаймыз. Ал сөйлемдегі атрибутты білдіретін құралды түсіріп қолдану мүмкін емес, түсіріп қолдансақ, объект иесіз қалады.

Жоғарыда баяндаған жайттарды түйіндесек, сөйлем құрылымының предикат, субъект, конкретизатор, объект, атрибут деген 5 түрлі ком-

поненті бар. Ал ол семантикалық компоненттер арасындағы семантикалық қатынастарды А.И. Смирницкий (Смирницкий, 1957:174-179), А.М. Мухин (Мухин, 1967), О.С. Ахмановалар (Ахманова, 1969:16-20) предикация, толықтауыштық, конкретизация, атрибуция деп төртке жіктейді. Сонда сөйлемнің семантикалық компоненттерінің мазмұны осы қатынастар негізінде көрінеді. Ұлы философ Әбу Насыр әл-Фарабидің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты еңбегіндегі субстанция, яғни зат пен құбылыстың өзгермейтін мәні мен мазмұны семантикалық компоненттер, акциденция, яғни заттар мен құбылыстардың өзара байланысы, қатынасы – семантикалық байланыстардың өзара қатынасы деген сөз. Демек сөйлемнің семантикалық құрылымы – семантика компоненттердің жиынтығы емес, олардың арақатысы. Сондықтан да сөйлемнің семантикалық құрылымындағы компоненттердің семантикалық сапасын айқындау ғана емес, олардың арасындағы мазмұндық, мағыналық қатынасын айқындау ләзім. Г.А. Золотова айтқандай: «Кез келген синтаксистік құрылым оның элементтерінің байланысымен ғана емес, байланыстардың сипатымен де ерекшеленеді» (Золотова, 1973:14).

Ал семантикалық компоненттер арасында синтаксистік және мазмұндық байланыстар болады, олар объективті шындықты баяндайды (Чеснаков, 1973:8-9). Әрбір семантикалық құрылымның ерекшелігі оның компоненттерінің сапасымен, өзара қарым-қатынасымен айқындалады. Және сөйлемнің қандай семантикалық типке жататындығын көрсетеді. *Мысалы: Студенттер дәрісханаға кірді. Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада (мақал). Ел жаз жайлауға Бетпақдала арқылы асады.*

Сөйлемнің семантикалық құрылымы оның компоненттеріне жіктелу арқылы айқындалады. Мәселен, «Саяхатшы тауды көрді» деген сөйлем қабылдау субъектісінен, қабылдау объектісінен және қабылдау предикатынан құралса, «Ол күлді. Ағаш жатыр» деген сөйлемдер қалып-күй субъектісінен, қалып-күй предикатынан тұрады. Ал «Тауда суық» деген сөйлем жалқы конкретизатор, субъектісіз предикат деген семантикалық компоненттерден жасалған.

Сөйлемнің семантикалық құрылымының мазмұны жоғарыдағыдай жекелеген компоненттерге талдау арқылы, ал жалпы семантикасы сөйлемді біртұтас алу арқылы айқындалады. *Мысалы, Менің қаражатым жетеді, Менің денсаулығым жетеді* деген сөйлемдердегі 1-сөйлемнің семантикалық құрылымы иелену (тәуелдеу) субъектісі – заттың бар екендігі – бар болу предикаты деген компоненттерден құралып, жалпы семантикасы – жеке субъектінің иелігінде белгілі бір заттың бар екендігі. 2-сөйлемнің семантикалық құрылымы қалып-күй субъектісі – предикаттың қалып-күйі деген компоненттерден тұрып, жалпы семантикасы – жеке субъектінің қалып-күйін білдіру. Бұл сөйлемдердің айтылу, берілу тұрғылары (план выражения) бірдей (I жақта тәуелденген жіктеу есімдігі – I жақта тәуелденген зат есім – бірі деректі, екіншісі дерексіз заттың предикаты болып тұрған көп мағыналы етістік) болса, мазмұндық тұрғыда (план содержания) жоғарыдағыдай өзгешеліктері (компоненттік құрамы, жалпы семантикасы) бар. Немесе оларды «Мен қаражаттымын», «Денсаулығым бар» деп те синтаксистік конструкциясын өзгертіп қолданғанмен, жалпы семантикасы сол күйі қалады.

Әдебиеттер

- Жалмаханов Ш.Ш. Тіл білімінің тарихы. – Қарағанды: ҚарМУ, 1999.
- Городецкий Б.Ю. К проблеме семантической типологии. – М.: МГУ, 2009.
- Мусаев К.М. Строй караимского языка. АДД. – Баку, 1968.
- Солнцев В.М. К вопросу семантике, или языковом значении // Проблемы семантики. – М.: Наука, 2001.
- Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. – Нальчик, 2000. – 99 с.
- Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі (синтаксис). – Алматы: Мектеп, 1976.
- Закиев М.З. Сказуемое в современном татарском литературном языке. АКД. – Казань, 1954.
- Баскаков Н.А. Простое предложение каракалпакском языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. III. Синтаксис. – М.: АН СССР, 1961.
- Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М.: Наука, 2003.
- Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Иностранная литература, 2008.
- Адмони В.Г. Исторический синтаксис немецкого языка. – М.: Наука, 1963.
- Ломтев Т.П. Принципы построения формулы предложения // Филологические науки. – 1969. – N5; Рахмашингулова И.С. О моделях предложений, образуемых одной семантической группой глаголов // Иностранный язык в школе. – 1968.

- №6; Дубровская Л.А. Структура предложения как выражение структуры предиката с денотативными отношениями // Проблемы структуры слова и предложения. – Пермь, 1974.
- Арутюнова Н.Д. Вариация на тему предложения // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М., 2002.
- Сусов И.П. Предисловие // Вопросы лингвистической семантики. – Тула, 1975.
- Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. – М.: Наука, 1976.
- Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972.
- Кацнельсон С.Д. О категории субъекта в предложении // Универсалии и типологические исследования. – М., 2004.
- Распопов И.П. Очерки по теории синтаксиса. – Воронеж, 2003.
- Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. – М.: Наука, 1975.
- Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – М., 1957.
- Мухин А.М. Л.В. Щерба и проблемы синтаксиса // Филологические науки. – 1967. – №1.
- Ахманова О.С. и др. Синтаксис как диалектическое единство коллигации и коллокации. – М., 1969.
- Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973.
- Чеснакова Л.Д. О синтаксических единицах и синтаксических отношениях // Вопросы синтаксиса русского языка. – Тамбов, 1973.

References

- Zhalmahanov Sh.Sh. Til biliminin tarihiy. – Qaragandy: QarMU, 1999.
- Gorodeckij B.Ju. K probleme semanticheskoy tipologii. – Moskva: MGU, 2009.
- Musaev K.M. Stroj karaimskogo jazyka. ADD. – Baku, 1968,
- Solncev V.M. K voprosu semantike, ili jazykovom znachenii // Problemy semantiki. – Moskva: Nauka, 2001.
- Ahmatov I.H. Problemy semanticheskogo analiza prostogo predlozhenija. – Nal'chik, 2000. – 99 s.
- Balaqaev M, Qordabaev T. Qazirgi qazaq tili (sintaksis). – Almaty: Mektep, 1976.
- Zakiev M.Z. Skazuemoe v sovremennom tatarskom literaturnom jazyke, AKD. – Kazan', 1954.
- Baskakov N.A. Prostoe predlozhenie karakalpakskom jazyke // Issledovaniya po sravnitel'noj grammatike tjurskih jazykov, ch.III. Sintaksis. – М.: AN SSSR, 1961.
- Gadzhieva N.Z. Osnovnye puti razvitiya sintaksicheskoy struktury tjurskih jazykov. – М.: Nauka, 2003.
- Espersen O. Filosofija grammatiki. – Moskva: Inostrannaja literatura, 2008.
- Admoni V.G. Istoricheskij sintaksis nemeckogo jazyka. – Moskva: Nauka, 1963.
- Lomtev T.P. Principy postroeniya formuly predlozhenija // filologicheskie nauki, 1969, N5; Rahmashingulova I.S. O modeljah predlozhenij, obrazcuemyh odnoj semanticheskoy gruppoj glagolov // Inostrannyj jazyk v shkole, 1968, N6; Dubrovskaja L.A. Struktura predlozhenija kak vyrazhenie struktury predikata s denotativnymi otnoshenijami // Prblemy struktury slova i predlozhenija. – Perm', 1974.
- Arutjunova N.D. Variacija na temu predlozhenija // Invariantnye sintaksicheskie znachenija i struktura predlozhenija. – Moskva, 2002.
- Susov I.P. Predislovie // Voprosy lingvisticheskoy semantiki. – Tula, 1975.
- Tenisev Je.R. Stroj salarskogo jazyka. – Moskva: Nauka, 1976.
- Kacnel'son S.D. Tipologija jazyka i rechevoe myshhlenie. – Leningrad: Nauka, 1972.
- Kacnel'son S.D. O kategorii sub'ekta v predlozhenii // Universalii i tipologicheskie issledovaniya. – Moskva, 2004.
- Raspopov I.P. Oчерки по теории синтаксиса. – Voronezh, 2003.
- Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaja harakteristika struktury tjurskih jazykov. – Moskva: Nauka, 1975.
- Smirnitskij A.I. Sintaksis anglijskogo jazyka. –Moskva, 1957.
- Muhin A.M. L.V. Shherba i problemy sintaksisa // Filologicheskie nauki, 1967, N1.
- Ahmanova O.S. i dr. Sintaksis kak dialekticheskoe edinstva kolligacii i kollokacii. – Moskva, 1969.
- Zolotova G.A. Oчерк функционального синтаксиса русского языка. – Moskva: Nauka, 1973.
- Chesnakova L.D. O sintaksicheskix edinicah i sintaksicheskix otnoshenijah // Voprosy sintaksisa russkogo jazyka. – Tambov, 1973.

Жумабаева А.А.

Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhaigerm@gmail.com

**КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ӘДЕБИЕТІНДЕГІ
«ЫРЫҚ БІТІГ» КІТАБЫНЫҢ ОРНЫ**

Көне түркі жазбасының бітік мәтінімен жазылған соғды, орта ұйғыр, манихей, сирия, тибет және араб графикалық және басқа да көптеген ескерткіштері бар. Ескерткіштердің Орхоннан бастап Дунайға дейін, Якутиядан бастап Гобиге дейін орасан зор таралуы анықталған. Көне түркі жазба ескерткіштері түркі тілдес халықтардың жазба тарихының маңызды буынын құрайды. Осы түркі жазбасының қайталанбас және бірегей ескерткіштерінің бірі «Ырық бітіг» жазбасы болып табылады. Мақалада Еуразия кеңістігіндегі көне түркі бітік жазулы ескерткіштерінің ішінде өте сирек кездесетін қолжазба нұсқасымен сақталынған «Ырық бітіг» туындысына қатысты зерттеулер қарастырылады.

Түйін сөздер: түркі жазбалары, дүниетаным, манихей діні, түркілер, «Ырық бітіг» кітабы.

Zhumabayeva A.A.

Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova, doctoral student,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhaigerm@gmail.com

The role of the book “Yrk Bitig” in the ancient Turkic written literature

There are many monuments of ancient Turkic writing written by the text of Sigdi, Middle Uighur, Manichaeism, Syrian, Tibetan and Arabic script, and others. A huge area of distribution of monuments has been established: from Orkhon to the Danube, from Yakutia to the Gobi. Monuments of the ancient Turkic writing constitute an important link in the history of writing of the Turkic-speaking peoples. One of the unique and unique monuments of Turkic writing is “Yrk Bitig”. This article is devoted to the study of ancient Turkic written monuments, the author examines the areas of finding sites and reveals the history of the study of “Yrk bitig” (Book of divination).

Key words: Turkic writing, world view, Manichaeism, Turks, book “Yrk Bitig”.

Жумабаева А.А.

докторант, Институт востоковедения имени Р.Б. Сүлейменова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhaigerm@gmail.com

Роль книги «Ырық битиг» в древнетюркской письменной литературе

Существует множество памятников древнетюркской письменности, написанных текстом битигом согдийской, среднеуйгурской, манихейской, сирийской, тибетской и арабграфической и другие. Установлен огромный ареал распространения памятников: от Орхона до Дуная, от Якутии до Гоби. Памятники древнетюркской письменности составляют важное звено в истории письменности тюрко-язычных народностей. Одним из неповторимых и уникальных памятником тюркской письменности является «Ырық битиг». Данная статья посвящена исследованию памятников древнетюркской письменности, автор рассматривает регионы нахождения памятников, а также раскрывает историю изучения «Ырық битиг» (Книга гаданий).

Ключевые слова: тюркская письменность, мировоззрение, манихейство, тюрки, книга «Ырық битиг».

Палеография тұрғысынан ежелгі түркі жазбасына жақын б.з.д. V-III ғ. жазбалар Қазақстанда – Есікте және Қырғызстанда – Талас, Балықшы т.б. жерлерде табылған. Түркі бітік хаттарының ескерткіштері Орталық, Солтүстік және Орта Азияда, сонымен қатар, Шығыс Еуропада табылған. Олжалар географиясы б.з. I мыңжылдықтың (VI-XI ғ.) екінші жартысында түркі тілдес тайпалардың жүріп өткен тарихи жолын көрсетеді, олар өздерінің ежелгі отаны Орталық Азиядан батысқа, оңтүстікке және солтүстікке қарай белсенді орын ауыстырған. Еуразия құрлығының аталған бөліктеріндегі түркі бітік-хаттарының табылған орындары бірнеше белгілі аймақтарға топтастырылады, бұл әр алуан көне түркі мемлекеттік бірлестіктерінің саяси және мәдени орталықтары орналасқан орындар болып табылады. Олардың жалпы саны сегіз.

Моңғолия, Хангай таулы өлкесі. Бұл жерлерде Орхон ескерткіштері пайда болғанға дейін ұзақ уақыт бұрын түркі тайпалары қоныстанған. Хангайда, Орхон және Селенга өзендерінің бойындағы жазықтарда VIII-IX ғасырларда Түркі империясының, Ұйғыр қағанатының ордалары орналасқан (744-840). Бізге дейін әр түрлі қалыпта сақталып жеткені осы мемлекеттердің 10 ірі және 100-ден астам ұсақ ескерткіштері. Ірі ескерткіштердің бірі Күлтегіннің құрметіне, Білге қағанның құрметіне, Тоныкөктің құрметіне, Күлі-Чор құрметіне жазылған жазбалар және Өнгін (Ететмишябгу) ескерткіші болып табылады. Енисей аймағындағы қолжазбалардың маңызды қайнар көзі болып табылады, олардың саны Орта және Жоғарғы Енисей аумағында 190-нан асады (Базылхан, 2003). Сонымен қатар, Шығыс Түркістан аумағында бітіктің қағазға қолданылуының дәлелдері бар, ол басқа ешбір аумақта кездеспеген. Дегенмен, Батыс Түркістанға қатысты бұлай айту қиын, өйткені мұнда жазу екі түрде – Талас және Ферғана жазықтарында кездеседі. Бұл аумақта дөңес қойтастарда отыздан астам айрықша жазбалар және ондаған жартас жазбалары табылған. Тағы бір мысал ретінде Шығыс Еуропаны келтіруге болады. Дон және Еділ өзендерінің арасы, сонымен қатар, Кавказ өңірлері, Кубан өзенінің жоғарғы жағына дейін – өз заманында (VIII-IX ғ.) Хазар қағанаты мекен еткен жерлер. Еділ бұлғарларының аумақтары – Кама және Еділ өзендерінің жағалауында бірнеше жазба табылған. Таулы Алтай да бітіктің тарихи отаны болып табылады – аталған аймақта 100-ден астам ұсақ және көпшілігінің оқылуы қиын немесе мүлдем оқылмайтын түркі жазбалары табылған.

Ежелгі түркі алфавитінің құрылымы фоно-морфемді болып келеді, графикасы жағынан дүниежүзіндегі теңдесі жоқ тамға тәрізді жазба. Түркі Орхон-Енисей жазбаларын оқу мен мазмұнын ашу жұмыстарының ең басында полиглот В. Томсен, көрнекті түркітанушы В.В. Радлов, кейін Дж. Клосон түркі жазбасына тән прототиптердің көп құрамдауышты болуы туралы болжам жасаған (Кормушин, 2004: 31-39). Бірқатар ғалымдардың болжамдарына сәйкес түркі бітіктері шамамен VIII ғасырдың басында тамға тәрізді таңбаларға басқа алфавиттік жүйелердегі таңбаларды қосу, әріптердің курсив тәрізді сызбаларын геометриялық пішіндерге өзгерту арқылы пайда болған.

Ғалымдар оларды зерттеуге біршама кеш, XVIII-XIX және XX ғасырдың басында ғана кіріскен. Түркі жазбасын ғылыми зерттеудің бастамасын XVIII ғасырдың бірінші жартысында Ресей ғылым академиясы жіберген, 1721-1722 жылдары Минусинск қазаншұңқыры жазығында болған Д.Г. Мессершмидт және Ф.И. фон Стралленберг экспедициялары бастаған. Жинақталған материалдар және ескерткіштер туралы мәліметтер кейін Е-32 және Е-37 таңбаларымен 1729 ж. З. Байердің «Санкт-Петербургтегі императордың ғылым академиясының жазбаларында» және 1730 жылы Ф.И. фон Стралленберг еңбектерінде жарияланған. Н.М. Ядринцевтың Моңғолияда 1889 жылы Орхон жазбаларын ашуы көлемді мәтіндерді ғылыми айналымға енгізді, бұл жазбалардың грамматикалық қатары туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. 1893 жылы дат филологы В. Томсен көне түркі жазбасының мазмұнын ашты. Келесі жылы В.В. Радлов Орхон мәтіндерінің аудармасын жариялап, 1895 жылы өз материалдарынан басқа фин экспедициясының мәліметтерін пайдаланып 40-қа жуық Енисей жазбасының аудармасын жариялады. Ежелгі түркі әдебиетін ғылыми игерудің алғашқы талпыныстарын М. Думтов, Я. Досмухамедов, Ж. Аймауытов, А. Диваев т.б. еңбектерінен байқауға болады. Дегенмен де, өзекті ғылыми ізденістер тек 40-жылдардың ортасында КСРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалының жанында тарих, тіл және әдебиет институты ұйымдастырылғаннан кейін ғана басталған.

Ұлы Жібек жолы түрлі діни-нанымның тарауларына себеп болды. Ал миссионерлер өз наным-сенімдерін Жарық әлемнің үлкенді-кішілі елдеріне жеткізіп бақты. Мысалы, Үндістаннан Орта Азия және Шығыс Түркістан арқылы Қытайға буддизм еркін жайылса, Сирия,

Иран мен Араб түбегінен – христиан ілімі, онан соң іле ислам тарады. Ал қиыр шетте – Манихей діні ішке ендеп кірді.

Вавилоннан бастап, Иран және Орта Азиядан сонау Үнді жері мен Қытайға дейін Мани діни бағыты еркін тарай бастады. Бұл діни наным Тигр мен Ефрат екі өзендерінің бойында біздің дәуіріміздің 216 ғасырларында дүниеге келген. Оның негізін Мани салған, кейін «маннихейзм» және «маннихей діні» деп аталады.

Мани сол дәуірдегі зороастризм, христиан мен буддизмнің қай-қайсысы да сол бірден-бір дұрыс діни наным-сенім деп санады, тек кейбіреулердің түсінбеушілігінен өзгеріске ұшыраған дей келіп, өзінің ғана өзгертуге жіберілгенін баян етеді. Ол өзін «Ақиқат құдайының елшісі» деп жариялайды. Сөйтіп Мани арамей негіздеріндегі манихей жазу-сызуын ойлап тауып, ілімін жеті кітап етіп түсірді. Алғашқы діни-наным туындаған кезеңнен-ақ астралды кейіптегі «ақ киімді адамдар» маңызды рөл атқарды (Кызласов, 1999:10). Сонымен, кітап пен ағартушылық манихей ілімінен бастау алды.

Манихей діни ілімінің негізі Құдай мен материяға қатысты екі принципте құрылды. Бұл екеуі де қолға ұстап немесе көруге келмейтіндіктен жарық пен қараңғы немесе ақиқат пен өтірік сынды ұғымда түсіндіріледі. Манихей Фауст: «Мен екі принципті уағыздаушымын, Құдай мен материяны» әрине. Материяға деп, – түрлі зиянды күштерді топтастырсам, ал Құдай Тағалаға барлық ізгі игіліктерді топтастырам» – деген екен (Кызласов, 1999:11).

Өзінің «Шапуркан» атаулы еңбегінде («Шапура Кітабы» 243 жыл) Мани: «Менің діни ілімім әрбір елде, әртүрлі тілде түсінікті болады және алыс- алыс елдерге дейін кең тарайды», – деп жазады (Кызласов, 1999:14). XI-XII ғасырларда манихей дін танушылары бүтін Еуроазиялық құрылықтар кеңістігі мен Атлант мұхитынан Тынық мұхиты маңына дейінгі аралықта насихат жүргізген. 261 жылға таяу манихейлік ілім Мысырда, Мысырдан Солтүстік Африка мен Испанияға, Сириядан Кіші Азия арқылы Грецияға, Иллирия, Италия, Галлияға тарады.

Сондай-ақ батыс провинцияларына Галлия мен Испанияға манихейлік миссия қос тарап – оңтүстік және солтүстік арқылы ішке ендеп кіруі әбден мүмкін болған.

Көне жазбалар мен археологиялық қазба деректеріне сүйенсек, манихейлік ілім Орта ғасырларда түркітілді халықтар арасына да жеткенге ұқсайды. С.Г. Кляшторныйдың айтуынша Қазақстанда тараған түрік-манихей «Қос негізді

қасиетті кітап» кітабының көрсетуі бойынша, он түргеш тайпаларынан қалыптасқан «он оқ халқы» елдеріне де манихей ілімінің жеткені сөз болады (Кляшторный, 1965:10). Нақтылай айтқанда, С.Г. Кляшторныйдың жазуына қарағанда қазақ жерінің Талас және Шу далалы аймақтарында түркі манихей ілімі жайылып, дамыған елді-мекендер болған сынайлы.

Манихейлік ілімнің сан тарау құрылымды болғанына Турфан құжатындағы ежелгі деректер куә. Мысалы, манихей шіркеуінде 360 тұрғын-үй билеушілері – махыстықтар, яғни шіркеу басшылығындағы үшінші дәрежелі билеушілер) жергілікті қоғамдастықтарды басқарды. VII ғасырдың орта тұсында Ертіс жағалауын жайлаған ежелгі кимек тайпалары да манихей ілімін ұстанғаны болғаны белгілі. Ал Ару қағаны (Ариг түрік-манихей мағынасында «таза» дегенді білдіреді) чичиль, чомул, атаулы манихейлік тайпалармен бірге Көк Ертіс төңірегінде бірқатар жыл өмір сүрді. Сол себепті де Ұйғыр қағанатын қамтыған негізгі діни наным-сенімі тура манихей аталуы кездейсоқ емес. Естеріңе сала кетейік, Ұйғыр қағанаты II Шығыс-түрік қағанатын қабылдаған бірден-бір негізгі аймақ.

Манихейлік дәстүрдің қалдығы күні бүгінге дейін саян-алтай түркілерінде, сонымен қатар ханттарда, селькуптерде, келттер мен эвенттерде сақталған. Алтай бурхандықтары Алтайға арнайы келген «ақ киімді адамдардың» тұрғылықты халықты бір Құдайға сенуге шақырғанын жарыса айтады. Хакас таулы өлкесінің манихейліктері Аспанға құлшылық етіп, табынуды ұйғарған. Жертөлелерде, тау-тас қуыстары аңғарларында шамандық ілімге қатыссыз жаппай құлшылығын жалғастырған. Манихейлік ілім жайлы «Қос негізді Қасиетті кітапта» кеңінен айтылады. Солтүстік Моңғолияның ежелгі-түрік руно жазбаларында манихейлік ілім жайында біршама танымдық мағлұматтар берілген.

Басқа да көшпенді түркілерді, шамамен Эмудария мен Қытай елді мекеніне қоныс тепкен чичиль үлгісіндегі киім киген «ақ киімділерді» де манихейліктерге жатқызған. «Ұзын шападылардың» бәрін манихейліктер деп тану үрдісі де сол кезде қалыптасқан көрінеді. «Чичиль» этимологиялық термині парсы тілінен аударғанда «табиғи кір, ластану» мағынасын білдіреді екен (Зуев, 2004: 27). Ю.А. Зуевтің пікірінше, кірлеу Жарық пен Қараңғылықтың араласуынан пайда болған материалдық элемент болып саналады екен. Ластан тазару – материялық дүниеден Жан дүниенді бөлектеп ала білуге талпынысың себепші көрінеді. Материя мен

Қараңғылық әлемінен алыстай түсіп, Жарыққа жақындау үрдісі Жан атаулыға тән құбылыс болуы тиісті екен. Адамзаттық қоғам әлемі – Жарық пен Қараңғылық бөлшектерінің өзара алмасуынан құралған дуалистік әлем. Манихейлік адам Қараңғылық, яғни материяның жаратылысы, сол жан-дүниесін жарық ұшқынына бағыттаған. Тұтыну қабілетімен қатар Жарық сәулесін де таңдай алу мүмкіндігіне ие деген сөз. Яғни адами қалып екіұдай дуалисті жағдайда, яғни қарама-қарсылықты – материалдық және рухани бастауда, қараңғы мен жарықты, қайырымдылық пен зұлымдықтан жаратылған. Жарық қуатының алғашқы мақсаты – Жарық пен Қараңғылықтың арасын ажырату болатын. Бірақ Қараңғылық қарақшылары бұған мүлдем қарсы болып, барынша қарымта жасау арқылы Жарық пен Қараңғыны араластыру мақсатында күресін үзбей жалғастырды. Манихей іліміне сүйене отырып, адамзат қоғамында әлі күнге дейін Жарық пен Қараңғылық арасында өзара айқас жүріп жатыр, адамзат жан дүниесінің сәулелі шақтарына билік ету мүддесінен үміткер саналады (Зуев, 2004: 26).

Хорезімдік данышпан, ежелгі ғалым Абу Райхан Бируни өз дәуірінде (XI ғасырдың алғашқы жартысында) Мани ілімін ұстанушылар қоғамдастығы Самарқанд мұсылмандары арасында болғанын тілге тиек етеді. «Мұсылмандық ілімнен тыс әлемде мани ілімін шығыс түркілер, Қытай, Тибет және Үндістанның кейбір аймақтарының тұрғындары насихаттайды» – деп жазған.

Түркі жазбасының қайталанбас және бірегей ескерткіштерінің бірі «Ырық бітігі» жазбасы болып табылады. Оны британдық археолог А. Стейн Дуньхуан маңындағы «Мың будда үңгірі» ғибадатханалар кешенінен түркі тіліндегі сылап тасталған түркі болжам кітабын – Ырық бітікті тапқан. И.В. Стеблеваның дерегіне сүйенсек, «Ырық бітігі» – ежелгі түркі бітігі, ежелгі Ұйғыр қағанаты ғұмыр кешкен аймақтан табылғанға ұқсайды (Стеблева, 2007: 29). Осы тұста Ұйғыр қағанаты мемлекеттік дін ретінде манихейлік ілімді қабылдаған. Бұл жәйтке байланысты жоғарыдағы ілім тәңірге табынушылық іліміне де жатқызылады.

«Ырық бітігі» кітап өлшемі 13,6 x 8 см 58 қағаз парақтан құралған, мәтіні руна жазбасымен қылқалам көмегімен жазылған, 65 параграф және колофонға бөлінген. Мәтінді зерттеу үдерісінде аталған параграфтарда жорамалдар {ырк}\ мазмұндалғаны анықталған, олардың мәндері келесі сөздермен беріледі: (e)dgü ol «бұл – жақсы»,

{a)ту (e)dgü ol «бұл – өте жақсы», y(a)b(i)z [-y{à}bl{à}q] ol «бұл жаман», aiü'у y(a)bi(a)q ol «бұл – өте жаман» (Стеблева, 2007: 282).

«Ырық бітігі» кітабының мәтінін алғашқы рет 1912 жылы дат лингвисті В. Томсен «Journal of the Royal Asiatic Society» журналының бетіне жарыққа шығарған. Кейін қолжазба мәтінің бөліктері және тұтас мәтіннің өзі бірнеше мәрте қайта басылған (басылымды негізгі жариялаушылар А. фон Габен, Х.Н. Оркун, С.Е. Малов, Т. Текин т.б.). Мәтіннің жекелеген параграфтарын аудару мәселелеріне қатысты көптеген арнайы мақалалар жазылған. Шығыс Түркістан аумағынан табылған неғұрлым ертеректе жазылған және біршама ауқымды «көне түркі бітігі» мәтіндерінің бірі бола отырып, аталған жазба ескерткіш басқаларынан жанрлық тұрғыда ерекшеленіп, зерттеушілердің тұрақты назарында болды. Дегенмен, осыған қарамастан, қазіргі уақытта оның жеке бөліктерін талдап түсіндіру мен мазмұндауға қатысты көптеген сауалдар ашық қалып отыр. Зерттеушілердің бірауыздан шыққан пікіріне сәйкес, бұл туынды тілі орхон жазбаларына жақын. Кітап VIII ғасырдың бірінші жартысы IX ғасырдың басында жазылған деген болжам жасалған. Бастапқы басылымдарда мәтінді түсіндіру мәселесіне баса назар аударылған және оның басқа ерекшеліктеріне, мысалы, «Ырық бітігі» ескерткішін зерттеу тарихына назар аударылмаған. Мәтіннің мазмұнына және кітаптағы тараулар арасындағы шеңберлерге мән берілмеген. Кейін бұл шеңберлердің параграфтардың сандық таңбалануы болып табылатыны анықталған, олардың болжау үдерісіндегі маңызы біршама болған. Болжам жасаушыға қандай жорамал-параграфтың «түсетіні» арнайы бал ашу сүйегінің көмегімен анықталатын болған, оның пішіні параллелепед түрінде болған және төрт қырында бірден бастап төртке дейін ойық көзшелер болған, олардың саны мәтіндегі шеңберлерге сәйкес келген. Бал ашушыға түскен параграф сүйекті үш мәрте лақтырғанда параллелепед қырларындағы шеңберлер санының ретімен анықталған (Ыркбитиг: Древнетюркская гадательная книга. 2004).

Параграфтардың қытайлық туындылар және Цзин мәтінімен («Өзгеріс кітабы») сәйкестігі жағдайларына баса назар аударылған, дегенмен, автор айтып кеткендей «Өзгеріс кітабы» мен «Ырық бітігі» тарауларының ұқсастығы қандай да бір мәтіннің аудармасын білдірмейді, орын алған жағдайды түйіндейді. Автордың пікірінше, «Ырық бітігі» жүйесі бал ашу әдістемесі ретінде

Таң дәуірінде Қытайдан Тибетке шамамен VIII ғ. бірінші жартысында келген бал ашу дәстүрлеріне ұқсас болып келеді. Түркі бал ашу кітабының шығу кезеңі де таң уақытына жатқызылады, алайда, осыған дейін басқа басылымдарда бірнеше мәрте айтылып кеткендей, бал ашу кітабының түркі нұсқасы аталған жүйелердің ешбірін дәлме-дәл қайталамайды. Мәтіннің кейбір ерекшеліктеріне байланысты, көптеген мамандардың күш салуына қарамастан оның жекелеген бөліктерін нақты талдап түсіндіруге қол жеткізу үнемі мүмкін бола бермеген. Осы тұрғыда аталған еңбек те ерекшеленбейді, автор мәтінді аударып талдап түсіндіруде әр түрлі авторлардың жұмыстарында берілген нұсқаларды ескерген, барлық жағдайларда бірдей түпнұсқа мәніне неғұрлым сәйкес келетін нұсқа таңдалды деп те айтуға болмайды.

Аталған қолжазбаның ең басты ерекшелігі, ең алдымен оның бізге дейін жеткен Түркі империясында пайдаланылған жазба түрі – бітікпен қағазға жазылған жалғыз шығарма болып табылатыны. Дунхуань Ұйғыр қағанатының құрамына кірмеген, сол себепті қолжазбаны мұнда Шығыс Түркістанға қоныс аудару кезеңінде көне түркі жазбасын меңгерген ұйғырлар алып келуі мүмкін деген болжам айтылады.

Қолжазбада ғылыми әдебиеттерде «бал ашу кітабы» деп аталатын бал ашу мәтіндерінің жинағы бар. Шығарма колофонында айтылғандай, ол «кіші динтар», «бурвагур» – манихей қауымындағы лауазымдар үшін жазылған.

Қысқа поэзиялық миниатюралар мұсылман түркілеріне дейінгі белгісіз болып келген күн-

делікті тіршілігін баяндайды. Олар адамды әр түрлі жағдайларда көрсетеді: аңға шыққан хан, күнкөріс табуға кеткен кедей, тәуекелді ойынға бет бұрған құмар ойыншы, ата-анасымен сөзге келіп қалып, артынан үйіне қайта оралған ұл. «Ырық бітіг» мәтінінің мақсаты бал ашып отырған адамды қорқыту немесе күйзелту емес, оның жағымды болжам алу мүмкіндігі көбірек. 65 мәтін бөлімінің 44 «бұл жақсы» немесе «бұл өте жақсы» тұжырымдарымен аяқталады және тек 20 ғана «бұл жаман» тұжырымымен аяқталады (Кляшторный, 2005: 75-80).

Поэзиялық миниатюралар шебер жазылған және көркемдік құндылығы аса жоғары, бұл оның түркі тілдес тарих әдебиетіндегі орнын анықтайды. Орхон шығармалары негізінен тарихи-батырлық сипаттағы мәтін түрінде болатын болса, «Бал ашу кітабының» мәтіні лирикалық жанра болады, түркі тілдес шығармашылықтың дамуының ерте кезеңдері туралы түсінік береді. «Бал ашу кітабының» кейіпкерлері құдайлар, адамдар және жануарлар болып табылады. Аталған кітапты зерттеумен көптеген ғалымдар шұғылданған, бірақ қаншалықты зерттелсе де, мәтінде соғұрлым ақтаңдақтары қалған.

Көне түркі жазба ескерткіштері түркі ұлыстарының тарихының бағалы және бірегей мұрасы болып табылады. Көне түркі бітік жазбасымен жазылған сирек кітаптар Англия, Германия және Жапония қорларында сақталған. Олар түркі халықтарының мәңгі танымының қайнар бұлағы болып қала береді.

Әдебиеттер

Базылхан Н. Древнетюркская битик, фоно-морфемная структура письменности и проблемы интерпретации текстов / Тувинский институт гуманитарных исследований «письменное наследия тюрков» // Международный симпозиум, посвященный 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности и 100-летию выхода в свет труда Н.Ф. Катанова «Опыт исследования урянхайского языка», 14-17 октября, 2003 г. Тезисы. – Кызыл, 2003. – С. 31-35.

Кормушин И. В. Древние тюркские языки. – Абакан: Издательство Хакасского Государственного Университета им. Н.Ф. Катанова, 2004. – 336 с.

Кызласов Л.Р. Открытие государственной религии древних хакасов (северное манихейство и его роль в культурном развитии народов Сибири и Центральной Азии). – Москва-Абакан: Изд-во «Роса», 1999. – 10-11 с.

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Изд-во «Наука», 1965. – 210 с.

Зуев Ю.Л. Манихейское святилище под Таразом // Известия НЛН РК. Серия общественная. – 2004. – № 4. – 26-28 с.

Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков. – М.: «Восточная литература» РАН, 2007. – 208 с.

Ырқбитиг: Древнетюркская гадательная книга / Перевод, предисловие, примечания и словарь В.М. Яковлева // Бюллетень Общества востоковедов РАН. Приложение 4. м.: ив РАН, 2004. – 282 с.

Кляшторный С.Г. Манихейский мотив в древнетюркской «Книге предзнаменований» // Тюркологический сборник 2005. Тюркские народы России и Великой степи. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – 203 с.

Орхонские надписи // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.

Виденгрэн Г. Мани и манихейство. – СПб.: Изд-во «Евразия», 2001. – 10-16; 188 с.

References

Bazylkhan N. Drevnetyurkskaya bitik, fono-morfemnaya struktura pis'mennosti i problemy interpretatsii tekстов //Tuvinskiy institut gumanitarnykh issledovaniy «pis'mennoye naslediya tyurkov». Mezhdunarodnyy simpozium, posvyashchenny 110-letiyu deshifrovki orkhono-yeniseyskoy pis'mennosti i 100-letiyu vykhoda v svet truda N.F. Katanova «Opyt issledovaniye uryankhayskogo yazyka», 14-17 oktyabrya, 2003 g. Tezisy. – Kyzyl, 2003. s. 31-35

Kormushin I. V. Drevniye tyurkskiye yazyki. – Abakan: Izdatel'stvo Khakkaskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. N.F. Katanova ., 2004.-336s.

Kyzlasov L.R. Otkrytiye gosudarstvennoy religii drevnikh khakasov (severnoye manikheystvo i yego rol' v kul'turnom razvitii narodov Sibiri i Tsentral'noy Azii). – Moskva-Abakan: Izd-vo «Rosa», 1999. – 10-11s.

Klyashtornyy S.G. Drevnetyurkskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii. – Moskva: Izd-vo «Nauka», 1965. – 210s.

Zuyev YU.L. Manikheyskoye svyatilishche pod Tarazom. - Izvestiya NLN RK. Seriya obshchestvennaya. 2004. – № 4. – 26-28s.

Stebleva I.V. Zhizn' i literatura doislamskikh tyurkov.-M: «Vostochnaya literatura» RAN., 2007. – 208s.

Yrkbitig: Drevnetyurkskaya gadatel'naya kniga. Perevod, predisloviye, primechaniya i slovar' v.m Yakovleva // Byulleten' Obshchestva vostokovedov PAH Prilozheniye 4. m.: iv RAN, 2004. yī 282 s.

Klyashtornyy S.G. Manikheyskiy motiv v drevnetyurkskoy «Knige predznamenovaniy» // Tyurkologicheskiy sbornik 2005. Tyurkskiye narody Rossii i Velikoy stepi. – M.,: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 2006.

Malov S. Ye. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. – M. – L.: AN SSSR., 1951. – 203s.

Orkhonskiye nadpisi. // Entsiklopedicheskiy slovar' F. A. Brokgauza i I. A. Yefrona.

Videngren G. Mani i manikheystvo. – Sankt-Peterburg: Izd-vo «Yevraziya», 2001. – 10-16; 188 s.

Kenzhebayeva U.¹, Nadirova G.², Seitmetova Zh.³

¹student of masters degree, Al-Farabi Kazakh national university, Faculty of Oriental studies, 8(727) 303-63-42, e-mail: uli.05@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental studies, Professor of the Department of Middle East and South Asia, Doctor of philology, e-mail: gulnad@mail.ru

³Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental studies, Department of Middle East and South Asia, Candidate of philology, e-mail: jseitmetova@mail.ru

FEATURES AND DIFFERENCES OF ADEQUATE AND EQUIVALENT TRANSLATION

All through history success or failure of intercultural communication depends on the level of adequacy and equivalency of source text with its translation in target language. So, many scientists focused on studying terms of adequacy and equivalency. As a result, it increased the number of theories oriented on studying this subject matter. Some of the researchers say that adequacy and equivalency are same things; others think that these terms differ but have many similarities. So, absence of explicit definitions for the terms adequacy and equivalency, increases the need for distinguish them from each other. Therefore, purpose of this work is distinguishing adequacy from equivalency by systematization and classification of theories about adequate and equivalent translation. In one hand it will help to reader to easily understand what is adequacy or equivalency in translation studies, from the second hand we can determine their similarities and differences. In order to achieve purpose of research, we use the methods of comparative analysis in the process of implementing of our work.

Based on the research of foreign scientists, we analyzed similarities and differences of adequate and equivalent translation. According to this analysis, we think that an adequate translation provides the expected communicative effect, and one of its main requirements is the use of equivalents to ensure maximum transmission of meaning of the original. But, equivalent translation cannot always provide pragmatic tasks and meet the conventional normative requirements for translation.

Key words: translation, adequacy, equivalency, source text.

Кенжебаева У.¹, Надилова Г.², Сейтметова Ж.³

¹2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: uli.05@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulnad@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: jseitmetova@mail.ru

Адекватты және балама аударманың ерекшеліктері мен айырмашылықтары

Қай уақытта болмасын мәдениетаралық қарым-қатынастардың жақсы деңгейде жүзеге асуы не құлдырауы бастапқы мәтіннің басқа тілдегі аудармасымен адекватты не баламалы болуына тікелей байланысты. Осыған орай, көптеген ғалымдар адекваттылық пен баламалылық терминдерін зерттеуге жіті назар аударуда. Сондықтан осы тақырыпты зерттейтін теориялардың саны күннен күнге артып келеді. Кей ғалымдардың есептеуінше, адекваттық және баламалық ұғымдары бір мағынаны білдіреді, ал басқалары олардың ұқсастықтары көп болғанымен оны екі бөлек ұғым ретінде қарастыру керек деп пайымдайды. Сол себепті бұл жұмыстың мақсаты – адекваттылық және баламалылық ұғымдарының мәнін адекватты және балама аудармалары туралы теорияларды жүйелеу және топтастырып, саралау арқылы ажырату.

Бір жағынан, бұл оқырманға аударматанымындағы адекваттылық және баламалық ұғымдарын оңай түсінуге, екінші жағынан бұл бізге екі ұғымның айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу мақсатын жүзеге асыру үшін жұмыс барысында салыстырмалы талдау әдісі қолданылды.

Шетелдік ғалымдардың зерттеулерінің негізінде бұл жұмыста адекватты және баламалы аударманың ұқсас тұстары мен айырмашылықтары талданды. Талдауға сәйкес біз адекватты аударма ретінде күтілетін коммуникативтік әсерді қамтамасыз етеді, сондай-ақ оның басты талаптарының бірі түпнұсқаның мағынасын толықтай жеткізу үшін баламаларды қолдану деп қарастырамыз. Бірақ баламалы аударма өз тарапында прагматикалық мақсатты әрдайым қамтамасыз ете алмайды, әрі әрқашан аударманың конвенционалды нормативті талаптарына сәкес бола бермейді.

Түйін сөздер: аударма, адекваттылық, баламалық, түпнұсқа (бастапқы мәтін)

Кенжебаева У.¹, Надилова Г.², Сейтметова Ж.³

¹магистрант 2 курса, факультет востоковедения, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, тел. 8(727) 303-63-42, e-mail: uli.05@mail.ru

²профессор кафедры Ближнего Востока и Южной Азии, доктор филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, факультет востоковедения, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnad@mail.ru

³кандидат филологических наук, кафедра Ближнего Востока и Южной Азии, факультет востоковедения, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: jseitmetova@mail.ru

Особенности и различия адекватного и эквивалентного перевода

Как известно, успех или провал межкультурной коммуникации зависит от уровня адекватности и эквивалентности исходного текста с его переводом. Поэтому многие ученые уделяли значительное внимание изучению терминов адекватности и эквивалентности. В результате этого число теорий, изучающих данную тематику, возросло. Некоторые ученые полагают, что адекватность и эквивалентность тождественны, другие думают, что это разные понятия, хотя и имеют много сходств. По этой причине целью данной работы является разграничение понятий «адекватность» и «эквивалентность» посредством систематизации и классификации теорий об адекватном и эквивалентном переводе. С одной стороны, это поможет исследователям понять, что такое адекватность и эквивалентность в переводоведении, а с другой – они смогут определить, в чем их различия и сходства. Для достижения цели исследования нами были использованы методы сравнительного анализа.

На основании исследований зарубежных ученых в работе были проанализированы точки соприкосновения и различия адекватного и эквивалентного перевода. В результате анализа мы пришли к выводу, что адекватный перевод обеспечивает ожидаемый коммуникативный эффект, и одним из его основных требований является использование эквивалентов для обеспечения максимальной передачи смысла оригинала. Но эквивалентный перевод не всегда может обеспечить прагматические задачи и отвечать конвенциональным нормативным требованиям перевода.

Ключевые слова: перевод, адекватность, эквивалентность, исходный текст.

Introduction

Adequacy and equivalence are among the fundamental categories in translation. At the present stage of development in translation, such requirements for translation as adequacy and equivalence at the level of perception of the original and translation test come forward. The practice of assessing the adequacy and equivalence of translation has been strengthened on the basis of a comparison of their semantic-stylistic identity.

Materials and Methods

In order to achieve purpose of research, we used the methods of comparative analysis in the process of implementing of our work.

Main body

In many studies, equivalence and adequacy are considered as a semantic identity of the texts

of translation and the original (Levitsky R., Neljubin L.L., Fedorov A.B.). One of them was A.D. Shveitser's work "Translation study: status, problems and aspects". By his opinion, «terms "equivalence" and "adequacy" have long been used in translation literature. Sometimes they carry different content (meaning) on occasion they considered as synonyms. Thus, in informative article written by Levitsky R. «O printsipe funktsionalnoy adekvatnosti perevoda» (About principle of functional adequacy of translation) the term "adequacy" in some cases is interchangeable with the term equivalence (for example, J. Catford's notion of translation equivalence is interpreted in this article as adequacy of translation)» (Shveitser A.D.1988:92).

Significant studies are based on a pragmatic approach to the definition of translation adequacy and equivalence (representatives of skopos theory V.N. Komissarov, Yu.I. Marchuk, and others).

In differentiating the concepts of adequacy and equivalence, most number of scientists agree that an adequate translation not always is equivalent, and the equivalent translation does not always correspond to the category of adequacy. In view of the fact that these two concepts closely interact with each other, it is very difficult to interpret and delimit them uniquely. And that's why, in order to have an evidently idea of the differences and similarities of an adequate and equivalent translation, it is necessary to disassemble their definitions on the basis of scientists research.

According to Komissarov V.N., «an adequate translation is a translation that ensures the pragmatic tasks of a translation act on the maximum possible level of equivalence for achieving this goal, without violating the norms or the use of the target language, with respecting the genre and stylistic requirements to the texts of this type and corresponding to the socially-recognized conventional norm of translation. In simple usage, “adequate translation” is a «good» translation that meets the expectations and hopes of the communicants or persons, who are evaluating the quality of translation. An equivalent translation is translation that reproduces the content of foreign original at one of the levels of equivalence. The content of the original means all translated information, including both the subject-logical (denotative) and connotative meaning of the linguistic units that make up the translated text, as well as the pragmatic potential of the text. By definition, any adequate translation should be equivalent (at one or another level of equivalence), but not every equivalent translation is considered adequate, just only one that, in addition to the equivalence norm, meets other normative requirements» (Komissarov V.N.1990:233-234).

Analyzing what V.N. Komissarov said, the definitions of adequacy and equivalence can be understood that an *adequate translation*:

1. Provides pragmatic tasks of translation act;
What are pragmatic tasks? Desired and expected communicative effect on the message received
2. Uses the highest possible level of equivalence;
3. Does not allow neglect of the norms or the use of target language;
4. Complies with genre-stylistic requirements for texts;
5. Corresponds to the socially recognized conventional norm of translation, as close as possible to the original text, is able to fully replace the original, both in general and in detail.

Now we will try to analyze the definition of equivalence by Komissarov for comparison and contrast of these concepts.

Equivalent Translation:

1. reproduces the contents of the original at one of the levels of equivalence;

According to the analysis it becomes clear that an adequate translation provides the expected communicative effect, and one of its main requirements is the use of equivalents to ensure the maximum convey of the original meaning. However, an equivalent translation cannot always provide pragmatic tasks and meet the conventional normative requirements for translation, and thus Komissarov considers it as a part of an adequate translation.

It is necessary to distinguish between the potentially attainable equivalence, which is understood as the maximum commonality of the contents of two texts in different languages, allowed by the differences of languages on which these texts are written, and translational equivalence – real semantic proximity of texts original and translation reached by translator in the process. The limit of translational equivalence is the maximum possible (linguistic) degree of keeping the original content in translation, but in each particular translation the semantic closeness to the original in varying degrees and in different ways approaches the maximum.

Skopos theory also must be discussed here, because it shows relationship between adequate and equivalent translation. «Skopos theory was developed in Germany in the late 1970s as a challenge to the regime of equivalence in translation studies. It's a general shift from linguistic and formal translation theories to a functionally and socio-culturally oriented conceptualization of translation» (Jing Zheng 2017:82).

Skopos is the Greek word for «purpose». According to Skopos theorie, the prime principle determining any translation process is the purpose (Skopos) of the overall translational action. «This fits in with intentionality being part of the very definition of any action». (Cristiane Nord, 1997:27).

«When we say translation is an intentional interaction we mean it is first and foremost intended to change an existing state of affairs (minimally, the inability of certain people to communicate with each other). There may be father intentions of more strictly communicative nature, such us inform the target addresses about something the source-text sender has to say» (Cristiane Nord, 2018:18).

According to judgment of skopos theory's authors K. Reiss and G. Vermeer «equivalence is a

compliance of author's communicative intention» (Shveitser A.D.1988:93) and « it covers not only relations between separate signs, but also whole texts of source and target languages. Equivalence of signs does not mean equivalence of two texts, but equivalence of texts does not mean equivalence of all their segments. In addition, equivalence of texts goes beyond the language manifestations and contains itself cultural equivalency.

Adequacy is defined as the correspondence of the choice of linguistic signs in target language to that dimension of the source text, which is chosen as the main reference point of translation process. Adequacy is the ratio of source and final texts, in which the aim of the translation is consistently taken into account. The terms adequacy and adequate focused on translation as a process, whereas the terms "equivalence" and "equivalent" meant the ratio between the source and final texts that perform similar communicative functions in different cultures. Unlike adequacy, equivalence is result-oriented. According to K. Reiss and G. Vermeer, equivalence is a special case of adequacy (adequacy at a functional constant of the original and final texts) » (Shveitser A.D.1988:92).

Analyzing viewpoints of scientists about adequate and equivalent translation, we see that intentionality as a part of any processes of human life influences on adequacy and equivalency of translation and helps to transfer purpose-oriented message of author for its recipients. Here comes the question: Is all actions have intention or purpose? Sometimes we say something automatically without any intention and purpose only for informing about our feelings or describing situations. For example, how a beautiful day it is / yesterday when we signed a contract I make myself a party. Therefore, we can suggest that not all actions have purpose and intention. To support we cite conclusions Jawad Kadhim Jabir provided in his article "Skopos theory: basic principles and deficiencies".

«The first important criticism is that not all actions have an intention. Some critics claim that there are actions that do not have any intention or purpose, referring mainly to the production of works of arts, often presumed to be literary texts in general or at least some literary texts. Secondly, it is claimed that not every translation have a specific purpose in mind while translating source text. Having such a purpose would limit the possible translation procedures and thus the interpretations of the target text» (Jawaf Kadhim Jabir.2006:37).

Based on judgments of K. Reiss and G. Vermeer we will identify main characteristics of adequate and equivalent translation. According to their notion, equivalent translation is conformity of the meanings of separate parts and whole text of authors' message in target language and this translation cover cultural background of target recipients. Adequate translation is a purpose oriented translation of source text and compliance of its language signs in target text.

Schweizer A.D. believed that these two definitions are inherent in assessment and normativity. According to his subjective opinion, equivalence is focused on the correspondence of translation to certain parameters of the source text, and adequacy is mainly related to the verbal process of interpreting. Thus, the adequacy is the correspondence of translation to the desired communicative goals, and the equivalence of translation to the original text (Bykova I.A .2015:).

Thus, common for all theoretical models of translation is more or less clear differentiation of two spheres:

- spheres of speech products and the relationship between them, on the one hand, and
- sphere of communication conditions, speech situation, communicative act as a whole, on the other.

Fedorov presents both aspects as two necessary requirements for a full-fledged translation: by Vannikov - they constitute definite levels of adequacy, by Komissarov there are equivalence levels, by Schweitzer they are defined as adequacy and equivalence.

Differences in the systems of language and translation, and peculiarities of creating texts in each of these languages can to certain extent limit the possibility of full saving of original contents in translation. Therefore, translation equivalence can be based on the preservation (and correspondingly loss) of different elements of meaning contained in origin. Depending on what part of the content is convey in translation to ensure its equivalence, different levels (types) of equivalence are distinguished. At any level of equivalence, translation can provide interlingual communication (Komissarov V.N.1990:51).

Komissarov V.N. defines the following 5 types of equivalence: 1) purpose of communication, 2) identifying situation 3) describing situation 4) values of syntax structures, and 5) language (verbal) signs

It should be noted that this theory helps translator to determine the degree of closeness to the original text.

Table 1 – Types of equivalence according to Komissarov V.N.

Arabic	English	Russian
1. Equivalence at the level of communication		
و اننا نفقد التواصل الروحاني فيما بيننا و بينها (https://ru.glosbe.com/ar/ru)	We lose the spiritual connection between us (https://ru.glosbe.com/ar/eng) There occurs compression in structure of بينها sentence and omission of the word	Мы теряем нашу духовную связь (https://ru.glosbe.com/ar/ru) according to stylistic norms of Russian language omitted repeating words بينها and replacement is chosen «нашу»
لقد كنا مغتربين لأننا تمكنا من جمع ImageNet (https://ru.glosbe.com/ru/ar)	We were thrilled to have put together ImageNet (https://ru.glosbe.com/ar/eng) The grammatical transposition of the verb تمكنا by occurred	Мы были на седьмом небе от счастья, когда база ImageNet была готова (https://ru.glosbe.com/ar/ru) Modulation, reproduction of the message of original text in the TL text in conformity with the current norms of the TL occurs
2. Equivalence at the level of identifying situation		
رد على الهاتف	He pick up the telephone The verb رد replaced in target language by another verb <u>pick up</u> that has other meaning but recipient know situation, so he easily understand this translation.	Он снял трубку. The verb رد replaced in target language by another verb <u>снял</u> that has other meaning but recipient know situation, so he easily understand this translation
لا يمكن التغاضي عنه	It cannot be overlooked (عن – ignore, condone) The word التغاضي replaced in target language by its near equivalent according to situation	Это нельзя упускать из виду (التغاضي عن – игнорировать, допускать, прощать) The word replaced by descriptive equivalent (meaning of the word in source text is explained in several words in target language)
<i>In the first and second types of equivalence, the meaningful closeness of translations to the original is not based on the commonalities of the meanings of the linguistic tools used.</i>		
<i>In the second type, original and translation show an identical extra linguistic situation and reflect the same purpose of communication.</i>		
3. Equivalence at the level of the method of describing the situation;		
هذا ليس جيدا لك	It will be bad for you. There is replacement of words ليس جيد by its functional equivalent in target language, modulation	Это может для вас плохо кончиться There is replacement of words ليس جيد by its functional equivalent плохо and also occurs compensation according to norms of Russian language.
In addition to preserving, the goal of this type of communication is characterized by the preservation of general concepts, describing the situation in the source text, but the syntactic structure and the words used in the translation are not to replace them.		
4. Equivalence at the level of the structural organization of the statement;		
أخبره عن شاعري في تجاهها	I inform him about my feelings about her There isn't occur structural changes beside that Arab verb and pronoun (أخبره) are written as one word according to norms of Arabic language	Я сообщил ему о том, какие чувства я испытываю по отношению к ней Structurally simple sentence turned into a complex one, beside that Arab verb and pronoun (أخبره) are written as one word according to norms of Arabic language
This type, in addition to the above three components, is inherent in the invariance of the syntactic structures of original and translation, i.e. the values contained in the links between words remain, but there is no equivalence.		
5. Equivalence at the level of linguistic signs		
This type characterized by complete translation equivalence, thereby achieving the maximum degree of similarity between the original text and translation.		
الكتاب مكتوب باللغة القازاقية	The book is written in Kazakh language Full equivalence	Книга написана на казахском языке There is absent definite article
درس في مدرسة	He studied at school Full equivalence	Он учился в школе Full equivalence

In turn, Eu. Nida brought to the theory of translation the concept of “dynamic equivalence”, which is necessary to achieve a high level of identity and complete translation of the semantic content of the original by focusing on the response of recipients. According to this theory, translator must abide to the following requirements:

1. Complete translating of semantic content;
2. Focus on the message recipient.

Nida believes that «language is a series of verbal habits that express cultural aspects: nobody knows the full list of signs and structures of his native language, but in turn, society can change its form» (Eu.Nida 2006:12)

In the definition of equivalence pragmatic dimension - installation on the receptor is introduced. The concept of “dynamic equivalence” is opposed to the concept of “formal correspondence” i.e. the quality of translation, in which the signs of the origin text form are mechanically reproduced in the receptor language, distorting the message and leading to its misperception. Eu. Nida puts forward the presence of two communicative situations in the process of translation and the need for consistency of the secondary communicative situation with primary.

Of course, the installation on the recipient does not exhaust those pragmatic relations that characterize the communicative situation, (it is important to take into account also the communicative intention, the cultural (literary) tradition, the norms of translation, etc.) But perhaps the weakest link in the proposed definition of equivalence by Eu. Naida, found a lack of clarity of the status of this concept. In fact, the question arises: what is equivalence - ideal construct or concept that reflects the real practice of translation? In the definition, not the identity of reactions is postulated, but their similarity. Thus, it seems that this is a real translation practice. But then the question arises, what degree of similarity is a necessary and sufficient in order to consider these texts to be equivalent to each other.

W. Koller notes that the original text has inherent specific properties that must be preserved.

V. Koller distinguishes the following five types of equivalence:

- 1) denotative - preserving the subjective content of the text (“content invariance”).
- 2) connotative - translation connotations text by targeted selection synonymous means in language (stylistic equivalence);

3) textually normative, focused on genre signs of the text, on the speech and language norms to which it translate (kind of stylistic equivalence);

4) pragmatic - provides for a specific installation on the recipient (communicative equivalence);

5) formal, focused on the transfer of artistic-aesthetic, individualizing and other formal features of the original (W. Koller.1979: 186-191)

The advantage of this approach to the classification of equivalence is that it takes into account the multidimensional nature of translation process. In the list given by Koller, one can consider the regulatory requirements for an equivalent translation. Thus, we can distinguish the following requirements:

- 1) saving semantic meaning of the original in translation;
- 2) purposeful selection of stylistically justified equivalents;
- 3) it should take into account the genre characteristics of the original text and language rules to which translates;
- 4) orientation on the recipient;
- 5) translation of artistic-aesthetic, individualizing features of the text.

In his list of equivalence types, the regulatory requirements for translation are reflected.

Conclusion

In conclusion, in this work bipolar viewpoints of scientists about adequate and equivalent translation were compared. According to our analysis, we determine that adequate translation is purpose oriented and provides the expected communicative effect, and one of its main requirements is the use of equivalents to ensure maximum transmission of meaning of the original. However, equivalent translation cannot always provide pragmatic tasks and meet the conventional normative requirements for translation. Though Eu. Nida tried to bring to the theory of translation the concept of “dynamic equivalence”, which is necessary to achieve a high level of identity and complete translation of the semantic content of the original by focusing on the response of recipients. It must be mentioned that equivalent translation is conformity of the meanings of separate parts and whole text of authors’ message in target language and this translation cover cultural background of target recipients.

References

- Shveitser A.D.(1988). Teoriya perevoda: status, problemy i aspekty, Moskow :Nauka, pp. 92.
- Komissarov V.N. (1990). Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). Moskow. pp.233-234/ 51
- Jing Zheng (2017). Translation of Corporate Promotional Materials in view of Skopos Theory. Journal of Arts & Humanities, Vol. 06, Issue 04, pp.82.
- Cristiane Nord (1997). Translating as a Purposeful Activity Functionalist Approaches Explained. First Edition. Manchester: St Jerome, pp. 27
- Cristiane Nord (2018). Translating as a Purposeful Activity Functionalist Approaches Explained. Second Edition. New York: Routledge, pp.18
- Jawad Kadhim Jabir (2006). Skopos theory: basic principles and deficiencies. Journal of the College of Arts. University of Basrah
- Bykova I. A. (2015) Teoriya perevoda (kognitivno-pragmaticheskiy aspekt). Moscow: Izd-vo RUDN.
<https://ru.glosbe.com/ar/eng/> (<https://ru.glosbe.com/ar/ru>)
- Eugene A. Nida (2006). Theories of translation. Piegos de Yuste, #4, pp. 11
- W. Koller (1979) Einführung in die Übersetzungswissenschaft. Heidelberg: Quelle and Meyer. Pp.186-191

Литература

- Швейцар А.Д. (1988). Теория перевода: статус проблемы и аспекты. Москва: Наука, с. 92
- Комиссаров В.Н. (1990). Теория перевода (лингвистические аспекты). Москва. с.287.
- Jing Zheng (2017). Translation of Corporate Promotional Materials in view of Skopos Theory. Journal of Arts & Humanities, Vol. 06, Issue 04, pp.82.
- Cristiane Nord (1997) Translating as a Purposeful Activity Functionalist Approaches Explained. First Edition. Manchester: St Jerome, pp. 27
- Cristiane Nord (2018) Translating as a Purposeful Activity Functionalist Approaches Explained. Second Edition. New York: Routledge, pp.18
- Jawad Kadhim Jabir (2006). Skopos theory: basic principles and deficiencies. Journal of the College of Arts. University of Basrah
- Быкова И. А. (2015) Теория перевода (когнитивно-прагматический аспект). Москва Изд-во РУДН.
<https://ru.glosbe.com/ar/eng/> (<https://ru.glosbe.com/ar/ru>)
- Eugene A. Nida (2006). Theories of translation. Piegos de Yuste, #4, pp. 11
- W. Koller (1979) Einführung in die Übersetzungswissenschaft. Heidelberg: Quelle and Meyer. Pp.186-191

Керейбаева А.А.

магистр, преподаватель Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: k_aigerym@mail.ru, +77077290890.

**СРАВНЕНИЕ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ФОНЕТИКИ
КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ИЗ КИТАЯ
И МЕСТНОГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ УНИВЕРСИТЕТА
КАЗУМОиМЯ им. АБЫЛАЙ ХАНА**

В данной статье приводится сравнительный анализ методики преподавания фонетики китайского языка преподавателями из Китая и местного преподавателя университета КазУМОиМЯ, по результатам анализа сделан вывод о преимуществах и недостатках преподавателей в обучении китайскому языку.

Ключевые слова: фонетика, методика обучения, сравнительный анализ, преподаватель из Китая и Казахстана.

Kereibaeva A.A.

magister, teacher of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and
Word Languages, Kazakhstan, Almaty city, e-mail: k_aigerym@mail.ru, mobile: +77077290890.

**A comparison of teaching methods of phonetics of the Chinese language
by the teachers from China and local teacher of KazUIR & WL named after Ablai Khan**

This article provides a comparative analysis of methods of teaching phonetics of Chinese language by teachers from China and local teachers of the KazUIR & WL named after Ablai Khan, by the results of the analysis was made the conclusion about the advantages and disadvantages of teachers in teaching Chinese language.

Key words: phonetics, methods of teaching, comparative analysis, teacher from China and Kazakhstan.

Керейбаева А.А.

магистр, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер
университетінің оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: k_aigerym@mail.ru, +77077290890.

**Абылайхан атындағы ҚазХҚжӘТУнің Қытайдан келген оқытушысымен жергілікті оқытушының
қытай тілінің фонетикасын үйрету барысында қолданған әдістерінің салыстырмалық зерттеуі**

Бұл мақалада Қытайдан келген қытай оқытушысымен жергілікті оқытушының қытай тілінің фонетикасын үйретуде қолданған әдістеріне салыстырмалық талдау жасалынған, талдау нәтижелері бойынша оқытушылардың қытай тілінің фонетикасын үйрету барысындағы артықшылықтары мен кемшіліктері жазылған.

Түйін сөздер: фонетика, оқыту әдістемесі, салыстырмалы талдау, Қытай мен Қазақстанның оқытушылары.

Введение

В данной статье мы рассмотрели методику обучения фонетике китайского языка двух разных преподавателей Казахского универси-

тета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана. В Университете с 2004 года функционирует кафедра китайского языка по трем специальностям: переводческое дело, филология и востоковедение. На кафедре

работают 23 преподавателя китайского языка, из которых 11 преподавателей выходцы из Синь-Цзяня, 2 преподавателя из которых направил ХаньБань и 10 местные преподаватели. Нередко мы задумываемся над вопросом, какими преимуществами обладает каждый из этих преподавателей. Многие студенты желают учиться у преподавателя, которого направил ХаньБань, так как считают, что китайский – это родной язык преподавателя и что они могут услышать настоящее, чистое произношение, в этом есть огромное преимущество преподавателя из Китая, но достаточно ли этого для эффективного обучения фонетике китайского языка, это мы рассмотрим при анализе урока. По нашим наблюдениям, фонетика китайского языка представляет существенные трудности для казахстанских студентов, поэтому мы считаем необходимым рассмотреть этот вопрос, ведь фонетика является самым важным этапом изучения китайского языка, а недостаточный уровень владения фонетическими умениями и навыками приводит к затруднению процесса общения и к невозможности формирования всех других компонентов коммуникативной компетенции. (Панова Р.С., 2009).

Основная причина трудностей в овладении китайской фонетической системой для казахстанских студентов – различие фонетико-фонологических систем родного и изучаемого языков как следствие несовпадения артикуляционной базы двух языков. Для фонетики китайского языка свойственно использование гортанных, придыхательных, фарингальных согласных, в то время как артикуляция казахских звуков более продвинута вперед и казахские звуки качественно отличаются от китайских. Поэтому важным является рассмотрение особенностей формирования фонетико-фонематической компетенции, усвоения фонемного состава китайского языка студентами (Л.Л. Присная, 2012).

Далее следует анализ наблюдений уроков преподавателя из Китая, который направил ХаньБань, и местного преподавателя Казахстана, нацеленный на выявление отличий в методике обучения.

В исследовании приняли участие 23 студента первого курса и два преподавателя, исследование мы провели посредством наблюдения уроков двух преподавателей, опроса студентов, а также устного и письменного экзамена, это исследование было сосредоточено на системах обучения и методах используемых преподавателями из Китая и Казахстана в обучении фонетике на уроках китайского языка.

Преподаватель из Китая, возраст 25 лет, имеет двухлетний стаж работы с Казахстанскими студентами, урок китайского языка первый курс, 12 студентов. Преподаватель очень открытая, доброжелательная и она очень любила на уроке рассказывать шутки, так же в течении всего урока она во многом объясняла все на китайском, что благоприятно влияет на развитие слухового восприятия и понимания речи, также для развития коммуникативной компетенции у студентов.

Главное преимущество преподавателя китайца в том, что у нее самое точное произношение и особый метод обучения тонам. На уроке преподаватель объясняла произношение согласных китайского языка. При объяснении произношении согласных *b*, *p* преподаватель дала задание студентам взять листочек бумаги, за тем внимательно слушать, как преподаватель произносит эти звуки. После этого преподаватель преподнесла бумагу к губам и произнесла звук [b], при этом бумага не шевельнулась, так же преподаватель, указав на горло, показала, что голосовые связки при произношении звука [b] не должны вибрировать. Затем преподаватель произнесла звук [p], при произнесении она также держала бумагу перед ртом и сильно выдохнула воздух, так чтобы лист бумаги отклонился назад, и движениями преподаватель показала, что голосовые связки в этом случае должны вибрировать. На уроке было заметно, что даже если преподаватель показала упражнения, многие студенты произносили [p] без сильного придыхания, как и в казахском языке, они не могли понять, в чем разница между придыхательным и непридыхательным. Далее следовало объяснение звуков *g*, *k*, *h*. Преподаватель сказала на китайском, что это заднеязычные звуки и указала руками к горлу, после этого громко начала произносить эти звуки, сперва преподаватель со студентами хором произносили звуки, потом преподаватель по отдельности проверила, насколько студенты освоили.

На следующем этапе преподаватель прошла звуки *z*, *c*, *s*. Для начала она произнесла несколько раз вслух эти звуки, после показала студентам, что нужно прикусить ручку, а язык приподнять и придерживать ручки, после этого только произнести звуки *z*, *c*, *s*. На уроке видеть студентов с ручкой во рту выглядело очень странно, но после нескольких тренировок студенты смогли четко и правильно произнести эти звуки.

Наконец, преподаватель объяснила, как произносятся звуки *zh*, *ch*, *sh*, она заново взяла

бумагу, преподнесла к губам и произнесла звук [zh], при произношении лист бумаги не шевельнулся, но при она отметила что нужно обратить внимание на то, что голосовые связки должны вибрировать, при произнесении [ch], от силы выдыхаемого воздуха лист бумаги резко отклонился назад, преподаватель показала руками, что голосовые связки также должны вибрировать, далее при произнесении звука [sh] лист бумаги слегка шевельнулся, но голосовые связки, как и в предыдущих случаях, должны были вибрировать.

Хотя преподаватель использовала особые методы в обучении фонетике, но из 12 студентов 10 из них не понимали, в чем разница между этими звуками, многие из них произносили не правильно, студенты больше опирались на произносительные нормы казахского языка, можно было услышать, как большинство студентов неправильно произносят звуки как жі, ді, чи, ші, шы.

Местный преподаватель китайского языка в возрасте 35 лет, стаж работы 11 лет, казахское отделение, 1 курс, урок китайского языка.

Преподаватель в основном вела урок на казахском языке, при обучении фонетике использовала сравнительный метод обучения, ее метод больше базировался на сравнении артикуляционной базы при произношении схожих согласных китайского и казахского языков, преподаватель отметила, что отличие фонетической системы китайского и казахского языков в том, что в казахском языке существует противопоставление парных согласных по звонкости и глухости, что отсутствует в китайском языке, но в китайском языке парные согласные делятся на придыхательные и непридыхательные, которым характерно отсутствие колебаний голосовых связок.

Преподаватель сначала объяснила произносительные нормы китайского звука [b], при произношении губы должны быть чуть напряженнее сомкнуты, чем когда мы произносим звук [б] казахского языка и лишь затем выдохнуть воздух через эту преграду и при этом голосовые связки должны довольно слабо вибрировать, преподаватель отметила, чтобы студенты при произношении почувствовали руками вибрацию в гортани, студенты точно так же повторяли этот звук несколько раз за преподавателем.

После этого преподаватель объяснила, в чем отличие казахского [п] и китайского [р] звуков: при произношении казахского звука [п] вначале губы должны быть спокойно сомкнуты, потом

должны раскрыться мгновенным выходом воздуха, а в китайском языке при произнесении звука [р] губы должны быть растянуты, как в улыбке, губы напряженно сомкнуты образуя преграду, артикуляция должна быть более напряженной, воздух с силой разрывает смычку, нужно отметить, что при произношении мы должны произнести звук [р] еще и с дополнительным взрывным шумом, но в этом случае голосовые связки не должны вибрировать.

Следующим этапом было объяснение произношения звука [g]: в китайском языке согласное [g] является более задним, чем в казахском языке, это связано с тем, что согласная [g] в китайском языке никогда не сочетается с гласными переднего ряда, как [э, і], место смычка сдвинуто несколько назад, в пример преподаватель привела такие слова, как: gu, ga, после преподаватель продолжила говорить, что органы речи при произношении должны быть более напряженнее, при произношении кончик языка должен быть опущен и отодвинут от нижних резцов, задняя часть спинки языка смыкается с мягким небом и должен быть больше слышен гортанный звук (Спешнев Н.А., 1980-30.)

Далее преподаватель объяснила звук [к]: в китайском языке звук [к], как и звук [г], не сочетается со звуками переднего ряда, отличие от казахского в том что как и остальные придыхательные звуки при произношении [к] сперва образуется преграда, но через сильно напряженное смыкание задней части языка с мягким небом, и только после этого с помощью моментального выдоха воздух выбрасывается из гортани, что не совсем соответствует произношению казахского звука [к], где также происходит смыкание тех же органов, но чуть переднее, также где голосовые складки не напрягаются и не делают сильную преграду для выдоха воздуха, после преподаватель в пример прочитала звуки так, как это должно звучать на казахском и на китайском: ка к'а.

Затем преподаватель прошла звук [h] китайского языка, преподаватель объяснила, что по сравнению с казахским х является более задним, однако место артикуляции этого звука схоже с казахским [к]. Но отличие этих звуков в том, что при произнесении китайского [h] щель образуется сближением задней части спинки языка и мягкого неба, а при произнесении звука [к] задняя часть языка и язычок смыкаются и воздух выбрасывается из гортани наподобии взрыва.

Особую трудность на уроке вызывало произнесение звуков sh, ch, zh, объясняя правильное

произношение звука [sh], преподаватель сказала студентам, что этот звук по артикуляции похож на звук [ш] в казахском языке, но при этом органы речи при произношении этого звука имеют другое положение, где кончик языка загибается назад и образует щель, несколько дальше чем казахская [ш], язык должен принять ложкообразную форму. Затем следовало объяснение произношения согласного [ch], этот звук отличается от звука [ч] в казахском языке тем, что в казахском языке при произнесении [ч] кончик языка опущен, смычку образует только передняя часть спинки языка, но в китайском языке при произнесении согласного [ch] кончик языка поднят к твердому небу и в момент раскрытия щели весь язык отодвигается несколько назад, также преподаватель отметила, что в казахском языке согласное [ч] произносится мягко, а в китайском языке [ch] всегда твердое. После нескольких тренировок преподаватель сказала студентам, что для того чтобы научиться правильно произносить, студенты могут использовать зеркало и точно видеть, где должен находиться язык при произношении.

Наконец, преподаватель объяснила, как нужно произносить согласное [zh]: кончик языка должен быть расположен так же, как и при произношении согласного [ch], но согласное [zh] представляет собой сочетание полувзвонкого смычного согласного [d] с шипящим согласным [ж], как сочетание в казахском языке [дж].

Местный преподаватель обладает хорошим произношением китайского языка, знаниями фонетической системы обеих языков, что привело студентов к более легкому освоению произношения, так же на уроке преподаватель использовала power point презентацию с картинками и видео со звучанием данных согласных на китайском и после прохождения каждого согласного давала студентам прослушать и повторить за аудиозвучанием.

Анализ урока обеих преподавателей, нацеленный на выявление отличий в методике при обучении фонетике китайского языка

Преподаватель из Китая во время всего урока разговаривала на китайском, хотя многие студенты не понимали, о чем им говорит преподаватель, студенты имели затруднение в общении с преподавателем, так же можно было наблюдать, что преподаватель не мог донести свою мысль студентам, чувствовалась некая дистанция между студентами и преподавателем. При обучении фонетике преподаватель не ис-

пользовал никакие аудио- визуальные средства, преподаватель не видела в этом необходимости, она прочитывала каждый звук сама, а студенты тренировались, каждый раз повторяя за преподавателем. Если студент делает ошибки в произношении, то китайский преподаватель незамедлительно исправляет эту ошибку у студента, но иногда слишком критичное исправление или пренебрежение чувствами студента китайским преподавателем приводит к недопониманию или конфликту между студентом и преподавателем, тем самым студент может потерять интерес и мотивацию к изучаемому предмету.

Преподаватель из Казахстана, хотя имеет многолетний стаж работы, но при произношении китайских звуков преподаватель произносил с некой неуверенностью. Минус преподавателя был в том, что основная часть урока прошла на казахском, в последующем если преподаватель не снизит чрезмерное использование переводного метода, это может привести к привыканию у студентов и к тому, что они в будущем не будут понимать китайской речи. Преимущество преподавателя в том, что он владеет обеими языками и у него не возникали никакие проблемы в общении со студентами, так же преподаватель хорошо понимала психологию студентов, она поддерживала и поощряла тех студентов которые на уроке боялись произносить неправильно, вселяя в них уверенность в себе.

Отличия в характерах преподавателя из Китая и Казахстана были очевидными. Можно было услышать, как на уроке преподаватель из Китая разговаривает очень громко, уверенно, так же он с большим энтузиазмом вел урок, любил постоянно шутить, однако из-за того, что у студентов недостаточный уровень китайского языка, они не понимали, о чем шутит преподаватель, особенно нужно отметить, что юмор двух стран очень отличается, из-за этого у студентов не было никаких эмоций, что привело к неловкому положению.

Отличие в методах обучения фонетики. Преподаватель из Китая из-за ограниченного времени на уроке выборочно смогла проверить произношение только нескольких студентов, многие студенты произносили звуки, опираясь на произносительные нормы казахского языка, таким студентам преподаватель несколько раз повторяла, как эти звуки должны звучать на китайском, она хотела, чтобы студенты могли имитировать ее произношение, но несмотря на это студенты все-таки произносили с ошибками. Преподаватель не обладает фонетическими зна-

ниями казахского языка, так как в казахском языке нету такого значения, как придыхательное и непридыхательное, где согласные делятся на звонкие и глухие. Преподаватель большинства времени разговаривала на китайском, было заметно, что многие студенты ее не понимают, но преподаватель через метод демонстрации, через жесты все-таки старалась объяснить.

У преподавателя из Казахстана есть многолетний опыт работы и она успешна использовала метод сравнения артикуляционной базы китайского и казахского языков при обучении фонетике и в этом было ее большое преимущество, так как преподаватель понимала, что перестройка артикуляционной базы является основой всего процесса овладения фонемной системой китайского языка. Преподаватель на уроке использовала презентацию, разные карточки, фото, также перед завершением урока преподаватель использовала игровой метод, чтобы закрепить изученный материал, можно было заметить, что студенты очень заинтересованы в уроке.

Так же нами был проведен опрос студентов двух групп, 24 студентов, для сравнения методики преподавания обеих преподавателей из Китая и Казахстана и оценки, насколько студентам нравится, как ведут уроки их преподаватели.

На начальном этапе обучения первые два месяца обучения китайскому языку для практики произношения студенты постоянно повторяют одно и то же произношение слов по несколько раз, что приводит к тому, что студент постепенно теряет интерес к языку, а как мы знаем, интерес – это огромная мотивация, которая подталкивает студента продолжать изучать язык.

Первая группа преподавателя из Китая – 12 человек.

По данным опроса, на вопрос 1 «Нравится ли Вам урок преподавателя?» 7 студентов выбрали ответ, что им нравится, 3 выбрали, что не совсем нравится, а остальные 2 студента выбрали, что им не нравится. Причина того, что 7 студентам нравится урок преподавателя в том, что преподаватель использует эффективные методы для исправления ошибок в произношении студентов, а остальные 5 студентов считают, что преподаватель не умеет управлять дисциплиной студентов на уроке, студенты чувствуют себя более свободными на уроке, быстро теряют интерес к занятиям, иногда наблюдаются посторонние дискуссии на уроках, что является помехой для других студентов в получении знаний.

Вторая группа местного преподавателя – 12 человек.

По данным опроса, интерес студентов к уроку местного преподавателя выше, чем преподавателя из Китая. При этом 9 студентов отметили, что им нравится, 2 студента выбрали, что не совсем нравится, и 1 студент выбрал, что ему не нравится. Большинство выбрали, что им нравится преподаватель, так как считают, что преподаватель очень требовательный, строгий, хорошо умеет контролировать их поведение, они считают, что дисциплина на уроке является одним из важных факторов, влияющих на процесс освоения языка. Одна из других причин в том, что преподаватель на уроке старается использовать различные средства и методы обучения, старается, чтобы урок был увлекательным и захватывающими.

2 вопрос «На уроке преподаватель больше времени уделяет объяснению или практике произношения студентов?»

Первая группа преподавателя из Китая: 10 студентов выбрали, что на уроке больше времени уделяется тренировке произношения, лишь 2 студентов отметили, что одинаковое время уделяется и практике и объяснению. Преподаватель из Китая из-за недостаточного знания родного языка студентов ведет урок, опираясь на китайский язык, фонетике китайского языка преподаватель обучает не через долгое объяснение фонетической системы, а через многократную тренировку, где студент учится имитировать ее произношение.

Вторая группа студентов местного преподавателя: 8 студентов выбрали, что больше времени уделяется объяснению, чем практике, 2 студента выбрали, что уделяется одинаковое время, и остальные 2 выбрали практику произношения. Преподаватель, который знает отличие двух языков, знает, как произносится каждый звук в обоих языках, преподавателю важно не только, чтобы студент имитировал ее произношение, а знал точную артикуляцию при произношении.

3 вопрос «На уроке преподаватель при обучении фонетике использует одинарный метод или разные методы?»

Первая группа преподавателя из Китая: 11 студентов выбрали одинаковый метод, 1 студент выбрал разные методы. При расспросе студентов о том, какой метод использует преподаватель, они отметили повторение звуков за преподавателем, чтение хором и в парах, чтение упражнений, данных в книгах, так же они ответили, что во многом не понимают, о чем им говорит преподаватель, и некоторые из них вынужденно обращаются к местным преподавателям, чтобы

они им заново объяснили то, что они не поняли на уроке.

Вторая группа студентов местного преподавателя: 7 студентов ответили, что преподаватель использует разные методы в обучении фонетике, а остальные 5 студентов – что преподаватель использует однообразный метод. Студенты ответили, что преподаватель на уроке больше обращает внимание особенностям фонетической системы китайского языка, обучает через аудио- и видеоматериалы, также через выучивание рифмовки китайского языка, скороговорок, также на уроке преподаватель ведет урок по интерактивному методу, используя пособие “长城汉语” для интерактивного обучения.

По выше указанным результатам мы пришли к выводу, что студентам больше нравится урок местного преподавателя, который с учетом психологии студентов знает, как их заинтересовать уроком, также умело контролирует их во время урока, но минус преподавателя в том, что на уроке преподаватель говорит больше, чем студенты, практике произношение студентов уделяется меньше внимания.

Для того чтобы проверить эффективность методов двух преподавателей, в конце четверти мы провели экзамен, где приняли участие выше указанные две группы.

Экзамен был как в письменной, так и в устной форме.

1 задание. Студентам требовалось написать правильный пиньинь иероглифов, так же правильно прочитать их

中餐	拼音:	司机	拼音:
出租车	拼音:	蝴蝶	拼音:
岁数	拼音:	告诉	拼音:
拍照	拼音:	厕所	拼音:
唱歌	拼音:	公司	拼音:
起床	拼音:	哲学	拼音:
吃饭	拼音:	恐怕	拼音:

В результате в обеих группах из 24 студентов больше 85% студентов правильно написали пиньинь данных иероглифов, но когда от студентов требовалось прочитать данные иероглифы, можно было заметить множество ошибок.

При чтении произношения выше указанных иероглифов 83% студентов преподавателя из Китая прочитали с правильным произношением,

им трудно удавалось произносить такие слова, как: 出租车, 吃饭, 哲学, однако у местного преподавателя лишь у 76% процентов студентов было правильное произношение при чтении иероглифов, им сложно удавалось произношение слов, как: 蝴蝶, 出租车, 拍照, 厕所.

2 задание. Студентом нужно было прочитать правильно схожие звуки, в этом задании не предусматривается знание иероглифов и правильного тона, задание нацелено на правильное произношение данных слов.

知道 zhidao	迟到 chidao
自私 zisi	池子 chizi
姿势 zishi	只是 zhishi
成熟 chengshu	陈设 chenshe
课程 kecheng	歌声 gesheng
世界 shijie	射箭 shejian
贫穷 pinqiong	冰箱 bingxiang

Цель задания – через чтение звуков z, c, zh, ch, sh, b, p, g, k, h узнать, насколько студенты освоили произношение этих звуков, по результатам мы можем оценить эффективность методики обучения двух преподавателей. На экзамене присутствовали оба преподавателя. По результатом задания, 91% студентов преподавателя из Китая произнесли правильно выше указанные слова, а у местного преподавателя 85% студентов ответили правильно. Особую трудность для студентов вызывала схожесть звуков, студентам особенно местного преподавателя было не просто от одного звука переключаться на другой звук, это может быть связано с тем, что преподаватель уделяет меньше времени практике произношения, так же это может быть связано с тем, что преподаватель на уроке чрезмерно опирается на казахский язык.

На занятиях преподаватель из Китая опирается только на метод имитации, а местный преподаватель опирается в основном на сравнительный метод, нужно отметить, что преподавателям необходимо совмещать имитацию с объяснением, за которым должна следовать тренировка, поэтому можно выделить три основные группы упражнений: а) упражнения, тренирующие развитие фонетического слуха учащихся; б) упражнения, направленные на выработку правильной артикуляции звуков; в) упражнения с коммуникативной установкой.

В первую очередь, должны быть поставлены звуки, неправильное произношение которых вызывает фонологические ошибки, которые мешают пониманию (Румянец М.К., 2007).

Заключение

Сделав анализ уроков обеих преподавателей, мы пришли к выводу, что оба преподавателя имеют свои недостатки и свои преимущества в обучении фонетике китайского языка. Несмотря на то, что преподаватель из Китая обладает знаниями о культуре, традициях Китая, он обладает знаниями фонетической и грамматической системы китайского языка, ее методика введения фонетики была очень проста, хотя нужно отметить, что ежедневная практика преподавателя

со студентами произношения китайского языка привела к более высоким результатам, но у студентов по результатам наблюдений уроков и по опросу было заметно, что интерес к уроку и к изучению языка не очень высок, мы бы посоветовали преподавателю разнообразить методику обучения для стимулирования у студентов интереса к изучению языка. Местный преподаватель китайского языка, который сам прошел путь освоения китайского языка и на этом опыте он находит методы для лучшего обучения языка, так же преподаватель делится своим опытом, чтобы студенты могли успешно освоить произношение китайского языка, в этом преимущество местных преподавателей китайского языка Казахстана, а недостаток в том, что уделяется меньше внимания практике произношения.

Литература

- Анисова О.Л.. Особенности системы китайского языка, влияющие на профессиональную подготовку специалистов. Камчатский государственный университет им. Витуса Беринга. – Петропавловск-Камчатский, 2010.
- Румянец М.К. Фонетика и фонология современного китайского языка. Восток-Запад. – М., 2007.
- Спешнев Н.А. Фонетика китайского языка. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 2006.
- Самуйлова Н.И. Вопросы лингвистического обоснования методики обучения произношению. – СПб.: АСТ, 2005.
- Гатауллина Л.К. Проявление интерференции в процессе лексико-стилистической работы с китайскими и американскими учащимися // Вестник Казанского технологического университета, 2013. – 16,24,277.
- Ван Лэй. Интерференция звуков китайского языка на русский язык // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета, 2009.
- Қайрат Ғ. Гүлмира Әбдірәсілова. Қазақ тілі оқу құралы. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2016.
- Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Өнер баспасы, 2007.
- Han Zhaowang. 韩国学生汉语学习中语音偏误的学习与思考. Hebei pedagogical university, 2011.
- Luo Feng. 外籍教师与中方教师英语口语课堂的对比研究. Huazhong Science University, 2006.
- Панова Р.С. Фонетическая интерференция в русской речи китайцев // Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинск, 2009.
- Спешнев Н.А. Фонетика китайского языка. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1980.
- Присная Л. Л. Лингвистические основы формирования фонетического навыка у китайских студентов в условиях профессионального ориентированного обучения // Вестник Выпуск 14, Белгородский государственный национальный исследовательский университет. – Белгород, 2012.

References

- Anisova O. L. Features of the Chinese language system, affecting the training of specialists. Kamchatka state University of Vitus Bering, Petropavlovsk-Kamchatsky, 2010.
- Rumyanec R.K. Phonetics and phonology of modern Chinese language. East-West, Moscow, 2007.
- Speshnev N.A. Phonetics of the Chinese language. Publishing house of Leningrad University, Leningrad, 2006.
- Samuylova N.I. The linguistic justification of methods of teaching pronunciation. AST, St. Petersburg, 2005.
- Gataullina L. K.. The manifestation of interference in the process of lexical-stylistic work with American and Chinese students. Bulletin. The Kazan technological University, 2013.-16,24,277.
- Wang Lei. Interference of sounds of the Chinese language into Russian language. Bulletin. Irkutsk state linguistic University, 2009.
- Kairat N. Gulmira Abdrasilova. Textbook of the Kazakh language. "Abzal-ay" publishing house, Almaty, 2016.
- With. M. Isayev. Modern kazakh language. "Oner" publishing house, Almaty, 2007.
- Han Zhaowang. 韩国学生汉语学习中语音偏误的学习与思考. Hebei pedagogical university, 2011.
- Luo Feng. 外籍教师与中方教师英语口语课堂的对比研究. Huazhong Science University, 2006.
- Panova R. S. Phonetic interference in the Russian speech of the Chinese. Bulletin of the Chelyabinsk state University, Chelyabinsk, 2009.
- Speshnev N. Ah. Phonetics of the Chinese language. Publishing house of Leningrad University, Leningrad, 1980-30.
- L. L. Prisna. The linguistic basis for the formation of phonetic skills of Chinese students in terms of occupational based learning, Bulletin 14, Belgorod state national research University, Belgorod, 2012

Kortabayeva G.

accos.prof., Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: turki_alemi@gmail.com

TURKISMS IN DIFFERENT LANGUAGES OF THE WORLD

The languages of the Turkic peoples left many traces in a variety of languages. This article examines the Turkism in different languages of the world. Achieving the goal determines the need to solve the following tasks: to consider the main ways of borrowing and the concept of "Turkism", to study the Turkism in the "Lay of Igor's Campaign," to analyze the conditions and ways of penetrating the Turkism into Russian; to consider the peculiarities of Russian names of Turkic origin.

Key words: Turkic world, Turkism, Turkic civilization, language contacts.

Қортабаева Г.Қ.

филол.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: turki_alemi@gmail.com

Әлемнің түрлі тілдеріндегі түркизмдер

Түркі халықтарының тілдері түрлі тілдерде өз ізін қалдырды. Бұл мақалада әлемнің түрлі тілдеріндегі түркизмдер туралы қарастырылады. Мақсатқа жету келесі міндеттерді шешу қажеттігін анықтайды: кірме сөздердің және түркизмдердің негізгі ену жолдарын қарастыру, «Игорь жасағы туралы сөздігіндегі» түркизмдерді зерделеу, түркі сөздерінің орыс тіліне ену жолдарын талдау; түркі текті орыс фамилияларының ерекшеліктерін қарастыру.

Түйін сөздер: түркі әлемі, түркизмдер, түркі өркениеті, тілдік байланыстар.

Кортабаева Г.К.

к.филол.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: turki_alemi@gmail.com

Тюркизмы в разных языках мира

Языки тюркских народов оставили множество следов в самых различных языках. В этой статье рассматриваются тюркизмы в разных языках мира. Достижение цели определяет необходимость решения следующих задач: рассмотреть основные пути заимствований и понятие «тюркизм», изучить тюркизмы в «Слове о полку Игореве», проанализировать условия и пути проникновения тюркизмов в русский язык; рассмотреть особенности русских фамилий тюркского происхождения.

Ключевые слова: тюркский мир, тюркизмы, тюркская цивилизация, языковые контакты.

Introduction

Turkic world, having the dominance of nomadic mode of life, was seen by many researchers as a chaotic set of tribes, not having a history, without any state or culture. In addition, Europe was able to get acquainted with the ancient Orkhon-Yenisey and Talas Turkic writings by the twentieth century. Ignorance of the written sources, and may be the memory of the military expansion of Tur-

tic nomads, fear and terror that they caused - all this probably contributed to the fact that on a subconscious genetic level it was a rejection, and the Turkic world was reduced by the West European researchers of XVIII - XX centuries as the world of savagery and barbarism.

Lack of Turkic civilization in typological and classification research underscores the timeliness of the project and the need for research in this area, since it is certain that the "Turkic civilization" - is

very old, original and universal civilization with its history: the birth, development and extinction.

In today's world languages (European languages: Russian, Bulgarian, Hungarian, Oriental languages : Chinese, Arabic, Persian, Hindi, Mongolian languages) we can find "traces of Turkic civilization" in the form of loan lexical items. This indicates the presence of the ancient history of Turkic civilization.

Turkism in the Russian language.

The study of the Turkism of the Russian dictionary began in the eighteenth century. In 1769 in the satirical journal of Vasily Tuzov "PODENTSHINA" was published a list of words of the Russian language, similar to the words of Oriental languages. Among these comparisons, a number of very successful (a trunk, a horse, a birch, a cane, etc.), but individual words are compared only on the basis of completely random consonances.

The problem of studying Turkic-Russian language contacts, namely the Turkic elements in the Russian vocabulary, has a long tradition. Studies on Turkic-Russian were carried out on various materials (literary monuments, fiction, dialects, regions, folklore, the language of the media, etc.), in various aspects (etymological, chronological, phonetic, spelling, semantic, grammatical, functional, comparative-comparative and etc.). The objects of scientific research were the Turkic borrowings of certain thematic groups (names of plants, animals, clothing, buildings and construction, household goods, names of persons, military vocabulary, vocabulary of food, etc.).

Analysis of the Turkism in linguistic sources is represented on the material of historical dictionaries (I.G.Dobrodomov, G.Ya.Romanova, etc.), dialectal (A.N.Kononov, L.A.Kubanova, etc.), etymological (N.A. Baskakov, K.R.Galiullin, G.R.Muratova, E.V.Sevortyan, R.A. Yunaleeva, etc.), foreign words (A.A.Babintsev, A.Z.Rozenfeld and others). Turkic borrowings as a part of explanatory dictionaries are considered in the studies of G.N. Aslanov, K.R.Babayev (lexico-semantic aspect), B.B. Zhaparova (as part of ethnographic and regional lexicon), N.K. Dmitrieva (etymological aspect), R.Z. Kiyasbeyli (semantic aspect), N.Mikhailovskaya (as part of borrowings from the languages of the peoples of the USSR), etc.

But, despite the presence of a large number of scientific works on the Turkic borrowings of the Russian language, as M.V. Oreshkina's notes, "there is a shortage of generalizing works and works on the contemporary period" [Oreshkina 1994: 8-9].

M.V.Oreshkina Turkic words in modern Russian: problems of development. - M., 2003

Russian and Turkic languages and peoples in the last millennium, i.e. in the period of their formation of other Slavic languages. For the Russian language, the results of a comprehensive study of the Turkism, in particular ethno cultural vocabulary, can serve as an invaluable source of restoring certain fragments of its history (E.A.Kozhevnikova EA Turkism in modern Russian) // Electronic Scientific and Educational Journal of the VGPU "The Facets of Knowledge." No1 (2) May 2009 www.grani.vspu.ru).

The study of the Turkism in the Old Russian language is further complicated by the fact that the Turkic languages of the pre-Mongol period, which the eastern Slavs had to face are almost unknown to us: only single words were preserved from them.

The most deeply questions of Old Russian borrowings from the Turkic languages were considered by F. E. Korsh and P. M. Melioransky in the course of the discussion about the Turkism in the "Lay of Igor's Host".

In determining the sources of the "Lay of Igor's Host" and the time of creating this remarkable work of ancient Russian literature, a certain role is played by the eastern elements that permeate the whole text. This concerns not only a significant layer of Turkic vocabulary, penetrated through the Polovtsian (Kipchak) and, it seems to us, to an even greater degree, through the Oguz languages of nomadic people (Torquay, Kovuyev, Berendey, Bout, and Kaepichi), but also the very nature of the "Word": its style, images, epithets, comparisons, metaphors, etc., analogues can be found in the folklore of some Turkic peoples (Parkhomenko V. Traces of the Polovtsian epos in the annals // Problems of Source Studies, vol. III, M.-L., 1940, p. 393.)

The acquaintance of the author of the "Tale of Igor's Campaign" unknown to us with the Turkic world of representations, fairy-tale and epic images can only be explained by direct communication with the Turkic-speaking peoples neighboring the nomadic and semi-nomadic tribes and the prince's environment, from which, of course, he himself came (" NA Baskakov, "The Lay of Igor's Regiment." Monuments of Literature and Art of the 11th-17th Centuries, Moscow, 1978. pp. 59-68).

Turkic borrowings in the "Word" are quite significant in number and variety in meaning. They are found in the names of the rivers - Sula, Kayala; in the names of cities "... before the chickens of the Tumutorokan; in the names of the relief - Yarur; the names of birds - gyrfalcon, gogol, plants - feather grass; in the names of peoples and tribes - hinovi,

calves, ovarsky, ugorsk, mogoths, tatan, shelbirs, revolves, olbers; in their own names - Sharokan, Konchak, Gza / Gzak, Kobyak, Ovlur / Vlur; in the names of mythical creatures - Veles, Bayan, Div, Balvan; in the social terminology - a kagan, bylya, boyarin, saltan, chaga, koshchei; in military and household vocabulary saber, haralug, gonfalon, cholka, chereshir, cart, ortma, pearls, nogata, kotor, barefoot, scarlet.

Turkic vocabulary in the "Word", closely related to the ancient Turkic languages of Eastern Europe, and reflects the characteristic phonetic, grammatical and lexical features of precisely these ancient Turkic languages. To study the history of the peoples of Eastern Europe and Western Asia, their culture and ancient monuments of literature, it is of great importance to analyze past ties between peoples and to more fully reveal the patterns that determine the interaction of their cultures and languages.

Great interest in the processes of interaction between the languages of the Turkic and Slavic tribes and peoples inhabiting this territory at the end of the first and the beginning of the second millennium. The interaction of Slavic and Turkic languages arose in ancient times. Already in the first centuries of our era, the Slavic tribes in Eastern Europe closely intertwined with the first Turkic aliens that consisted successively in the tribal unions of the Huns, Sabirs, Khazars and Bulgars, and a little later Pechenegs, bonds and Polovtsians (N.K. Dmitriev NK 1946 , p.243).

Very interesting, appeared in the third issue of the "Lexicographic Collection" in 1958, an article by N.K. Dmitriev "On the Turkic elements of the Russian dictionary." Ushakov's work consists of a large introduction and several glossaries:

- 1) Turkism, confirmed by facts;
- 2) Turkism that require additional documentation;
- 3) Words ranked as Turkic in the order of the hypothesis
- 4) An additional list of Turkism of the Russian dictionary.

The work of N.K. Dmitriev is the most thorough study of the Turkism in the Russian language.

In 1976 he published the Dictionary of Turkism in Russian, compiled by E. N. Shipova, whose volume is 2000 words. All the lexemes contained in the dictionary can be conditionally divided into 6 groups:

The first group (1500 words) are agnonyms: alap, amanat;

The second group (276 words) is the native Russian words issued for the Turkism: Ledum Fly bull

(poison, poison), changeless ← (scales) without men ← Mena (dumbbells), moisture ← Volga;

They became Turkic thanks to the compilers of the dictionary, who could not understand their true origin, and therefore, according to the customary tradition, these words were included in the category of Turkism.

Money / Tenge

In the Russian language, a coin was called a dime, or two kopecks, or half a penny. In Kazakh, Tatar, Bashkir, Chuvash, the so-called "ruble" is called, and in the dialects of the Kazakh language, in Karakalpak, Turkmen (in the latter this word sounds tiyn), the so-called "twenty-kopeck coin". In some languages it means "money in general". The same Turkic word comes from the Russian money "coin, dignity in polkopeyki" (the word is known from the monuments of Russian writing since the XIV century, when in Russia after almost a three-century break the coinage of its own coin on the Golden Horde patterns was resumed). From that moment comes the general name of money.

As for the origin of the Turkic word of the Tenge, the opinions of scientists on this issue diverge. The suggestion made by Academician K. M. Frene about the connection of this word with the Turkic tamga (S.M. Fraehn. the origin vocabulary Russian money, Kazan, 1815.) was rejected in the middle of the XIX century by IN Berezin (I.N. Berezin, Sheibaniada, Kazan, 1849, p. 16.).

The possibility of transmitting the Turkic word "tyiyn", "tiyin" as -tin, is evidenced by Russian argotic expressions or "one-kopeck" bir tiyn (") not a penny "and unyinka" for ten kopecks ".

Turkism in the Ukrainian language.

In the Ukrainian language there are about 4 thousand Turkism without taking into account their own names. More than half of them are common: garbuz, kilim, kishmish, flock, fog, tyutyun, pants, brown, etc. The rest are historicisms (bashlik, bunchuk, jura, kanchuk, otancha, slander, sagaidak, yasir, etc.). , dialectics (bailiks, bicak, garam, kavuk, etc.) or are used in the role of exoticisms to describe the Turkic way of life (byi, harem, murza, sultan, khan, etc.). The Ukrainian language was an intermediary in the spread of the Turkism in the West Slavic languages.

Many Turkism words exist in the toponymy of Ukraine (Kremenchug, Ingul, Izyum, Samara, etc.). Certain problems arise in the analysis of the parallelism of the Ukrainian and Turkic proper names of southern Ukraine: the Molochnaya / Suteni River

(the Turkish milk station), the Chernaya / Karasu River (Turkic Chorniy, Su-water), etc.

The group of exoticisms is practically open and is constantly replenished (E.M Murzaev Turkic geographical names., M., 1996.)

Vulgarisms belong to the most ancient layer of the Turkism: the bolyarin, the carpet, the quiver, and Boris. The Turkism of the ancient Kievan Bulgarian, Khazar, Pecheneg, Kypchak and Tatar origin (sometimes as intermediary links for Mongolian, Persian, and Arab borrowings) are characterized by the phonetic transition of sound to: Bogatyr (Kypchak Bagatyr, Mongolian Bagatura, Bagadur), Khaziain the khachak, the Bulgarian, the Khusai, the Persian, the Khoja, the Arab, the haggi, the kolimaga (the Old Russian kolimog, the kolimag, the ancient Turkic kalymak, the Mongolian khalmag), the Khazars, the Khazars (from the barracks, the Khazars), Boldin gori balda / balta), Bakhmach / Bohmach (ancient Bohemia), Kozak (from the Cossack) .

This is not typical of the Turkism of the later period: they mostly retain the initial sound specifics: bairak, a tavern, a kavun, a trap, a calim, a saman, a chabak, a scimitar, and so on.

At the same time, according to experts, "the dictionary is somewhat overloaded with questionable or obviously not proven etymologies. Sometimes the author himself conducts similar etymologies, sometimes doubts such obviously false etymologies, and sometimes uncritically agrees with those expressed earlier by other authors "(Baskakov NA, Dobrodomov IG Review // Questions of Linguistics, 1978, No. 1, c 141.)

Although the number of false etymologies in the dictionary is small, they sometimes refer to the common vocabulary. Some words of known non-Turkic origin, wander from the list to the list: lagoon, balamat, barberry, ledum, mess, bergamot, tag, burka, jackal, shawl, saffron, sheriff, rough, lump, box etymologisches Wörterbuch: in 4 volumes / author-M. M. Fasmer [vol. I] .- M.: Progress, 1986-1987.)

Many researchers addressed the problem of Russian surnames of the Bulgar-Kazan and Tatar origin, among which the historian S.B. Veselovsky in his book "Onomasticon. Old Russian names, nicknames and surnames "(M., 1974) and N.A. Baskakov in the book "Russian surnames of Turkic origin" (Moscow, 1979). But they approached the problem from the positions of different sciences: the first as a historian, and the second as a philologist.

Turkism in English.

The languages of the Turkic peoples left many traces in a variety of languages, including English.

Turkic words in English were borrowed both with direct contacts, and through the language-descendants. The words of Turkic origin began to penetrate into the language extremely rarely in English - Angles and Saxons at the end of the IV century, when they were quiescent by the Huns-Turks. In 376, the whole of Central Europe fell under the rule of the Huns, and only in 449, shortly before the death of the king of the Huns of Attila, the first groups of Angles, Saxons and Utes began to migrate to the British Isles. This process of resettlement lasted about 150 years.

Many Turkism came to English through Arabic, Persian and Indian languages.

The first Turks in Egypt and Syria were Oguz tribes of Turkmens, some of whom settled in Spain under the Arab Caliphs. Since the tenth century, many Kipchaks arrive in Egypt in different ways and at different times, gradually changing the language situation.

The Turkism passed into English through different languages, for example,

German: shabrack, trabant;

Spanish: bocasin, lackey;

Latin: janissary, sable;

italian: bergamot, kiosk.

The greatest number of Turkism was translated into English from French, for example: badian, caique, caviar, odalisque, sabot, turkuose. In the cases when the Turkism passed into English through a number of languages, most often the last language was French (G.A.Aubakirova Turkism in English: Pathways and Language Adaptation).

The Turkism came to English not only from the Turkish language. In 1558-59, the English tried to use the Volga trade route, which had just fallen into the hands of the Moscow state, to enter India via Iran. In 1558, the English merchant Anthony Jenkinson and his assistants Richard and Robert Johnson and the Tatar interpreter, equipped with the letters of Ivan IV, set off down the Volga. They visited Kazan, Astrakhan, on the peninsula Mangyshlak, in Baku, Bukhara and Samarkand. After Jenkinson in the Volga region visited a lot of English travelers. In 1601, Sir Anthony Shirley and his assistant, William Paris, traveled the Caspian Sea. In 1625, он publishes his impressions of his journey. In 1858, Thomas Atkinson traveled to Kazakhstan. In addition to travelers, diplomats and merchants, in the XIX century, British intelligence agents also penetrated into Central Asia.

So, in 1824 Captain Connolly and Colonel Stogardt were executed in Kokand, who made their way under the guise of Muslims from India. By the beginning of the twentieth century in the hands of English

capitalists are almost all copper, polymetallic, coal mines in Kazakhstan, where many English skilled workers and engineers worked. The diaries, reports, letters of the Englishmen who have visited the Volga region, Transcaucasia, Central Asia and Siberia, are full of Turkism reflecting concepts and realities previously unknown to the English and who did not have equivalents in the English language: astracan, aul, batman, carbuse, jougara, pul, saigak, toman, turquoise (in the point of «precious stone») and others. (G.A. Aubakirova Turkism in the English language: ways of penetration and language adaptation.)

Conclusions

In conclusion, we want to emphasize that we made an attempt to open the question of the origin of

the Turkism by using the information about Turkic and Indo-European languages.

On the basis of the above, we came to the conclusion that along with the words of the Slavic languages, non-Slavic borrowings were included in the Russian lexicon at various stages of its development, for example, Greek, Latin, Turkic, Scandinavian, Western European. Borrowings from the Greek language began to penetrate into the native language even in the period of Slavic unity.

Borrowings from the Latin language played a significant role in enriching the Russian language, especially in the field of scientific, technical, social and political terminology. Words from Turkic languages penetrated into Russian due to different circumstances: as a result of early trade and cultural ties, as a consequence of military clashes.

References

- 1 BES. Yazykoznanie. – M.: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya, 1998
- 2 Oreshkina M.V. Tyurkskiye slova v sovremennom russkom yazyke: problemy osvoyeniya. – M., 2003
- 3 Kozhevnikova Ye.A. Tyurkizmy v sovremennom russkom yazyke // Elektronnyy nauchno-obrazovatel'nyy zhurnal VGPU «Grani poznaniya». No1 (2). May 2009 www.grani.vspu.ru
- Parkhomenko V. Sledy polovetskogo eposa v letopisyakh //Problemy istochnikovedeniya, t. III. M.-L., 1940, s. 393.
- 4 Baskakov N. A. «Slovo o polku Igoreve». – M., 1985.
- 5 Korkmazova A L.M.Osvoyeniye v russkom yazyke tyurkizmov s neyasnymi osnovami. – Makhachkala, 2004.
- 6 Fraehn S. M.. De origine vocabuli rossici den'gi. – Kazan', 1815.
- 7 Berezin I. N. Sheybaniada. – Kazan', 1849, str. 16.
- 8 Murzayev E. M. Tyurkskiye geograficheskiye nazvaniya. – M., 1996.
- 9 Baskakov N. A., Dobrodомov I.G. Retsenzija // Voprosy yazykoznanija, 1978, № 1, s. 141.
- 10 Fasmer M. Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka [t. I]. – M.: Progress, 1986-1987.)
- Aubakirova G.A. Tyurkizmy v angliyskom yazyke: puti proniknoveniya i yazykovaya adaptatsiya // <https://hghltd.yandex.net>

Литература

- 1 БЭС. Языкознание. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.
- 2 Орешкина М.В. Тюркские слова в современном русском языке: проблемы освоения. – М., 2003.
- 3 Кожевникова Е.А. Тюркизмы в современном русском языке // Электронный научно-образовательный журнал ВГПУ «Грани познания». – No1 (2). – Май 2009 www.grani.vspu.ru
- Пархоменко В. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения, т. III. – М.-Л., 1940. – С. 393.
- 4 Баскаков Н. А. «Слово о полку Игореве». – М., 1985.
- 5 Кормазова Л.М. Освоение в русском языке тюркизмов с неясными основами. – Махачкала, 2004.
- 6 Fraehn С. М.. De origine vocabuli rossici den'gi. – Казань, 1815.
- 7 Березин И. Н. Шейбаниада. – Казань, 1849. – С. 16.
- 8 Мурзаев Э. М. Тюркские географические названия. – М., 1996.
- 9 Баскаков Н. А., Добродомов И. Г. Рецензия // Вопросы языкознания, – 1978. – № 1. – С. 141.
- 10 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка [т. I]. – М.: Прогресс, 1986-1987.
- 11 Аубакирова Г.А. Тюркизмы в английском языке: пути проникновения и языковая адаптация // <https://hghltd.yandex.net>

net

Мұқаметханұлы Н.¹, Қанат Г.^{2*}

¹ профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
қытайтану кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ.

^{2*} 2 курс магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық ниверситеті,
қытайтану кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

**СУ БЕЙХАЙДЫҢ «ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРИХЫ»
МОНОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕР АУДАРМАСЫ ЖӨНІНДЕ**

Бұл мақалада «Қазақ мәдениет тарихы» кітабының Қазақстан мен Қытайда қазақ тіліне аударылып шыққан нұсқасындағы жалқы есімдердің аудармасына салыстырмалы түрде талдау жасалған. Аударма процесінде қолданылатын аралас аударма, семантикалық аударма, калька аударма түрлерінің қолданылуын анализ жасап, түпнұсқа мазмұнын толыққанды сақтау шешімдерін зерттеген. Салыстыру арқылы Қазақстан мен Қытай қазақтарының термин қолданыстарында айырмашылықтың қалыптасқандығын атап көрсетеді. Бұл құбылыстардың қытай тіліндегі жалқы сөздерді немесе терминдерді транскрипциялаудағы принциптерінің ұқсамауынан пайда болған деп санайды. Ал бұл мәселелер тек латын әрпін қолданысқа енгізген кезде ғана дұрыс шешіледі деген қорытынды шығарады.

Түйін сөздер: жалқы сөздер, аударма, салыстырмалы талдау, аудармадағы айырмашылықтар, латын әрпін қолдану.

Mukhametkhanuly N.¹, Kanat G.^{2*},

¹Al-Farabi Kazakh National University of Oriental Studies Professor of the
Department of Sinology, Kazakhstan, Almaty

^{2*}Al-Farabi Kazakh National University of Oriental Studies 2-year master student of the
Department of Sinology, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

Translation of proper names in the monograph by Su Beihai “The History of Kazakh Culture”

The article comparative analysis of translation of proper names in the book by Su Beihai “The History of Kazakh Culture”, which was translated into Kazakh in Kazakhstan and China. The use of different types of translations was analyzed, such as mixed translation, semantic translation and loan translation that are used in the translation process; solutions for the full preservation of the original contents were investigated. The performed comparison helped to identify the processes of formation of the difference in the use of terms accepted by Kazakhs from Kazakhstan and China. The author gives a personal opinion that such a phenomenon is associated with different principles of transcription, which are used for proper names and terms in Chinese. It is concluded that this problem can be solved by using the Latin alphabet.

Key words: proper name, translation, comparative analysis, translation difference, application of Latin letters.

Мухаметханұлы Н.¹, Қанат Г.^{2*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
профессор кафедры китаеведения, Казахстан, г. Алматы

^{2*} магистрант 2 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, кафедра китаеведения,
Казахстан, г. Алматы *e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

Перевод имен собственных в монографии Су Бейхая «История культуры казахов»

В статье выполнен сравнительный анализ перевода имен собственных в книге Су Бейхая «История культуры казахов», которая была переведена на казахский язык в Казахстане и в Китае. Был проведен анализ применения разных видов переводов, таких как смешанный перевод, семантический перевод, перевод калька, исследованы решения полноценного сохранения

содержания оригинала. С помощью выполненного сравнения выявлены процессы формирования разницы применения терминов, принятых у казахов Казахстана и Китая. Автор приводит личное мнение, что такое явление связано с разными принципами транскрипции, которые применяются для имен собственных и терминов на китайском языке. Сделан вывод о том, что данная проблема найдет свое правильное решение с внедрением использования латинского алфавита.

Ключевые слова: имена собственные, перевод, сравнительный анализ, разница перевода, применение латинских букв.

Кіріспе

Жалқы есімдер дегеніміз адам, жер-су аттары және басқа да арнаулы аталатын есімдер болып табылады. Жалқы есімдер тек бір жеке-дара затты басқа заттардан ажырату үшін қойылған есім ретінде қолданылады. Жалқы есімдердің өз классификациясы бар. Орыс ғалымы О.И. Фоякованың тұжырымы бойынша, жалқы есімдер іштей антропонимдер, зоонимдер, топонимдер, космонимдер, хрононимдер, теонимдер мен мифонимдер және хремотонимдер болып бөлінеді.

Жалқы есімдер белгілі бір ұғымды жеңіл игеруге септігін тигізеді. Алайда олардың өзіндік күрделі мағыналық құрылымы, формасы және этимологиясы бар. Жалқы есімдерді екінші бір тілге аудару барысында көбінесе оның өзіндік мағынасы жойылып кетеді. Аталған сөзді (атау-терминді) аудармашы терең меңгермеген жағдайда, жалқы есімдер өзге тілдік ортаға аударғанда түпнұсқа тілінің идентификациясы үлкен өзгеріске ұшырайды. Жалқы есімдерді бір тілден екінші тілге аудару барысында ол есімдердің өн бойында жинақталған ұлттық бояуды толыққанды жеткізу өте маңызды.

Аударма теориясы мен практикасының негізін салған ғалым А.В. Федоровтың пайымынша, жалқы есімдерді аударғанда транскрипция, транслитерация, калькалау тәсілдері және жанама аударма амалдары қолданылады. Аударма практикасында жалқы сөздерді аударғанда әсіресе семантикалық, сөз жасаушы және фразеологиялық калькалар белсенді қолданылады. Топонимдердің құрамына енген сөздердің құрамдас бөлшектердің өзара байланысы да әр тілде әр түрлі болып келеді. Сондықтан атау сөздер бір тілден екінші тілге аударылғанда, әр тілдің өздеріне тән ерекшеліктері байқалып тұрады. Олай болса, біз осындай теория негізінде профессор Су Бейхайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты монографиясының қазақша аудармаларын зерттеуді алға қойып отырмыз. Өйткені ғалымның аталмыш еңбегі қазақ мәдениетінің тарихын то-

лық қамтыған іргелі еңбек. Сондай-ақ «Қазақ мәдениетінің тарихының» аудармасы қазірге дейін зерттелген жоқ. Біз бұл мақаламызда тек монографиядағы жалқы есімдердің аударылуына арнайы талдау жасауды жөн көріп отырмыз. Себебі, жалқы есім, терминдер аталмыш еңбектің ғылымилығы мен мәдени құндылығын көрсететін басты фактор болып табылады.

Негізгі бөлім

Су Бихай (Әсілгі аты-жөні Ван Рэнънань, 1915 жылы 23 қарашада Қытайдың Цзиянсу провинциясы Уши ауданында (қаласында) дүниеге келіп, 1999 жылы 30 мамырда Үрімжіде өмірден өткен) – Қытай Халық Республикасы (ҚХР) Шыңжаң университетінің профессоры, белгілі тарихшы, танымал қазақтанушы ғалым.

Су Бейхайдың қоғамдық қызметі және оның қазақ тарихы жөнінде жазған еңбектері туралы зерттеу мақаласын ғалымның 90 жылдығына орай жазғанбыз [1]. Одан бері ғалымның жарияланбаған еңбектері жарық көріп келеді. Өткен жылы (2017 ж.) тарих ғылымының докторы Жігер Жәнәбілұлының баспаға дайындауымен, ол кісі көзі тірісінде көп қағажу көріп баспадан шықпай қалған 4 томдық «Қазақтың тұтас тарихы» («哈萨克通史 – Hasake tongshi») атты өте көлемді еңбегі үлкен екі том болып Алматыда қытай тілінде баспадан шықты.

Профессор Су Бейхайдың зерттеу саласы өте кең болған. Ол қазақ тарихын зерттеумен қатар, Қытайдың Баты сөңір (Циюй) тарихын, Шыңжаң тарихын, ұйғыр, моңғол тарихын да зерттеді. Нәтижеде оның қаламынан 13 томдық ғылыми еңбек пен 200-ден астам ғылыми танымдық мақалалар дүниеге келді. Соның жартысынан көбі қазақтар жөнінде жазған дүниелері. Оның ішінде ол «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты көлемді монографияны жазуға қырық жылдан астам уақытын жұмсаған. Бұл еңбек 1989 жылы Шинжияң университеті баспасынан шықты [2]. Бұл еңбек Қазақстанда Тұрсынхан Зәкеннің аудармасымен 2001 жылы Алматыда Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы баспасынан жарық көрді [3], Қытайда Асқар

Молдашұлы мен Құсыман Қасымұлының аударуымен 2005 жылы Үрімжі қаласы, Шинжияң халық баспасынан шықты [4]. Бұл еңбек қазақ мәдениетінің қалыптасқан қайнар көзінен тартып қазіргі заманға дейінгі дамуын кешенді түрде, жүйелі зерттеген бірден бір ғылыми еңбек болғандықтан қазақ оқырмандарының жақсы қабылдауына ие болды. Сондай-ақ тарихшы ғалымдардың жоғары бағасын алды [5]. Сондай-ақ Қазақстан халқының да аса зор қызығушылығын тудырған еңбек.

Су Бейхай қазаққа кеңінен танымал ғалым, ол жарты ғасыр бойы қазақ тарихын зерттеумен айналысқан және қыруар зерттеу еңбектерін жазған оқымысты. Ол өзінің бұл көлемді еңбегін қытайдың мол жазба деректеріне және Қытайдағы қазақ аудандарын аралап жүріп, ғылыми-зерттеулерінің жемісі, аталған тақырып бойынша кешенді түрде зерттелген еңбек.

Мұнда Су Бейхайдың қытай жазбаларындағы қазақ мәдениетіне қатысты ерте заманнан қазірге дейінгі деректерді ғылыми айналымға енгізді, бұл монографияның ғылыми құндылығын одан ары асыра түскенін атап айтуға тиіспіз. Әрине, ол қазақ тарихын зерттеуде тек жазба деректерді ғана негізге алған жоқ, сонымен қатар, қазақтың арғы-бергі ата-бабалары өмір сүрген кең-байтақ сахардағы жартас суреттерін зерттеп, салыстырып талдау жасады, қазақтың арғы тегі мен байырғы мәдениетінің қайнаркөзін ашып көрсетуі – аталмыш еңбектің басты жаңалығы болып табылады.

Ғалым жартас суреттерін сөйлету арқылы Еуразиядағы көшпенділердің ежелгі замандағы материалдық мәдениетінің формасы мен мазмұнын, оның рухани мәнін ашып көрсетті. Сол арқылы ол ерте замандағы көшпенділердің тарихи мәдениетін қазақтардың әлі күнге үзбей жалғап келе жатқанын дәлелдеп көрсетеді.

Ал, біз қарастырып отырған жалқы есімдер «Қазақ мәдениетінің тарихында» байырғы заманнан бері көп кездеседі. Ол атаулардың барлығы қытай атаулары емес, кейбірлері қытай тіліне енген көшпенділердің сөзі және басқа да этностардың тілдерінен енген есімдер. Оларды қазақ тіліне қайта тәржімалауда аудармашылар көбінесе транскрипция, транслитерация, калька әдістерін қолданған.

Қытай тілінің грамматикасы мен қазақ тілінің грамматикасы мүлде ұқсамайды, сондықтан жалқы есімдерді дәл беру аудармашылар үшін оңайға түспейтіні анық. Кез келген аудармашы қытай тіліндегі жалқы есімдерді, қазақ тіліне қалай дұрыс аудару керектігін алды-

мен жақсы ойлануы керек [6]. Жалқы есімдерді, реалияларды аудару барысында белгілі бір әріптердің немесе дыбыстардың екінші бір тілде болмауына байланысты фонетикалық алмасулар кездесіп тұрады. Аталмыш еңбекті қазақ тіліне аудару барысында жиі кездесетін географиялық атаулар, адам есімдері және реалиялар екінші тілге әр түрлі жолмен аударылған.

Калька тәсілі арқылы аудару. Мысалы: қымыз – 马奶, көкпар – 叼羊, қыз қуу – 姑娘追, беташар – 揭面纱礼, ораза айт – 开斋节 – т.б.

Транскрипция тәсілі арқылы аудару. Мысалы: Керей хан – 克烈汗, Жәнібек хан – 贾尼别克汗, Қорқыт 廓尔库特, Сарматтар – 撒尔马希安人, Қаңлы – 康居, Қыпшақ-克普恰克人, Орхон Енисей ескерткіштері – 鄂尔浑, 叶尼塞碑, Ақындар айтысы – 阿肯对唱会, Шаманизм – 萨满.

Ал географиялық атауларды (топонимдерді) аударуда түркі тілінен қытай тіліне енген атауларды керісінше транскрипциялап аударған. Мысалы: Қызылтау 克孜勒套(红山), Қаратас 哈拉塔斯(黑石头), Ақтөбе – 阿克吐别 – деп, бұрынғы қалпында келтірген. Қытай тілінде өзге тілден кірген атаулар қытай тілінің өзіндік дыбыс үндестік заңына сай жасалған. Мұндай жағдайдағы аудармада көбіне кірме сөздің шыққан тіліне қарай аударуға назар аударған, мысалы «Saka» – 萨迦, Мөде тәңір құт Мәде – 冒顿单于 деп аударылған.

Аралас тәсілі арқылы аударылған, яғни семантикалық және транскрипция. Мысалы, 阿尔泰山 – Алтай тауы, Отырар қаласы – 讹答刺城, Тяньшань тауы – 天山, Қазақ хандығы – 哈萨克汗国.

Кейбір географиялық атаулар аудармада түпнұсқадан мүлде басқаша аталады. Мысалы, Жоңғо – 中国 – Қытай мемлекеті, ханцзу – 汉族 қытай ұлты, дала, сахара – 草原.

Су Бейхайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегін қазақ тіліне тәржіме жасаған аудармашылар Т. Зәкенұлы аудармасында «中国» деген атауды «Қытай» деп аударса, Асқар Молдашұлы мен Құсыман Қасымұлының аудармасында – «Жұңго» деп аударған. Өйткені «中国» – Zhongguo-ны Қытайдағы басқа ұлттар «Жұңго» деп, дыбыстық аудармасы бойынша алған. Ал «Жұңго» деген сөз қазақстандықтарға бейтаныс, себебі, Zhongguo-ны «Қытай» деп атау орыс тілі арқылы қазақстандық әдебиеттерге енген. Сондықтан аудармашылардың өз елінің оқырмандарына түсінікті, дағдыға айналған атау бойынша аударғанын түсінуге болады.

Бірақ «Қазақ мәдениетінің тарихындағы» жалқы есімдердің екі түрлі аудармасында айтарлықтай айырмашылықтардың сақталғаны байқалады. Төменді салыстырып көрейік.

Түпнұсқадағы атау	Асқар Молдашұлы аудармасы	Т. Зәкен аудармасы
河西走廊	Хши кәридорі (1-тараудан)	Хыши дәлізі (1-тараудан)
乌特肯	Үтүкән (3-тараудан)	Үтікен (Өтікен) (3-тараудан)
葱岭山	Батыстағы Көкарт тауы (6-тарау, 1-тарауша)	батысқа қарай көшіп, «Сарымсақты асуы жаққа» (Сұнлин) (6-тарау, 1-тарауша)
疏勒	сұлы (6-тарау, 1-тарауша)	сулы (6-тарау, 1-тарауша)
赤谷	Чыгу (Шигу) қаласына келуі табиғи түрде (6-тарау, 3-тарауша)	Қызылқорғанда (қытайша Шигу шың-Ыстықкөл маңында – ауд. (6-тарау, 3-тарауша)
碎叶	Суияп (7-тарау, 2-тарауша)	Сұяп (7-тарау, 2-тарауша)
乌尔汗河畔的河西赛丹	Орхон өзені ағарындағы Хошұсайдам (7-тарау, 3-тарауша)	Орхон өзені бойынан Хошсайдам (7-тарау, 3-тарауша.)
姚班	Япбан (6-тарау, 1-тарауша)	Юе бан (ефталиттер), (6-тарау, 1-тарауша)
客盘托	қауанта (6-тарау, 1-тарауша)	Кепәнто (6-тарау, 1-тарауша)
辟夏木沙	пышамшан (6-тарау, 1-тарауша)	пшәмшән (6-тарау, 1-тарауша)
康乐	чес, (6-тарау, 1-тарауша)	қанкыл (6-тарау, 1-тарауша)
粟特一类居民	соғды сықылды елдер (6-тарау, 1-тарауша)	соғды тектес елдер (6-тарау, 1-тарауша)
塔拉斯城	Талас қалалары (7-тарау, 2-тарауша)	Дарос қалалары (7-тарау, 2-тарауша)
新石壁画·地理	«Жаңа Таңнама. Жағрапия» (7-тарау, 3-тарауша)	«Таңнама. Жағырапиялық баян» (7-тарау, 3-тарауша)
北庭	Бесбалық бас тұтық мекемесі (7-тарау, 3-тарауша)	Бей-тин басқарған (7-тарау, 3-тарауша)
驿站	қарауылдар (7-тарау, 3-тарауша)	тұрғы-бекеттер (7-тарау, 3-тарауша)
耶勒	Иелі (7-тарау, 3-тарауша)	Иели (7-тарау, 3-тарауша)
风楼	Фыңло қарауылы (7-тарау, 3-тарауша)	Фенло қарауылы (7-тарау, 3-тарауша)
沙伯	шабо қарауылы (7-тарау, 3-тарауша)	Сабо қарауылы (7-тарау, 3-тарауша)
江堡	Жамбалық (7-тарау, 3-тарауша)	Жаң-бау (7-тарау, 3-тарауша)
立德江	Лийтжиян (7-тарау, 3-тарауша)	Лиде-жиян (7-тарау, 3-тарауша)
吴载	ұзай (7-тарау, 3-тарауша)	Узай (7-тарау, 3-тарауша)
特列特河	Теректі өзені (7-тарау, 3-тарауша)	Баян өзені (7-тарау, 3-тарауша)
翼博湖	Еп көлі (7-тарау, 3-тарауша)	Ибо теңізі (7-тарау, 3-тарауша)
东林	Дұңлин (7-тарау, 3-тарауша)	Дұңлиын (7-тарау, 3-тарауша)
荒草坡	Қоғалы көлді, (7-тарау, 3-тарауша)	Хуаң сау по (Қоғалы көл) (7-тарау, 3-тарауша)
大漠	Дешті құмын (7-тарау, 3-тарауша)	Дамо (Үлкен құм) (7-тарау, 3-тарауша)
石启河	Шычи өзені (7-тарау, 3-тарауша)	Ши-чи хы (7-тарау, 3-тарауша)
玉骑岭	Иұчы асуы (7-тарау, 3-тарауша)	Юе Чилиң (арба асатын асу, бәлкім Талқы асуы-ауд) (7-тарау, 3-тарауша)
拱焯	Жешім қаласы (7-тарау, 3-тарауша)	Гүң-ие (жапон ғалымы Сұң Тяньчу мен қытай ғалымы Уаң Гобидың пікірінше – ауд) (7-тарау, 3-тарауша)
碎叶	Суияб (7-тарау, 3-тарауша)	сұяп (7-тарау, 3-тарауша)
祁连山	Чилан	Чилансан

Салғастырмалы талдау әдісі – аударманы зерттеудің жақсы тәсілі ретінде қолданып келеді. Аталмыш кітаптың екі аудармасынан байқалған айырмашылықтар, жалпы қазақ халқының өмір сүрген ортасына, еліне байланысты тілдік айырмашылықтардың қалыптасқанын көреміз.

Тарихи ғылыми еңбектерді аудару өте күрделі жұмыс. Өйткені ол сол халықтың тұтас тарихымен, оның барлық қоғамдық даму жағдайымен шартты түрде байланысты жалқы есімдер бір-біріне сіңеді. Әсіресе көп халқы бар ұлттармен мәдени, әдеби алмасулар болғандықтан оларда өзара тілдік ықпал болады. Сондықтан мәдениет тарихын аударудың маңызы ерекше, оған қойылатын талаптар да айырықша болады [7].

Аударма арқылы жалпы ұлттардың өзіндік танымдарын, рухани негіздерін, дүниетанымдарын, эстетикалық талғамдарын байқаймыз және олардан нәр аламыз. Мәдениет аралық коммуникация барысында әрбір ұлт өз талғамдары бойынша өзге мәдениетті қабылдап

отырады. Мұндай құбылысты «Қазақ мәдениетінің тарихынан» көруге болады. Аталмыш еңбектің аудармасынан жалқы есімдерді дәл аударудың қаншалықты маңызды екендігін түсінесіз.

Қазақстандағы ғылыми еңбектер көбінесе орыс тілінен аударылады, онда жалқы есімдер, атау терминдер сол қалпы қазақ тіліне көшіріп қояды. Ал қытай тілі мүлде басқаша, өйткені қытай кез келген жалқы есімдерді, атау терминдерді өздерінің сөз жасам заңдылығымен аударды. Сондықтан оларды аударуда қайтадан кері транскрипциялауға тура келеді. Сондықтан аудармашылардың кері транскрипциялауына байланысты жалқы сөздер, атау терминдер әртүрлі болып шығады. Бұны жоғарыда келтірген мысалдардан аңғаруға болады. Қытай тілінен аударудағы бұл мәселені еліміз латын графикасына толық көшкенде ғана шешімін табады. Өйткені латын жазуы арқылы қытай тілін қазақшаға таранскрипциялағанда терминдер өте дәл беріледі.

Әдебиеттер

- Мұқаметханұлы Н. Су Бейхай және оның қазақ тарихын зерттеген еңбектері жөнінде. Ізденіс: тарих және замана. - Алматы: «Мерей», 2014. – 128 б.
- 苏北海: «哈萨克族文化史», 乌鲁木齐: «新疆大学出版社». – 1989, 556 页.
- Тұрсынхан Зәкеннің аудармасы. Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы баспасы, 2005.
- Асқар Молдашұлы, Құсыман Қасымұлының аудармасы. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі: «Шынжаң халық баспасы», 2005, 857 б.
- Мұқаметханұлы Н. Су Бейхай және «Қазақ мәдениетінің тарихы». «Шынжаң Оқу-ағарту журналы» (Қытай тілінде). – 1990. – №4, 45-47 бб.
- Ли Шы. Қазақ тілінің тұрақты тіркестеріне қысқаша шолу. Тіл және аударма. – 1989. – №2. – 13-20-бб.
- Алдашева А. Аударматану: Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының баспасы, 2001, 490 б.

References

- Muhametkhanuly N. Su Beikhai zhane onyng kazak tarikhyn zerttegen yembekteri zhoninde. Izdenis: tarikh zhane zamana. - Almaty: «Merei». -2014, 128 b.
- sū běi hǎi: «hā sà kè zú wén huà shǐ», wū lǔ mù qí «xīn jiāng dà xué chū bǎn shè». – 1989. – 556 yè.
- Tursynkhan Zakennyng audarmasy. Almaty: Duniyehuzi kazaktary kauymdastyngy baspasy. -2005.
- Askar Moldashuly, Kussyman Kasymulynng audarmasy. Kazak madeniyetining tarikhly. Urimzhi: «Shynzhang khalykh baspasy». – 2005, 857 b.
- Muhametkhanuly N. Su Beikhai zhane «Kazak madeniyetining tarikhly». «Shynzhang Oku-agartu zhurnaly» (Kytay tilinde). - 1990. №4, 45-47 bb.
- Li Shy. Kazak tilining turakty tirkesterine kyskasha sholu. Til zhane audarma. -1989. №2. -13-20-bb.
- Aldasheva A. Audarmatanu: Lingvistikalyk zhane lingvomadeni maseleler. –Almaty: Duniyehuzi kazaktary kauymdastyngyng baspasy. – 2001, 490 b.

Мурадова Ш.Г.

Азербайджанский государственный педагогический университет,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: shafamuradova@mail.ru

ВЛИЯНИЕ НАСЛЕДИЯ НАСИМИ НА ТВОРЧЕСТВО МИРЗЫ ДЖАХАНШАХА ХАГИГИ

В этой статье исследователь, привлекая к изучению творчества Мирзы Джаханшаха Хагиги, сравнивает его с произведениями Насими. Идеи хуруфизма, отраженные в азербайджанской поэзии, основаны на его газелях.

Ключевые слова: наследие, софи, хуруфи, газель, творчество, влияние, поэзия.

Muradova Sh.G.

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan, Baku, e-mail: shafamuradova@mail.ru

The Affect Of Nasimi's Heritage In Mirze Jahanshah Haqiqi's Creation

In this article the investigator had investigated Mirze Jahanshah's Haqiqi creation and had compared his creation with Nasimi's poems. The investigator had grounded on these examples brought from Haqiqi's gazells which promote the idea of Haqiqi's hurufism, reflection of the idea of hurufism in the poetry.

Key words: Heritage, sofi, hurufi, gazell, creation, affect, poetry.

Мурадова Ш.Г.

Әзірбайжан ұлттық педагогикалық университеті, Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: shafamuradova@mail.ru

Мирза Джаханшаха Хагигидің шығармашылығына Насими мұрасының әсері

Бұл мақалада зерттеуші Мирза Джаханшаханың шығармашылығын оқуға көңіл аудара отырып, Насимидің шығармаларымен салыстырады. Әзірбайжан поэзиясында көрінетін хуруфизм идеялары оның ғазалдарына негізделген.

Түйін сөздер: мұра, сопы, хуруфи, ғазал, шығармашылық, әсер ету, поэзия.

Имя Мирзы Джаханшаха Хагиги, оценённого историками как «Самый сильный из падишахов Каракоюнлу», получило достойное место в истории азербайджанской литературы.

Мирза Джаханшах внимательно прочитал и усвоил низами, Хагани и Насими. Он даже дружил с персидско-таджикским писателем своего времени Абдуррахманом Джами и поддерживал с ним связь. Источники сообщают, что Хагиги отправил Джами один экземпляр совершенной рукописи дивана и великий персидско-таджикский писатель написал ему в ответ стихотворное письмо, состоящее из двадцати восьми бейтов.

После того, как Джами прочитал диван Хагиги, он оценил его каждую газель как «вечный источник блага», «новое восходящее солнце», «предвестник вечного освещенного восхода» и др.

В творчестве Джаханшаха Хагиги, пропагандирующего идеи хуруфизма и суфизма, больше всего чувствуется влияние Насими.

Говоря о средневековой азербайджанской литературе следует отметить, что поэзия этого периода, наряду с пропагандой суфийского мировоззрения, характеризуется широким отражением хуруфитских идей. Это можно связать с тем, что основатель хуруфизма Фазлуллах Наими был азербайджанцем. Правда, не смотря на то, что книги, повествующие о хуруфитском учении, написаны на персидском языке, поэзия, созданная на азербайджанском языке, смогла в совершенстве использовать это течение как средство литературного выражения.

Основоположник хуруфизма Наими начал широко распространять это течение с 1486

года (История азербайджанской литературы, 1960:216). Его учения о хуруфизме были изложены в «Джавиднаме».

Хуруфизм – это философско-политическое течение. Социальными факторами хуруфизма, в основе философии которого стоит концепция человека, стали невежество и ужас, зарождённые завоеваниями Тимура.

Основную сущность этого течения, которое верит в священность букв и объясняет тайны вселенной среди букв, составляет идея спасения человечества от невежества. Вера в священность букв начинается не с хуруфизма. Это вера также имела место в течениях, существовавших до хуруфизма. Например, течение, известное в иудейской философии под названием Каббализм, основано на священности древних иудейских букв.

Хуруфизм создан не только на основе священности букв. Хуруфиты стараются раскрыть тайны вселенной при помощи тайны букв. Они связывают тайну букв с человеком. Говоря о проявлении букв на лице человека, они подтверждают божественность человека, являющегося воплощением всех тайн (История азербайджанской литературы, 1943:136).

Опираясь на религию Ислам, хуруфиты отождествляют её со своими мнениями и идеями. Например, они говорят, что несколько аятов Корана повествуют о Фазлуллахе или что «Джавиднаме» Фазлуллаха Наими является Кораном. По их убеждению, материальность вселенной и духовные миры находятся в самом человеке. Они даже объясняли так, что пророк Мухаммад (да благословит его Аллах и приветствует) отправился в небеса, чтобы понять смысл линий на лице человека.

Хуруфизм, который видит проявление букв на лице человека, считает служение красивому человеческому лицу поклонением Аллаху. Как и его настоящий предшественник, Насими отражает этот момент хуруфизма в своих стихах, как и Насими указывает на то, что линии человеческого лица являются аятами Корана:

Xətti – güxün ki, ayeyi – səbül – məsan imiş,
Bu hüsn ilə xütüti – müəmməbər nə yerdə var?
(Хакики, 1986: 20)

(Черты твоего лица – это аяты Корана и они присущи только тебе.)

Использование слова «линия», являющегося одним из известных символов теософии, в этот момент ещё больше приближает поэта к хуру-

фитам. Так, сравнивая линии лица красавицы с первой сурой Корана, состоящей из семи аятов, он отмечает, что нет нигде таких ароматных линий.

Bu nə hüsnü – canfəzadır kim, ana nəzir yoxdur,
Kim anın kimi cahanda dilpəzir yoxdur (Хакики, 1986: 22)
(Что это за красота, что нет её подобной.)
Bu səməlü xəttü xələ necə baxsın o nəzərsiz,
Kim anın bəşirətində nəzəri – bəşir yoxdur (Хакики, 1986: 22)
(Эту красоту не может увидеть глаз, который не может видеть красоту.)

Поэт рассказывает о красоте возлюбленной, воспевая идею, встречающуюся в творчестве многих поэтов, обратившихся к суфийским идеям. Но, по мнению Хагиги, тот, у кого нет ясновидящего глаза, не может увидеть эту красоту. Потому что те, у кого есть глаз в сердце, в каждом красивом лице видят Аллаха. В другом бейте он так отражает это высказывание:

Yüzün inna fətəhnadır təbarək şəninə münzər,
Bu vəchi əhsəni-surət deyənlər əhli-ürfandır (Хакики, 1986: 22)
(Твоё лицо – это аят Корана, религиозные люди знают, что это совершенное создание.)

Поэт называет тех, кто видит след от частицы Аллаха в красивом лице, то есть тех, у кого есть ясновидящий глаз «людьми знания».

Nə kim ki qılmaya nəzər ol hüsnü surətə,
Yoxdur bəşirət anda gər əhli-bəşər ola. (Библиотека классической азербайджанской литературы, 1984: 243)
(Душевные глаза того, кто не смотрит на твоё прекрасное лицо, закрыты.)

По мнению поэта, не смотря на то, что у тех, кто не может увидеть красоту в этом образе, есть глаза, но у них нет видящего взгляда. В этом бейте Хагиги воспел идею воплощения Аллаха во всём.

Biçarə, eşqə neyləyə tədbirü çarəsin
Məşuqə şahı aləmi aşiq fəqir ola. (Библиотека классической азербайджанской литературы, 1984: 244)
(Лекарства не действуют на любовь потому, влюблённый должен быть бедным, хоть будь он шахом всего мира.)

По мнению Хагиги, нельзя помочь любви при помощи каких-либо средств или мер. Потому что даже если влюбится шах всего мира, для любви возлюбленной он должен быть бедняком. В этом бейте поэт в стихотворной форме изложил правило в суфизме сделать девизом бедность на пути любви к Аллаху.

Tövhid içində nüktəyi – əsararı bilmişəm,

Sahib – nəzər gərək ki, bu hala xəbər ola. (Библиотека классической азербайджанской литературы, 1984: 244)

(Для того, чтобы узнать Аллаха я узнал точку тайны, для того чтобы понять это, нужен человек, у кого открыт ясновидящий (душевный / внутренний) глаз.)

В единстве Аллаха я узнал точку тайны. Тот, кто видит, должен знать это. Говоря о «точке тайны», поэт подразумевает «Внутреннюю науку». По его мнению, тайную науку можно познать, только направившись к Аллаху, приняв Его единство. Принявших это, поэт называет «обладателями зрения».

Cənnəti – vəsli – dilbəri gəl tələb et İlahidən,

Cənnətə vasil olamayan irməz anın vüsalinə (Хакики, 1986: 88)

(Чтобы встретиться с возлюбленной проси у Аллаха попасть в рай, потому что человек, не заслуживший рай, не может достигнуть радости этой встречи.)

Проси у Аллаха попасть в рай. Потому что тот, кто не попадёт в рай, не увидит Его лика. Здесь поэт по-своему воспел и религию, и идею своего течения. Рай – это место, куда хочет попасть каждый праведник. Согласившись с мнением настоящих последователей течения, он говорит, что пространство нужно только лишь для того, чтобы увидеть лик Аллаха.

Mənsuri – eşq olanda Həqiqi ze fəzli – həq

Anın müini ayətü – nemən nəsir ola. (Библиотека классической азербайджанской литературы, 1984: 244)

(Если даже Хагиги будет повешен ради любви Мансура, посланные Аллахом аяты помогут ему.)

Хагиги был поражён суфийским поэтом Мансуром, который был повешен потому, что сказал «Ан аль хакк»: В то время как Хагиги с добродетелью истины стал Мансуром на пути любви, аяты Аллаха помогают ему.

Yarın qəmində tərki – cahan etməyən könül

Ol can deyil ki, xilqət ana cavıdan ola. (Библиотека классической азербайджанской литературы, 1984: 244)

(Тот, кто не покинул этот мир от тоски по возлюбленной, тот не может заслужить существование в мире ином.)

По мнению поэта, тому сердцу, которое не покинуло этот мир, любовь к вселенной, не даруется вечность. В этом бейте поэт словами суфиев говорит, что «Тот, кто хочет удостоиться вечности Аллаха, должен забыть увлечение этого мира, получать удовольствие от печали на Его пути».

Yarəb, nə nur imiş ki, mənə yaxdı narına,

Yarəb, nə zat imiş ki, mənə çəkdi narına. (Библиотека классической азербайджанской литературы, 1984: 244)

(Господи, что это за свет, что обжёг меня, что за существо, что внушило в меня принести себя в жертву ему?)

Чтобы выразить свою влюблённость и удивление, используя слова «что это за свет», «что это за существо» поэт говорит: «что за сияние, обжигает меня? Что это за свет, что я обжигаясь им, что за существо, которое так привязало меня к себе. Я иду на виселицу на пути его и не отрекаюсь от этого пути. Смотри, какая любовь».

Qıldı münir aləmi şahidi – mən cəmal ilə,

Müshəvi – rəbb imiş ruhi ayətü – xəttü xal ilə. (Библиотека классической азербайджанской литературы, 1984: 245)

(Мой свидетель осветил мир своей красотой. Потому что черты его лица – это книга Аллаха.)

Мой свидетель осветил мир своей красотой. Когда поэт говорит «мой свидетель», он подразумевает Аллаха. И этим выражением он отмечает то, что Аллах является свидетелем всему. В этом бейте линии и знаки родинок на лице человека сравниваются с Кораном, посланным Аллахом. Этот момент в хуруфизме выражает идею того, что на линии человеческого лица написано слово «Аллах».

Zövqi – eşqin ki qami dünyəvü üqbayə dəyər,

Bu könül təxtinə sultan dedilər, gerçəkmiş (Хакики, 1986: 47)

(Удовольствие от печали любви стоит этого и иного мира. Поэтому султан тот, в чьём сердце есть любовь.)

Поэт считает, что ценность тоски любовного наслаждения в примере этого мира и вечности, в таком случае, трон сердца можно назвать султаном. То, что тоска любовного наслаждения стоит обоих миров, понимается в этом смысле. Если влюблённый влюбляется, то он должен тосковать, это неизбежно. Словами суфиев, это называется наслаждением печалью. Что касается оценивания этого наслаждения миром и вечным миром, то влюблённый тоскует, поминает, то есть отдаляется от грязи этого мира. В то же время, так как этот мир является средством для того, чтобы заработать следующую жизнь, то влюблённый также выбирает путь вечности.

Mühibbə nüktəyi – tovhidi kəşf edər fail,

Götürdü pərdeyi – əsrarı çün rəvayəti eşq (Хакики, 1986: 47)

(Любовь открыла завесу тайны между Аллахом и человеком.)

Фаиль, то есть Аллах, раскрывает тайну единства, которая даёт понять точку едино-

божия. Потому что слово «любовь» раскрыла завесу тайны. Этим изречением поэт словно раскрывает место, значение символа любви в суфизме. Потому что, как уже многократно было отмечено в теософии, любовь это средство путника Аллаха. Хагиги видит здесь путь раскрытия тайны Аллаха в любви.

Hikmətinin nişanəsi oldu cahən bu ərsədə,
Fəili eşqin, ey könül, hikməti binişan deyil (Хакики, 1986: 61)

В этом месте вселенная стала признаком мудрости. Потому что мудрость любви не может быть без признака. Здесь поэт изложил одну из известных идей суфизма в том, что «внутри мира и всего, что есть в мире имеется след божественного света. Когда поэт говорит о месте, то он подразумевает землю. Указывая на то, что Аллах создал каждое существо с любовью, он отмечает, что земля является одним из признаков его мудрости.

İzzəti – eşq olan könül mültəfiti cahən deyil,
Eşqə müqəyyəd olmayan talibi laməkan deyil.
(Сердце, в котором есть любовь, не увлечено миром.
Невлюблённый не желает встречи с Аллахом.)

Xilqəti – xəlqi – aləmin əmri çü kafü nun imiş,
Kim ki bu rəmzi anlamaz, qabili kun fəkan deyil (Хакики, 1986: 61)

(Оказывается приказ о создании мира – это «каф» и «нун» (буквы слова «будь» на арабском), Те, кто не понимают этот символ, не могут узнать тайну мира.)

Любящее сердце не пристрастно к существованию вселенной. А невлюблённый не мечтает о безпространственности – любви создателя – багане, не требует того, чтобы быть с ним.

Оказывается, приказ всех миров, создания, созданных – это каф и нун, те, кто не понимают этот символ, не в силах понять значение слова «Он скажет будь и всё будет». Сказав это, поэт отмечает, что те, кто любят Аллаха, верят в то, что все существа созданы одним Его словом. Тот, кто ничего не знает об этой тайне, не сможет понять, зачем создан этот мир. Конечно, по мнению суфиев, те, кто знают тайну создания всего сущего, бывают праведными, думают лишь о встрече с Истиной и занимаются поминанием.

Sirri – ələstü rəbbiküm qalü bələdə qövl imiş,
Kim ki bu qövlü bilmədi, xilqəti – cavidan deyil (Хакики, 1986: 61)

Zərqi – riyası zahidin qabili – həzrət olmadı,
Zənnü güman içindədir, şübhəsi bigüman deyil (Хакики, 1986: 61)

(Оказывается, тайна этого мира написана заранее, те, кто не знают этого, не понимают смысла жизни. Отшельник (верующий) постоянно пребывает в сомнении потому, что он лицемер.)

Оказывается, тайна дня заключения завета Аллаха с человеком на пиру согласия очень древняя. Те, кто не знают эту тайну, это обещание, не созданы для вечной жизни. Именно поэтому уловка отшельника не осуществилась, потому что он сам не верит в свой уговор, своё поклонение. Слово Хагиги здесь раскрывает то, что отшельничество означает лицемерие. По мнению поэта, то, что отшельник не верен своему уговору из-за того, что он подозрительно относится к воле Создателя, правдивости его любви и веры. Отшельник поклоняется, но его цель неправильна, поэтому он превратился в символ лицемерия.

Как указано выше, одним из качеств, присущих творчеству Хагиги, – это то, что он использует творчество Насими.

Для того, чтобы показать влияние Насими на творчество Хагиги, было бы правильно обратиться к творчеству обоих поэтов.

Насими: Adəmin surətində səcdə qılanlar ki, səni
Gördülər, surəti – rəhman dedilər, gerçək imiş (Хабаби, 1921:20)

Хагиги: Əhli – təqva ki, sücud eylədi vəchində sənin
Sacidi – surəti – rəhman dedilər, gerçəkmiş (Хакики, 1986: 44)

Насими: Ta camalın müşəfindən oxuram “Səbülmesan”
Səbəxanəm, hafizəm təfsirdə ustad olmuşam (Хабаби, 1921:181)

Хагиги: Surəti inna fətəhndir, xəti ümmul kitab,
Ayəti – fəthən mübin ol surətin şanımdadır (Хакики, 1986: 27)

Насими: Ey Məsihadəm, nişə can vermədin cansızlara,
Ol ki, hər dəm can ilə aydır ki, canan sizlərə (Насими, 1991:47)

Нәқиқи: Ey Məsihadəm, sənin ənfasi – ləlin, aşiqə,
Nəfkeyi – ruhül – qüdsədən nitqi – İsa görsədir (Хакики, 1986: 36)

Насими: Sidreyi – tuba boyundur, sərvü həqqin həqqinə,
Üzünə “vəşşəms” gəldi, saçına “həblül-mətin” (Хабаби, 1921:183)

Хагиги: Saçın səvadını vəlleylə qılmayan təşbih,
Yüzündə ayəti – vəşşəmsü vəzzüha bilməz (Хабаби, 1921:42)

Газель Хагиги с редифом “Boyundur sidrəvü tuba dodağın abi – heyvandır” напечатана в Иракском диване Насими, составленном Газанфаром Пашаевым, на 28 странице, в котором отсутствует один бейт. Так как этот стих встречается только в Ленинградском Экземпляре диванов, этот стих вошёл в число подозрительных сти-

хов во втором томе дивана Насими, составленного Джахангиром Гахрамановым в 1973 году. Следующего бейта в газели Насими нет у Хагиги:

Xətin ümmül kitabidir bəyani – əhli tövhidin,
Hürufi lövhi – məhfuzun müsəvvər şərhı Fürqandır
(Хабаби, 1921:28)

А следующих бейтов в газели Хагиги нет у Насими:

Cəmalın pərtövi – nuri münəvvər qıldı afaqı
Dodağın – abi heyvanı saçın zülmətdə pünhandır (Хакики, 1986: 15)

Vüsəlin həsrəti – nari məni yıxdı fərağında
Nə mahiyyətsən ey cam kim cəmalın huri – rizvandır
(Хакики, 1986: 15)

Причина этих ошибок объясняется тем, что автографы средневековых восточных классиков, произведения, написанные ими собственноручно, не дошли до нас. Поэтому в «диванах» и «Куллият»-ах произведения классических восточных поэтов, многократно переписанные советчиками и секретарями, принадлежащими к различным школам каллиграфии и отдельным литературным течениям, подвергаются определенным искажениям, внутри одного и того же текста проявляются различия во многих экземплярах.

Думаем, что по причине того, что есть мнение о том, что британский экземпляр дивана Хагиги является автографической рукописью и он редко встречается в экземплярах рукописей Насими, увеличивается вероятность, того что эта газель принадлежит Хагиги.

Литература

- 1 Араслы Г. Азербайджанская литература в XV – XVI веках. И.А.Л. I т. – Баку, 1976 (60).
- 2 Араслы Г. История и проблемы азербайджанской литературы. – Баку: Гянджлик, 1998. – 731 с.
- 3 Библиотека классической азербайджанской литературы, в 20 томах, III т. – Баку: Эльм, 1984. – 542 с.
- 4 История азербайджанской литературы. I том. – Издательство GAAF, 1943. – 288 с.
- 5 История азербайджанской литературы. – Баку: изд. ААН 1960, I том. – 578 с.
- 6 Хакики. Стихи. – Ереван: издательство Хазайтан, 1966. – 105 с.
- 7 Хакики. Избранные произведения. – Баку: Язычы, 1986. – 143 с.
- 8 Мумтаз С. Хабаби. Фугара Фьюзаты. – Баку, 1921. – № 3.
- 9 Насими. Иракский диван. – Баку: Язычы. – 336 с.
- 10 Насими И. В этот мир я не вмещусь. – Баку, Гянджлик, 1991. – 384 с.
- 11 Насими. Совокупность статей. – Баку: Эльм, 1973.
- 12 Фарзалиев Ш. Азербайджан в VI-XVI веках. – Баку, 1983.

References

- 1 Arasly G. Azerbajdzhanskaja literatura v XV – XVI vekah. I.A.L. I t. -Baku, 1976 (60)
- 2 Arasly G. Istorija i problemy azerbajdzhanskoj literatury. – Baku: Gjandzhlik, 1998, 731s.
- 3 Biblioteka klassicheskoj azerbajdzhanskoj literatury, v 20 tomah, III t. -Baku: Jel'm, 1984, 542 s.
- 4 Istorija azerbajdzhanskoj literatury. I tom. Izdatel'stvo GAAF, 1943, 288 s.
- 5 Istorija azerbajdzhanskoj literatury. -Baku, izd. AAN 1960, I tom, 578 s.
- 6 Hakiki. Stihi. -Erevan, izdatel'stvo Hazajtan, 1966, 105 s.
- 7 Hakiki. Izbrannye proizvedenija. -Baku, Jazychy, 1986, 143 s.
- 8 Mumtaz S. Hababi. Fugara F'juzaty. -Baku, 1921 № 3
- 9 Nasimi. Irakskij divan. -Baku: Jazychy, 336 s.
- 10 Nasimi I. V jetot mir ja ne vmeshhus'. - Baku, Gjandzhlik, 1991, 384 s.
- 11 Nasimi. Sovokupnost' statej. -Baku: Jel'm, 1973
- 12 Farzaliev Sh. Azerbajdzhan v VI-XVI vekah. -Baku, 1983

Садықова Р.К.¹, Жансеркеева Э.²

¹филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: roza.sadikova@mail.ru 8 701-31-67-369

²магистр, аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: eldana-ereke@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ПАРСЫ ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Иран және Тұран тақырыбы – иран тілдес халықтар мен түркі тілдес халықтары ішіндегі тарихи, мәдени, әдеби қарым-қатынастарын зерттеуде ең маңызды әрі ауқымды тақырыптардың бірі болып табылады. Бұл мақалада Иран мен Қазақстан арасындағы әдеби және мәдени байланыстардың ертеректен басталғаны, Авеста және Шаһнама кітаптарында екі елді байланыстыратын дәлелдердің берілгені, соңғы жылдары екі мемлекеттің мәдени байланыстарын күшейту мақсатында бірнеше маңызды жұмыстардың атқарылғаны жайында баяндалады. Еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізген жылдардан бастап, Қазақстан мен Иранның әдеби-мәдени байланыстар аясы кеңейіп, жаңа қырынан таныла бастады. Екі елдің әдеби саласында істелген жұмыстары, соның ішінде қазақстандық ғалымдардың көптеген ғылыми зерттеулер жүргізгені туралы толыққанды мәліметтер беріледі.

Түйін сөздер: иран тілдес халықтар, қазақ және парсы әдеби байланыстары, парсы жазушылары.

Sadikova R.K.¹, Zhanserkeeva E.²

¹candidate of Philology, Science Kazakh State Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty city, e-mail: roza.sadikova@mail.ru mobile.: +7 701-31-67-369

²Senior Lecturer. Science Kazakh State Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty

Ways of development of Kazakh-Persian literary connections

Summary: Iran and Turan is one of the most important and widely discussed topics in the study of historical, cultural and literary relations between the people of Iran and Turkic. In this article, the beginning of a literary-cultural ties between Iran and Kazakhstan and evidence of two countries, linking books of Avesta and Sabima have been made in recent years and were taken important work on strengthening cultural ties between two countries. During the years of independence our country was expanding and began to admit the scope of literary and cultural relations between Kazakhstan and Iran. All detailed information on the work done in the field of literature of two countries, including numerous studies of the Kazakhstan scientists.

Key words: Iranian people, Kazakh and Persian literary relations, Persian writer.

¹Садықова Р.К., ²Жансеркеева Э.

¹кандидат филологических наук, Казахский государственный женско-педагогический университет,
Казакстан, г. Алматы, e-mail: roza.sadikova@mail.ru 8 701-31-67-369

²старший преподаватель, магистр, Казахский государственный женский педагогический университет,
Казакстан, г. Алматы, e-mail: eldana-ereke@mail.ru

Пути развития казахско-персидских литературных связей

Тема Ирана и Турана является одной из наиболее важных и широко обсуждаемых тем в изучении исторических культурно-литературных отношений между народами Ирана и тюркских народов. В этой статье рассматривается начало литературно-культурных связей между Ираном и Казахстаном и свидетельство двух стран, связывающих книги Авесты и Шаабиимы, при этом была проделана важная работа по укреплению культурных связей между двух стран. За годы независимости нашей страны по-новому стали расширяться и признаваться масштабы литературно-культурных связей между Казахстаном и Ираном. Авторами будет представлена подробная информация о проделанной работе в области литературы двух стран, в том числе о многочисленных исследованиях казахстанских ученых.

Ключевые слова: ираноязычные народы, казахские и персидские литературные связи, персидские писатели.

Кіріспе

Қай халық болмасын басқа халықтардың әдебиетімен, мәдениетімен қарым-қатынаста болып, бір-біріне ықпал-әсерін тигізу арқылы байып, алға басып отыратыны белгілі. Дәлел ретінде айтсақ, аббасидтер тұсында арабтар ислам дінін таратып қоймай, өздерінің қол астындағы және көршілес елдерден үнді, парсы, грек халықтарының мәдениетін жатсынбай, қажетінше бойына сіңіре білгені көпшілікке мәлім. Мәселен араб әдебиетінің жәдігері ретінде күллі әлемге мәшхүр «Мың бір түн» топтамасында үнді, парсы, түркі ертегілерін молынан кездестіруіміз де сондықтан болса керек. Солардың бірі үнді топырағында дүниеге келген «Калила мен Димна», «Тотынама» парсылардың төл туысындай болуы жайдан-жай емес. Сан ғасырлық тарихы бар қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетінің байланысынан байқаймыз. Сондықтан төл әдебиетімізді тереңдеп танимыз десек, әлем әдебиетінен бөліп-жарып, қарау мүмкін емес. Ал әдеби байланыстар хақында сөз қозғасақ, қазақ әдебиетінде парсы әдебиетінің тигізген әсеріне тоқталмай кету мүмкін емес.

Қазақ және парсы әдебиеті ежелден үздіксіз қатынаста болып, әлемдік әдеби байланыстың даму жолдарын нығайта түседі. Осы орайда, иран-түркі халықтарының мәдени-әдеби қарым-қатынасы өте көне дәуірден басталатынына айттып өткен жөн. Сондықтан да екі халықтың мифологиялық ырым кәделерінде, фольклорында ортақтық мол. «Авестада» бейнеленген мифологиялық пері, дию, ажхада қазақ халық ертегілерінің кейіпкеріндей қабылданатыны осыдан. Ал «Шахнама» дастанында «қазақ» сөзінің ауызға алынуы халқымыздың тарихын зерттеушілер үшін мәнді дерек болса керек. Фердоусидің «Шахнамасы», Низамидің, Сағдидің дастандары қазақ жұртына етене таныс. Әдебиетіміздің үлкен тұлғалары – Абай мен Шәкәрім «Ескендір», «Ләйлі-Мәжнүн» дастандарында ақындық сайысқа түсіп, нәзирагөйлік дәстүрді өз өлеңдерінде барынша ұштаған.

Қазақ және парсы әдеби байланыстардың негізі

Қазақстан мен Иран арасындағы рухани байланыстар туралы сөз қозғағанда, алдымен оларды мына үш аспектіде алып қарастырған жөн деп ойлаймыз. Олардың біріншісі – қазақ-парсы мәдени қатынастар; екіншісі – тілдік; үшіншісі – ғылым-білім, діни байланыстар төңірегінде болуы тиіс.

Иран және Тұран тақырыбы иран тілдес халықтар мен түркі тілдес халықтардың тарихи, мәдени, әдеби қарым-қатынастарын зерттеуде ең маңызды әрі ең қызықты тақырыптар болып табылады (Қамбарбекова, 2010:187).

Ұзақ уақыт бойы Ұлы Жібек жолы Иран мен Орталық Азия арасындағы байланыс факторы болып келді. Керуендердің құрамындағы қол-өнершілер, сәулетшілер мен өнер қайраткерлері мәдениет пен дәстүрді таратушы қызметтер атқарды. Батыс Еуропа мен Қытайды қосатын осы жолдардан біз мәдениеттер арасындағы байланыстардың іздерін айқын көреміз. Ұлы Жібек жолы шырмаған жол тораптарында жасалған мәдени оазистердің ортасында Иран өркениеті тұрды. Жібек жолының бойындағы қалаларда ірі кітапханалар пайда болды, ғылыми орталықтар арасында ақпарат алмасулар кеңейе түсті.

Ирандық оқу жүйесінің таралу нәтижесінде XV-XVII ғасырларда парсы тілінде жазылған жылнамалар мен шежірелерде Орталық Азия халықтары тарихының деректері мол ұшырасады. Қазақстан жерінен Тараз қаласының маңынан парсы тілінде жазылған ескерткіш табылған. Осы орайда, парсы шайырлары Тараз қаласының атын өз шығармаларында көп қолданған. Мысалы парсы поэзиясының атасы Рудаки Тараз туралы былай дейді:

روی به محراب نهادن چه سود   دل به بخارا و بتان طراز
ایزد ما ز مزمه عاشقی   از تو پذیرد پذیرد نماز

Бұл қаланың адамдары хижри жыл санағы бойынша III ғ. ортасы (IX ғ. еуропа жыл санағы бойынша) Иранның шығыс өңіріндегі соғди тілінде сөйлейтін.

Ғалым Зинол-Ғабден Бисенғали Қабиұлының айтуынша: «Әдебиет тарихы туралы бүгінгі зерттеулерді қарап отырсақ қазақ халқы әлемдік қоғамдық сана дамуына қатысы мол дүние жүзілік мәні зор қазыналарды да жиі қолданып отырған. Түрлі мақсаттағы: әңгіме-кеңестерде, елдік мәні бар ірі даулар мен шешендік сөз сайыстарында Құран мен Інжілден, Авеста мен Махабхаратадан, Тотынама, Калила мен Димнадан, 1001 түн әңгімелерінің сюжеттерінен ғибраты мол небір мысалдарды алып еркін пайдаланған. Ауызша таралып аңыз бен мифке айналған осындай даулардан қалған өнегелі сөз үлгілері қаншама».

Шығыстың ұлы ғұламалары Фирдоуси, Рудаки, Сағди, Хафиз, Низами, Моулави, Хаям және басқа ұлы шайырлар парсы тілінде құнды еңбектер жазып дүниеге әйгілі болды.

Қазақтың ірі тұлғалары Абай, Шәкірім және тағы басқалар парсы әдебиетімен таныс болды. Абай:

«Физули, Шәмси, Сәйхали
Науаи, Сағди, Фердоуси,
Қожа Хафиз – бу һәммасы
Медет бер шағири фердияд», –

деп өз шығармаларында шығыс ақындарын пір тұтып, мадақтайды.

Ірі ғалымдардың көпшілігінің тұжырымдауы бойынша Орталық Азияның жергілікті халықтары жете игерген мәдениеттердің ішіндегі ең көлемдісі және санада көп із қалдырғаны Иран мәдениеті болып табылады. Қазақтың ұлы жазушысы М. Әуезов айтқандай, сауатын ашпаған қазақ руларының арасында жүрген ақын-жыраулар «Шахнама» мен «Ләйлі-Мәжнүн» хикаяларын жатқа соғушы еді. Біз қазір Шығыс поэзиясының жұлдыздары – Омар Хайямның рубаяттарын Қ. Шаңғытбаевтың, Фердоусидің «Шахнамасын» Т. Ізтілеуовтің, Хафиз ғазалдарын Ә. Жәмішевтің, Сағдидің «Гүлстанын» М. Әлімбаевтың аудармаларынан білеміз. Көптеген шығыс әпсаналары, ертегілері, аңыздары екі елге ортақ. Мысалы: Абайдың «Ескендір», Низамидің «Ескендір намә», Шәкәрімнің «Лейлі-Мәжнүн» және Низамидің «Лейлі-Мәжнүн» дастандары ұқсас болып, әрі әлем әдебиеті төрінен орын алған. Шығыс әдебиеті мен Абай жайында қазақ әдебиетінде М. Әуезовтен кейін С. Мұқанов, Қ. Жұбанов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, Р. Сыздықова, Қ. Өмірәлиев, М. Мырзахметов, Т. Әлімқұлов, А. Қыраубаева, Ө. Күмісбаев, Ғ. Есім, А. Жақсылықов және т.б. ғалымдарды атап өтуге болады.

Еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізген жылдардан бастап, Қазақстан мен Иранның әдеби-мәдени байланыстар аясы кеңейіп, жаңа қырынан таныла бастады. Соның айғағы ретінде, қазақтың құнды шығармалары басқа тілдерге аударылды, соның ішінде Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары қазақ әдебиетінің ұлы классигі – Абай Құнанбаевтың қара сөздерін ф.ғ.д., шығыстанушы ғалым С. Абдулла, өлеңдерін Ф. Ходжанди парсы тіліне аударып, аударма саласына өз үлестерін қосты. Қазақтың кемеңгер жазушысы М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын Н. Асғар Заде 1997 ж. парсы тіліне аударды (Ауезов, 1376). 2000 жылы ирантанушы ғалым Ислам Жеменей «Хафиз және қазақ әдебиеті» деп атты еңбегін ұсынды, онда алдымен дүниежүзі әдебиетінің шамшырағы Хафиз ұлт-

тық сипаттан жаһандық дәрежеде орны ерекше екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеген құнды еңбек екенін көрсетеді. Сондай-ақ қазақ пен парсы әдебиеті байланысын айқындайтын, шайыр Хафиз ғазалдарының сопылық қырынан қазақ оқырмандарына танытқан бағалы еңбек екенін дәлелдейді (Жеменей, 2000). Д. Дүйсебаевтың «М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының парсы тіліне аударылуы» атты кандидаттық диссертациясында М. Әуезов қаламынан туған құнарлы, орамды ойлардың парсы тіліне аударылу тәсілдеріне сараптама жасалынған және этнолингвистика, лингвомәдениеттану салаларының да теориясы мен практикасы үшін бағалы болып табылады (Дүйсебаев, 2006).

М. Мырзахметұлы – Абайтану әлемінде өзіндік баға жетпес қолтаңбасы бар, Абайтану асқарын биіктерге көтерген құрметті ғалым. Сондай-ақ Абайдың Шығыс дүниесіне қатысты ғылыми зерттеулерінде біз біле бермейтін келелі мәселелердің кілтін тапты. Ғалымның «Абай және Шығыс» атты еңбегі 1995 жылы жарық көрді (Мырзахметұлы, 1995). Ғалым Ө. Күмісбаевтың «Абай және Шығыс» (Күмісбаев, 1995) атты еңбегі де кең қолданысқа ие болған құнды еңбектің бірі болып табылады. Сонымен қатар, Ө. Күмісбаевтың иран шайырларынан аударған шығармалар жинағы жарық көрді (Күмісбаев, 2009). Ал А. Сейітова ғылыми жұмысында Абай мен парсы классикалық ақындары шығармаларының тақырып үндестіктері, идея, композиция, сюжет, бейнелілік ерекшеліктеріне тоқталған (Сейітова, 2009). Ахмад Хатамидің «Иранның қазіргі дәуір әдебиеті» атты еңбегін А. Сейітова қазақ тіліне аударып, Иранның қазіргі дәуір әдебиеті (1921-2011) туралы, атақты парсы ақын-жазушылардың өмірбаяндары саяси-әлеуметтік оқиғалар тоғысында айтылып, шығармашылықтары жайында мәлімет береді және түпнұсқадан үзінділерді алғаш рет тәржімалап, қазақ оқырмандарына тарту етеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, тарих қойнауына қарасақ, Иран мен Тұран бұрынғы заманнан бері көрші болған, кейде дауласып, кейде достасып келген. Дегенмен, бұл екі ел татуласу жақтарына аса мән берген. Қазақстан мен Иранның арасындағы мәдени-әдеби байланыстар екі елдің өткенін еске түсіреді. Авеста және Шаһнама кітаптарында осы екі елді байланыстыратын дәлелдер берілген. Әйгілі Тоң Алып (Афрасиаб) жайындағы жазба деректер де көп дүниелердің кілтін

ашып береді. Иран мен Қазақстан арасындағы қоян-қолтық араласуы, тілдік және мәдени-әдеби байланыстар екі елдің қарым-қатынастарының негізін құрайды. Ешқандай елдің әдебиеті

томаға тұйық қалпында қалмайды. Қазақ пен парсы әдеби байланыстары одан әрі ұлғайып, мәдениеттер достығы кеңейеді, тамыры тереңдеп тамырлайды.

Әдебиеттер

- 1 Қамбарбекова Ф. Иран және Тұран: ақиқат пен аңыз// «Ұлы Дала өркениеті және Шаһнама» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2010. – 187-197 бб.
- 2 Ауезов М. Раһ-е Абай / Аударған Н. Асқар Задэ. – Тегеран: Конгре, 1376. – Т. I-II. – 790 б.
- 3 Жеменей И. Хафиз және казак әдебиеті. – Алматы, 2000. – 121 б.
- 4 Дүйсебаев Д. «Абай жолы» роман-эпопеясының парсы тіліне аударылуы: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Астана, 2006. – 24 б.
- 5 Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 б.
- 6 Күмісбаев Ө. Абай және Шығыс. – Алматы: ҚазМУ, 1995. – 344 б.
- 7 Күмісбаев Ө. Иран бақтың бұлбұлдары. – Алматы, 2009. – 74 б.
- 8 Сейтова А. Абай поэзиясындағы шығыстық сарындар: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2009. – 118 б.
- 9 Хатами А. Иранның қазіргі дәуір әдебиеті (Аудар.: Сейтова А. – Алматы, 2017. – 302 б.

References

- 1 Kambarbekova G. Iran and Turan: truth and legend // Materials of the international conference «The Great Steppe Civilization and Shakhname». – Almaty, 2010. – pp. 187-197.
- 2 Auezov M. The way of Abay. Askar Zadeh – Tehran: Congress, 1376. – Т. I-II. – 790 p.
- 3 Zhemenei I. Hafiz and Kazakh literature. – Almaty, 2000. – 121 p.
- 4 Dyusebaev D. Translation of novel-epopee “Abay’s path” to Persian: philological. the science kand ... the author. – Astana, 2006. – 24 p.
- 5 Myrzakhmetuly. Abai and East. – Almaty: Kazakhstan, 1995. – 208 p.
- 6 Kumisbaev O. Abai and East. – Almaty: Kazakh State University. – 1995. – 344 p.
- 7 Kumisbaev O. Persian bahtards. – Almaty, 2009. – 74 p.
- 8 Seitova A. Oriental poisons in Abay’s poetry: philolog. the science kand ... diss. – Almaty, 2009. – 118 p.
- 9 Hatamy Modern Iranian literature (Transard: Seitova A.) – Almaty, 2017.-302 p.

Ten Yuliya

Associate Professor, Ph.D., Department of the Far East, Al-Farabi KazNU,
Kazakhstan, Almaty, (7) 778-469-1961, e-mail: Yu.51@rambler.ru

STRUCTURAL FEATURES OF CROSS-LANGUAGE TRANSFORMATIONS WITHIN THE TRANSLATION OF LITERARY TEXT (PARK WAN SUH “WHO ATE UP ALL THE SHINGA?”)

The article considers the problem of national specifics in literary translation, which is regarded as an integral part of the modern literary process, promotes the mutual enrichment and interrelation between the world nations' literatures and the development of international cooperation in science, culture and education. It is known that literary translation is a special kind of translation activity linked, on the one hand, to the secondary reproducing nature of translation, on the other hand – in the process of translation to the need to create texts with the ability of direct aesthetic impact. Translators have to maintain a mediating authenticity, proximity to the original text, and at the same time to be able to create a work of art in target language and culture which will be equivalent to original. That is two divergent kinds of speech activities, the perception of the original text and the creation of translated text are interact and oppose during the translation process.

The problem of transmission of cultural identity and the preservation of the original text unique flavor in foreign language was always an acute problem for translators. The issues related to the re-creation of the so-called “unfamiliar reality” in the target language are most complex and at the same time relatively little developed. The article analyzes the translation of hieroglyphic phraseological units (HPU), culture of lexemes-realities and toponyms of Park Wan Suh novel “Forgotten acid taste”.

Key words: hieroglyphic phraseological unit (IFE), intercultural communication, “the cultural connotation”, foreign language culture.

Тен Ю.П.

ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Yu.51@rambler.ru

Әдеби мәтіндерді аудару өзгерістердің тіл аралық ерекшеліктері (Пак Ван Соның «Кисличканың ұмытылған дәмі» романына негізделген)

Мақалада қазіргі заманғы әдеби үдерістің ажырамас бөлігі ретінде саналатын әдеби аударманың ұлттық ерекшелігі проблемасы қарастырылады. Әлем халықтарының әдебиеттерін өзара байыту мен байланыстыруда, ғылым, мәдениет пен салаларындағы халықаралық ынтымақтастықты дамытуда үлесін қосуда.

Бір жағынан әдеби аударма – аудармашылық қызметтің ерекше түрі болса, екінші жағынан тікелей эстетикалық әсер ету мүмкіндігі бар екінші мәтін жасау. Аудармашы түпнұсқадан ауытқымау керек, сонымен қатар ол мақсатты тіл мен мәдениеттегі өнер туындысын жасауға қабілетті болуы тиіс. Аударма үрдісіндегі түпнұсқаны қабылдау және аудармада мәтінді құрастыру бұл қызметтің бір-біріне ұқсамайтын екі түрі болып табылады.

Мәдени тұрғыдағы өзіндік ерекшелікті және түпнұсқадағы мәтінді сақтау шет тіліндегі бірегейлікті аудармада беру мәселесі әруақыт аудармашылар үшін басты проблема болып табылады. Қиын әрі жақсы дамымаған тілде «белгісіз шындық» қайта құру мәселелерімен қатар мақалада Пак Ван Соның «Кисличканың ұмытылған дәмі» романындағы фразеологиялық иероглифтердің бірліктері, реалия мен топонимдік мәдени лексемалардың аудармалары талданады.

Түйін сөздер: фразеологиялық иероглифтердің бірліктері (IFE), мәдениетаралық қарым-қатынас, мәдени коннотация, шеттілдік мәдениет.

Тен Ю.П.

доцент, к.филол.н., кафедра Дальнего Востока, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, тел. (7) 778-469-1961

**Межъязыковые трансформации при переводе художественных текстов
(на материале романа Пак Ван Со «Забывтый вкус кислички»)¹**

В статье рассматривается проблема национальной специфики в литературном переводе как неотъемлемой части современного литературного процесса, способствующей взаимообогащению и взаимосвязи между литературами народов мира и развитию международного сотрудничества в науке, культуре и образовании. Известно, что литературный перевод – это особый вид переводческой деятельности, связанный, с одной стороны, со вторичным воспроизводящим характером перевода, с другой – в процессе перевода с необходимостью создания текстов с возможностью прямого эстетического воздействия. Переводчик должен поддерживать посредническую аутентичность, близость к оригинальному тексту, и в то же время уметь создавать произведения искусства на целевом языке и культуре, которые будут эквивалентны оригиналу. Эти два разных вида деятельности, речи, восприятия оригинала и создания текста перевода не взаимодействуют и противостоят в процессе перевода.

Проблема передачи культурной самобытности и сохранения оригинального текста уникального вкуса в иностранном языке всегда была актуальной проблемой для переводчиков. Вопросы, связанные с ре-созданием так называемой “незнакомой реальности” в языке, наиболее сложны и в то же время относительно мало изучены. В статье проанализирован перевод иероглифических фразеологических единиц (ВПУ), культуры лексем-реалий и топонимов романа Пак Ван Со «Забывтый вкус кислички».

Ключевые слова: иероглифическая фразеологическая единица (ИФЕ), межкультурная коммуникация, культурная коннотация, иноязычная культура.

Literary translation is an integral part of the modern literary process, contributing to mutual enrichment and interconnection of the literatures of the peoples worldwide, the development of international cooperation in science, culture and education.

The duality of literary translation as a special kind of translation activity is related, on the one hand, to the secondary reproducing nature of translation, on the other hand – connected with the need to create texts that have the ability of direct aesthetic impact in the translation process. The translator has to keep an intermediate reliability, stay close to the original text, and at the same time to be able to create the equal of the original artwork in terms of the target language and culture. That is in the process of translation interact and oppose two divergent types of speech activities, the perception of the source on the text and the generation of the translated text.

The idea that national identity is difficult for a translator to emphasize is mentioned by I. Kashkin: «It is achieved by skillful choice and careful handling of idioms, local terms and notations of national usage, sometimes tactful hint to strange syntax and intonation» [1, p. 22]. Literary translation, as Kashkin considers, should show a strange reality to the reader and “... to preserve text in “its national clothes”.

G. Gachechiladze in his book «Questions of the theory of literary translation» writes that «... by the national form we mean not only the language of the work that changes during translation (the language in this case is the same material, the same mean of performing the translation, as in the creation of the original work, the whole aggregate of artistic elements» [2, p. 70]. In his opinion, this question in practice faces great difficulties, since in each concrete case it is necessary to establish, firstly, what is national characteristic and, secondly, what in characteristic represents essential and typical, in the transfer of which will correctly reflect the reality of the original one.

V. Rossels «Translation and national diversity of the original» notes that «... specific words expressing national way of life should be transferred without change. At the same time, words that have relevant translation should be replaced. ... All art features of national form of product can be reexpressed to the other language. It remains only to recall that which side we approach to the issues of literary translation, it is always necessary to assume the fact that translation is a work of art, it is a single organism, and the translator no less than author is obliged to remember of interrelation of parts, place and role in creation of the whole» [3, p. 61].

¹ The article is written in the framework of the Academy of Korean Studies (AKS-2017-INC-2230007) project “Training specialists in the field of literature and creating textbooks of Korean literature (including “Literature of Koreans of Kazakhstan”).

Czech scientist Jiří Levý in the fundamental work “The art of translation” emphasizes on the need to preserve national and artistic characteristics of the original, believing that national identity, flavor need to widen and enrich the view of the foreign-language reader. In translation, according to Jiří Levý, it makes sense to save only those moments of specificity that will make the reader can feel typical foreign environment, that is, only those that might be perceived as carriers of national and historical specificity [4, p. 61].

A. Mikulin in the article “National and cultural specificity and translation” emphasizes the following aspects – connection of word meaning and national culture. A. Mikulin identifies several levels of national and cultural information: level of meaning of the reality function, their social and emotional significance; introduces the term “cultural connotation” of the word, i.e., national, cultural information that word contains.

The translators always face the problem to convey national and cultural specificity and to preserve unique flavor of foreign language of the original text. The issues related to recreating on target language of the so-called “other realities” are still not very developed.

Consider these objects on the example of comparative text analysis of the novel 박완서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까» [5] and translated into Russian language (by Lee Sang-Yoon, Hahm Yong-Jun “Who ate up all the shinga?” by Park Wan Suh [6]. In the translation of the title of the novel, the symmetry of the content plan and the expression plan is broken. Direct translation of the title of the novel: «Who ate up all shinga which was a lot».

Park Wan Suh began to write at her middle age. The writer was born in 1931 in Gaepung-gun province in the Pakchokkol village. The first literary work the «Naked tree» published in 1970 in the women’s magazine «Yoson tona.» And from this time she began her creative path in the literature of modern Korea.

As the years pass, things are changing. With the advent of globalization from year to year the

convergence, interpenetration and interaction of cultures of East and West increase, and only the mountains and rivers, the city gates, monuments of culture and history of Seoul, described by writer Park Wan Suh in his autobiographical novel “그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까» remain unchanged. Translators pretty certainly conveyed nostalgia for the past and the title of the Russian version of the novel «Забытый вкус кислички» (literary «Forgotten taste of the shinga») best reflects the time of childhood, when hunger could be satisfied by mountain grass and roots, severe adolescence and destitute youth.

Adaptation is a complex process of recoding culture of one people into the culture of another during linguistic transformations.

The linguist L. Venuti proposes two strategies: domestication of the original and foreignization of translation. Domestication is an ethnocentric assimilation of the foreign text to the linguistic norms of the target language, figuratively speaking “an invitation author-foreigner to native language culture”. While foreignization is the intentional deviation from these rules in order to fix the singularity, the “difference” of the foreign text, figuratively speaking “sending the reader abroad”. Thus, as stressed by L. Venuti, the easier it is to read the translation, the more invisible the translator, and the more visible the author of the original [7, p. 59].

Thus, adaptation can be oriented both to the linguistic culture of the original and to the linguistic culture of the translation. Regardless of the focus, the text is adapted to effect interaction of two languages and two cultures. Thus, the translation strategy of internationalization of the text suggests a maximum use of the translation equivalents of the national culturally marked units, if any part of language that contribute to a “painless” transition from the text of one culture to the text of another.

Let’s turn directly to the analysis of translations of the hieroglyphic phraseological units (HPU) of the novel «Забытый вкус кислички» (“Who ate up all the shinga?”):

Phrase	HPU	Translation [8].	Translation by Lee Sang-Yoon, Hahm Yong-Jun
설상가상으로 같은 해 엄마가 서울로 오빠 뒤바라지를 하러 떠났다 [5, c. 19].	설상가상 Misfortune never comes alone; ice hoarfrost crystals on the snow surface Беда не приходит одна; на поверхности снега еще и иней	Misfortune never comes alone; Moreover there are hoarfrost on the snow surface... that year mom went to Seoul to take care of brother.	...To this misfortune was added another one. In the same year mom went to Seoul to take care of brother [6, p. 19].

할아버지는 우리 남매를 장중보옥에 비유하시곤 했는데..... [5, c. 19].	장중보옥 jewel in one's hands драгоценный камень в своих руках	...Grandfather used to compare me and my brother with a jewel stone in his hands...	Grandfather thought of my brother and me as his treasure... [6, p. 24].
.....시골의 무지몽매 탓으로 단정하고, 자식들이라도 어떡하든 그 곳에서 빼내고자 한 것은...[5, c. 20].	무지몽매 Absolutely ignorant (stupid) абсолютно невежественный (глупый)	At any cost to wrest children from an ignorant village...	...Mother... adamantly argued that the blame for all that's rustic ignorance <shaman are unable to help my father and he died of peritonitis> ...and she decided at all costs to wrest her children from the middle of nowhere [6, p. 25].
이상은 그것을 속수무책의 그들 최후의 창작유회라고 묘사해 놓고 있었다[5, c. 25].	속수무책 helplessness беспомощность 속수무책이다 totally helpless; can't move a step совершенно беспомощный; шагу ступить не может	Lee Sang described it as their complete helplessness.	Lee Sang described it as the last creative play at the limit of helplessness ([6, p. 30].

Hieroglyphic phraseological unit (HPU) 설상가상 conveyed as «*To this misfortune was added another one*». The first misfortune is a disease of grandfather, who was growing weaker every day, and the heroine was three years old when her father died, now she felt as it was the second time of losing her father. «*To this misfortune was added another one*». And it is a misfortune that «*In the same year mom went to Seoul to take care of brother*». The behavior of the eldest daughter-in-law was unheard of riot, violating the domestic order. The eldest daughter-in-law, becoming a widow, left her father-in-law and mother-in-law, depriving them of her care under the pretext that her son needs to get education.

Let's give another example: 장중보옥 jewel in one's hands. In the text of the translation conveyed by the lexeme *treasure*, which can be traced to the symmetry of the expression plan and content plan units of the original and translation. Lexeme *treasure* meets literary translation and, has a metaphorical meaning in comparison with direct translation.

The following example: 무지몽매 *absolutely ignorant (stupid)*. This HPU was translated as *from the middle of nowhere*. (Direct translation) *Mother decided at any cost to wrest children from an ignorant village*. The translators in the Russian translation used additional method of convey as follows: *...and she decided at all costs to wrest her children from the middle of nowhere*. Compare the two phrases: *to wrest from an ignorant village - to wrest the middle of nowhere*, the second phrase is more stylistically colored and matches the description of the life in

the village, where ignorance and superstition lead to tragic irreversible consequences.

Another example: 속수무책 helplessness 속수무책이다 complete helplessness. In a literary translation - *Lee Sang described it as their complete helplessness*. In the novel «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까 (Who ate up all the shinga?)» Park Wan Suh gives the memory of the story by *Lee Sang "Boredom"* that she read. Five or six country boys didn't know what to do: they had no toys. It ended up that they squatted in a row and each pooped a pile of poo. Outstanding mastery of the author makes a reader really feel the highest degree of inexpressible boredom.

The assimilation of the foreign text to the language and cultural norms of the target language allows you to create readable text and to minimize the features of a foreign text.

It should be noted that literary texts as a rule, contain plenty of the means of expressiveness and figurativeness, to convey it translator is required to have remarkable ingenuity, imagination and professionalism. To convey such expressions in another language is difficult due to the lack of direct equivalents, the presence of certain cultural and other differences. The literary text as a form of realization of the artistic picture of the world is connected with the linguistic picture of the world.

..개정지방과 그 근교의 주거양식의 특색으로는 바깥채를 낮고 소박하게, 안채는 높고 정결하게 꾸미는 것과 함께 마당치레의 유난함을 꼽을 수가 있다. 사랑채에 면한 바깥마당은 앞

이 트이게 하고 양쪽에 뽕나무나 빗자루를 만드는 땀싸리 나무로 둘러치고 함박꽃이나 국화를 몇 그루 심는 정도지만 뒤란 치려는 공이 들고 화려했다 (5, p. 21).

Consider the “cultural connotation” of words in this passage, i.e. national, cultural information that is contained in the word. According to V. S. Vinogradov, these words are of “culture-specific nature” [9, p. 88]. Words 안채-사랑채 symmetrically recoded in terms of content and expression: the interior room - the guest room is translated by the use of equivalent translation, which contributes to a more complete adaptation of the style.

The word 땀싸리 *Kochia (bassia) scoparia* was recoded: *summer cypress* with the following explanation (*the plant is used to make brooms*).

Thus, the translators seek the “middle ground” of form and meaning, and the cultural features of the original text and the translated text. This strategy involves the use of translation techniques such as: combined translation (loan translation + descriptive translation).

Translation of geographical names, i.e. nonequivalent vocabulary is one of the translation problems. But it is not always necessary to translate: one can use synonyms and other linguistic means to convey the same thought. Translation of certain lexical units is not at all due to the absence of the concepts themselves and it is necessary to resort to transliteration, loaning or describing the meaning for their transmission. There are many toponyms in the autobiographical novel by Park Wan Suh 박완서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까» “Who ate up all the shinga?” - exact addresses, names of districts, villages, mountains, passes. Basically, place names

are given by transliteration: 박적골 – Pakchokkol, the village in which the author’s family was born and lived; 송도, 개성, 현저동, 사직동, 숙명고녀, 인왕산 → Songdo, Gaesung, Hyeonjae-dong, Sajik-dong, Sookmyung High School, and Inwangsan Mount. All these names are given in transliteration in Cyrillic by the L.R. Kontsevich system [9]. Only the pass is like ... 바위들이 장롱을 (wardrobe, dresser) 부러 놓은 것처럼 → ... The rocks were piled like dressers, so this pass was called 농바위 고개 pass-dressers → ... Translators found another equivalent: “rocks similar to chests. That’s why the pass was called Rocks-Chests”. *Dressers – Chests*. Consider and compare the meaning of these words: Dresser, the sort of low cabinet with drawers (Explanatory Dictionary by Dahl) → Chest, box with a cover on a sample, usually with a lock (Explanatory Dictionary by Dahl) [10]. So, the translators have chosen more acceptable one to convey the language picture of the world, because a chest is more appropriate when one is traveling through mountain passes than, obviously, a dresser with its drawers.

The creative aspect, or the art of literary translation itself, consists of the personal literary skills of a translator, his abilities, psychological readiness for this type of creativity, as well as the ability to foresee the literary needs of his time and answer non-delivered questions in interliterary and, in intercultural communication.

Thus, artistic translation from the point of view of the original language can be perceived as a loss, but from the point of view of the translation language the translation can be considered as a new reading, which can bring a new meaning to the original text.

Литература

- Кашкин И. Для читателя-современника. Статьи и исследования. – М., 1977. – С. 22.
 Гачечиладзе Г. Вопросы теории художественного перевода. Текст. / Г. Гачечиладзе. – М., 1972. – С. 70.
 Россельс В.М. Перевод и национальное своеобразие подлинника. Вопросы художественного перевода. – М.: Международные отношения, 1995.
 Левый И. Искусство перевода. Текст. / И. Левый. – М.: Наука, 1974. – 215 с.
 박완서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까». - 서울: 운진닷컴, 1992. – 294 쪽.
 Пак Вансо «Забывтый вкус кислички»: Роман / Перевод с корейского Ли Саньюн, Хам Ёнчжун. – М.: Время, 2016. – 320 с.
 Венути Л. «Невидимость переводчика»: Venuty, L. The translator’s invisibility: A history of translation // Translation Studies / Comparative literature / ed. by Susan Bassnet and Andre Lefevre. – L. ; N.Y., 2003.
 Корейско-русские; русско-корейские онлайн словари: <http://rudic.naver.com>; <http://krdic.naver.com>
 Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной литературы. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 187 с.
 Концевич Л.Р. Корееведение: Избранные работы. – М., 2001. – С. 334 («Транскрипция и транслитерация») Толковый словарь Даля // <http://slovarsbor.ru/> ры

References

- Kashkin I. Dlja chitatelja – sovremennika. Stat'i i issledovanija. – M., – 1977. – S. 22.
- Gachechiladze G. Voprosy teorii hudozhestvennogo perevoda. Tekst. / G. Gachechiladze. M., – 1972. – S.70.
- Rossel's V.M. Perevod i nacional'noe svoeobrazie podlinnika. Voprosy hudozhestvennogo perevoda. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, – 1995.
- Levyj I. Iskusstvo perevoda. Tekst. / I. Levyj. – M.: Nauka, 1974. —215 s.
- 박 완서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까». – 서울: 운진닷컴, 1992. – 294 쪽.
- Pak Vanso «Zabytyj vkus kislichki»: Roman / Perevod s korejskogo Li San#jun, Ham Jonchzhun. – M.: Vremja, 2016. – 320 s.
- Venuti L. «Nevidimost' perevodchika»: Venuty, L. The translator's invisibility : A history of translation // Translation Studies / Comparative literature / ed. by Susan Bassnet and Andre Lefevre. L. ; N.Y., 2003.
- Korejsko-russkie; russko-korejskie onlajn slovari: <http://rudic.naver.com>; <http://krdic.naver.com>
- Vinogradov V.S. Leksicheskie voprosy perevoda hudozhestvennoj literatury. – M.: Izd-vo MGU, 1978. – 187 s.
- Koncevich L. R. Koreevedenie: Izbirannye raboty. – M. 2001. – S. 334 («Transkripcija i transliteracija»)
- Tolkovij slovar' Dalja. – <http://slovarsbor.ru/>

Шадкам З.¹, Мадибалаева А.Е.²

¹доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²магистрант 2 курса, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: adamadieva@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА И ТРУДОУСТРОЙСТВА В ТУРЦИИ

Статья посвящена особенностям оформления официально-деловых документов при трудоустройстве в Турции. Рассматриваются формы официально-деловых документов при трудоустройстве путем сравнительно-сопоставительного анализа на примере резюме. Наша цель – показать сходства и различия некоторых пунктов содержания резюме во избежание недоразумения и недопонимания в документации при трудоустройстве в международно-деловых отношениях.

Ключевые слова: трудоустройство, резюме, турецкий язык, официально-деловые документы.

Shadkam Z.¹, Madibalayeva A.²

¹accos.prof., Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: adamadieva@gmail.com

Specific characters of document control and employment in Turkey

The article is concerned with features of execution of official documents at employment in Turkey. Forms of official documents at employment are considered by the comparative and competitive analysis on the example of the CV. The purpose of the article is to show similarities and distinctions of some points of the CV in order to avoid misunderstanding in documentation at employment in international business relationships.

Key words: employment, CV, Turkish language, official documents.

Шадқам З.¹, Мадибалаева А.Е.²

¹доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. e-mail: adamadieva@gmail.com

Іс қағаздардың жүргізуі және Түркияда жұмысқа орналастырудың ерекшеліктері

Бұл мақалада Түркияда жұмысқа орналастыру кезінде іс-қағаздардың толтырылу ерекшеліктері аталып өтіледі. Жұмысқа орналастыру кезінде іс-қағаздардың түрлері, түйіндеменің мысалында салыстырмалы-салғастырмалы талдау арқылы қарастырылады. Біздің мақсатымыз – түйіндеменің кейбір пунктерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жұмысқа орналастыру кезінде халықаралық қатыныстарда жаңсақтық пен түсініспеушілікті құжаттарда болдырмау үшін көрсету.

Түйін сөздер: жұмысқа орналастыру, түйіндеме, түрік тілі, ресми іс-қағаздар.

Введение

С 90-х годов стремительно развиваются дипломатические и международные отношения между государствами Казахстан, Россия и Турция. Наблюдается развитие роли общения, как делового, так и межличностного, а также

взаимодействия между людьми, особенно в сфере международных отношений (1). Отношения между Республикой Казахстан, Российской Федерацией и Турцией активно развиваются во многих отраслях, в том числе и в сфере частного бизнеса, который приводит к интересу трудоустройства у людей. Товары турецкого

производства пользуются широким спросом как в Казахстане, так и в России. В связи с этим, с одной стороны, для развития бизнеса у турецких предпринимателей появилась необходимость наличия офиса в импортируемой стране, что дает возможность гражданам Казахстана и России работать в турецкой организации. Этот вид трудоустройства привлекает людей, не имеющих возможности выезда за границу, но имеющих желание работать с турецкими предпринимателями либо в турецкой организации. Такое трудоустройство позволяет человеку ознакомиться с ведением переговоров, документации и бизнеса «по-турецки». В данном случае, подается объявление о наборе сотрудников, с определенным опытом работы в конкретной области. Заинтересованный человек откликается и отправляет свое резюме, согласно указанным в объявлении требованиям. Такое трудоустройство свидетельствует о развитии сотрудничества между государствами и укреплении межкультурных отношений между гражданами этих государств. Наряду с первым видом трудоустройства, широкой популярностью пользуется трудоустройство граждан Казахстана и России в самой Турции. Это развитие в различных сферах деятельности, начиная с отрасли гостиничного и ресторанного бизнеса, заканчивая трудоустройством в медицинских, нефтяных, авиационных и государственных организациях. В связи с этим, люди, владеющие турецким языком, особенно на деловом уровне, считаются востребованными. В настоящее время изучение турецкого языка так же популярно, как и изучение китайского, корейского языков. В связи с этим, в Казахстане и России существуют языковые курсы, в университетах преподаются такие академические дисциплины, как деловой турецкий язык, и выпускаются такие специалисты, как переводчики, востоковеды и филологи турецкого языка.

Данный факт свидетельствует о наличии преподавателей, владеющих турецким языком, а также об академическом материале и пособиях на турецком языке. На сегодняшний день, в связи с развитием интереса у людей трудоустройства в Турции, существуют рекрутинговые компании, помогающие соискателю не только найти желаемую работу в конкретной компании или в определенной сфере, но и оформить и подать необходимые документы. Наряду с этим, любой человек может посредством интернета самостоятельно найти себе работу в Турции. Одним из главных требований является знание языка, посредством которого человек может контакти-

ровать с работодателем с помощью электронных писем, отправив резюме, согласно требованиям, а также пройти собеседование в онлайн-режиме путем аудио- либо видеозвонка. Эта практика развита не только при трудоустройстве в Турции, но и при трудоустройстве в любой другой стране за рубежом.

Составление резюме относится к официально-деловому стилю. Следовательно, данные документы должны содержать специальную лексику, а также должны быть оформлены согласно грамматическим, лексическим и этническим особенностям определенного языка. Поскольку ведение переговоров в Турции имеет свой особенный стиль, связанный с их культурой, традициями и менталитетом.

Главным элементом каждого резюме является не только предоставление подробной информации об образовании, стаже работы, личной информации, но и наличие фотографии. Резюме, не содержащие фотографии, считаются не полными и могут быть не рассмотрены работодателем. Формат фотографии должен быть размером 3x4 и официального вида, т.е. ни в коем случае не должно быть фотографии с отдыха либо в спортивной одежде. Следующей характерной и в тоже время отличительной чертой является указание возраста. Для турецкого работодателя не так важен возраст кандидата, как важен опыт работы. По объявлению либо по конкурсной основе могут подавать заявки на принятие на работу абсолютно все люди разных возрастов, но в основном это зависит от типа работы. По натуре турки очень вежливые, обходительные, требовательные, но в тоже время, имеют недоверие к иностранцам. Турки при деловой встрече никогда не говорят «нет», не дают отрицательного ответа.

Турецкий менталитет не позволяет им отказать человеку, но в тоже время турки умеют в положительном контексте изложить отрицательную суть, тем самым не обидев человека. Подтверждением данного факта является одна турецкая поговорка: «Даже если плюешь кровью, говори, что пил вишневый шербет» (2). Отношение к работе также зависит от их культуры, так как по натуре турки любят вести беседу в комфортной, нестрогой обстановке, создавая ощущение не переговоров, а дружеской встречи. Турки очень любят беседовать и пить чай со сладостями. Даже во время занятий преподаватель и студенты могут пить чай и проводить семинар, при этом не превращая цель собрания в веселую встречу друзей или знако-

мых. Каждому действию есть своя поговорка, так и в народе говорят: «Сладко поели – сладко поговорили» и т.д. (2).

Говоря о требовании оформления резюме, основными из них являются серьезность и лаконичность. Но есть отличительные черты, которые встречаются только у турков. Предлагаем рассмотреть и ознакомиться детально на примере резюме на турецком языке.

Kişisel Bilgiler – Личные данные
Ad Soyad / Имя – Yeşim Kariyer
Doğum Tarihi/Год рождения – 01.01.1987
Doğum Yeri / Место рождения – İstanbul/ Стамбул
Medeni Durumu/ Семейное положение – Evli / Женат
Askerlik Durumu/Военное положение – Muaf/Освобожденный либо Tecilli/Испытательный срок

Военное положение в резюме указывается обязательно. В Турции особое внимание уделяют военной службе, так как из-за отсутствия

данной информации человека могут не взять на работу. В случае, если человек намеренно избегает от службы, он не сможет устроиться на работу и должен будет в обязательном порядке прослужить государству от 6 до 15 месяцев (срок службы определяется положением и ситуацией в стране, т.е. мирное или военное время) (Дүйсембекова, 2000: 34).

İletişim Bilgileri / Контактные данные
Adres / Адрес
Telefon / Телефон
Сep /
E-Posta / email
İş Deneyimi / Стаж работы
Eğitim Bilgileri / Информация об образовании
Seminerler ve Kurslar / Семинары и курсы
Burslar ve Projeler / Стипендия и награды
Yabancı Dil / Иностранные языки
Ek Bilgiler / Дополнительная информация
Referanslar / Рекомендательное письмо
Diğer / Другое
Sigara Kullanımı / Курение сигареты (3).

cvornekleri.gen.tr
Adres :
Cep Telefonu :
E-Posta :

Eğitim Durumu : Yüksek Lisans
Medeni Durum : Bekar
Toplam Tecrübe : 2 yıl
Çalışma Durumu : Çalışmıyor
Uyruk : TC

Yüksek Lisans : **Yıldız Teknik Üniversitesi**
 Fen Bilimleri Enstitüsü, Kıyı ve Liman Mühendisliği
Üniversite : **Atatürk Üniversitesi - (Örgün Öğretim)** 3,45 / 4
 Mühendislik Fakültesi, İnşaat Mühendisliği - Türkçe
Lise : **Sivas Lisesi** 4,84 / 5
 Fen
Yabancı Dil : **İngilizce** [Okuma:10 Yazma:10 Konuşma:10]
Rusça [Okuma:5 Yazma:5 Konuşma:10]

Bilgisayar Bilgileri : Microsoft Ofis Programları, AutoCad

Sertifika Bilgileri : **Kariyer Yönetimi ve Liderlik**
 Türk Management - 04.05.2007
Toplam Kalite Yönetimi
 T.C. Atatürk Üniversitesi - 05.05.2008
KOSGEB Genel Girişimcilik
 KOSGEB İdaresi Başkanlığı - 04.05.2008
AutoCad
 Özel Boyut Kursları - 05.04.2007

Hobiler : Yüzme, Tenis, DVD Film, Kitap, Basketbol, Futbol

Doğum Tarihi : 18.10.1984
Doğum Yeri : Sivas
Ehliyet : B (2008)
Ask. Durumu : Tecilli

Tunc ER
Tel: 0 (212) 338 26 99
0 (533) 321 42 54
Adres: Atatürk Mah. Merkez Sok.
No:14 Daire:5 Bebek / İstanbul

Doğum Tarihi : 17.11.1975
Doğum Yeri : İstanbul
Uyruğu : T.C.
Medeni Hali : Bekar

Eğitim Durumu :

2000 - ..... **İstanbul Teknik Üniversitesi**
Metalurji ve Malzeme Müh. Malzeme Prog. Yüksek Lisans Eğitimi

1999 - 2000 **İstanbul Teknik Üniversitesi**
Yüksek Lisans Öncesi İngilizce Hazırlık

1995 - 1999 **Yıldız Teknik Üniversitesi (İstanbul)**
Metalurji ve Malzeme Mühendisliği Lisans Eğitimi

1986 - 1994 **Galatasaray Lisesi (İstanbul)**
Ortaöğretim

1981 - 1986 **Özel İnal Ertekin Ana ve İlköğretim (Bursa)**
İlköğretim

Askerlik İle İlişkiği: Yok.

Yabancı Diller :

Fransızca
(Çok İyi Seviyede)

İngilizce
(İyi Seviyede)

Deneimler :

2000 - ..... **ABC A.S. / XYZ Holding**
Pazarlama – Satış Sorumlusu (Fransa, İtalya, Belçika ve Kuzey Afrika Ülkeleri)
ABC otomotiv, beyaz eşya, elektrik-elektronik, inşaat vs. gibi sektörlere döküm parça imal eden, üretiminin %60' ını ihrac eden ve yıllık cirosu 40 milyon Euro olan sektörünün öncü kuruluşlarından biridir. 2000 senesinde müşteri temsilcisi olarak başladığım görevimi Pazarlama Sorumlusu olarak sürdürmekteyim. Başlıca sorumluluklarım; Yeni pazarların ve müşterilerin araştırılması, mevcut müşteriler ile ilişkilerin geliştirilmesi, teklif hazırlama, tekliflerin, devreye alınacak ve alınan yeni projelerin takibi, seriye giren parçalar için satış ve fiyatlandırma politikalarının belirlenmesi, yurtiçi-yurtdışı fuar organizasyonları, yurtdışı firma ziyaretleri ve teknik toplantılar.

Staj :

1999 **DEF A.S.(Bursa)**
4 Haftalık yaz pratiği (Tesis İşletmesi ve Yönetimi)

1998 **GHL A.S**
6 Haftalık yaz pratiği (Döküm, Ergitme Ocakları, Isıl İşlem ve Met. Üretim Sistemleri.)

Katıldığı Kurslar:

2000 – 2001 **RGA Yönetim Danışmanlık Ltd. Sti.**
- Müşteri hizmetleri yönetimi
- Müşteri memnuniyeti
- İletişim becerileri

1997 **İnterlang Dil Merkezi**
İngilizce Dil Kursu (8 Ay)

По такому принципу оформляется резюме в каждой стране, за исключением нюансов, характерных менталитету конкретной страны. Информация о курении встречается в турецком резюме, опять же исходя из менталитета народа. Турки не любят сотрудников, часто отлучающихся на перекур. Поэтому наличие информации в резюме о курении имеет значение при трудоустройстве. Данный пункт распространяется на всех соискателей работы, в отличие от пункта о военной службе. Говоря в общем о вредных привычках, то в каждой стране, во многих компаниях уточняют о вредных привычках, как курение. Поскольку частые перерывы от работы влияют на продуктивность работы и в связи с этим, компании выделяют определённое время на курение (Галиакбарова, 2014: 47).

Касательно военной службы, согласно закону, обязательное прохождение касается каждого гражданина Турции в возрасте от 16 до 60 лет. Мужчины данного возраста могут быть призваны в армию в любом возрасте (4). В случае если человек избегает от службы, он может быть не принят не только на работу, но и на учебу в уни-

верситете, т.к. это является гражданским долгом человека.

Таким образом, можно сделать вывод, что при трудоустройстве за границей человеку необходимо не только знание языка, но и знание культуры, менталитета и норм общения в стране. Правильно заполненное резюме, а также правильное поведение при собеседовании с соблюдением норм этикета и правил турецкого народа повлияют на дальнейшее трудоустройство. Также можно добавить, что при трудоустройстве есть отличия в требовании списка документов для оформления (Koç N., Öztoprak M., 2014:177). Это зависит от требований, установленных в конкретной стране. В Турции самыми необходимыми документами являются удостоверение личности, адресная справка, справка об отсутствии судимости и страховка. В случае если у человека нет страховки, компания предоставляет страховку в обязательном порядке. В настоящее время страны стремятся к единству ведения делопроизводства в связи с глобализацией, т.е. в мире стремятся к единому стандарту.

Литература

- 1 <http://www.grandars.ru/college/psihologiya/delovoe-obshchenie.html>
- 2 https://studme.org/120806235969/politologiya/turetskiy_stil_vedeniya_peregovorov
- 3 <http://www.kariyer.net/cv-ornekleri/bos-cv>
- 4 <http://turkkey.ru/sluzhba-v-armii-v-turcii/> (2014). Yazışma teknikleri
- 5 Дүйсембекова Л. Ис қағаздардың жүргізу. – Алматы, 2000
- 6 Галиакбарова Н.М. Деловой турецкий. – Екатеринбург, 2014

References

- 1 <http://www.grandars.ru/college/psihologiya/delovoe-obshchenie.html>
- 2 https://studme.org/120806235969/politologiya/turetskiy_stil_vedeniya_peregovorov
- 3 <http://www.kariyer.net/cv-ornekleri/bos-cv>
- 4 <http://turkkey.ru/sluzhba-v-armii-v-turcii/> Koç H., Öztoprak M.T. (2014). Yazışma teknikleri
- 5 Dyjsembekova L. Is qarazdardıñ zhırgızu. – Almaty, 2000
- 6 Galiakbarova N.M. Delovoj tureckij . – Ekaterinburg , 2014

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Тарих	Раздел 1 История
<i>Ахапов Е.А., Даирова А.С., Османова М.С.</i> Факторы эффективного восприятия образовательных теле- и радиопередач.....	4
<i>Арыдемир Х.</i> Влияние британского решения BREXIT на современную геополитику Турецкой Республики Северного Кипра (ТРСК)	14
<i>Балаева Г. Е.</i> Развитие в Азербайджане национальных традиций и мультикультурализма.....	25
<i>Вагабова Т.А.</i> Азербайджанские просветители о роли женщины в обществе и о воспитании женщин во II половине XIX века.....	32
<i>Жанатаева К.Б.</i> Аймақтық қауіпсіздік мәселелері және Мысыр бағыты (1980-2000 ж.).....	39
<i>Кагазбаева Э.М., Бактыбекова Б. Б</i> Қазіргі кезеңдегі Жапония елінің іскерлік мәдениетінің ерекшеліктері	46
<i>Керімбаев Е.Ә., Шарыпқазы Н.</i> Қытайдың сыртқы саясатындағы тілдің рөлі	54
<i>Кайыркен Т.З., Атабаева Э.Қ.</i> Синто и национальный дух Японцев	61
<i>Мұқаметханұлы Н., Сергазы Е.</i> Қытайдың батыс бөлікті игеру стратегиясы жөнінде.....	68
<i>Омарова М.А.</i> Орталық Азия мен Қытай: экология және қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастық	75
<i>Сағынбек М., Арзыкулов А.А.</i> Қытай мәдениетінің ҚХР-дың жаңа даму кезеңіндегі орны	83
<i>Smagulova K.K., Mukhametkaliyeva G.O.</i> The Economic Belt of the Silk Road: Perspectives and Threats.....	90
<i>Smagulova K.K., Matkerimova R.A.</i> Kazakhstan and China: foreign political priorities of Kazakhstan and the relevance of China	97
2-бөлім Филология	Раздел 2 Филология
<i>Авакова Р.А., Майданқызы Б.</i> Контактология: символическое значение чисел во фразеологизмах казахского языка.....	106
<i>Алиева Х.</i> Фольклорные традиции в творчестве Джалаледдина Руми.....	112
<i>Ахметбек М., Ахат Н.</i> «Батысқа сапар» романының шетелге таралғандағы ерекшеліктері	120

<i>Әмірқұлова Ж.А., Рыскиева А.Ә., Құранбек Ә.А.</i> Қазақ фольклорының рухани бастаулары.....	126
<i>Бүркімбаева Ш.Д.</i> Қазақстан ұйғырлары: тарихи тағдыр және оның поэзиядағы жырлануы	138
<i>Л. Гусейнова</i> История создания словарей в английском и в азербайджанском языкознании.....	142
<i>Досымбекова Р.О.</i> Қытай лингвомәдениетіндегі «екі» саны және жұптық семантика	149
<i>Елеуова А.С., Зинедин А.С.</i> Сөйлемнің семантикалық құрамы мен құрылысы.....	156
<i>Жумабаева А.А.</i> Көне түркі жазба әдебиетіндегі «Ырық бітіг» кітабының орны	162
<i>Kenzhebayeva U., Nadirova G., Seitmetova Zh.</i> Features and Differences of Adequate and Equivalent Translation	168
<i>Керейбаева А.А.</i> Сравнение методики обучения фонетики китайского языка преподавателя из Китая и местного преподавателя университета КазУМОиМЯ им. Абылайхана	175
<i>Kortabayeva G.</i> Turkisms in Different Languages of the World.....	182
<i>Мұқаметханұлы Н., Қанат Г.</i> Су Бейхайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» монографиясындағы жалқы есімдер аудармасы жөнінде	187
<i>Муратова Ш. Г.</i> Влияние наследия Насимины творчество Мирзы Джаханшаха Хагиги.....	192
<i>Садықова Р.К., Жансеркеева Э.</i> Қазақ және парсы әдеби байланыстарының даму жолдары	197
<i>Теп Үи.</i> Structural features of cross-language transformations within the translation of literary text (Park Wan Suh “Who Ate Up All the Shinga?”).....	201
<i>Шаджам З., Мадибалаева А.Е.</i> Особенности делопроизводства и трудоустройства в Турции.....	207

CONTENTS

Section 1 History

<i>Akhapov E.A., Dairova A.S., Osmanova M.S.</i> Factors Of Effective Understanding Of Educational Television And Radio Programs	4
<i>Aridemir H.</i> The Effects of Britain's BREXIT Decision on the Current Geopolitics of the TRNC	14
<i>Balayeva. G.</i> The national traditions and development of Multiculturalizm in Azerbaijan	25
<i>Vagabova T.A.</i> Azerbaijani educators about the role of women in society and the education of women in the II half of the XIX century	32
<i>Zhanataeva K.B.</i> The Regional security problem and course of Egypt (1980-2000)	39
<i>Kazarbaeva E., Baktybekova B.</i> The features of modern business culture of Japan	46
<i>Kerimbaev E.A. Sharypkazy N.</i> The Place and Importance of the Chinese Language in China's Foreign Policy	54
<i>Kayirken T.Z., Atabayeva E.K.</i> Sinto and national heart of japanese people	61
<i>Mukhametkhanuly N., Sergazy E.</i> On the Strategy for Development of Western Regions of PRC	68
<i>Omarova M.A.</i> Central Asia and China: cooperation in the field of ecology and environment	75
<i>Sagynbek M., Arzykulov A.A.</i> Role of the Chinese culture in modern development of the People's Republic of China	83
<i>Smagulova K.K., Mukhametkaliyeva G.O.</i> The economic belt of the Silk Road: perspectives and threats	90
<i>Smagulova K.K., Matkerimova R.A.</i> Kazakhstan and China: Foreign Political Priorities of Kazakhstan and the Relevance of China	97

Section 2 Philology

<i>Avakova R.A., Maidankyzy B.</i> Contactology: the symbolic meaning of numbers in phraseological units of kazakh language	106
<i>Aliyeva H.</i> Folk Traditions In The Jalaladdin Rumi's Work	112
<i>Akhmetbek M., Akat N.</i> The novel «Journey to the west» and changes after distribution abroad	120
<i>Amirkulova Zh.A., Ryskieva A.A., Kuranbek A.A.</i> Spiritual Origin of Kazakh Folklore	126

<i>Burkitbayeva Sh.</i> Uighurs of Kazakhstan: historical destiny and its poetry	138
<i>Gusejnova L.</i> The history of the creation of dictionaries in English and Azerbaijani linguistics	142
<i>Dossymbekova R.O.</i> The number «two» and dual concepts in Chinese linguoculturology	149
<i>Eleuova A.S., Zinedin A.S.</i> Semantic structure and structure of the sentence	156
<i>Zhumabayeva A.A.</i> The role of the book “Yrk Bitig” in the ancient Turkic written literature	162
<i>Kenzhebayeva U., Nadirova G., Seitmetova Zh.</i> Features and differences of adequate and equivalent translation	168
<i>Kereibaeva A.A.</i> A comparison of teaching methods of phonetics of the Chinese language by the teachers from China and local teacher of KazUIR & WL named after Ablai Khan	175
<i>Kortabayeva G.</i> Turkisms in different languages of the world	182
<i>Mukhametkhanuly N., Kanat G.,</i> Translation of proper names in the monograph by Su Beihai “The History of Kazakh Culture”	187
<i>Muradova Sh.G.</i> The Affect of Nasimi’s Heritage in Mirze Jahanshah Haqiqi’s Creation	192
<i>Sadikova R.K., Zhanserkeeva E.</i> Ways of development of Kazakh-Persian literary connections	197
<i>Ten Yu.</i> Structural features of cross-language transformations within the translation of literary text (Park Wan Suh “Who Ate Up All the Shinga?”)	201
<i>Shadkam Z., Madibalayeva A.</i> Specific characters of document control and employment in Turkey	207

УСПЕЙТЕ ПОДПИСАТЬСЯ НА СВОЙ ЖУРНАЛ

АКЦИЯ!!!

**Каждому подписчику
ПУБЛИКАЦИЯ СТАТЬИ
БЕСПЛАТНО!!!**

- Акция действительна при наличии квитанции об оплате годовой подписки.
- Статья должна соответствовать требованиям размещения публикации в журнале.
- Статья печатается в той серии журнала, на которую подписался автор.
- Все нюансы, связанные с публикацией статьи, обсуждаются с ответственным секретарем журнала.

Издательский дом
«Қазақ университеті»
г. Алматы,
пр. аль-Фараби, 71
8 (727) 377 34 11, 221 14 65

АО «КАЗПОЧТА»
г. Алматы,
ул. Богенбай батыра, 134
8 (727 2) 61 61 12

ТОО «Евразия пресс»
г. Алматы,
ул. Жибек Жолы, 6/2
8 (727) 382 25 11

ТОО «Эврика-пресс»
г. Алматы,
ул. Кожамкулова, 124, оф. 47
8 (727) 233 76 19, 233 78 50